

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

FÖRSTER AURÉL és THIENEMANN TIVADAR

XLVII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT.

1923.

A Budapesti Philologiai Társaság 1923-ban.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza.*

Alelnökök: *Bleyer Jakab és Császár Elemér.*

Első titkár: *Husztai József.*

Második titkár: *Lajti István.*

Pénztáros: *Császár Ernő.*

Szerkesztők: *Förster Aurél és Thienemann Tivadar.*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alszeghy Zsolt	Heinlein István	Papp Ferenc
Binder Jenő	Hittrich Ödön	Pauler Ákos
Birkás Géza	Hóman Bálint	Pecz Vilmos
Cserép József	Incze József	Petz Gedeon
Eckhardt Sándor	Kerényi Károly	Pintér Jenő
Ferenczi Zoltán	Kornis Gyula	Schwartz Elemér
Fest Sándor	Kmoskó Mihály	Székely István
Finály Gábor	Kuzsinszky Bálint	Tolnai Vilmos
Friml Aladár	Melich János	Zlinszky Aladár
Gyulai Ágost	Moravcsik Gyula	Zolnai Béla.

Vidékiek:

Burián János	Gragger Róbert	Prácsér Albert
Csengery János	Gyomlay Gyula	R. Prikkel Marián.
Darkó Jenő	Helle F. Hugó	Pröhle Vilmos
Décsi Lajos	Hornyánszky Gyula	Rácz Lajos
Dombi Márk	Kacs Kovics Kálmán	Schmidt Henrik
Dóczi Imre	Koszó János	Vári Rezső
Erdélyi Pál	Kristóf György	Vietorisz József
Gálos Rezső	Láng Nándor	Werner Adolf
Gedeon Alajos	Pap Károly	Zoltvány Irén
Gombocz Zoltán	Pirchala Imre	Zsigmond Ferenc.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1923-ban:

Császár Elemér	Kerényi Károly	† Pecz Vilmos
Darkó Jenő	Koszó János	Pukánszky Béla
Eckhardt Sándor	Lajti István	Rácz Lajos
Förster Aurél	Marót Károly	Schwartz Elemér
Gréb Gyula	Miskolczy Gyula	Siklóssy Pál
Hankiss János	Moravcsik Gyula	Vörös Gyula
Hóman Bálint	Müller Lipót	Thienemann Tivadar
Husztai József	Nagy Lajos	Zolnai Béla.
Kastner Jenő	Négyesy László	
Kádár Jolán	Papp Ferenc	

Összesen: 28.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK.

Lap

Császár Elemér: Heinrich Gusztáv és a magyar irodalom	1
Hóman Bálint: X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekekben	44
Kastner Jenő: Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben	139
Kerényi Károly: Ascensio Aeneae	22
De teletis Mercurialibus observationes II.	150
Lajti István: A Hesperisek almái. (Vége.)	15
Moravcsik Gyula: Niketas Akominatos lakodalmi költeménye.	79
Müller Lipót: Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában ..	164
† Pecz Vilmos: Az ógörög költészet összehasonlító tropikája	133

II. HAZAI IRODALOM.

Bruckner Győző: A Szepesség népe. — A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. — A késmárki ág, hitv. ev. kerületi liceum pártfogóságának története. Gréb Gyula	93
Gáspár Elemér: Az irodalmi kritika. Papp Ferenc	91
Horváth János: Petőfi Sándor. Müller Lipót	86
Láng Nándor: Herakles és Omphale. Nagy Lajos	218
Némethy Geyza: P. Ovidii Nasonis Remedia Amoris. Huszti József	90
Supplementum Commentariorum ad Ovidii Amores, Tristia et Epistulas ex Ponto. Huszti József	216
Pataki József: A magyar színészet története 1790—1890. Kádár Jolán	95
Pauler Ákos: Aristoteles. Förster Aurél	220
Pintér Jenő: A magyar irodalom történetének kézikönyve. Négyesylászló	181

III. KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bahr, Hermann: Burgtheater. Kádár Jolán	232
Bettelheim-Gabillon, Helene: Im Zeichen des alten Burgtheaters. Kádár Jolán	232
Boissonade, P.: Du Nouveau sur la Chanson de Roland. Vörösgyula	114
Drerup, E.: Das Homerproblem in der Gegenwart. Marót Károly	225
Gugitz, Gustav: Der weiland Kasperl. Kádár Jolán	232
Gundolf, Friedrich: Heinrich von Kleist. Pukánszky Béla	229
Haraszti Gyula: En glanant chez la Fontaine. Kastner Jenő	227
Joel, Karl: Geschichte der antiken Philosophie. Kerényi Károly	222
Kobald, Karl: Wiens theatralische Sendung. Kádár Jolán	232
Kober, A. K.: Geschichte der religiösen Dichtung in Deutschland. Koszó János	108
Nadler Josef: Die Berliner Romantik, 1800—1814. Pukánszky Béla	101
Nolhac, Pierre de: Ronsard et l'humanisme. Eckhardt Sándor	109
Payer von Thurn, Rudolf: Joseph II. als Theaterdirektor. Kádár Jolán	232
Roethe, Gustav: Goethes Campagne in Frankreich. 1792. Koszó János	106

IV

	Lap
Salten, Felix: Das Burgtheater. <i>Kádár Jolán</i>	232
Samter, Ernst: Volkskunde im altsprachlichen Unterricht. <i>Marót Károly</i>	118
Schmidt-Dorotíé, Carl: Politische Romantik. <i>Miskolczy Gyula</i>	111
Schönebaum, Herbert: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme. <i>Darkó Jenő</i>	96
Wertheimer, Paul: Alt-Wiener Theater. <i>Kádár Jolán</i>	232
Widmann: Theater und Revolution. <i>Siklóssy Pál</i>	116
Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich v.: Pindaros. <i>Lajti István</i>	98

IV. BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG.

A Társaság XLVIII. közgyűlése	237
I. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Némethy Géza</i>	237
II. Titkári jelentés. <i>Husztí József</i>	238
III. A választmányi ülés jegyzőkönyve.....	240
IV. A közgyűlés jegyzőkönyve	240
Felolvasó és választmányi ülések	242
A Budapesti Philologiai Társaság tisztikara és választmánya	II

V. VEGYESEK.

Az ember tragédiája külföldi színpadokon. <i>Siklóssy Pál</i>	121
Endre és Johanna a provençal és a spanyol irodalomban. <i>Hankiss János</i>	245
Görög auctorokból III., IV. <i>Förster Aurél</i>	127, 248
Grimm Jakab és Ipolyi Arnold. <i>Thienemann Tivadar</i>	124
Pecz Vilmos †. <i>Moravcsik Gyula</i>	242
Petőfi Görögországban. <i>M. Gy.</i>	127
Gróf Teleki József látogatása Rousseau-nál. <i>Rácz Lajos</i>	120
Turenne levele. <i>Zolnai Béla</i>	247
Új könyvek.....	130, 252
Beküldött könyvek	132, 249
Név- és tárgymutató	255

HEINRICH GUSZTÁV ÉS A MAGYAR IRODALOM.

A fű még ki sem zöldült azon a kis dombon, mely Heinrich Gusztáv élettelen testére borul, még sarjad a seb, melyet halála szívünkön ütött: nehéz lesz kivonni magunkat a háborgó érzések és följajzó emlékek hatása alól s Heinrich Gusztáv irodalmi munkásságának mélyére lebocsátani a tudományos vizsgálódás hideg, merev mérőőnját. Különösen nekem, mert nemcsak három évtizednél hosszabb időn át éreztem magamon pártfogó kezét, hanem mert ez a kéz ismételtelen belenyúlt életembe s hatalmasan előre lendítette azt a kis szekeret, amelyen szerény tudományos poggyászomat tologattam. Mikor a kilencvenes évek legelején az egyetemre kerültem, lesújtva édesatyámnak, tanítómnak, vezetőmnak halálától, Heinrich Gusztáv, édesatyám régi barátja és munkatársa, fölfogta ügyemet, bevezetett az egyetemre és családja körébe. Jóindulata időjártával sem csökkent: állandó figyelemmel kísérte tanári működésemet és irodalmi törekvéseimet, tudományos megbízásokkal látott el, később ő ajánlott kétszer az Akadémiába, s ő tett meg, szintén két ízben, szerkesztőnek, előbb Társaságunk folyóiratának, az Egyetemes Philologiai Közlönynek, majd az Akadémia irodalomtörténeti folyóiratának élére állítva. Ezt az utóbbi föladatot nagy örömmel vállaltam, de az előbbitől, nem bízván erőmben és rátermettségemben, vonakodtam. Mikor levélben fölszólított reá, hálában bár, de határozottan visszautasítottam. Erre magához rendelt. Jól emlékszem, milyen izgalmak között mentem Baross-utcai lakása felé. Szilárdan föltemtem magamban, hogy erős leszek, de féltem, hogy nem tudok majd ellenállni. Úgy is történt. Egy-szerűen nem engedett szóhoz jutni. Először megdicsért, kifejtve, hogy én vagyok a szerkesztésre leghivatottabb; aztán lehordott az ostobaságomért, végül egy szivart dugott a számba, s udvariasan kitessekelt — és a kérdés el volt intézve. Meg kell vallanom, hogy egy tekintetben neki adtak igazat a fejlemények: a szerkesztésben nagy örömöm tell, s csakhamar nem tehernek és kötelességnek, hanem szórakozásnak és gyönyörűségnek éreztem.

A tisztelt Társaság éppen azért bízott meg engem Heinrich Gusztáv irodalomtörténeti munkásságának méltatásával, mert tudta, hogy a hála meg nem lazuló kötelékei fűznek emlékéhez, s tudta, hogy erre a föladatra senki sem vállalkozik készségesebben, mint én. De vajjon ha én, aki egész életemet a magyar irodalmi jelenségek ismertetésének szenteltem, nem akarván a fölületesség bűnébe esni, kiszakítom Heinrich Gusztáv hatalmas méretű munkásságából a tanulmányaim körébe eső részt, ha pusztán azokat az érdemeket kutatom, melyeket a magyar irodalomtörténet terén szerzett: nem lesz-e megemlékezésem egyoldalú, szegényes és töredékes? Kétségeim között némileg megnyugtató az a biztató mozzanat, hogy a Budapesti Philologiai Társaság előtt szólok Heinrich Gusztávról,

olyan közönség előtt, melynek minden egyes tagja nemcsak szerette elnökünket, hanem ismerte tudományos munkásságát a maga egészében. Akik most emlékének áldozunk, mindannyian tudjuk, hogy azon a tudós Heinrich Gusztávon kívül, akit az alábbiakban megpróbálok jellemezni, volt egy másik is: a magyar irodalom búváráján kívül a német irodalomtörténet legjelesebb magyar munkása.

Heinrich tudományos munkásságát 1867-ben kezdte, egyelőre biztosabb cél és határozottabb irány nélkül. Érdeklték a pedagógia kérdései, foglalkozott a római irodalom klasszikusaival, belemerült az angol és olasz költészet problémáiba s bár legnagyobb kedvvel a német irodalom köréből vette dolgozatai anyagát, uralgó irányának ekkor még ezt sem lehet nevezni. Vannak, akik az ilyen sokirányú munkásságot hibáztatják, az erők elvesztegetését látják benne, amely kellő elmélyedés híján fölületességre vezet. Való, hogy érett, kiforrott egyéniségnél könnyen veszedelmessé válik a koncentráció hiánya, de fiatal, kezdő emberre erejének ilyen megosztása, úgy vélem, inkább hasznos, mint káros. Ha a fiatal, forrongó lélek, amelyben még nagyobb a fogékony-ság, mint az alkotó erő, nem korlátozza magát egy területre, hanem széttékint az élet és tudomány különböző terein, akkor nemcsak gazdag ismeretanyagra tesz szert, hanem olyan tulajdonságokra is, amelyeket később már hiába akarna pótolni: sokirányú érdeklődésre és rugalmas elmére. Értékes adományok ezek, megőrzik azoktól a hibáktól, amelyekbe beleesik a tudós, ha már kora ifjúságában beleássa magát egy tudományágba: nem szorul össze a szemhatára és nem csontosodik meg tudományának szűkre szabott kereteiben. Annak a szellemi mozgékony-ságnak, mely Heinrichet jóformán a halálos ágyáig elkísérte, csak részben oka testi-lelki szervezetének ereje és frissesége, része van benne ezeknek az ifjúkori elkalandozásoknak is, valamint ismeretvilágának páratlan gazdagságát sem pusztán értelmének nagy fejlettsége magyarázza, hanem hogy azt sokfelől táplálta ismeretanyaggal.

Férfivá érve, körülbelül abban az életkorban, mikor Dante az élet sötét vadonában a fürge párduccal találkozott s megfogant lelkében az *Isteni színjáték* eszméje, Heinrich is kitűzte maga elé élethivatását, a német irodalomtörténet művelését. Ebbe a nagy feladatba azonban már igen korán, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, befonódott egy új, más színű szál, mely azt sajátos árnyalatúvá tette: a magyar irodalom jelenségeinek vizsgálata. Heinrich a német irodalom várából csakhamar le-leszállt a magyar irodalom mezejére, úgy vélem, nem előre megfontolt szándékkal, inkább, legalább eleinte, esetlegesen. Amint azonban magyar irodalmi dolgozatai egyre szaporodtak, lehetetlen fel nem ismerni munkásságában bizonyos tervszerűséget. Ennek alapján magyar irodalomtörténetírói munkássága négy, ha nem is élesen elhatárolt, de jól megkülönböztethető fázisra oszlik. A fejlődés útja szemmel látható.

A külföldi irodalmakon kívül jól ismervén a magyart is, csakhamar észrevette, hogy a kettőt sok, addig fel nem ismert vagy éppen csak megfigyelt kapocs köti egymáshoz, s az a veleszületett hajlam, szinte azt mondhatnám: ösztön, amellyel minden eléje kerülő kérdésben tisztán akart látni, arra bírta, hogy a kap-

csolatoknak utána járjon. Új irányú munkásságában ez az első mozzanat, s maga is kétfelé ágazik, mert Heinrich egyforma figyelemmel vizsgálta azokat a nyomokat, melyek a német irodalomtól a magyarhoz és viszont a magyartól a némethez vezetnek.

Az az érdeklődés, amely az ő forráskimutatásai folytán tudományos körökben az illető magyar művek felé fordult, rávette, hogy irodalmunknak ilyen, többnyire már hozzáférhetetlen darabjait modern kiadásban közrebocsássa. Megkezdődött ezzel munkásságának második fázisa, a régibb magyar irodalom termékeinek kiadása, s ezt nemcsak nagy kedvvel végezte, hanem felismervén, mennyire rászorul tudományunk a régi szövegek új lenyomataira, *Régi Magyar Könyvtár* cím alatt egy egész vállalatot indított meg, mely a tudomány minden követelésének megfelelő, pontos és megbízható kiadásokban közkinccsá tévén a régi magyar irodalmi termékeknek — elsősorban a kéziratban maradtaknak — egész sorát, egyik leghasznosabb és legértékesebb irodalmi vállalkozásunkká nőtte ki magát. Kiadói tevékenységének legmaradandóbb emléke mégis a *Magyar Remekírók* című 55 kötetes gyűjtemény. Ez a nagyszabású vállalat méreteiben felülmúlt mindent, amit addig a magyar könyvkiadás megkísérelt, s bizonyos tekintetből még mintaképét, a német Kürschner-féle vállalatot is. Aránylag kevesebb író műveit foglalja magában, mint német társa, csak a jelentősebbeket, de munkásságukból bővebben merít s költőink közül az igazi remekírókat egész költői termésükkel bemutatja. Már megjelenésekor nagy szolgálatot tett a magyar közműveltségnek, a jelen szomorú gazdasági viszonyai még éppen szinte megszázaszorozták jelentőségét s az egyetemi tanításnak nélkülözhetetlen eszközévé tették.

Ez az állandó foglalkozás a magyar irodalom emlékeivel érdekes következménnyel járt. Heinrich figyelme lassanként áttért a magyar irodalomtörténet olyan kérdéseire és problémáira is, amelyek már nem kapcsolódtak a német szellemhez, s munkásságának harmadik fázisát azok a dolgozatai jelzik, melyekben sajátosan magyar feladatokat old meg. Sőt azzal a bátorsággal, mely mint embert is jellemezte, ő, a német műveltség neveltje s a germán szellem bűvára, egy ízben egyik legmagyarabb költőnk gyökeresen nemzeti szellemű költészetén, Kisfaludy Sándor regéin, próbálta meg erejét. A nehéz próbát kitűnően megállotta: egészen behatolt ebbe az előtte idegen világba s ezeket az izlésétől és felfogásától olyan távol eső, áradazó, szentimentális és a milieu-rajzban színmagyar históriákat nemcsak nagy megértéssel elemezte, hanem igen szépen jellemezte és méltányolta.

Pályája delén túl, mikor a munkában eltörődött tudós emberek rendszerint begöngyölik vitorlájukat és tudományuknak szelektől kevésbé járt vidékeit keresik fel, Heinrich ellenkezőleg, a hatvanadik évéhez közeledve, merész elhatározással egészen új s az eddigieknél számára jóval nehezebben járható csapásra tért: írói arcképeket festett a XVIII. század végének és a XIX. elejének egypár nevezetes magyar költőjéről, Kármánról, Berzsenyiről és a két Kisfaludyról. Hasonló feladatokkal a német irodalom körén belül sem birkózott meg: lelke rugalmasságának, szelleme frisse-

ségének bizonyossága, hogy az új műfajban, a szokatlan technikában teljes otthonossággal dolgozott.

Noha Heinrich tudományos munkásságának ez a négy fázisa a gyakorlatban nem különült el ilyen határozottan s köreik átnyúltak egymásba: pályája az idők folyamán elhajolt, a német irodalomtörténétől mindinkább a magyar felé tért. Sőt maga Heinrich élete utolsó, hosszú szakaszában erejét egészen a magyar irodalom ismertetésére fordította, úgyhogy a XX. században a magyar irodalomtörténet szinte már teljesen elhódította őt a némettől. Heinrich élete alkonyán valójában nem német irodalomtörténész volt, hanem a magyar irodalom buzgó munkása. Az utat, amelyen ide eljutott, láttuk; megfigyelhettük az egyes lépéseket is, melyek mind megszébb vezették egykori eszményétől — de vajjon milyen belső, lelki erők működésére változott meg érdeklődésének iránya, sőt egész világa? Kétségtelen, hogy elsősorban a megoldásra váró problémák vonzottak ide, melyeket a fejeledező, munkásokban szegény, módszeres kutatásban még járatlan magyar irodalomtörténet sokkal nagyobb számban nyújtott, mint a teljesen kifejezett, a tudományosság magas fokára eljutott német. Mi magyarázza meg azonban Heinrich érdeklődését irodalmunk azon jelenségei iránt, melyekben nem volt semmi problematikus, semmi izgató? Miért merült el p. o. Aranyosrákosi Székely Sándor pusztán történeti érdekű költeményeibe, miért írta meg Berzsenyinek, ennek a sajátosan magyar dunántúli nemesnek, a magyar hősi óda riasztó szavú mesterének életrajzát? Egyikhez sem fűzte még a legcsekélyebb szellemi kapcsolatot sem! Megfejtethetlen rejtély marad ez mindaddig, míg egy érzelmi tényezőt nem iktatunk bele Heinrich lelki világába: a szeretet a magyar irodalom iránt. Valóban Heinrich, amint foglalkozni kezdett irodalmunk vitás kérdéseivel, egyre jobban megismerte a magyar költészetet, s teljesedett rajta, amit a korán elhunyt kitűnő francia esztétikus, Guyau, úgy szeretett hangoztatni: *comprendre c'est aimer*. A germán lelki szövedékű tudós mindinkább szívébe zárta a színmagyar irodalmat!

Erre a tényre annál nyomatékosabban kell utalnunk, mert Heinrichet ismételten vádolták, hogy nem volt érzéke a magyar műveltség iránt, hogy a magyar tudományt lenézte, a magyar irodalmat kicsibe vette. Alaptalan vád, csak a rosszindulat foghatta rá. Heinrich nem tagadta, hogy a német szellemet mindennél többre becsüli, s annak termékeit, a német tudományt és irodalmat, értékben és jelentőségben magasan a magyar fölé helyezi. Ezen csak a balul értelmezett sovinizmus ütközhetik meg. A sovinizmusnak minden téren van jogosultsága, az állam életében meg éppen egyike a leghatalmasabb mozgató rugóknak, s naggyá, erőssé csak az a nemzet lehet, amely ízig-vérig át van vele itatva, de a tudományban nincs helye. A tudomány nem politicum, a tudománynak nincs más célja, mint az igazság kutatása és hirdetése. Még a legjobb magyarnak is el kell ismernie, hogy Heinrichnek igaza volt. Mindannyiunknak fáj ez a tudat, de a valódi hazafias kötelességünk nem abban áll, hogy ezt az igazságot eltagadjuk, hanem hogy minden erővel dolgozzunk a nagy színvonalkülönbség csökkentésén. S az elsők egyike, aki a német tudományos munkálko-

dás főerényeit, az alaposságot, a lelkiismeretességet, a módszerességet, bevitte a magyar tudományos életbe, éppen Heinrich volt. Ha rajta állott volna, nem kétlem, éppoly készségesen közremunkált volna a magyar költészet emelésén, mert azzal szemben csak szigorú volt és objektív, de nem közömbös vagy elfogult. Mi, akik gyermekkorunktól fogva a magyar irodalom szeretetében élünk, minden vágyunk, minden törekvésünk, minden ambiciónk a magyar irodalomból sarjad ki, talán másként látjuk és másként ítélünk irodalmunkról, mint Heinrich — de mennyivel többet jelent a mi ítéletünkél Heinriché, akit egy idegen, felsőbbrendű műveltségtől hódított magához a magyar!

S hogy Heinrich milyen nagyra becsülte a magyar szellemi értékeket s mennyire fel tudott melegedni irodalmunk iránt, arról tanubizonyságot tehetünk mi, akik e teremben együtt vagyunk. Évek hosszú során át, a jóformán mindennapi érintkezésben, beláttunk az ő nyílt, közlékeny lelkébe s megismerhettük véleményét költészetünk nagyjairól, Aranyról és Petőfiről, Keményről és Katonáról és a múlt század többi mesteréről. De méltányolta ő a kisebb egyéniségeket is, a szerényebb fényű műveket s nemcsak röppe szóban, hanem komoly, tudományos értekezéseiben is. Gyergyai Árgirusáról pl. nagyobb méltánlyással írt, mint akárhány magyar irodalomtörténetíró, s ő, akinek azt vetették szemére, hogy a magyar költői műveket idegen eredetiek reflexének akarja feltüntetni, hogy értéküket csökkentse, e XVI. századi „bájos” széphistóriánkról azt vallja, hogy ha forrása esetleg napfényre jut, az „nem igen fogja csorbítani Gyergyai költői érdemét”.¹⁾ S még jellemzőbb az a rövid párhuzam, amelybe Verseghy Szentésiné című költői elbeszélését állítja forrásával: Voltaire *Zadig* című regényének második fejezetével. Nem éri be azzal, hogy összeveti a magyar elbeszélést a franciával, hanem keresi a kettő között az értékviszonyt, s aki állítólag a külföldi mellett a magyart mindig lekicsinyelte, szóról-szóra ezeket írja: „Verseghy Voltaire-től csak a mese száraz vázlatát vette, hiszen Voltaire alig is ad egyebet száraz vázlatnál. De Verseghy nem csak abban önálló, hogy bő, életteljes, indokolt elbeszéléssé változtatja át Voltaire adomáját, hanem alapfelfogásában is elüt tőle. A férj itt nem annyira neje hűségét akarja próbára tenni, — mint az összes e körbe tartozó történetekben — mint inkább feleségét meggyőzni arról, hogy ő sem jobb a többenél és hogy ennélfogva nincs oka vagy joga másokról oly sujtó ítéletet mondani, mint mondott a szomszéd özvegyről. Az elbeszélés e felfogása, nézetem szerint, azért is igen szerencsés, mert teljesen eltávolít a történetből minden komoly vonást. A mese azon hagyományain, melyek kedvezőleg végződnek, még pl. a Voltaireén is, nem nevezhetni jóízűen; a „szerencsés” befejezés kellemetlenül hat az olvasóra. Verseghynél teljesen a tréfa légkörében vagyunk s annál jobb hangulattal olvassuk a históriát, mennyivel sikerültebb az elbeszélés humoros, helyenként irónikus hangja.”²⁾

¹⁾ Árgirus. Budapesti Szemle, 59. k. (1889), 161—179. l.

²⁾ Az *ephesusi matrona a magyar irodalomban*. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1878. 406—420. l. (Az idézet a 420. l.)

Heinrich nem mondja ki, de szavaiból kiérzik, hogy a magyar elbeszélést, Versegheynek addig figyelemre sem méltatott művét, fölfogásában, a mese megalkotásában és hangjában értékesebbnek tartja Voltaire-énél. Nincs az a sovíniszta magyar esztétikus, aki szebbet mondhatott volna e több mint száz éves magyar verses novelláról!

Mindez azonban csak Heinrich érzés- és gondolatvilágára vet fényt, s noha tartoztunk vele mint elégtétellel a méltatlanul megbántott tudósnak, Heinrich tudományos érdemeire vonatkozólag nem ad fölvilágosítást. Miben határozódik Heinrichnek, mint a magyar irodalomtörténetírás munkásának érdeme, mi teszi jelentőssé nevét tudományunk fejlődésében? Ha figyelmen kívül hagyjuk mindazt, aminek munkásságában bizonyos gyakorlati vonatkozása van — így kiadásait, gyűjteményes vállalatait, szerkesztő tevékenységét — és pusztán a szigorúan tudományos jellemű dolgozataira korlátozzuk érdeklődésünket, akkor két rövid, de súlyos szóval megfelelhetünk: módszere és eredményei tették nagygyá Heinrichet.

Módszeren ezúttal többet szeretnék érteni, mint rendszerint értenek: nemcsak tudományos methodust, hanem általában a dolgozás módját, sőt még a kidolgozást is. Más szóval: hogyan fogta meg Heinrich a tudományos kérdéseket, hogyan vezette végig s hogyan formulázta megállapításait. Ebben nyilvánult igazán az egyénisége, ez volt munkásságában a sajátosan övé. Amit főntebb említettem, munkásságának alapos, lelkiismeretes volta, azok általános tudományos erények s éppen a filológia körében az alapvetők, nélkülük az író lehet szellemes csevegő, sőt még kitűnő essayista is, de nem igazi filologus. Nem ezekre céloztam. Heinrichnek, a tudósnak, megvan a maga külön eljárása a tudományos kérdések megoldásában. Ez, amint dolgozataiban kikristályosodva előttünk áll, a következő.

Legelső lépése a tények megállapítása. Bemutatja az anyagot, amellyel dolgozni fog, az adatokat, amelyek rendelkezésére állanak. Azután számbaveszi a kutatás eddigi eredményeit, megrostálja őket, s amelyek kiállották a kritikát, azokat belevonja a harmadik mozzanatba, a bizonyításba. Ez maga is két külön lépés. Egyfelől az ismert bizonyító-anyag kiegészítése a nehezebben hozzáférhetőkkal, a lappangókkal, másfelől, s ez minden dolgozatának magja, az adatok mérlegelése, fölhasználása érvekül és ellenérvekül. Ez az igazi szellemi munka, a homályos, bizonytalan vagy éppen ellenmondó adatokból az igazság kihámozása. Itt érvényesül igazán az „észnek az a mestersége“, amelyre már egyik legrégebb filologusunk, Dugonics András, olyan büszkén hivatkozott Gyöngyösi-kiadásában. Végül, a befejezésben, röviden összefoglalja a gondolatmenetét és megrögzíti az eredményt.

Ez az egész eljárás olyan egyszerű és természetes! Azt a hitet kelti, mintha nem is lehetne másként végezni. De a modern élet mohósága, kapkodása, idegessége még a tudományt is megmetélezte, s Heinrich jelentősége éppen az, hogy a differenciálódás és raffináltság e korszakában megmutatta társainak a tudomány legkönnyebben járható, de egyben legbiztosabb útját. Ebben

az eljárásban felismerszik az igazi Heinrich, az egész Heinrich: az ember is, nemcsak a tudós. Tudományos dolgozó módjának két legjellemzőbb vonása valóban rávall a tudóson kívül az emberre is. Egyik ilyen vonás a célnak az a határozott tudata, mely minden mozzanatot az eredmény elérésének szolgálatába állít s ezzel olvasóit a bizonyító anyag tömkelegén keresztül is nyílegyenesen vezeti a cél felé. Mintha Heinrichnek, az embernek képét az életből rávelítették volna a tudomány síkjára: ebben a célja felé tudatosan törő tudósban lehetetlen fel nem ismerni azt a Heinrichet, aki a köz- és magánéletben mindig tudta, mit akar, és azt is, hogyan kell célt érnie. Eljárásának másik jellemző vonása a tények mindenek fölött való megbecsülése. Ez is egészen emberi valójából sarjad ki. Heinrich az életben a realitások embere volt. Csak az érdekelte, ami van és ami lehet, s megfogadva Vörösmarty tanácsát, a biztatót sohasem adta el álompénzen, nem hajszolt ködös ábrándokat, fantasztikus álmképeket. Megmaradt a valóság s a megvalósíthatás határain belül s itt a maga hatalmasan fejlett gyakorlati érzékével jelentős eredményeket ért el. Emberi realitása a tudományban mint pozitívizmus jelentkezett: tényekből indult ki s megmaradt a tények körében. Lenézte — több bátorsággal, mint joggal — a tudós elmének finom művészetét, a stílvirtuozitást és az adatokon tülemelkedő, magasan járó esztétikai elemzést: tudományos jongleurösködésnek, a szavak csillogó játékának bélyegezte, mely nem viszi tovább a tudományt. A tudomány — s ettől a meggyőződésétől egy hajszálnyira sem tért el — nemcsak hozzá van kötve a tényekhez, hanem hozzájuk is tapad; ismereteinket csak két úton lehet gyarapítani: új tények fölfedezésével s új kapcsolatok feltárásával. Ez a felfogás bizonyára szűkebb korlátok közé zárja a tudományt, de azért nem kisebbíti az értékét, nem süllyeszti le a szellem magaslatáról a szorgalom és mesterség földszintjére. Hiszen két hivatása közül az első, az új tények fölfedezése, nem pusztán a szerencse dolga, az utóbbi, az új kapcsolatok feltárása, nem pusztán az adatok mechanikus kombinációjának eredménye, s az igazi tudós munka, úgy is, amint Heinrich felfogta, tervszerű kutatást, a kombinálásban elmeelt követel s mindkét irányban a szellem megfeszített működését. Sőt Heinrich még a képzelet útját sem zárta el a tudós elől; egyik-másik dolgozata, így a húnmondáról s a Toldi-mondáról szóló, a feltevések szárnyán elég messze elkalandozik a valóságtól — csakhogy ügyel arra, hogy, mint a ballon captif-nál, el ne szakadjanak azok a szálak, melyek hozzákötik a tények szilárd talajához.

Az előbbi dolgozata, mely *Etzelburg és a magyar húnmonda* címmel 1881-ben jelent meg, nemcsak jeles tanulmány, a szerzőnek legértékesebb műve, hanem tudományunk történetében is jelentős mozzanat, húnmondáink kérdésében pedig korszakalkotó. Húnmondáink eredete irodalomtörténetünknek kétségtől a legfontosabb, de legnehezebb problémája s már Heinrich előtt izgatta tudósaink képzeletét. 1881-ben két, egymással homlokegyenest ellenkező s egymást kirekesztő nézet uralkodott róla a tudományban. Toldy követői azt állították, hogy a húnmondákat a magyarság az őshazából hozta magával, Hunfalvyék viszont megtagadták a ma-

gyar hűnmondaák létét, krónikásaink csinálmányának, német forrásokból kompilált könyvmondának hirdették. Mind a két nézet ellen olyan érveket lehetett felsorakoztatni, amelyek abban a korban tarthatatlanokká tették őket: teljes volt a zavar, a kérdés nem is homályba, hanem vaksötétségbe volt burkolva. A sűrű felhőket Heinrich tanulmánya oszlatta szét. Eszmemenete nagyszerű példája annak, mint lehet szigorú módszeres eljárással rendet teremteni a teljes kaoszban is, és mint lehet a tudományos képzelet varázsszerejével tüzet csilolni a száraz tényekből. Heinrich a kérdést egy egészen jelentéktelennek látszó pontján ragadja meg, de ott, ahol jóformán az egyetlen határozott tény rejlik. Megállapítja, hogy Attila vára ismételtelen szerepel a *Nibelung-énekben* s a többi régi német epikus műben, de sehol sincs határozott helyhez kötve, a német hősmonda későbbi feldolgozásai azonban Óbudára lokalizálják. Mivel pedig ez nem felel meg a történeti igazságnak — Attila székhelye tudvalevőleg nem a Duna, hanem a Tisza mellékén volt — az óbudai Attila-vár nem kerülhetett máshonnan a német költészetbe, csak a magyar hagyományból. Ehhez a kétség-telenül megállapított igazsághoz fűzi azután okfejtését, melynek fontosabb pontjai a következők: 1. a hűn birodalom felbomlása után a Duna-Tisza vidékének lakossága folyton változott, de az újonnan érkezett népek érintkeztek, sőt összeolvadtak a régiebbekkel, s így a változások során is volt bizonyos folytonosság, állandóság; 2. Attilának és birodalmának emléke egész Európában századokkal túlélte a hűnokat: lehetetlen, hogy éppen ott veszett volna ki, ahol a hűnok éltek s ahol földrajzi anyag s talán még történeti emlékek is helyhez kötötték a mondaakat; 3. a magyarság, mint új jövevény, mai hazájában, az itt talált germánoktól és szlávoktól vette át a hűn hagyományt, a magyar hűnmonda tehát a német hűnmonda hatása alatt jött létre; 4. de azt tovább fejlesztette a magyarság, sőt részben maga alkotta, s az egész monda-komplexum csakhamar nemzeti tradícióvá lett, mely nemzedékről nemzedékre tovább élt és terjedt.

Heinrichnek ez az éppoly logikus, mint szellemes okfejtése rendkívül gyümölcsöző lett, mind a hűnmondaák eredetének tisztázására, mind általán a mondatörténeti kérdések megvilágítására. Emitt száműzte az ábrándos képzelődést és a meddő spekulációt s helyükbe iktatta a történelmi, irodalmi és nyelvi anyag gondos áttanulmányozásának szükségességét: amott, a magyar hűnmonda kérdésében pedig, a két szélsőséges feltevés helyébe egy olyat állított, mely innen kezdve éppen négy évtizedig minden további vizsgálódás kiinduló pontja lett. Ez a feltevés az, hogy a hűnmonda nem lehet sem genuin monda a magyarságnak, sem késő középkori krónikások csinálmánya, hanem valamilyen közvetítéssel a hűnoktól a magyarokhoz került élő néphagyomány. Ezt a termékeny gondolatot nemcsak magáévá tette a tudományos közvélemény, hanem az ifjabb tudós nemzedék több tagja tovább fejlesztette: Petz Gedeon, Sebestyén Gyula, Bleyer Jakab kiépítették Heinrich feltevését — módosítva, de egészen az ő szellemében — s más és más népekben keresték a hűnhagyomány közvetítőjét. Legújában igen nyomós érvekkel — s úgy vélem igen szerencsésen —

ismét más irányba próbálják terelni a kérdést, de még ez a kísérlet is, Gombocz Zoltáné, tart némi kapcsolatot Heinrich kezdeményezésével. Bármint dől el is a kérdés, a lehető megoldások közül bármelyiket fogadja el legvalószínűbbnek a tudomány, az az érdeme mindig megmarad Heinrich tanulmányának, hogy negyven évre megszabta hűnmondáink kérdésének vizsgáló módját.

Az *Etzelburg és a magyar hűnmonda* Heinrichnek legnagyobb szabású legtöbb fantáziával dolgozott tanulmánya, itt emelkedett legmagasabban a tények világa fölé. Rendszerint azonban megmaradt a realitás terén.

A kézzel fogható igazságoknak, a tényeknek megbecsülése, amiről főntebb szóltam, érteti meg Heinrich nagy vonzódását ahhoz az irodalomtörténeti módszerhez, mely külföldön is csak az újabb időben, nálunk meg éppen Heinrich korában, sőt jórészt ő általa lett uralkodóvá. Az összehasonlító irodalomtörténeti módszerre gondolok. Nincs igazuk azoknak, akik ezt az irodalomtörténeti módszert jelentőségben a többi fölé emelik, de az kétségtelen, hogy vele lehet a legbizonyosabb eredményekre jutni. Ez az egyetlen eljárás, mellyel tudományunk bizonyos tekintetben megközelíti a természettudományok exactságát. Az irodalmi kölcsönzés mértékét ugyanis, azt a hatást, melyet egy költői egyéniség vagy műalkotás a másikra tett, az összehasonlító irodalomtörténeti módszerrel nem csak meg lehet állapítani, hanem szinte meg is lehet mérni — már pedig exact bizonyosságról csak ott lehet szó, ahol lemérhető mennyiségekkel dolgozhatunk.¹⁾ Hogy Heinrich legnagyobb kedvvel éppen ezt a módszert alkalmazta tudományos kutatásaiban, az ezek után magyarázatra sem szorul, természetes következménye a tudomány hivatásáról vallott fölfogásának — s végeredményben lelke alkatának.

Egészen természetes az is, hogy Heinrich legnagyobb eredményeit a magyar irodalomtörténet terén az összehasonlító irodalomtörténeti módszer alkalmazásának köszöni. Mellőzve azokat a dolgozatait, melyekben mások utalásai nyomán elindulva föl-kutatta magyar művek ismeretlen forrásait s módszeres összehasonlítással megállapította a kapcsolat mértékét, csupán azokat a forráskimutatásait sorolom föl, amelyek egészen az ő nevéhez fűződnek. Mészáros Ignác egy kevésbé ismert művének, *Montier asszony leveleinek* megtalálta német eredetijét s a németnek francia forrását;²⁾ kimutatta Boér Sándor *Elfride* című tragédiájának forrását Bertuch ugyanolyan című német művében;³⁾ Bartsai László *Fayel* című tragédiájának föl-kutatta német forrását s azt visszavezette francia eredetijére;⁴⁾ Katona I. István című vitézi játékaról, melyet általán eredetinek tartottak, kiderítette, hogy egy régen feledésbe merült német színpadi munka átdolgozása.⁵⁾ Nagyobb szel-

¹⁾ L. a szerző értekezését *A német költészet hatása a magyarra* (1913) 3—4. l.

²⁾ Mészáros Ignác *Kántigámja*. EphK. 1879. 42—51. l.

³⁾ Boér Sándor *Elfride*-je. EphK. 1890. 209—215. l.

⁴⁾ „Fayel” U. o. 319—322. l.

⁵⁾ Gyulai Katona-monografiájának ismertetésében. EphK. 1883. 936—945. l.

lemi munka eredményei s tudományos szempontból nevezetesebbek a következő forráskimutatásai. Kazinczy maga megvallotta *Bácsmegyei*jéről, hogy németből merítette, de a német munka címét nem említette, szerzőjének meg nem tudta a nevét. Az eredeti, *Adolf's gesammelte Briefe*, valóban olyan jelentéktelen alkotás volt, hogy nemcsak a német irodalomtörténészek nem tartották számon, de még Goedeke *Grundriss*ének régi kiadása sem tudott róla, s így csak Heinrich széleskörű ismeretei és lelkiismeretes kutatásai vezethettek nyomra.¹⁾ Viszont, hogy Voltaire egy nagy regényének egyik epizódjában fölismerte azt az anyagot, melyet Verseghy *Szentésiné* cím alatt verses elbeszéléssé dolgozott át,²⁾ azt szintén csak az ő emlékezőtehetsége tette lehetővé, mely az átlagos emberit messze meghaladva, tudományunkban szinte párja nélkül állott.

Forráskutatásai közül legjelentékenyebbek mégis a Kármán *Fannyjára* és Dugonics drámáira vonatkozóak. Amaz, egy nagyméretű, messzeágazó vizsgálat, negatív eredménnyel járt: Heinrich a hatalmas német Werther-irodalomban nem akadt olyan munkára, mely közelebb állt Kármán kis remekéhez, mint Goethe szentimentális regénye³⁾ — s ez éppen a jelentős eredmény. Bármennyi kapcsolatot talált is tudományunk eddig a *Fanny* és *Werther* között, s bár a magyar munka elég szorosan hozzásimul forrásához és mintájához: van mégis bizonyos relatív eredetisége, s megalkotásában nagy szerepet játszott Kármán egyénisége. Nehézünkre esett volna megtagadni XVIII. századi irodalmunknak ezt a bájos hajtását: szerencsére, Heinrich kutatásai után, ettől a veszedelemtől nem kell félnünk.

A három Dugonics-dráma (*Báthory Mária, Kun László, Toldi Miklós*) forrásainak földerítése nemcsak legszebb, módszer tekintetében legértékesebb dolgozat-bokra Heinrichnek, amelyben filológiai erényei a legteljesebben párosulnak szerencsés leleményével és világirodalmi nagy tájékozottságával, hanem irodalomtörténeti szempontból is legnagyobb jelentőségű. Dugonics drámáinak abszolút értéke Heinrich előtt sem volt vitás; a tudományos közvélemény tisztában volt vele, hogy sem szellemben, sem színben nem igazán magyarok, de relatív értéküket annál inkább hangoztatta, s kora drámairodalmunk legbecsesebb termékeinek tartotta: dicsérte szerkezetüket, a jellemrajzot, a gondos lélekfestést.⁴⁾ Heinrich ismerve a XVIII. század végének magyar színpadi viszonyait és Dugonics tehetségét, eleve meg volt győződve, hogy ez a három dráma nem pusztán tárgyat vett idegen drámákból, sőt nem is csak anyagot, hanem hogy mindegyik, elejétől végig, külföldi, még pedig német dráma átdolgozása, s csak a személyek és a színtér vannak megmagyarosítva. Kutatásait teljes siker koronázta (csak a negyedik drámának, *Etelka Karjelben*, nem tudott rátalálni az eredetijére)

¹⁾ „*Bácsmegyei levelei*.” Figyelő, IV. k. 321—332. l.

²⁾ Idézett dolgozatában, EPhK. 1878. 406—420. l.

³⁾ A *Fanny hagyományai eredetéről*. Kisf. Társ. Évl. XVI. k. (1880).

⁴⁾ Endrődi Sándor: *Dugonics András*. (A Bátor Mária 1881-es kiadásának függelékében, 128—147. l.)

s ma már egészen más világításban áll előttünk Dugonics drámaírói munkássága. Heinrich dolgozataiból¹⁾ tudjuk, hogy Dugonics sem tett egyebet, mint többi drámaíró-lársa az első pesti staggione idejében: az idegen darabokat magyar rájárára vonta — s akárhány magyar színpadi író volt akkortájtban, aki ezt nem kisebb vagy éppen nagyobb ügyességgel megtette. Érdeme csak a *Bátori Máriában* nagyobb, amelyet úgy át- meg átsző magyar vonatkozásokkal és célzásokkal, hogy valóban félrevezetheti az olvasót.

Sőt Heinrich Dugonics-dolgozatainak hatása még szélesebb körökben gyűrűzött, két irányban is. Azáltal, hogy kimutatta Dugonics drámáinak átdolgozott voltát, egyfelől megrendítette a hitet Dugonics regényeinek eredetiségében, másfelől felhívta a figyelmet drámaíró kortársainak dolgozó módjára. Heinrich példája vonzott, a fiatalabb nemzedék több tagja megindult nyomában, és lelkiismeretes, módszeres vizsgálódásaik alapján ma már egészen másnak látjuk a felújulás kora első felének irodalmát. Kétségtelen, hogy e forráskimutatásoknak van bizonyos fájdalmas velejárójuk, hiszen minden művel, amelyről bebizonyosodik, hogy külföldről került hozzánk, egy kő szakad ki a magyar szellem épületéből — de a tudomány csak az igazságot nézi, még a nemzeti önérzet rovására is. S nagy vigasztalásunkra szolgál, hogy ezek az idegen származású irodalmi alkotások nem voltak igazi értékek, elvesztésüket nem sýnyli meg irodalmunk. Sőt egyszer-másszor az is megesebbé tudta tenni a selejtes német anyagot, mint pl. Kazinczy a *Bácsmegyeyjét*. Ez persze ritka eset, de azért az átvétel nem jelent még irodalmunk zsendülő korában sem mindig pusztá másolást. Ezt a mozzanatot sohasem téveszti szem elől Heinrich. Nem esik a forráskimutatók rendes hibájába, akik túlságos buzgalmukban kapcsolatot látnak ott is, ahol a valóságban nincs, vagy legalább is megállnak a félúton s az egyezések kimutatása után nem utalnak az eltérésekre. Heinrich nem áll itt meg, hanem tovább megy a helyes irányban: megállapítja, mit adott a magyar író a magáéból az átvetthez, milyen része van a kész műben, mi az, ami benne eredeti.

Kiegészítik ezeket a forráskimutató dolgozatokat Heinrich azon nagyszabású kísérletei, melyekben egy-egy külföldi, jobbára német író szerepét állítja össze a magyar irodalomban. Rendszeres összeállításban felsorakoztatja Schiller,²⁾ Lessing,³⁾ Wieland,⁴⁾ Ossian⁵⁾ magyar fordításait és az e költőkről szóló magyar dolgozatokat, majd egy ötödik összeállításban beszámol a magyar Robinzon-irodalomról.⁶⁾ Igen jó gondolat volt ez, s Heinrich szokott alaposágával hajtottá végre — jellemzésül csak annyit, hogy Turzó

¹⁾ L. a *Bátori Máriáról* EphK. 1882. 453—464. l.; a *Kun Lászlóról* a dráma 1885-ös kiadásának bevezetésében, a *Toldiról* EphK. II. Pótkötet (1890), 505—525. l.

²⁾ EphK. 1885. 648—655. l.

³⁾ EphK. 1899. 277—281. l.

⁴⁾ EphK. 1900. 555—557. l.

⁵⁾ Budapesti Szemle, 108. k. (1901) 454—468. l.

⁶⁾ EphK. 1899. 757—760. l.

Ferenc Heinrich kísérletét közvetlenül megelőzőleg csak 13 magyar robinzonáról tud,¹⁾ Heinrich pedig 28-ról!

Az összehasonlító irodalomtörténeti módszer, melyet részben már maga Heinrich, de még határozottabban utána Katona Lajos a tárgy történet irányában továbbfejlesztett, csakhamar meggyökerezett tudományunkban, s fiatalabb irodalomtörténészeink, jórészt Heinrich példájára vagy éppen az ő ösztönzésére és támogatásával, egyre nagyobb kedvvel művelték. A 90-es évektől kezdve mind sűrűbben jelennek meg tudományos folyóiratainkban, főként a Heinrich szellemi vezetése alatt álló Egyetemes Philológiai Közlönyben, forráskimutató dolgozatok, s bennük határozottan felismerhető Heinrich szelleme, a vizsgálódásnak az a tárgyszerű, tényekből kiinduló s pozitív igazságokra törő eljárása, melyet ő honosított meg. Azoknál a tudományos eredményeknél, melyekre kutatásai által eljutott, még fontosabb ez a hatás: irodalomtörténetírásunk hosszú évtizedeken keresztül magán viseli Heinrich szellemi bélyegét.

Heinrichnek ezt a nagy szerepét a magyar irodalomtörténetírás terén méltányolta minden tényező, az is, amely mint legfelső fórum van hivatva ítélkezni: az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, mely őt elnökévé választotta. De méltányolta a tudományos közvélemény is, mely munkásságának ezt a felét mindig osztatlan elismeréssel tüntette ki. Legújabbban azonban bizonyos áramlatok vehetők észre, bizonyos mozgalmak a tudományos körökben, melyek szembefordulva a Heinrich követte iránnyal, munkásságának pozitivistá szellemével, kicsibe veszik azt a módszert, amellyel ez az irány dolgozott, s azokat az eredményeket, melyekre eljutott, Az összehasonlító irodalomtörténeti módszert és a nyomában járó forráskimutatót a materialisztikus világfelfogás jelentkezésének bélyegezve, mint alsóbbrendű, nem is szellemi, hanem mechanikus munkát lenézik, leplezett vagy nyílt megvetéssel beszélnek a tényekhez, adatokhoz tapadó tudományos törekvéstről, melyek a képzeletet kirekesztik a tudományos munka birodalmából: az irodalomtörténettől, mint szellemi tudománytól, eszméket, mélyen gyökerező szellemi kapcsolatok megállapítását, a lelki tényezők szerepének nyomon kísérését, nagyszabású összefoglalásokat várnak, s első-sorban, mindenek fölött, irodalombölcséletet, az irodalom életének belekapcsolását az emberi szellem történetébe s az irodalom nyilvánulásainak filozófiai megvilágítását. Tudománynak az ébredező idealisztikus világfelfogás értelmében, csak ezt ismerik el, amazt kézműves munkának tartják, akárcsak a műépítész a kőműves mesterségét.

Vajon ez a nézet, mely napjainkban mind nagyobb hitre talál, nem ingatja-e meg azt a polcot, melyre az imént Heinrich tudományos érdemeit állítottuk? Tagadhatatlanul: meg. Ha igaz ez a felfogás, ha az idealizmus valóban pusztá mesterségnek vagy éppen felnőtt emberek apró szórakozásának bélyegzi az adatokhoz tapadó, a tények helyes megállapítására törő tudományos munkásságot, akkor Heinrich és követői téves irányban haladtak. De igaz-e a kiindulópont, az éppen a nagy kérdés. Óvatosságra inthet már

¹⁾ *Robinson és a mi Robinson-irodalmunk*, 1899. 81 l.

az a körülmény, hogy ez a vád külföldön — mert hisz nem eredeti magyar termék ez sem, hanem import — már ismételt visszautasításra talált. A francia irodalomtörténet egyik legjelesebb munkása, Lanson, pedig maga is átfogó elme s nem vész az adatokba, igen határozottan felemelte szavát azok ellen, akik az efajta, adatokra épülő tudományos munkásságot lenézve, folyton eszméket követelnek a tudósoktól. „Mi is eszméket kívánunk, — kiáltja nekik oda — de mi igaz eszméket! S mivel igaz eszmékre törekszünk, bizonyosságokat kérünk, az eszmék igazolását: megköveteljük, hogy jó minőségű legyen az anyag s hogy ne sajnálja az ember a fáradságot annak megismerésére, aminek magyarázására vállalkozik.“¹⁾ Valóban, mit érnek a legszebb elméletek, a legmélyebben járó filozófiai fejtegetések, a legmerészebb elmekapcsolatok, ha az idealista tudós nem ismeri kellően az anyagot, ha nem elég szilárd az alap, amelyre az egyébként is mindig kissé ingatag épületét helyezi. S ki az, aki számára összehordja, megfaragja, preparálja a követet? Nem az a lenézett pozitivista, vagy akár — hogy az ő terminológiájuk szerint beszéljünk — materialista tudós, aki vaszorgalommal — s nem egyszer alapos szellemi munkával is — átbuvárolja az irodalom rengetegét? Beszélhetnénk-e egyáltalán kódexirodalmunk szelleméről, ha Szilády Áron, Katona Lajos és Horváth Cirill nem áldozták volna életük munkáját a benne rejlő irodalmi anyag feltárására? Bele tudnók-e állítani a XVIII. és XIX. század fordulójának magyar irodalmát az egyetemes emberi szellem áramlatainak sodrába, ha Bayer József, Váczy János és Heinrich Gusztáv nem világítanak kutatásaikkal ennek az irodalomnak legmélyére, ha nem hozzák napfényre azokat a rejtett szálakat, melyek e korszak magyar költői jelenségeit a külföldiekhez fűzik? Lehet, hogy nyomukban mások fognak aratni, de azt, aminek magjait Heinrichék vetettek el!

Szívesen elismerjük, hogy a tudományok, fejlődésük felső fokán, éppúgy érintkeznek a bölcselettel, mint ahogy eredetileg onnan szakadtak ki, s így az irodalomtörténet legmagasabb rendű feladata az irodalom bölcséleti megvilágítása — de téves az az ebből levont következtetés, hogy ez a legfontosabb feladata s csak az az igazi irodalomtörténész, aki az eszmék fejlődését kutatja az irodalom életében. Az irodalomtörténet alapjában véve nem az eszméknek, hanem az irodalmi alkotásoknak tudománya, és hivatása annak a tudományos érdeklődésnek kielégítése, amellyel a művelt ember az irodalom élete és annak egyes jelenségei felé fordul. Az emberi léleknek egyik legmélyebből fakadó törekvése az ismeretvágy, s ez az irodalomra vonatkozólag abban nyilvánul, hogy meg akarja érteni annak termékeit, ismerni akarja őket minden vonatkozásukban. Még a laikus is, a szakember pedig fokozottabb mértékben, megköveteli tudományunktól, hogy fejtsse meg az irodalmi alkotások keletkezését; tárja fel azokat a kapcsolatok, melyek az irodalmi művet egyfelől szerzője lelkéhez s azon keresztül fájához, nemzetéhez, korához kötik, másfelől belefűzik a

¹⁾ *La méthode de l'Histoire littéraire*. La Revue de Mois, 1910. 409—410. l.

nemzeti irodalom hasonló jellegű műveinek zárt sorába vagy hozzácsatolják a világirodalom bizonyos alkotásaihoz; megkívánja az irodalomtörténétől, hogy mutassa ki, milyen értelmi, érzelmi, erkölcsi és társadalmi elemek tükröződnek az irodalomban. De mindezen túl azt is megvárja a pozitív ismereteket követelő lélek, hogy az irodalomtörténet magyarázza meg azt a hatást is, amelyet a műalkotások a maguk korára tettek s a mienkre tesznek, derítse ki milyen mozzanatoknak köszöni ezt a hatást, állapítsa meg, milyen elevenen működik bennük a művészi erő, s mi ezen tényezők szerepe annak az organizmusnak életében, amelynek mi az irodalmat tekintjük. Csak ha ezeket az analitikus jellemű feladatokat elvégezte az irodalomtörténet, akkor következhetnek a szintezis műveletei: a rendszeres összefoglalás és a bölcséleti megvilágítás.

Aki nem ismeri el ezt a logikai egymásutánt, aki megvesztegetve a filozófiai szintezis magasabb rendű voltától, lenézi a tényekhez tapadó analízist, abból a tudós gőg beszél. De az ilyen gőgös tudós nemcsak tudományunk természetét ismeri félre, hanem pszichológusnak is rossz. Nem az emberi lélek alaptermészetének félreismerése-e, ha számításon kívül hagyjuk azt a velünk született s az emberi lélekből soha ki nem irtható törekvést, mely minden kérdésben a tisztán látásra, a tények határozott megállapítására, a külső és belső körülmények felderítésére irányul, és azt a lelki örömet, melyet az újonnan szerzett pozitív igazságok okoznak? S pusztán azért, mivel az emberi léleknek vannak merészebben szárnyaló vágyai is az irodalomtörténet körén belül, szabad-e, méltányos-e a későbbi — nagyobbyszerű és mélyebben szántó, de éppen nem sajátosabb irodalmi — feladatok kedvéért megtagadni a korábbiakat, az alapvetőket? S nincs-e arra példa, talán nem is olyan kevés, hogy az irodalomtörténet többet köszön egy szegény pozitivistának munkásának, mint az olyan irodalom-bölcseletnek, aki merész tudományos képzelettel szédítő és megígéző várat — de légvárat épít?

Bűn volna az általánosítás és egészen kétségtelen, hogy ezek az eszmék világában járó bölcséleti konstrukciók nemcsak egyetemes tudománytörténeti szempontból, hanem az irodalomtörténet sajátos szempontjából is rendkívül fontosak. Sőt még tovább mehetünk. Az ilyen tudományos törekvések, melyek magasan az irodalom fölé emelkedve, egyetemes törvények vagy legalább szabályszerűségek érvényesülését nyomozzák az irodalom életében és az irodalom történetét az emberi szellem történetévé fejlesztik: magasabb rendű lelki munkát követelnek és így értékesebbek, mint azok, melyek konkrét irodalmi alkotások elemzését adják — de viszont éppoly joggal megkívánhatjuk, hogy tudományunk ez előkelő idealistái megbecsüljék azt a komoly és hasznos munkát, melyet Heinrich és társai végeztek, s amely nélkül az ő bölcseletük a levegőben lóg. A tudósok is megszívlelhetik azt a figyelmeztetést, melyet Arany Vojtina képében a költőknek ad:

Azonban azt se véld, hogy a való
Kírúgva jobb egészen láb alól,
Hogy némi kósza föllengésben áll
A híres eszmény, vulgó: ideál.

A való — ez volt, láttuk, Heinrich tudományos munkásságának vezető elve. Becsüljük meg ezt az elvet is, annál inkább, mert az a vagy félszáz dolgozat, melyekben Heinrich a magyar irodalom jelenségeivel foglalkozott, nemcsak ismereteinket gyarapította, hanem továbbvitte tudományunkat is. Nemcsak többet tudunk Heinrich nyomán, főként irodalmunknak egyik legérdekesebb szakáról, a fölújulás korának irodalmáról, hanem másként is látjuk azt, s ha ez az új kép talán kevésbé szép is, de gazdagabb, teltebb, s ami fontos, igazabb. Sőt Heinrich jelentősége tudományunk életére, láttuk, nem is elsősorban eredményeiben határozódik, mint inkább az ő sajátos tudományos dolgozó módjának meggyökereztetésében. Azt a követelést, melyet Lanson előbb idézett szavaival kapcsolatban hangoztat: „Créer des idées n'est pas tout: il faut créer des méthodes” — Heinrich teljesítette, az irodalmi alkotások megvilágításának új, értékes módjával gazdagította tudományunkat.

Lehet, hogy ebbe a megállapításomba bizonyos mértékben belejátszottak személyes motívumok, s talán az egész képet, amelyet Heinrichről rajzolni próbáltam, egy árnyalattal elevenebbé színezte az a viszony, melyben vele állottam. Nem pirulok érte. Nagyobb hiba volna, ha egy emberöltő kapcsolatai nyomtalanul elhalványodtak volna, ha az ember és tanítvány nem érezne melegebben, mikor elhúnyt jóakarójáról és mesteréről emlékszik meg. De úgy érzem, Heinrich munkálkodása a magyar irodalomtörténet terén még a rideg igazság szemszögéből nézve is értékes és maradandó, s a későbbi elfogulatlan kor tudománya is szenteli majd egy hálás szív tárgyilagosságra törekvő ítéletét.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A HESPERISEK ALMÁI.

(Vége.)

Hasonló szokásokat az ókor népeinél nem találunk. Éva almája, melyre az olvasó e dolgozat folyamán bizonyára gondolt, eredetileg füge lehetett s csak görög hatásra fogták fel a későbbi exegéták almának.⁸⁹⁾ Nagyobb súllyal esnek azonban a latba a mai enemű délszláv népszokások.

A rendelkezésre álló bőséges anyag meglepő hasonlósága a fentebb felsorolt görög adatokkal, — tekintetbe véve a görög és délszláv nép földrajzi közelségét s nem utolsó sorban a bizánci orthodox vallásnak közösségét, mely az árnyékában meghúzódó népi szokásoknak akarata ellenére is terjesztője volt, — igen valószínűvé teszi azt, hogy jelen esetben átvételről van szó. Megerősíti ezt a felfogásunkat az a tény, hogy még a pénzzel teletűzdelt ajándékalmaival is, mely jellegzetes délszláv specialitásnak látszik, találkozunk a késő ókori bizánci újévi szokások közt.⁹⁰⁾ Asterios

⁸⁹⁾ The Jewish Encyklopaedia I. s. v. Adam p. 179; Gruppe, Gr. Myth. 385, 1; cf. Gresmann, Mythische Reste in d. Paradieserzählung. Arch. f. Relwiss. X 355. — Alma perzsáknál: Strab. XV 3, 19; Ath. XII p. 514 d és Hesych. s. v. μηλοφόροι. — ⁹⁰⁾ Asterios IV. Homil.

említi egy prédikációjában, hogy e napon gyermekek járnak csapatostul s ezüstpénzzel megtűzdelt almákat adnak ajándékba, amelyet aztán az illetők értékesebben viszonzoznak. Libanios⁹¹⁾ újévi szónoklata szerint tanítóiknak adják a gyermekek az „aranyalmákat”. A XVIII. sz. elején a török hódítók Magyarországra is behozták a leigázott délszlávoktól eltanult szerelmi almát. Mint Salamon Ferencnél⁹²⁾ olvassuk, azt írja akkortájt a tolnai pap: ha a férjtelen keresztyén nő egy almát fogadott el a töröktől s ez be tudta bizonyítani, neki ítélték. 1754-ben a szabadkai városi hatóság kikel a „török divatú”, pénzzel teletűzdelt menyegzői almák ellen s 1781-ben el is törli, de e szokás ott azért a mai napig is megvan.⁹³⁾

A Plutarchosnál feljegyzett közös almaevés a délszlávoknál is megvan. Mikor a vőlegény és menyasszony visszavonul a lakodalmas néptől, az ágy szélén megfedezi a menyasszony által magával hozott almát.⁹⁴⁾ Egyes helyeken, különösen Horvátországban, a menyasszony lefekvés előtt ezt az almát teljes erejével vőlegénye mellének dobja,⁹⁵⁾ amely különös szokást csak akkor értjük meg, ha összevetjük azzal a színtén a menyasszony által véghez viitt szertartással, melyben közvetlenül új férje házába való belépés előtt almát hajít a ház tetején keresztül.⁹⁶⁾ A hajításnak magának is megvan a rosszűző hatása, itt különös jelentőséget nyer azáltal, hogy az almadobás a háztetőn keresztül történik, mely a démonok által különösen látogatott hely. Lehetetlen félreismerni az apotropaikus célzatot, amikor a menyasszony almával a kezében lép új otthonába,⁹⁷⁾ vagy mikor a vőfély, sok helyen az ú. n. *caus* a lakodalmas menet élén zászlója vagy kardja hegyén almát visz.⁹⁸⁾ Tudva azt, hogy a néphit szerint a rossz szellemek szívesen húzódnak meg hidak alatt, kutak mélyén, nem csodálkozunk, ha Boszniában a lakodalmas menet megáll, ha hidhoz ér, s a menyasszony almát dob a hídról a vízbe,⁹⁹⁾ vagy azon a délszlávok s az úgörögök közt is elterjedt szokáson, hogy az új asszony (néhol még az esküvő folyamán, tehát mint menyasszony) csak ünnepélyes cerimóniák után merít a kút vizé-

Migne XL 215 sqq. cf. Radermacher, Beitr. z. Volkskunde p. 109. —
⁹¹⁾ Libanios, Or. IX ed. Förster I 397, 11 sqq.; cf. Iveković-Broz: Rječnik s. v. jabuka „e”: a dubrovniki gyerekek újévkor almával járnak köszönteni, amibe ércpénzt tűzdelnek. — ⁹²⁾ Salamon: Magyarország a török hódítás korában p. 280. — ⁹³⁾ Réső Ensel, Magyarorsz. népszokások p. 349.; Thury, Ethn. I 390. II 197 stb. — ⁹⁴⁾ Krauss, Sitte u. Brauch d. Südslaven p. 459; Ethnogr. XV 427 és I 390, 408; cf. Crawley, The mystic rose p. 382. Erre a szokásra célozhatott Aga Asanaga, mikor azt írta leánya csábítójának: Nincs szükségem olyan almára, melybe beléharaptak: Krauss i. m. p. 220. — ⁹⁵⁾ Krauss i. m. p. 460. — ⁹⁶⁾ Wissensch. Mitteilungen aus Bosnien u. Herzegov. VII 310 és VIII 294; Krauss i. m. p. 386, 447. Marković in Srpsko Dalm. Magazin 1862. Teljesen analog antik szokás: Plin. nat. h. XXVIII 33: szülés megkönnyítésére követ vagy lándzsát dobnak a háztetőn keresztül. — Cf. még Du Cange, Glossar. lat. med. aevi s. v. *malum*: in aedium sacrarum *summitatibus*, quomodo etiam hodie in aede S. Petri Romae. — ⁹⁷⁾ Ethnogr. VII 290, IX 431. — ⁹⁸⁾ Krauss, Sitte u. Br. p. 401, 438. Réső Ensel i. m. p. 59, 254, Ethnogr. I, 390. Fentebb 89. jegyz. perzsa *μηλοφόροι*. — ⁹⁹⁾ Wiss. Mitt. aus B. u. H. VII 322.

ből, amely szertartások középpontja egy almának a kútba dobása.¹⁰⁰⁾ Mindezeket az almákat, melyek a felsorolt lakodalmak szokásokban szerepelnek, rendszerint a nászajándékkal együtt kapja a menyasszony,¹⁰¹⁾ vagy a küszöbön a házbalépés előtt nyújtják át neki, mintegy fegyverül a házban rája várakozó veszedelmek ellen. Mint a görögöknél, itt is megmaradt a nászéjszaka démonai ellen használt almarítus meggyengült formában a leánykérésnél és a jegyajándékban. Az egyik szerb népkölteményben¹⁰²⁾ a leány almát dob el: akire az almát dobja, úgymond, azt szereti. Egy másikban viszont a legény dob piros és birsalmát a lánynak szerelmi vallomás gyanánt.¹⁰³⁾ Háztűznézéskor a legény vagy képviselője, akit „jabučar”-nak, „almás”-nak neveznek,¹⁰⁴⁾ almát ad a lánynak, ha megtartják „igen”-t jelent, ha visszaküldik, elutasítást.¹⁰⁵⁾ A jegyajándék fogalma annyira összenőtt az almáéval, hogy jabukának, almának nevezik még akkor is, ha nem almából áll, sőt a nyelvhasználat tovább is kiterjesztette az értelmét, amennyiben egyéb ajándékok is jabukának neveznek, így pl. a keresztelező után a papnak adott ajándékot is.¹⁰⁶⁾ Természetesen a szerelmi babonák közt is megtaláljuk az almát, ahogy általában igen sok rudimentum található az efajta babonák, jóslások között. Ha a lány férjhez akar menni, legjobban teszi, ha karácsonykor az éjféli misén almába harap;¹⁰⁷⁾ ezt az almát sok helyen egy legénytől kellett kapnia.¹⁰⁸⁾ Ez épp olyan maradványa, vagy helyesebben másodhajléa a nászéjszakai almaevésnek, mint a Lukianosnál említett hetaira-praktika, a μήλα αποδοθημενά, amivel a szerelmi vágyat adják tudtul egymásnak.

Igen erős bizonyító erővel támogatja az almának démonűző erejéről vallott felfogásunkat a délszláv szentjánosnap (jún. 23.) ünnepség vizsgálata. Ez az ünnep egész Európában el van terjedve a rája jellemző szentjánosnap máglyával, amit a falu aprajagyja a barmokkal együtt átugrál a nyilvánvaló céllal, hogy a rájuk tapadt rosszat a tűzbe szórják s ekként megszabadulva a bajtól, maguknak s állatállományuknak egészséget, gyarapodást biztosítsanak.¹⁰⁹⁾ Ezt a szokást, úgy ahogy leírtuk, a bizánci birodalom területén Syriára vonatkozólag feljegyezte már Theodoretos kyrosi (Syria) püspök a Kr. u. V. sz.-ban s hozzá is teszi: ἐδόκει δὲ τοῦτο ἀποτροπιασμὸς εἶναι καὶ καθαρσις.¹¹⁰⁾ Általános európai néphit, hogy szent János-nap éjszakáján boszorkányok járnak. A Dunántúlnak délszláv néprétegektől sűrűn lakott déli részeiben ezen a napon almát és fát kéregetnek össze a gyerekek, a fából

¹⁰⁰⁾ Krauss i. m. p. 386, Ethnogr. X 301. Wachsmuth, Das alte Griechenl. im Neuen p. 100. — ¹⁰¹⁾ Krauss i. m. p. 417, 430, Ethnogr. XV 66, XI 321. Wiss. Mitt. aus B. u. H. VII 310. — ¹⁰²⁾ Vuk. Nar. pjesm. I, 289. 469. — ¹⁰³⁾ Vuk I 646 cf. Romániában Şainenu Basmele Române p. 26, Alexandri Poesii populare p. 235. — ¹⁰⁴⁾ Iveković-Broz: Rječnik s. v. jabučar. — ¹⁰⁵⁾ Wiss. Mitt. aus B. u. H. VII 291 sq.; Ethn. II 195, 216, VII 158, X 301 cf. Ethn. X 33 (somogyi népdal), Kálmány, Koszorúk az Alföld vadvirágaiból II, 203 (népmesében). — ¹⁰⁶⁾ Krauss i. m. p. 554; Rječnik s. v. jabuka. — ¹⁰⁷⁾ Krauss i. m. p. 181. — ¹⁰⁸⁾ Cf Ethnogr. XIII 32. — ¹⁰⁹⁾ Mannhardt, Wald- u. Feldkulte p. 608. — ¹¹⁰⁾ Idézve Mannhardt, Antike Wald- u. Feldkulte p. 304.

tüzet raknak s aztán átugrálják, közben az almákat megsütik. Ezeket az almákat aztán a levegőbe dobálják s a gyerekek elkapkodják. Ennek a levegőbe dobálásnak, mely már a sütés előtt is, meg utána is folyik, nyilvánvalóan ugyanaz a célja, mint a szintén ugyanakkor történő üszökdobálásnak: megtisztítani a levegőt, a környezetet az ember-állat egészségét, gyarapodását veszélyeztető rossztól.¹¹¹⁾ Az ilyen almának aztán gyógyító ereje van, de csak akkor szabad használni, ha már egy éjszakán át a harmat lepte,¹¹²⁾ azaz, ha már megtisztult a bajüzéskor rátapadt rossztól. Az alma tehát ezekben a szentjánosnapi cerimoniákban kifejezetten bajelhárító eszköz gyanánt szerepel ugyanannál a népnél, mely egyébként a házassági s az azt megelőző eljegyzési rítusokban az ögörög enemű szokásokkal szóról-szóra egyezően alkalmazza azt.

A mondottak után a görög almaritusok értelme nem lehet kétséges. A házassági alma a nászéjszakán támadó, rosszindulatú démonokat űzte el. Kik ezek a démonok? A legnagyobb valószínűség szerint maguk a hesperisek, az este kószáló szellemek, amint a nevük is mutatja,¹¹³⁾ akiket már a legrégibb hagyomány az elűzésükre használt almával együtt emleget. Hogy ezeket a démonokat nem kezdettől fogva képzeltek olyan szép szüzeknek, ahogy a vázáképek idealizálták őket, hanem eredetileg igazi félelmetes, kísértetszerű lényeknek tartották őket, arra több bizonyítékunk is van. Így Hesiodos¹¹⁴⁾ az éj leányainak tartja őket, testvéreik olyan sötét lények, mint a Μοῖραι, Κήρες, Ἀπάτη, Φιλότης (νύχιος), Γῆρας és Ἑρίς. A hely, ahol a költő szerint¹¹⁵⁾ a hesperisek tartózkodnak, a legfélelmesebb lények tanyája: Phorkys és Keto szörnyeteg gyermekei, a retentő tekintetű Gorgók kísértének itt.¹¹⁶⁾ Ha az egész rendszerezést a költő leleményének tekintjük is,¹¹⁷⁾ akkor is jellemző a hesperisekre, hogy a theogoniai rendszerben éppen erre a helyre kerültek. Ez azt mutatja, hogy a népi felfogás, amelyre a boiotiai parasztköltő támaszkodott, nem valami nyájas nympháknak képzelte őket s a λυγύφωνοι jelzővel is félelmes, szirénszerű hangjukra célozhatott.¹¹⁸⁾ Másik fontos bizonyítékunk egy kyrenei csésze,¹¹⁹⁾ amelyen egy isteni alak — mint Studniczka¹²⁰⁾ kimutatta, Kyrene nympa — almaágot tart a kezében, körülötte kétoldalt szárnyas démonok, a legnagyobb valószínűség szerint a harpyiák és boreasok röpködnek. Ha idevonjuk Studniczkaival Philodemus egy fragmentumát,¹²¹⁾ mely szerint a harpyiák a hesperisekkel azo-

¹¹¹⁾ Ethnogr. XII 77, 79, XIII 119. — ¹¹²⁾ Ethnogr. XII 77. — ¹¹³⁾ ἑσπερίς „esti“ pl. egy este nyíló növény neve Theophr. | | | |; Eudociae Violar. ed. Flach 356: περὶ τῶν Ἑσπερίδων így nevezik őket διὰ τὸ ἑσπέραις ἐπιφαίνεσθαι ἢ ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ κατοικεῖν. — ¹¹⁴⁾ Hes. Th. 211 sq. cf. Wolf Aly comm. XVI. — ¹¹⁵⁾ Hes. Th. 270 sq. — ¹¹⁶⁾ Eud. Viol. i. h. maguk a h. is Phorkys és Keto gyermekei (az almát őrző sárkány is az, Hes. Th. 333 szl.) s szigetükön laknak Geryoneus s Orthos szörnyetegek. — ¹¹⁷⁾ Gruppe Gr. Myth. 385, 4. — ¹¹⁸⁾ Hes. Th. 275, 518; cf. Wilamowitz, Herakles II^a 98, ezzel szemben Gruppe 385, 4 nyilvánvalóan elhibázott magy. Az éles hang jellemző a görög démonokra. A hesp. fát őrző sárkány is Apollod. II 113 sqq.-ben ἐχρήτο φωναῖς παντοίας καὶ ποικίλαις. — ¹¹⁹⁾ Studniczka, Kyrene, fig. 10. — ¹²⁰⁾ I. m. p. 21. — ¹²¹⁾ Philod. de piet. 92, 24 p. 43 G (Diels, Vorsokr. p.

nosak s az ú. n. hesperis-almák őrizői, a csészén ábrázolt kép világossá válik: az almaág a hesperisek almafáját akarja szemléltetni s a szárnyas démonok az almaőrző harpyia-hesperiseket.¹²²⁾ A Kyrenebeliek büszkén hasonlították áldott földjüket a hesperisek csodakertjéhez,¹²³⁾ híres export-növényük, a silphion is a hagyomány szerint circa Hesperidum hortos¹²⁴⁾ keletkezett s ezt a kertet saját földjükre, a régebben Hesperisnek, később Berenikének nevezett városuk mellé lokalizálták.¹²⁵⁾ Nem nagyon valószínű ugyan, hogy a hesperisek és harpyiák azonosak lettek volna, de látva a kyrenei csésze ábrázolását s a hozzá meglepően illő Philodemus-frg.-öt, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ilyen verzió valóban volt s ennek az oka csak az lehetett, hogy e két fajta démon összetéveszthető volt, mert a róluk alkotott kép igen hasonló volt. A harpyiák a viharok sötétjében röpködő, rosszindulatú szellemek, magukkal ragadják az embereket a Hadesbe, egyes mondákban az ételek körül ólálkodnak s alkalmas pillanatban elragadják. Külsejükre nézve szárnyas női alakok, eredetileg a szirénekhez hasonlóak, Vergiliusnál (Aen. 3, 216) leányarcú madarak, horgas karmokkal, félelmesen suhogó szárnyakkal. Erre a harpyia-vonásra mutat a hesperis-mese ama változata is, mely szerint a hesperisek megdézsmálták az aranyalmákat.¹²⁶⁾ Ezt az eredeti félvad jellegüket azonban idők folyamán éppúgy elvesztették, mint a görög vallás más ijesztő alakjai. Főképp két erő működött itt közre. Az egyik a nép vallásos ösztöne, mely a maga babonás félelmével ahogyan az erinysekből eumeniseket csinált, nehogy vésszes nevük emlegetésével magára szabadjtsa őket — úgy a leselkedő esti démonokból is, akiknek működési köre idők folytán az este tartott menyegzőkre specializálódott, jótékony menyegzői nymphákat alkotott, akik jelenlétükkel áldást hoznak az ifjú házaspárra.¹²⁷⁾ A másik alakító erő a művészeté, mely a sötét görög mult művészietlen szörnyeit egymás után finomította meg s vetköztette ki eredeti heterogén ábrázolásukból.¹²⁸⁾ A ὄρμιονον azonban, jelen esetben az almával úzótt apotropaikus cselekmény,

496) καὶ τὰς Ἀρπυίας τὰ μῆλα φυλάττειν Ἀκουσίλαος, Ἐπιμενίδης δὲ καὶ τοῦτο καὶ τὰς αὐτὰς εἶναι ταῖς Ἑσπερίσιν. cf. Wilamowitz. Herakles II 2, 98, aki e fg. alapján a hesperiseket harpyiaszerű lényeknek tartja, akik a fa ágai közt tanyáznak; Gruppe Gr. M. p. 385, 4 sz. e két költő össze-téveszthette e kétféle lényt, mert mindkettő az Okeanos lakója: ami akkor is valószínűtlen volna, ha e kyrenei csésze nem volna; cf. még: Mapsaura nevű hesperis, Rhein. M. 36. p. 470. — ¹²²⁾ Studniczka i. m. p. 26. — ¹²³⁾ U. o. p. 20. — ¹²⁴⁾ Plin. n. h. 19, 41. — ¹²⁵⁾ Studniczka i. m. p. 22. ¹²⁶⁾ L. 3) jegyz. — ¹²⁷⁾ Nonnos Dionys. XIII 348. sz. és XXXVIII 140. sz. Kadmos és Harmonia, ill. Helios és Klymene nászán vesznek ilyen jelleggel részt. Eredeti félelmes hangjuk ez újabb felfogásban kellemes éneklet (ἀοιδοί Eur. Hip. 743, ὕμνωδοί Eur. Herc. fur. 394, ἐφίμερον αἰδοῦσθαι. Ap. Rhod. 4, 1399), sőt ők énekelik a nászdalt is. Nonn. Dion. XXXVIII. 140, sg. — Nonn. Dion. XXX. 275-ben valószínű múzsák. — ¹²⁸⁾ A hesp. ábrázolását illetőleg l. Roscher, Myth. Lex. s. v. Hesperides és Gerhard, Akad. Abhandl. I, 50 sqq. és 219 sqq. Egy késő attikai vázán már egy Eros-szerű alak rázza az almát Heraklesnek, Furtwängler-Reichhold Griech. Vas. II, Taf. 79.

szívósabb s megtarlja századok múlva is eredeti vonásait, akkor is, mikor már ősi értelme feledésbe ment.

A kyrenei verzió még egy tanulságot rejt magában. Kyrene nymphea, aki az említett csészén a hesperisalmaágot tartja kezében és egy kyrenei érmen¹²⁹⁾ Heraklesszel a hesperisalmafa alatt áll, egy másik kyrenei csészén egy trónoló istenalaknak, Studniczka szerint¹³⁰⁾ valószínűleg Apollonnak, hesperisalmát nyújt át, nem egyéb, mint egy Artemis istenség, egyike azoknak a Görögországban elsősorban mindenütt megtalálható természeti istenségeknek, akik lényük azonossága folytán mind beleolvadtak az elhatalmasodott Artemis-kultuszba.¹³¹⁾ Szoros kapcsolatban van Apollonnal is, akitől Aristaiost, Kyrene város jötevőjét szülte¹³²⁾ s akivel már eredeti hazájában, Boiótiában is kapcsolatban állott.¹³³⁾ Ez a szoros viszony megmaradt akkor is, mikor már Artemis teljesen elnyomta Kyrene kultuszát, annyira, hogy 'Αρτεμιτεια nevű ünnepét Apollon papja rendezte évről-évre.¹³⁴⁾ Éppígy tart kezében almaágot a rhamnusi Nemesis,¹³⁵⁾ egy Artemisszel azonosított istennő, fején koronával, melyen szarvasok vannak ábrázolva, Artemisnek, a πόντια θηρίων-nak jellegzetes állatai. Különös érdekességet nyerne ezek az adatok, ha látjuk, hogy mindazon legendák, melyekben a szerelmi almának lényeges szerepe van, ha valamely istenhez, akkor Artemishez kapcsolódnak. Így mindjárt, hogy Nemesis-szel folytassuk, egy verzió szerint az ő lánya Helena, az Eris-alma történetének hősnője.¹³⁶⁾ Artemis legendakörébe tartozik a fentebb felsorolt Akontios és Kydippe, Hermochares és Ktesylla, Hippomenes (Meilanon) és Atalanta legendája is. Aristainetos I. 10. epistulája szerint,¹³⁷⁾ melynek Dilthey a kallimachosi Kydippe-történet rekonstruálásában oly nagy szerepet juttat, Akontios Aphrodite kertjében szedte a cselhez használt kydoni almát. Ezen a megjegyzésen kívül azonban sem itt, sem Ovidiusnak ugyanezt a legendát feldolgozó XX. és XXI. heroidájában nincsen szó többé Aphroditéről, hanem az egész bonyodalom Artemis aktív beavatkozása miatt keletkezik s oldódik meg. Dilthey hivatkozva Ovidius Her. XX. 237 sq. soraira, ahol Akontios aranyalmát ígér fogadalmi ajándékként a delosi Artemis oltárára, egyenesen az αἰτιον-ok közé sorozza a kallimachosi költeményt, mellyel a költő a delosi Artemis-templomban látott fogadalmi alma αἰτιον-jaként akarta volna megénekelni a Deloson dívó nuptialis caerimoniában szereplő alma történetét.¹³⁸⁾ Dilthey érvelésének támogatására felhozzuk, hogy egy az atheni várban talált tábla tanúsága szerint az Artemis Brauroniának felajánlott fogadalmi ajándékok közt egy (valószínűleg áldozati tűz ébresztéséhez használt) fújtató s egy gyűrű mellett ott volt két fából való aranyozott alma is.¹³⁹⁾ Kétségtelenül Artemis

¹²⁹⁾ Studniczka i. m. p. 20, fig. 15. — ¹³⁰⁾ U. o. p. 23, fig. 18. — ¹³¹⁾ U. o. p. 145 sqq. Különösen p. 172. — ¹³²⁾ U. o. p. 133. — ¹³³⁾ U. o. 134. — ¹³⁴⁾ Ath. 12, 549 F.; cf. Nilsson, Gr. F. p. 257. — ¹³⁵⁾ Paus. I 33, 2 és 7; cf. Studnicka i. m. p. 166 (Posnansky, Nemesis und Adrasteia p. 23 sqq.: Artemis és Nemesis), Gruppe, Gr. M. p. 45. — ¹³⁶⁾ L. az ⁵⁸⁾ jegyz. is. — ¹³⁷⁾ Kiadva Dilthey, De Call. Cyd. végén. — ¹³⁸⁾ Dilthey i. m. p. 119. — ¹³⁹⁾ Ditt. Syll.², 586, 77.

legendaköréhez tartozik Hermochares és Ktesylla története is.¹⁴⁰⁾ Hekaerge, kinek neve alatt Ktesylla Keoson vallásos tiszteletben részesül, Artemis egyik mellékneve s egyike a kultuszkörébe tartozó hyperboreiaknak, sírja a delosi Artemision mögött volt.¹⁴¹⁾ Tipikus Artemis-alak a szüzességét őrző, erdők-hegyek közt vadászó arkadiai hegyi nympa, Atalante. Az almacselt csak a boiotiai változat ismeri, ahova Kyrene is tartozik s talán nem véletlen, hogy a boiotiai hősnek, Kadmosnak és Harmoniának lakodalmán sem hiányoznak az almák.¹⁴²⁾

Az almának fentebb kifejtett bajűző hatásából nem lesz nehéz megtalálni Artemis sokoldalú lényének azt a vonását, mely e legendák alapjául szolgál. Artemis a nők félelmes istenasszonya, Athen. 15, 694 d. szerint γυναικῶν μέγ' ἔχει κράτος, nagy hatalma van az asszonyok fölött, ő az, akitől Penelope is kéri a megváltó halált,¹⁴³⁾ általában okozója a nemi élettel összefüggő női szenvedéseknek és betegségeknek, egyúttal természetesen a legjobb oltalmazó ezek ellen.¹⁴⁴⁾ Ezért áldoznak neki Euripidesnél¹⁴⁵⁾ a házasság előtt s ezért sorozza be Plutarchos azon öt isten közé, akikhez a házasság előtt az asszonyok könyörögni tartoznak.¹⁴⁶⁾ Libanios szerint a házasságba csak ő rajta keresztül lehet belépni, mint a hajóra is csak a kikötőn keresztül s Athenben Munychion havában καὶ τὰς παρθένους αὐτῇ πρὸ γάμων ὑπάγουσιν ὅπως προτεθεραπευμένη Ἀρτέμιδος οὕτως ἐπὶ τὰ Ἀφροδίτης ἴωσι a hajadonokat a házasság előtt hozzávezetik, hogy előbb áldozatot mutassanak be Artemisnek s csak úgy menjenek a házasságba.¹⁴⁷⁾ Gruppe véleménye szerint¹⁴⁸⁾ az ephesusi Artemis-templomban ünnepélyes esküvőket is tartottak ὑπὸ μάρτυρι τῇ θεῷ, az istennőnek, mint tanúnak jelenlétében. Artemis eme vonása ellentétben látszik lenni avval a később mindjobban előtérbe lépő jellemével, mely őt mint a szüzesség őrzőjét tünteti fel, aki annak megszegését szigorúan bünteti. Az ellenmondás azonban csak látszólagos. Igen valószínű, hogy Artemis férfigevető, vadul szűzies jellemének kialakulásához nem kis mértékben járult hozzá a félelem az Artemis által küldött női szenvedésektől, melyek a házasságban szakadnak az asszonyra. Nem véletlen tehát az sem, hogy éppen Artemis az az istennő, akinek kultuszkörébe kapcsolódnak a nászéjszakán leselkedő, bajt okozó hesperis-démonok.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

¹⁴⁰⁾ Wernicke in Pauly. Wiss. II, 1358. — ¹⁴¹⁾ Nilsson, Gr. F. p. 207. A legendának Aphrodite célzó motívuma a sziget erős Aphr.-kultuszának a hatása. — ¹⁴²⁾ L. az ⁵⁶⁾ jegyz. Figyelemreméltó, hogy Aphrodite, aki később a szerelmi dolgok egyedurává fejlődén, a szerelmi almára is rátette a kezét, egyetlen olyan legendával sem dicsekedhetik, melyben az almának valami lényeges szerepe volna. Ami arra mutat, hogy eredetileg nem volt ehhez semmi köze. — ¹⁴³⁾ Hom. Od. σ 202, v 61; cf. Gruppe, Gr. M. p. 1271. ¹⁴⁴⁾ Ez a vonása, általánosabb értelemben, közös testvérével, Apollonnal, akinek kultuszában épp ez okból, mint láttuk, szintén szerepel a gyógyítóerejű alma: l. ⁷¹⁾ ⁷⁷⁾ köv. jegyz. — ¹⁴⁵⁾ Eur. Iph. Aul. 1113. — ¹⁴⁶⁾ Plut. Rom. quaest. 2 p. 264 B; cf. Pollux 3, 38. — ¹⁴⁷⁾ Liban. (ed. Foerster) I, 1, 312 sq. — ¹⁴⁸⁾ Gruppe, Gr. Myth. 1273, 7 idézi vita Aberc. Vita Sanct. LVII, 504 C (okt. 22.).

ASCENSIO AENEAE.

(A görög apokalyptika történetéhez.)

Τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ, καὶ τὴν φωνὴν
αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν
ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει Szt. János ev. 3, 8.

Értekezésemben néhány vergiliusi sor magyarázatának kapcsán a régi Orpheus és az örökké új Dante egymáshoz való viszonyát egy eddigelé egészen ismeretlen oldaláról szeretném bemutatni. Ha valakinek úgy tűnnék fel, hogy olyasmit akarok visszaadni a görögöknek, ami nem volt az övék, annak csak azt felelhetem, hogy hiszen *mindenünk* tőlük való. Értekezésem első fejezetében az Aeneis VI. énekének forráskérdéséhez szólok hozzá általánosságban, a második fejezetben világképét mutatom be, a harmadikban az ascensio-motívumot vallástörténeti háttérébe állítva tárgyalom.

I. Az Aeneis VI. énekének forráskérdéséhez.

Az a forrásanalysis, amelyet Norden klasszikus kommentárjának élére állított, döntő lépést jelent az Aeneis VI. énekének megértéséhez.¹⁾ Nem többet ugyan, mint bizonyos értelemben Servius egy megjegyzésének történeti igazolását — s ezzel a megjegyzéssel vezette volt be *Vergilstudien* címen megjelent értekezését már 1893-ban a kiváló philologus,²⁾ — de mégis mindent ahhoz, hogy Aeneas alvilági útja a homerosi νέκυια ködös szomszédságából egy költői és philosophikus ἀποκάλυψις minden jegyével ellátva a Dante ragyogó sphaerájába emelkedjék. *Dicuntur multa per altam scientiam philosophorum, theologorum, Aegyptiorum* — mondotta a VI. énekről Servius.³⁾ Az Odysseus-,⁴⁾ Herakles- és Orpheus-katáβασις⁵⁾ régi mythikus meséjének egy-egy töredéke beleépítve egy pythagoreus-stoikus spekulatív eschatologia egységes rendszérébe, amely szerkezetében és „éthikai” gondolatmenetében ugyanígy kialakulva állott már Pindaros és Platon előtt,⁶⁾ s amelyet Vergilius is az orphikus-pythagoreus transcendens tanító-költészet mintájára dolgozott fel;⁷⁾ itt-ott az ú. n. „Zauberliteratur”,⁸⁾ sőt talán mysteriumokra vonatkozó sacralis-régiségtani irodalom felhasználásának a nyomai;⁹⁾ a mythologiai leírás mögül kibukkanó kosmikus felfogása és értelmezése az alvilágnak;¹⁰⁾ egész-

¹⁾ P. Vergilius Maro *Aeneis Buch VI* erklärt von Eduard Norden 1903 [2. kiadás 1916] 3 kk. (Rövidítve: Komm. 3 kk.)

²⁾ Hermes 28 [1893] 360.

³⁾ Bevezető szavak in I. VI Thilo-Hagen II 1 p. 1.

⁴⁾ Komm. passim v. ö. Hermes i. h. 366.

⁵⁾ Komm. passim v. ö. 5, 2.

⁶⁾ Komm. 10 kk.

⁷⁾ Komm. 20 [21] kk.

⁸⁾ Komm. 195 [199, 208 k.]

⁹⁾ Komm. [171 kk.]

¹⁰⁾ Komm. 23 kk.

ben véve egy régi epikus modorú κατάβασις összekapcsolása egy későbbi stílusú ἀποκαλύψις-szel¹⁾ és ez utóbbi képviselőjeként Poseidoniosnak platonai példa szerint jelenés formájában végződő philosophiai προτρεπτικός-a a conceptio alapjául:²⁾ íme a változatos kép, amely az analysis nyomán — az alvilági út előkészítésének is figyelembe vételével — elénk tárul. Gazdagságához az antik theologiai irodalom minden foka hozzájárult.

Poseidonios középponti helyzete ebben a környezetben senkit sem lephetett meg, aki figyelemmel kísérte, mint alakulnak ki a római irodalomra oly nagyhatású philosophus egyéniségének körvonalai a kutatók keze alatt. „Éppen eklektikus irányzata, amellyel pythagoreus, platonikus és stoikus elemekből egy új egészet alkotott, tette különösen alkalmassá a közvetítő szerepére” — írja Norden.³⁾ És mégis sajátságos ez a helyzet. Ha az önként adódó külső valószínűsétől eltekintünk, azok az adatok, amelyekkel vezélszerepe Vergilius forrásai között igazolható lenne, bizonyító erejükből alig tartanak meg valamit, és az ellen a kategórikus tagadó álláspont ellen, amelyet legújabban Reinhardt a Poseidonios-féle eschatologia részleteire vonatkozó hypothesisekkel szemben elfoglalt,⁴⁾ kétségtelen vagy nagymértékben valószínű tényekre Norden szerint sem hivatkozhatunk.⁵⁾ Sőt mindinkább méltánylandónak látszik Heinemann eljárása, aki Poseidonios metaphysikájának a Reinhardt monographiájával egyidejű, de sokkal konzervatívabb feldolgozásában szembetűnő tartózkodást tanúsít Plutarchos, Philon, a Corpus Hermeticum, tehát mindazon iratok felhasználásával szemben,⁶⁾ amelyekre támaszkodni Poseidonios hatásának kimutatása céljából a VI. ének forrásanalízisének el nem kerülhető.⁷⁾ Ezzel az érdekes körülménnyel részletesebben kell itt foglalkoznunk, minthogy e szerény dolgozat útja is ezen a ponton válik el attól, amelyen Norden haladt.

Hogy Vergilius alvilágának legbelső részeit, a Elysiumot s a testbe visszatérni készülő lelkek völgyét a „lég tágas térségein”, *aeris in campis latis*, tehát tulajdonképpen *legfelül*, a régi commentátorok bizonyossága szerint is a föld felett, a holdsphaerában⁸⁾ képzelet el, az kétségtelenül csak a látszólagos κατάβασις végén (887) derül ki. A költő idézett szavai nagyjából a magyarázattal megtoldott fordítását adják annak a görög kifejezésnek, amelyet Plutarchosnak a holdlakókról szóló eschatologikus mythosában olvashatunk.⁹⁾ Másfelől elegendő biztossággal tudjuk azt is, hogy Po-

¹⁾ Komm. [46].

²⁾ Komm. 20 kk. v. ö. 22. 3 [23, 1].

³⁾ Komm. 23 [24].

⁴⁾ K. Reinhardt *Poseidonios* [1921] 473 v. ö. 471.

⁵⁾ Komm. 20.

⁶⁾ J. Heinemann *Poseidonios' metaphysische Schriften I* [1921] v. ö. *Leisegang Phil. Woch.* [1922] 315.

⁷⁾ Komm. I. Stellenregister.

⁸⁾ Servius: *locutus est secundum eos qui putant Elysium lunarem esse circum.* Komm. 23.

⁹⁾ Fac. lun. 343c ἐν τῷ πραοτάτῳ τοῦ ἀέρος ὃν λειμῶνας "Αἰδοῦ καλοῦσι. Komm. 24.

seidonios eschatologiai nézetei ezen a ponton megegyeznek mind a Plutarchos, mind Vergilius nézeteivel.¹⁾ A két utóbbi közös forrását benne látni annál természetesebb, mert Plutarchosra gyakori hatása — legalább nagy általánosságban²⁾ — biztos. Viszont e felfogás orphikus töredékben is előfordul,³⁾ tehát Poseidonios maga onnan meríthette. Így hangzanék röviden Norden érvelése.⁴⁾ Ezzel szemben feltűnő az, hogy Vergilius és Plutarchos megegyeznek egy olyan ponton is, amely össze nem egyeztethető Poseidoniosnak Ciceronál és Sextus Empiricusnál jelentkező eschatologiai felfogásával: t. i. abban, hogy a holdsphaerában való tartózkodás csak középső állomás a föld s egy még magasabb regio között. Plutarchos mythosa az emberiségnek két egyformán ősrégi gondolatát egyesíti: azt, hogy a lelkek lakása a hold⁵⁾ és azt, hogy ugyanaz a nap.⁶⁾ A hold- és nap-eschatologia ősrégi spekulatív összekapcsolására is találunk példát más ókori nép filozófiájának kezdetén.⁷⁾ A nap-eschatologia a görög világban először azoknál a pythagoreusoknál jelentkezik, akik a napsugárban táncoló porszemekben lelkeket láttak.⁸⁾ Ugyancsak az ő harmónia-tanuk kapcsolja össze Plutarchosnál a kettőt egymással. A hármas felosztású mindenségben a nap és a föld sphaeráját egyesítő „közép”, mégh a hold s mégh a léleknek ama része is, amelyet a hold vesz magához, míg a test a földdel egyesül s a tiszta νοῦς a napba távozik.⁹⁾ Vergiliusnál szintén csak átmeneti tisztító hely maga az Elysium is,¹⁰⁾ amint azt Norden Pindaros és Platon nyilatkozatai alapján fényesen bebizonyította.¹¹⁾ Ezekhez járulhat Plutarchos eleven leírása i. h. 943, amely egészen megérteti velünk Vergilius Elysiumának természetét.¹²⁾ Ellenben aszerint a stoikus tan szerint, amely Cic. Tusc. 1, 42 k.-ben tükröződik, a lélek elérte

¹⁾ Elismeri Reinhardt is, i. m. 440, 457 kk. 461, 473.

²⁾ Ennél többet állítani (l. Komm. 24 [25]) már csak Xenokrates miatt sem lehetne, v. ö. Heinze *Xenokrates* 123 kk. Pfeiffer *Studien zum antiken Sternglauben* 119 k. (L. még Cumont *La théologie solaire* Extr. des mém. prés. à l'Ac. des inscr. et belles lettres 12, 2 [1909] 464, 475).

³⁾ Fr. 154 kk. Abel,

⁴⁾ Komm. 23 kk.

⁵⁾ Komm. 23 [23 k.].

⁶⁾ Tylor *Primitiv Cultur* II⁴ 70 kk.

⁷⁾ Hold-eschatologia Kauš. Up. 1, 2 (Deussen *Allg. Geschichte der Phil.* I 2, 203), nap-eschatologia Chand. Up. VIII 6, 1 és 5, Brh. ar. Up. IV 4, 8 VI 2, 15 (Oldenberg, *Die Lehre der Upanishaden* 145), a kettő együtt Chand. Up. IV 15, 5 (Deussen i. h. 301 kk.).

⁸⁾ Arist. de an. 404a. Diels Vors. 45 B 40 v. ö. 54 A 28. L. Jambl. V. P. 82, Diels 45 C 4. V. ö. még Firm. Mat. I 5, 9 „Mithraslit.” 8, 6 kk.

⁹⁾ 945cd v. ö. Pfeiffer i. h.

¹⁰⁾ 733 exinde per amplum mittimur Elysium et pauci laeta arva teneamus, donec longa dies, perfecto temporis orbe concretam exemit labem purumque relinquit aetherium sensum atque aurai simplicis ignem.

¹¹⁾ Komm. 17 kk.

¹²⁾ 943d αἱ δ' ἄνω γενόμεναι καὶ βεβαίως ἰδρυθεῖσαι πρῶτον μὲν, ὥσπερ οἱ νικηφόροι, περιίαισι ἀναδούμεναι στεφάνοις . . . δεύτερον ἀκτῖνι τὴν ὄψιν ἐοικυῖαι, πυρὶ δὲ τὴν ψυχὴν ἄνω κουφίζομένην, ὥσπερ ἐνταῦθα, τῷ περὶ τὴν σελήνην αἰθέρι, καὶ τόνον ἀπ' αὐτοῦ καὶ δύναμιν . . . ἴσχυου.

rendeltetési helyét a mérsékeltén tüzes hold-regióban,¹⁾ magasabbra nem emelkedik.²⁾ Sextus Empiricus idevonatkozó helyén a lelkek a hold alatti tiszta levegőben élnek, „úgy mint a csillagok“ s ha csak huzamosabb ideig,³⁾ mert „nincs ami felbontsa őket“,⁴⁾ bizonyára újjászületésükig. Magasabbra való emelkedésről szó nincsen. Ha tehát Cicero és Sextus közös forrása Poseidonios — amit Norden is minden további nélkül föltételez⁵⁾ — ezen a helyen legalább aligha ő Vergiliusé s Plutarchos mythosáé.

Vergiliusnak az alvilágról való kosmikus felfogását még egy ponton észreveszi Norden az őt jellemző éles tekintettel.⁶⁾ Másképp áll a dolog Poseidonios hatásával, amelyet itt is fölfedezni vél. A 439. sor szerint a Styx kilencszer folyja körül az alvilágot (*noviens Styx int rfusa*), s így tartja varázskötélékében az öngyilkosokat. A régi magyarázók szerint a kilenc sphaerát jelenti az alvilági folyó kilenc ága.⁷⁾ Cicero is az öngyilkosság tilalmának közlése után említi a *De republica* zárómythosában (*Somnium Scipionis*) a kilenc sphaerát, de nem ezen a mystikus néven:⁸⁾ a *motívumközösség* éppoly szembeötlő, mint az, hogy a problematikus vergiliusi kifejezés nem leli benne magyarázatát. Plutarchosnak egy másik mythosában viszont szerepel a Styx név kosmikus jelentésben,⁹⁾ csak hogy ott nem kilenc, hanem legfeljebb négyágú.¹⁰⁾ A Hadesba vezető útnak is nevezi Plutarchos ugyanitt a Styxet¹¹⁾ s ebben — ismét Norden finom magyarázata értelmé-

¹⁾ Ennek a rétegnek — az elsőnek a halandóság sphaerájában — a leírása a Π. κόσμου 2. fejezetében: λεπτομερής και φλογώδης ουσία, ὑπὸ τῆς αἰθερίου φύσεως πυρουμένη διὰ τὸ μέγεθος αὐτῆς και τὴν δεύτητα τῆς κινήσεως, v. ö. Diels Rhein. Mus. 34 [1879] 488 kk. Poseidonios itt Xenokratesre is hivatkozhatik, l. Plut. def. or. 416 d ἡ φύσις αἰσθητῆς εἰκόνας ἐξέθηκε και ὁμοιότητος ὁρωμένης, θεῶν μὲν ἥλιον και ἄστρα, θνητῶν δὲ σέλα και κομήτας και διαίττοντας (v. ö. a következő réteg leírásával Π. κόσμου), μικτὸν δὲ σῶμα και μίμημα δαιμόνιον ὄντως τὴν σελήνην... χθονίας ὁμοῦ και οὐρανίας κληρον Ἑκάτης. Aristoteles nézete meteor. I 8 p. 345 b.

²⁾ 43 *finem altius se efferendi facit*.

³⁾ πλείονα πρὸς διαμονὴν λαμβάνουσι χρόνον.

⁴⁾ IX 73 τὸ διαλῦσον τε αὐτὰς ἐν ἐκείνοις τοῖς τόποις οὐκ ἔχουσιν, v. ö. fac. lun. 945c σελήνη δὲ και λαμβάνει και δίδωσι και συντίθῃσι και διαρεί. L. még az ellentét kiemelését Tert. de an. 54 (Doxogr. p. 471) *apud illum* (Platonem) *in aetherem sublimantur animae sapientes... apud Stoicos sub lunam*.

⁵⁾ Komm. 24 [25].

⁶⁾ Komm. 29 k, [26 kk.]

⁷⁾ Servius ad v. 127 *hanc terram in qua vivimus inferos esse voluerunt, quia est omnium circularum infima, planetarum scilicet septem — et duorum magnorum. hinc et quod habemus: et novies Styx... nam novem circulis cingitur terra*.

⁸⁾ III 7 Komm. 30 [27].

⁹⁾ Gen. Socr. 591ac.

¹⁰⁾ 591a τὴν δὲ Περσεφόνης μοῖραν... τῶν τεττάρων μίαν οὖσαν ὡν ἡ Στῦξ ὀρίζει βουλομένῃ σοι σκοπεῖν πάρεστιν. Egészen más lapra tartozik az az orphikus felfogás (Komm. 30 [27]), amely a Styxet a földdel azonosítja, mint az alvilág egyik elemével. (L. alább a III. fejezetben).

¹¹⁾ Ha ugyan nem az astrologia égi Styxe ez is, l. Boll *Aus der Offenbarung Johannis* 72, 2.

ben¹⁾ — azt a pythagoreus-orphikus eredetű nézetet kell felismer-nünk, hogy ez az az út, amely a lelkeket égi lakhelyükről földi szü-letésekbe húzza le. A halál folyó a csillagok világát is behálózza és bizonyos értelemben az alvilági régiókba vonja. Ez a felfogás egyfelől jellemző módon platonikus és lényegében azzal azonos, amelyet a Phaidros mythosából ismerünk: az örök világ az égi világ felett van s az újjászületések tragédiáinak színtere az utóbbi. Másfelől mint a sphaerákon át a földi létbe süllyedő lélekről szóló tanítás, a későbbi astrologiában bukkan fel újra.²⁾ Ilyen körülmények között nagyobb figyelmet érdemel az is, hogy Favonius Eulogius, Szt. Ágoston tanítványa a vergiliusi sorról ugyanezt jegyzi meg: *mystice ac Platonica dictum esse sapientia non igno-res.*³⁾ A forrás valószínűleg alacsonyabb színvonalú mystikus irat, mint Poseidonios *προτρεπτικός*-a, de mindenesetre más, mint akár Plutarchosnak ezé a mythosáé, akár a másiké, amely a régi pytha-goreus hármas világfelosztást tartalmazta.

Az itt előadandókhoz legalább e két helyet illetőleg eleve tisztában kellett lennünk azzal, hogy a vergiliusi alvilág kosmikus elhelyezésének forrásait más sphaerában is lehet keresnünk, mint Poseidoniosnál. Nagyjából tudjuk most már azt is, hogy azon a területen, ahol rég elavult, kezdetleges vagy, ami legtöbbször egyre megy, mystikus philosophiai és kosmographiai spekulációk szívó-san meg szoktak maradni, mindig új és intenzív élmények támasz-tékául és magyarázatául, más szóval olyan theologiai iratokban, amelyek csak valamivel állnak magasabban, mint a „Zauber-literatur“ termékei. Ha nem csalódunk, Nordennak Poseidoniosban épp arra a közvetítő egyéniségre volt szüksége, aki Wilamowitz találó megjegyzése szerint,⁴⁾ közepütt állott a régi philosophia közt, amely egyúttal vallás is és az új vallás közt, amely egyúttal philo-sophia is akar lenni. Ez a vallás azonban Poseidoniostól függet-lenül is a legrégebb orphikus és pythagoreus speculációkon kezdve megalkotta már a maga saját szerű, philosophiai aspirációktól egy-általán nem mentes irodalmát s ez mint közös forrás nem egy olyan hasonlóságot megmagyarázhat, amely a római költő, a Plutarchos-féle apokalyptika, a hermetikus iratok, a zsidó Philon és a nagynevű stoikus philosophus között tagadhatatlanul megvan, de az utóbbira közvetve sem vezethető vissza. Újabban több álta-lános utalás történt erre⁵⁾ s éppen Norden érdeme az, hogy az Aeneis VI. éneke és e között az irodalom között részben a keresz-tény apokalyptika motivumközösségének hangsúlyozása,⁶⁾ részben a Poseidoniosban megtalálni vélt közös kútfő hypothesis segít-ségével az összefüggést helyreállította. A következőkben arra szo-rítkozunk, hogy valamely ismert névvel kapcsolatba hozható for-

¹⁾ Komm. 30 [27].

²⁾ L. Cumont *Les mystères de Mithra*³ 146, *Astrology and Reli-gion* 198.

³⁾ Komm. 29 [26].

⁴⁾ *Die griechische Litteratur des Altertums*² 145.

⁵⁾ Reinhardt i. h., Bousset *Kyrios Christos* XI kk.

⁶⁾ Komm. 5 kk.

rás helyett azt a gondolati hagyományt és azoknak a vallástörténeti hatóerőknek a működését kutassuk fel, amelyek közvetlenül érthetővé teszik, miért a holdsphaera felé irányuló *ascensio*, mennybemenetel Vergiliusnál az, ami κατάβασις, alvilágba szállás volt Homerosnál.

II. A világkép.

A Sibylla apokalyptikus nagy beszéde a következőkép határozza meg a Tartarus fekvését. A keresztúton állnak Aeneasszal. Jobbra előttük Dis vaspalotája és az Elysium, balra, mögöttük Rhadamanthys vastornyú vára, acéloszlopos kapujával. Emögött van az ötvenfejű hydra őrhelye (577)

tum Tartarus ipse
bis patet in praeceps tantum tenditque sub umbras,
quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum.

Mint magyarázandó a Tartarus kiterjedésének *megkettőztetése* ahhoz a homerosi sorhoz képest, amelyet Vergilius szembetűnőleg *utánoz* (Ø 16)

τόσσον ἔνερθ' Ἀΐδew, ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης

„annyira a Hades alatt, amennyire az ég van a földtől”.

Vajon ez az ellentmondás nem csak a látszat ellentmondása-e? Hiszen ha Vergiliusnál a Tartarus annyira van a Hades alatt, mint az ég a földtől, csupán azt kell hozzá feltennünk, hogy a Hades is ugyanennyire van már a föld alatt, tehát a Tartarus végeredményben épp kétszer annyira, mint az ég a földtől. Ez a magyarázat azt a sajátyszerű ügyellenséget tulajdonítaná Vergiliusnak, hogy a feltekintés irányát fölösleges módon kétszeresen kifejezi (*caeli suspectus, ad aetherium Olympum*), a kiinduló pontját pedig, amelynek elhallgatása félreértésre ad alkalmat, egyáltalán nem jelzi.¹⁾ De még ha ezen az áron elfogadható is lenne a magyarázat, ellene szólna az, hogy Vergilius világosan megmondja, honnan számítja a Tartarus mélységét, t. i. a kapu mögül: *tum Tartarus ipse* . . . Ez meg a földről kiinduló föltekintés mellett ahhoz a furcsasághoz is vezetne, hogy a Tartarus háromszor vagy négyszer olyan mély Vergiliusnál, mint Homerosnál, akit utánozni akar — és pedig minden észrevehető ok nélkül.

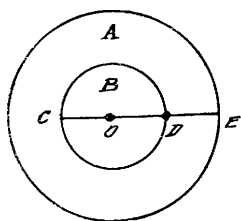
Norden szerint²⁾ a megkétszerezés Vergiliusnak a római retorika üres pathosára jellemző túlzása, hasonló ahhoz, hogy száz nyelvet és száz száját emleget ott (625 k.), ahol Homeros (B 489 k.) csak tizet mond. Azonban ez az utóbbi túlzás, amelynek épp az a célja, hogy túlzás legyen, ebből a szempontból még akkor is megérthető lenne, ha az átalakítás magától Vergiliustól s nem, mint tudjuk, Lucretiustól származnék (VI 840 k.). De így

¹⁾ Heyne szerint *caeli* jelentése közvetve ἀπὸ γαίης, „nam ex Tartaro prospectus ad caelum esse nequit”. De lásd a rögtön jelzendő furcsaságot, ami ebből a — Norden szerint valamilyen latin epikus flosculus segítségével való — „utánzásból” következik.

²⁾ Komm. ad l.

még a végső szükség esetén is alig érteti meg a költő feltűnő szembehelyezkedését a homerosi nézettel a mi helyünkön. S emellett még mindig megmarad a következő sor céltalan mesterkéltége, „die geschraubte Wendung” Norden szerint: *ad aetherium caeli suspectus Olympus* „az ég felé irányzott tekintet, az aetheri Olympusig”.

Kísérjük meg követni itt is azt az elsősorban egyedül jogos eljárást, amelyet egyébként Norden példájával is oly nyomatékosan ajánl a magyarázóknak és tegyük aranymérlegre Vergilius minden szavát.¹⁾ A keresztútról Aeneasék abba a régióba fognak érni, amelyet a „lég tágas térségei” névvel jelöl később (887) a költő. Ilyen értelemben szóról-szóra érthető az, hogy a Tartarus vártornya a levegőégbe mered (554 *stat ferrea turris ad auras*) s oda hallatszik fel a borzasztó jajveszékélés (561 *quis tantus plangor ad auras*?). Plutarchos fennebb idézett mythosában, fac. lun. 944c a holdnak az ég felé forduló oldala az Elysium. Mint-hogy pedig ezt Vergilius is tisztító helynek fogja fel, de másneműnek, mint a hold alatti elemek (levegő, víz, tűz) purgatoriumát, fel kell tennünk, hogy ő is a holdsphaera felső részében, közvetlenül az aetherregio alatt képzei el s ez az aetheri tisztítóhely (*largior hic campos aether* . . . 640).²⁾ Plutarchosnak ugyanabban a mythosában a hold nemcsak zenei műsor a nap- és a földsphaera közt, hanem távolságra is a középen áll az ég s ez utóbbi között.³⁾ A holdból nézve a föld, a holdpályától határolt belső sphaerát egészen betöltő nedvességébe, ködeibe, felhőibe burkolva⁴⁾ alkotja „a Hadest és a Tartarust”.⁵⁾ Ilyen módon, ha Aeneas és a Sibylla, amint az helyzetüknek éppen megfelel, ezen a határvonalon állnak, kétszer oly mélyen tátong alattuk a homályban a Tartarus, mint amily magasan van még fölük a csillagos égbolt, minthogy a holdsphaera köre erről a pontról az átmérőjével mérődik, míg az éggömb csak a sugara felével.

A - aetherius Olympus.

B - lunaris circulus - caelum.

$$OD = DE$$

$$CD = 2DE.$$

¹⁾ Helyén való itt egész terjedelmükben idézni Norden szavait (Hermes i. h. 361): „Die Dichter der Augusteischen Zeit vertragen es, dass man jedes ihrer Worte auf die Goldwaage legt: nichts ist hier unberechnet, von der Gesamtcomposition anfangen bis auf Wortwahl und Wortstellung hinunter: darin und in der Strenge der Metrik zeigten sie ihre von den Alexandrinern erlernte ars.”

²⁾ L. a fent (24, 12) idézett helyet.

³⁾ 940 f γῆν δὲ μίαν εἶναι τὴν σελήνην, ἴσον ἐκείνων τῶν ἀνῶ καὶ τῶν κατωτέρων ἀπέχουσιν.

⁴⁾ 940 e ἐν ὕγροις καὶ ὀμίχλαις καὶ νέφεσι διαφανομένην ἀλαμπές καὶ ταπεινὸν καὶ ἀκίνητον χωρίον.

⁵⁾ 940 f τὸν “Αἰδὸν ἐνταῦθα καὶ τὸν Τάρταρον ἀπικίσθαι.

E magyarázat helyességét megerősíti a Π. εβδομάδων című álhippokratesi munka 2. fejezete úgy, hogy egyfelől a Plutarchos-féle mythosban közölt pythagoreus világkép régiségét igazolja, másfelől támasztékot ad a hátralevő sor megértéséhez. Eszerint az írat szerint a világegyetem középpontjában a föld és legfelül az Ὀλύμπιος κόσμος mozdulatlan. A kettőt a középen összetartja a hold.¹⁾ Ez az Ὀλύμπιος κόσμος vagy a Philolaos nevével kapcsolatban fennmaradt terminus szerint²⁾ egyszerűen csak ὄλυμπος az aetherius Olympus Vergiliusnál, amerre a feltekintés irányul.³⁾ Ugyanabban a terminológiában az a sphaera, amely a földet körülveszi az οὐρανός, a szűkebb értelemben vett ég, „ez az ég, amelynek a neve levegőég“, *hoc caelum, qui dicitur aer*, amint Lucretius mondja (IV 132). Aeneas és a Sibylla, amint láttuk, ennek a felső határán állnak, *caeli* tehát alighanem a feltekintés hiányzó kiindulópontja s ha a *suspectus* szó vergiliusi új képzés,⁴⁾ mintája nem *aspectus*, hanem *prospectus*, subiectiv értelemben. A fordítás, amely minden szónak az értelmét külön-külön s az egész helyét Vergilius alvilág-conceptiójában megadná, így hangzanék: „Ott azután a Tartarus maga kétszer oly mélyen tátong és terjeszkedik a holdalatti sphaera homályába, mint amekkora távolságból esik a feltekintés a levegőég felszínéről⁵⁾ az aether-regiót körülölelő éggömbre.“

Értelmezésünk teljessé tétele céljából meg kell felelnünk arra a kérdésre is, milyen viszonyban áll Vergilius azzal az apokalyptikus hagyománnyal, amelyből ezt a helymeghatározást veszi: belékapcsolódik-e alvilágának szerkezetével tudatosan és teljesen, vagy csak helyel-közzel a régi néphit Hadeséről beszél kosmikusán, *stiláris* emelésére a hagyományos költői leírásnak? A választ maga a költő adja meg, határozottabban, mint remélni mernők, az *előbbi* értelemben.

A Tartarus rajza előtt egy különös időmeghatározás van beiktatva az elbeszélésbe. Régi *crux interpretum*. Deiphobus és Aeneas beszélgetését szakítja meg a költő azzal a megjegyzéssel, hogy odafenn elmúlt már dél (535):

hac vice sermonum roseis Aurora quadrigis
iam medium aetherio cursu traiecerat axem.

Közvetlenül ehhez kapcsolódik a Sibylla figyelmeztetése (539): *nox ruít Aenea . . .*⁶⁾ A tudósok kísérletei a két összefüggő

¹⁾ Ἡ μὲν γῆ οὐσα μέση καὶ ὁ Ὀλύμπιος κόσμος ὑπατος ὦν αἰὲ ἀκίνητὰ ἐστὶν ἡ δὲ σελήνη μέση οὐσα συναρμόζει αὐτά. A szöveghez l. Boll Neue Jahrb. 31 [1913] 142, a Plutarchossal való összefüggéshez Pfeiffer i. h.

²⁾ Diels Vors. 32 A 16.

³⁾ Vergilius kifejezése emellett költői is, v. ö. VIII 319, X 621, XI 867.

⁴⁾ Komm. ad l.

⁵⁾ „mint amekkora az ég feltekintése . . .“

⁶⁾ *Si per diem sacra celebrantur ruít est imminet, si per noctem, finitur*, Servius. „Ruunt enim et ea, quae imminet, et ea quae in exitu sunt“, Heyne az alább idézendő helyen. Az utóbbi esetre példa Georg. I 313, *cum ruít imbriferum ver, spicea iam campis cum messis inhorrui.*

kijelentés között összhangot is teremteni, vagy csak megmagyarázni azt, mi szükség volt a dél jelzésére ott, ahol nincsen nap (*tristes sine sole domus, loca turbida*, 534!) kudarcot vallottak.¹⁾ Pedig az összhang megvan s a magyarázat szembeszökő, ha abból indulunk ki, hogy a költő világgépe a pythagoreus geocentrikus sphaerikus világgép. Tehát azt adja Vergilius elég érthetően a tudunkra, a két ellentétnek látszó időmeghatározás jól kiszámított egymásmellette állításával, hogy hőse elérte a másik hemisphaerán az átmérő végét. Idefenn dél mult, odalenn éjféli.

A sphaerikus világgép apokalyptikus szerepének hagyománya legalább is a Platon előtti időkbe megy vissza. A Phaidon mythosa a klasszikus példa.²⁾ Azt a kinyilatkoztatást, amelyet Sokrates halála előtt a lélek sorsáról ad, a másvilág sphaerikus kosmographiája vezeti be. Mi emberek abban a hitben vagyunk, hogy a földön élünk — pedig az igazi föld felettünk van, mi csak annak egyik üregében, a levegőtenger fenekén tengődünk. Ez az igazi föld felülről nézve olyan, mint a tizenkét bórdarabból összevarrott labdák. Felszínén vannak a boldogok szigetei;³⁾ belsejét át- meg átjárják az alvilági folyók s egyetlen hatalmas szakadék egészen át is töri: a Tartaros. "Εν τι τῶν χασμάτων τῆς γῆς ἄλλως τε μέγιστον τυγχάνει ὃν καὶ διαπερὲς τετρημένον δι' ὅλης τῆς γῆς (112a). A leírás teljesen megfelel annak a képnek, amelyet a vergiliusi Tartarus fekvéséről nyertünk. Emellett azonban a Plutarchos mythosának a forrásanalysis szempontjából még mindig önálló értéket kölcsönöz az, hogy csak belőle tudjuk meg, mi tulajdonképpen a Platon „igazi földje”: a holdban elhelyezett másvilág kiterjesztése a holdsphaera egész gömbfelületére.⁴⁾ Ehhez járul a régi pythagoreus világgép, amelyet Vergilius Plutarchossal s nem Platonnal közösen tartalmaz. Úgyhogy végeredményben itt is ugyanaz a helyzet, mint az alvilág „éthikai” szerkezetére nézve: olyan közös apokalyptikus hagyománnyal van dolgunk, amelyből már Platon is merített. De nem csupán Platon, hanem, mint várható, Pindaros is. A Vergiliusban való elmélyedés e tekintetben kimeríthetetlenül gyümölcsözőnek mutatkozik.

A 641. sorban azt olvassuk az elysiumi mezőkről, hogy megvan a maguk napja s megvannak a csillagaik, *solemque suum, sua sidera norunt*. Kétségtelen, hogy az ott felkelő nap a mi lenyugvó napunk s az ott lenyugvó a számunkra kelő, a csillagok pedig a túlsó hemisphaera csillagai. A hely pathosa is közvetlenül érthető, csak nem szabad a képzelet üres játékát

¹⁾ L. Heyne³ Exc. XI. Komm. ad l.

²⁾ 108 e kk.

³⁾ 111 a. Az egyik valóságos kontinens (μεσόγαια). V. ö. Arnim *Platos Jugenddialoge* 162.

⁴⁾ A hold γῆ καθαρῳτάτη (Ant. Diog.) „eine richtige zweite Erde“, Rohde, *Griech. Rom.* 268, 2; γῆ ὀλυμπία (Plut. def. or. 416e); αἰθήρια (Arist. de caelo 293a): „az ὀλυμπος, az aetherregio felől látható föld“, pythagoreus (Arist.) és orphikus (fr. 81 Abel) felfogás szerint. A mi földünk felé eső oldala természetesen ἀντίχθων (Arist. i. h., v. ö. τὰ δ' ἐνταῦθα Φερσεφώνης ἀντίχθονος fac. lun. 944c).

látni abban, aminek megfogható történelmi — ehelyütt vallás-történelmi — realitása van. Hivatkozunk itt arra a pindarosi töredékre, amelyet a helyhez idézni szoktak a magyarázók, persze mind a görög, mind a római költőt a fantázia jegyében — félre-magyarázva.¹⁾ Pindaros az elhúnytakról, az élőknek vigasztalás-képen, így szól (fr. 129):

τοῖσι λάμπει
μὲν σθένοϋ ἀελίου τὰν
ἐνθάδε νύκτα κάτω,

„nekik megvilágítja a nap odalenn, ami éjszaka itt fenn“. Ezek a szavak, úgy, ahogy vannak, világosan beszélnek. A görög ember hitében a Hades háza naptalan: ἀνάλιος χέρσος, ἀνάλιος οἶκος, ἀνήλιοι μυχοί, *tristes sine sole domus*.²⁾ A pythagoreus vallásosság híve az ellenkezőt tanítja — „Megvan azoknak a mezőknek is a maguk napja . . .“ — s hitének bizonyítéka a geocentrikus sphaerikus világkép.³⁾

Említsük meg e két nagy költő neve után azét a harmadikét is, akié ajkunkra kellett hogy toluljon már akkor, amikor a vergiliusi időmeghatározást tárgyaltuk.⁴⁾ Mert azzal, amit itt kifejtettünk, nem állítottunk kevesebbet, mint hogy a *Dante* világképe, ami a másik hemisphaera eschatologikus szerepét illeti, már Vergiliusé, sőt Pindarosé s a pythagoreus apokalyptikáé; hogy Vergilius szavai a purgatoriumi *hajnalon* (III 25):

*Este van már, ahol el van temetve
A test, amelyben árnyékot vetettem —⁵⁾*

s valamennyi kettős időmeghatározás *Purg. II 1-től* kezdve egészen *Par. I 43-ig* utánzása és kifejtése a VI. ének kettős időmeghatá-

¹⁾ Helyesen már Dissen, aki Pindaroskommentárjában (648 k.) a helyet értelme szerint magyarázza („hic nostrum solem descendere ad inferos statuit vespere“), κ 303-ra hivatkozva. Ez utóbbihoz viszont l. Dieterich *Nekyia* 23 kk. V. ö. még Wilamowitz *Pindaros* 249, 1 és itt alább 3.

²⁾ Aisch. Sept. 838 k. Eur. Alc. 451. Herc. 606. Aeneis VI 534, l. komm. ad l. Vergiliusnál természetesen *mythikus* értelemben veendő a teljes naptalanság: kosmikus értelemben ez a viszonylagos földi sötétséggel azonos.

³⁾ Így van mindig egyenlő napjuk az éjszakákkal (a mi éjszakáinkkal: ἴσας δὲ νύκτεσσιν αἰεὶ, ἴσας δ' ἡμέραις ἄλιον ἔχοντες) a föld alatt (κατὰ γῆς) azoknak, akik mind a két oldalon élnek (ἐκατέρωθι μέιναντες), Ol. II 62 kk. (Az ἴσας δὲ . . . ἴσας δὲ repetitíóhoz v. ö. Ol. XIII 22 k.) A polemia egy töredékét ezzel szemben fenntartotta Servius (ad VI 127): a földgömb belsejében nem lehet az alvilág, mert *nec soliditas patitur, nec κέντρον terrae* s a föld alatt (κατὰ γῆς) sem lehet, *cum sub terris esse dicantur antipodes*, l. itt 5. j.

⁴⁾ L. Komm. ad l.

⁵⁾ *Vespero è già colà dov' è sepolto lo corpo dentro al quale io facea ombra*. V. ö. Verg. Georg. I 250 k. a déli hemisphaeráról: *nosque ubi primus equis Oriens adflavit anhelis, illic sera rubens accendit lumina Vesper*. Ugyanitt, a déli égsark alatt van az alvilág is (242 *illum sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi*), de Vergilius még nem döntött, hogy a régi Orcus sötétségében-e (247 *illic, ut perhibent, aut intempesta silet nox semper et obtenta densantur nocte tenebrae*) vagy a

rozásának; és hogy végeredményben Dante útja a sphaerákon át is folytatása az Aeneasénak, amely csak a holdéig tart.

Hátra van még annak a kérdésnek a megvizsgálása: mint szállt fel a holdsphaerába a görög apokalyptikának az a hőse, aki ebben Aeneas előde volt s van e nyoma magának a felzállásnak Vergiliusnál is.

III. Az ascensio.

A párisi nagy magikus papyrus ama darabjában, amely ott az Ἀπαθαντισμός címet viseli s a tudományos irodalomban Dieterich kiadása óta „Mithrasliturgia”-ként is ismeretes,¹⁾ kinyilatkoztatást kapunk a halhatatlanná válás módjáról. A „beavatott”, μύστης, aki sas módjára a mennybe szállni készül,²⁾ miután a közölt első imát elmondotta, vegyen lélekzetet a napsugarakból, háromszor, olyan erősen szíva magába őket, ahogy csak tudja s azt fogja látni, hogy felemelkedik a magasba,³⁾ úgyhogy a levegő régiójának közepén érzi magát (ὥστε σε δοκεῖν μέσον τοῦ ἀέρος εἶναι 6, 6) s máris túl van a halandóság korlátain, amennyiben közvetlen bepillantást nyer a felszállási óra időistenségeinek működésébe. Ez az állapot félreismerhetetlenül ekstatikus s a szöveget kísérő magikus utasítás annak is nevezi.⁴⁾ A Corpus Hermeticum (Poimandres) V. tractatusában azt kívánja Hermes, bárcsak fia is föltrepülhetne madár módjára a levegőbe (πτηνῶι γενομένῳ ἀναπτῆναι εἰς τὸν ἀέρα) s a föld és ég közé emelkedve (μέσον ἀρθέντα τῆς γῆς καὶ οὐρανοῦ) beléláthatna a mindenség szerkezetébe.⁵⁾ Ő maga a XI. tractatus tanúsága szerint letekintett volt onnan a földre, a gyönyörű világrend „üledékére” (ὕποστάθμῃ 89, 12 Parthey), kétségkívül egy apokalyptikus ascensio alkalmával, amely végleges mennybe-menetelét megelőzte.⁶⁾ Ez a helyzetük azoknak is, akik Plutarchosnál a holdból — tehát az ég és föld között a középpontból — csodálják meg⁷⁾ ez utóbbit, „a mindenség üledékét,” ὑποστάθμῃ καὶ ἰλὺν τοῦ παντός (940e). A Phaidon mythosában szintén „üledék”-nek (ὕποστάθμῃ 109 c 2) van mondva — nem ugyan a föld, hanem a földet borító víz, köd és levegő; meg van említve a tengerből felbukó halak hasonlata mellett a madár módjára való felrepülés (εἴ τις πτηνὸς γεγόμενος ἀνάπτοιτο 109 e), az „igazi föld”

miénkkel váltakozó éjszakával és nappallal (249 aut redit a nobis Aurora diemque reducit). Az a forrás, ahonnan világképét 235 kk.-ben veszi (l. Cic. Somn. II 12 Strab. II 2, 1—3: Poseidonios!) odalenn az ellenlábasokat tudja (partim etiam adversos stare nobis).

¹⁾ Eine Mithrasliturgie erläutert von Albrecht Dieterich, 1903.

²⁾ 2, 7 ὅπως ἐγὼ μόνος αἰητός οὐρανὸν βαίνω.

³⁾ 6, 4 ἔλκε ἀπὸ τῶν ἀκτίνων πνεῦμα τρις ἀνασπῶν δ δύνασαι καὶ ὄψει σεαυτὸν ἀνακουφίζόμενον καὶ ὑπερβαίνοντα εἰς ὕψος.

⁴⁾ 16, 2 ὑπέκλυτος δὲ ἔσει τῇ ψυχῇ καὶ οὐκ ἐν σεαυτῷ ἔσει, 12 ὡς ἐν ἐκστάσει ἀποφοιβώμενος v. ö. 97 k.

⁵⁾ § 5 p. 43, 16 kk. Parthey.

⁶⁾ V. ö. Κόρη κόσμου Stob. ecl. I 49 p. 386, 24 kk. Wachsm., Reitzenstein, Poimandres 191 és 339, 7, másfelől 338, 3; 345, 8.

⁷⁾ ἀποθαυμάσαι, v. ö. alább az „apokalyptikus bámulatról” szóló résszel.

leírása pedig a magasba szállott ember nézőpontjából indul ki: ilyen lenne a föld, „ha valaki felülről tekintene reá“, εἰ τις ἀνωθεν δεῦρο (110b 6). A megegyezések és különbségek összetetéséből határozott körvonalakban bontakozik ki előttünk a föld és ég közébe való felszállás ekstatikus élményének a Platon előtti időkre visszamenő hagyománya.

A későkori synkretistikus források tanúságainak felhasználása ellenére sem kellett elhagynunk a szűkebb értelemben vett görög vallástörténet területét¹⁾ Az ἔκστασις szerepe ebben ismeretes²⁾ s elég itt arra utalnunk, hogy annak a rajongási hullámnak, amely a görög nép vallási életén áthalad, egyik legmagasabb emelkedése, a Dionysos-cultus hódításának korszaka, már jóval a Platon előtti időbe esett s épp ez adta meg akkor, az orphikus mozgalom formájában, a görög apokalyptika kifejlődéséhez a lendületet.³⁾ Az itt szóbanforgó ekstatikus élmény physikai oldalának megvilágítása céljából egy ind aszkéta vallomását bocsátjuk előre (Theragathā 104), aki hasonló állapotban a szél lehelletében úszó gyapotpihéhez hasonlítja testét,⁴⁾ s általánosságban megjegyezzük azt is, hogy a test ilyen részvételének érzése éppoly jellemző az ἔκστασις e fajtájára, mint a lélek függetlenségének tudata. Ebből ered az a kifejezésbeli homályosság, amelyet Szent Pálnak elragadtatására tett célzásából jól ismerünk (2 Kor. 12, 2),⁵⁾ s amellyel Dante is mindvégig eldöntetlenül hagyja: testével együtt, vagy csak lélekben járta-e meg útját a sphaerikus egeken át.⁶⁾ A kiröppent lélek élménye a testtel együtt valóként jelentkezik még akkor is, ha az apokalyptikus a testtől való szabadulását akarja fes'eni.

Az említett Ἀπαθαντισμός mennybeszálló μύστις-e tüzes lehelletet (πνεῦμα; πνοή) szívott magába a napsugarakból (10, 23 kk.,⁷⁾ 6, 4 k.), ez a lehellet lengedezik benne (v. ö. 4, 14 ἵνα πνεύσῃ ἐν ἐμοὶ τὸ ἱερὸν πνεῦμα), ez emeli a magasba.⁸⁾ Hermes is isteni lehellettől eltelve, θεόπνοος γενόμενος (I 30, p. 338, 3 Reitz.) száll fel a mennybe s ilyen értelemben kellett attól is tartani, hogy földi incarnatióját, a római költő szava szerint, a kellenél gyorsabban jövő szél, ocior aura viszi fel (Hor. carm. I 2, 48).⁹⁾ Plu-

¹⁾ L. Dieterich 185 kk. kül. 196.

²⁾ Rohde, *Psyche* II³ 4 kk.

³⁾ L. Dieterich *Nekyia* 72 kk.

⁴⁾ Oldenberg, i. m. 327. O wie leicht ist mein Leib, wie erfüllt ihn der Freude, des Wohleins breites Strömen! Wie Baumwollflocke im Windeshauch, also in Freiheit schwimmt mein Leib.

⁵⁾ „Tudok egy embert a Krisztusban, ki tizennégy esztendő előtt — testben-e, nem tudom, vagy testen kívül, nem tudom, lsten tudja — elragdatott a harmadik égig.“

⁶⁾ S' io era sol di me quel che creasti novellamente, Amor che il ciel governi, Tu 'l sai, che col tuo lume mi levasti, Par. I 73 kk.

⁷⁾ 10, 23 ἔλκε ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἀπενίζων εἰς σεαυτὸν τὸ πνεῦμα, 33 ἰσχύει σου ἡ πνοή.

⁸⁾ V. ö. Dieterich, *Mithraslit.* 117 k.

⁹⁾ L. Reitzenstein i. m. 176 kk. v. ö. Hermas Past. I 1, 3; II 1, 1 u. o. 11, 2.

tarchosnak másik két mythosában, a Thespesios- és Timarchos-apokalypsisben¹⁾ az ekstatikus ájulásba esett hős felröppenő lelke „fellélekzik” (ἀναπνεύσαι 590c), „egész lényét friss lehellet tölti el” (ἐδοξεν ἀναπνεῖν ὅλος 563e), „vitorla módjára ki van feszítve” ἐκπέτασις 564c, πλείονα γίνεσθαι ὥσπερ ἰστίον ἐκπεταννύμενον 590c). Hogy ez utóbbi kifejezés mit jelent, azt megmagyarázza a Henoch-apokalypsis, amely ugyanabból a hagyományból merít²⁾ (14, 8): „és szelek feszítettek ki engem (ἐξεπέτασάν με) és felemeltek s bevitték az égbe”. Az ekstasis nyelve itt az ú. n. alsóbb mythologiából merít, és első személyben, az élmény pathosával veszi át azt, amit egy régi varázsszformula az elköltöző léleknek kíván: „A szelek (= szél-daemonok) vigyenek fel téged.”³⁾

A régi Dionysos-vallás hasonló élményeire vonatkozó irodalmi hagyomány dolgában szűken állunk. Főképp Euripidesből, de a műemlékről is, ismerjük a bacchansnők menetét, akik hátraszegzett nyakkal a magasba nézve⁴⁾ ekstatikus táncsal⁵⁾ rohanak fel a hegyekre, tombolnak a csúcsokon és hegyhátakon,⁶⁾ szakadékokat s völgyeket ugranak át,⁷⁾ legtöbb helyütt éjnek idején,⁸⁾ fáklyafénynél.⁹⁾ Gyorsaságuk mint a vadgalambé.¹⁰⁾ Nem is futnak, hanem mint Dionysos szellemserege,¹¹⁾ az erdő daemonai-val együtt repülnek végig a hegyvidéken (πέτεσθαι Βάκχαις σὺν λευκόποσιν Eur. Cykl. 71 v. ö. Bacch. 748, Verg. Aen. VII 386). Az istenség lehellete sodorja magával őket, önkívületi állapotban (θεοῦ πνοαῖσιν ἐμμανεῖς Eur. Bacch. 1094). Dionysost látják maguk előtt¹²⁾ s természetfölötti erő tölti el őket.¹³⁾ Ezt a képet a hellenistikus költészet a bámuló bacchansnő alakjával egészíti ki: *in iugis exsomnia stupet Euhias*... (Hor. carm. III 25, 8).¹⁴⁾ A magas hegygerincről tekint vissza, ámulatba ejti a helyzet, a vidék és a szokatlan magasság, ahová egy ellenállhatatlan hatalom ragadta.¹⁵⁾ Az apokalyptikus csodálkozás rokona ez, idylli köntösben: az ifjabbik Scipioé ilyen, ki álmában a tejútra került s majd a közeli csillagokra, majd meg vissza-vissza tekintget a földre

¹⁾ De sera numinis vindicta 563b kk., de genio Socratis 590a kk.

²⁾ Dieterich, *Nekyia* 217 kk. Diels, *Neue Jahrb.* 49 [1922] 249.

³⁾ Scherman *Visionslit.* 28, j. *Die Maruts mögen dich emportragen*, *Ath. Vēda* XVIII 2, 26.

⁴⁾ L. pl. Skopas Bacchansnőjét, Baumgarten-Poland-Wagner, *Die hellenische Kultur* 359.

⁵⁾ Rohde, i. m. II³ 11.

⁶⁾ Rohde, i. m. II³ 44 k.

⁷⁾ Eur. Bacch. 1093 k.

⁸⁾ Rohde, i. m. II³ 45.

⁹⁾ Eur. Bacch. 144 kk.

¹⁰⁾ Eur. Bacch. 1090.

¹¹⁾ Rohde, i. m. II³ 14.

¹²⁾ Eur. Bacch. 115.

¹³⁾ Eur. Bacch. 735 kk.

¹⁴⁾ Ov. *Trist.* 4, 1, 41 *suum Bacche non sentit saucia volnus, dum stupet Edonis exululata iugis.*

¹⁵⁾ *Quo me, Bacche, rapis tui plenum? quae nemora aut quos agor in specus velox mente nova.*

(Somn. 5, 10 *quae cum intuerer stupens* . . . 5, 11 *haec ego admirans* . . .); vagy az istenné váló Daphnisé (Verg. ecl. V 55 *candidus insuetum miratur limen Olympi sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis*); vagy a megölt Pompeiusé (Luc. IX 11 *illic postquam se lumine vero implevit, stellasque vagas miratur et astra fixa polis, vidit quanta sub nocte iaceret nostra dies risitque ludibria trunci*). Hogy a bacchansnő ekstasisa visionarius szempontból rendkívül termékeny is,¹⁾ azt egy itt különös figyelmet érdemlő esetre nézve bizonyítja Philolaos theologiai munkájának címe — a keretet, sajnos, nem ismerjük —, amely azt matematikai mystikus tartalma ellenére a Dionysos-vallás közvetlen körébe vonja. A majdnem teljesen elveszett mű címe, amint ismeretes: Βάχχαι.

Az ekstasis egyéni formáit a Phaidrosban, Sokrates második beszédének bevezetésében csoportosítja Platon (244a kk.). A Múzsáktól származó őrjöngés a költők finom, szűzies lelkét korbácsolja fel bakchikus elragadtatással²⁾ (245a). A bacchansnőkhöz hasonlítja őket Platon az Ionban³⁾ (534a). „Könnyen felroppenő szent jószág a költő” — mondja ugyanott (534b) — κούφον γάρ χρῆμα ποιητής ἐστὶν καὶ πτηνὸν καὶ ἱερὸν. Euripides kara így énekel a költő nevében (Alc. 962): „Engem a Múzsák is a magasba már felröpítettek”, ἐγὼ καὶ διὰ Μούσας μετάρσιος ἦεα.⁴⁾ Ugyanaz a „szent lehellet”, ἱερὸν πνεῦμα már Demokritos egy fr.-ában (18), ragadja el a költőt is, mint az égbe szálló μύσσης-t.

Rokon μανία a Phaidros összeállítása szerint az Eróstól származó is (249de). Anakreon a kielégítetlen szerelem őrjöngésének ezekkel az ekstasist festő szavakkal ad kifejezést (fr. 22): „Felrepülök az égig könnyű szárnyakon a szerelemtől” ἀναπέτομαι δὴ πρὸς Ὀλυμπον περὶ ῥέουσι κούφαις διὰ τὸν Ἑρῶτα . . .⁵⁾ Görög felfogás szerint a szerelemnek lehelle van (Eur. Iph. Aul. 69 οὗτου πνοαὶ φέροινεν Ἀφροδίτης φίλαι) s hogy e kifejezés eredetileg mily közvetlenül érzékeltette a szenvedély erejét, bizonyítja Ibykosnak egy költeménye (fr. 1): mint a villám tüze égeti s mint az északi szélvész rohama sodorja magával Eros a költőt: ὑπὸ στεροπῆς φλέγων, Ὀρηκίος βορέας αἰσῶσυν.⁶⁾ Ugyanennek az ekstatikus élménynek nyújtja symbolikussága mellett is megkapóan realiztikus leírását a Phaidros

¹⁾ V. ö. Rohde i. m. II³ 11.

²⁾ ἐκβακχεύουσα.

³⁾ βακχεύουσι.

⁴⁾ Schol.: περὶ μετεώρων ἐφρόντισα: ezt akarja mondani Euripides a következőben καὶ πλείστον ἀψάμενος λόγων, de az előbbi, a költészetre vonatkozó kifejezése (v. ö. Ar. Pax 829 a dithyrambus-költők levegőben bolygó lelkeiről) rávilágít a philosophus elmemunkájának a természetére is. Az is felrepülés, csak nem kosárban, kötelekkel, mint Aristophanes Sokrateséé.

⁵⁾ Idézi ebben az értelemben („Himmelfahrt”), mint utólag látom, Ganschinetz, Pauly-Kroll X 2, 2364.

⁶⁾ V. ö. Wilamowitz (*Sappho u. Simonides* 122 kk.) magyarázatát, amelyben a kelletténél több a rationalismus.

mythosa. A szerelmes úgy érzi, hogy nőnek a szárnyai. Felrepülni akar s mint a madár, csak a magasba tekintget¹⁾ (249d).

Anakreonnál is és a Phaidrosban is a szerelmes maga kap szárnyakat a teljes ekstasis — a felrepülés — határán álló érzése kifejezéséül. Ez a görög ember számára közvetlenül érthető kifejezőmód²⁾ mentette meg a későbbi irodalom s művészet számára az ismeretes szárnyas istenalakot az orphikus kosmogoniából.³⁾ Maga Plaion idéz két hexameternyi részt egy mystikus költeményből (252b) — jogos aggodalommal az orphikus theologusra valló merész speculációt és esetlen formát illetően⁴⁾ —, amelyből kitűnik, hogy a röpke Erost az istenek szárnyakat növesztő hatalmáért (διά πτεροφύτορ' ἀνάγκην) Pterosnak, a Szárnyasnak nevezték.⁵⁾ Így a legrégibb görög theologiai irodalomból közvetlenül meríthetjük ezt a szárnyas Eros ekstatikus jellegére vonatkozó értékes adatot.⁶⁾

Az ekstasis physikája különben érdekes fejlődést mutat a Phaidrosban. A πνεῦμα, mint szárnyakat növesztő erő, csak egyszerű, hasonlóképpen jelentkezik (255c 4). Egyébként az Empedokles-féle mystikus fényelmélet hatása alatt átalakult tüzes folyamammá, amely az örök szépségből ered, a szemén keresztül hatol a lélekbe⁷⁾ s mint a hang vagy a tükörkép, visszaverődik onnan (251b, 255cd). Nyomában nőnek a szárnyak. A felrepülés forrása tehát a látás. Az égben való lebegéshez szükséges erőt is nézés-sel szívják magukba a lelkek (248bc). S a szemükön keresztül — διά τὸ συντόνωσ ἡναγκάσθαι πρὸς τὸν θεὸν βλέπειν, (253a) — kapcsolja össze őket választott istenségükkel az a mystikus viszony, amelyet Platon Dionysoséhoz s a bacchánsnőkéhez hasonlít (253a 6).

A felsorolt adatoknak teljes értékükben való felhasználására, jóllehet a profán vagy legfeljebb a philosophikus Eros működésére vonatkoznak, feljogosít az a részletes formai hasonlóság, amely közöttük és Dante egyes mystikus élményei, különösen

¹⁾ Πτερωταί τε καὶ ἀναπτερούμενος προθυμούμενος ἀναπτέσθαι, ἀδυνατῶν δέ, ὀρνίθος δίκην βλέπων ἄνω . . . αἰτίαν ἔχει ὡς μανικῶς διακείμενος.

²⁾ Kevésbé jelentékeny lelki felindulás erejének a kifejezésére: πέτομαι δ' ἐλπίσιν (Soph. Oed. r. 487), ἀνέπταν φόβῳ (Ant. 1307), ὡς φόβος μ' ἀναπτεροί (Eur. Suppl. 83), ἀνέπτατο χάσματι θυμός (Ap. Rhod. III 724), ἔφριε' ἔρωτι περιχαρὴς δ' ἀνεπτόμαν (Soph. Ai. 693).

³⁾ V. ö. Ar. Aves 695 k., 574 és schol., 1736., H. Orph. 6, 7, fr. 58 A.

⁴⁾ 252b 5 ὣν τὸ ἕτερον ὑβριστικὸν πάνυ καὶ οὐ σφόδρα τι ἔμμετρον.

⁵⁾ 252b 8 τὸν δ' ἦτοι θνητοὶ μὲν Ἔρωτα καλοῦσι ποτηνόν, ἀθάνατοι δὲ Πτέρωτα, διά πτεροφύτορ' ἀνάγκην. A formához l. Lobeck *Aglaoph.* II 861: Ἔρως = ἀνάγκη, fr. 272 Abel.

⁶⁾ Így már Welcker ad Philostr. 267 „mystici argumenti sunt et Orphicam scholam sapiunt”.

⁷⁾ 251b δεξιόμενος γὰρ τοῦ κάλλους τὴν ἀπορροὴν διά τῶν ὀμμάτων ἐθερμάνθη ἢ ἡ τοῦ πτεροῦ φύσις ἀρδεταί . . . ἐπιρρυσίσης δὲ τῆς τροφῆς ὠιδησέ τε καὶ ὠρμησε φύεσθαι ἀπὸ τῆς ρίζης ὁ τοῦ πτεροῦ καυλός. 255c 4 οἷον πνεῦμα ἢ τις ἡχὴ ἀπὸ λείων τε καὶ στερεῶν ἀλλομένη πάλιν ὅθεν ὀρμήθη φέρεται, οὕτω τὸ τοῦ κάλλους ρεῦμα πάλιν εἰς τὸν καλὸν διά τῶν ὀμμάτων ἰόν . . . ὠρμησε πτεροφύειν. 255d 5 ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ ἐν τῷ ἐρῶντι ἑαυτὸν ὁρῶν λέληθεν.

ekstatikus ascensiója közt fennáll.¹⁾ Az Ibykos ερος-ának villáma és szélrohama abban a rejtelmes pneumatikus tüneményben tér vissza,²⁾ amely Dantét a földi lét korlátain átemeli (Inf. III 133 kk.), a szemén át beszívott mystikus felemelő erő pedig a sphaerákba való felszállás költői leírásában. Dante a tisztító-hegy tetején éri el megtisztulásának azt a fokát, amely alkalmassá teszi „felemelkedni a csillagokhoz” (Purg. XXXIII 145). A déli óra volt az, mikor Eunoe vizéből ivott³⁾ (u. o. 103 k.), a keresztény mystika ekstatikus *meridies*-e, „amely az örökkévalóság”, *que es la eternidad* a spanyol mystikus szerint⁴⁾ — a szellemjárás és ekstasis órája a pogány görögöknél,⁵⁾ amelyben Pythagoras egyik incarnatiójának a szeméről lehullt a halandóság fátyla s meglátta a lelkekről való egész igazságot,⁶⁾ s amely Sokratest is önkívületbe ejti s szájára adja a Phaidros apokalyptikus dithyrambusát.⁷⁾ Teljesen motiválatlan és hallgatagon át is ugrott várakozás után a következő reggel (Par. I 43) — tehát ugyanakkor, amikor az Ἀπαθαντισμός-hoz csatolt magikus utasítás ajánlja (18, 16⁸⁾) v. ö. 6, 3), Beatrice balra fordul és a napba néz. A költő tekintete is, mint a visszaverődő sugár, Beatrice szeméből a napba szökik, majd ismét visszatér s ettől a pillanattól kezdve a villámnál gyorsabban emelkednek: Beatrice szemét a napba szegezve, Dante Beatrice szemében elmélyedve (u. o. 46 kk.).⁹⁾ A nap symboluma s közvetítője a rajta túl ragyogó örök Fénynek, amely Beatrice tekintetében tükröződik s így vonzza a költőt maga felé a sphaerákon át a legfelső mennybe. Ez a mystikus vonzóerő pedig, amely Beatrice szemében szikrázik és arcát mind vakítóbbá teszi, amint a célhoz közelednek (Par. IV, 139 kk., XXV 136 kk.); amely nemcsak villámként tündököl, mint a Phaidrosban az örök Szépnek a szeretett lény arcáról visszasugárzó fénye (254b 4 εἶδον τὴν ὄψιν τὴν τῶν παιδικῶν ἀστράπτουσαν), hanem teljes erejével el is hamvasztana mint a villám (Par. XXI 11 che

¹⁾ Az ekstatikus elemre vonatkozólag Dante költészetében l. Gardner, *Dante and the mystics*.

²⁾ *La terra lagrimosa diede vento, che balenò una luce vermiglia la qual mi vinse ciascun sentimento* v. ö. Inf. VI 64 kk.

³⁾ *E più corrusco, e con più lenti passi teneva il sole il cerchio di merigge*.

⁴⁾ S. Juan de la Cruz *Cántico espiritual* c. I. decl., l. más érdekes szövegekkel (kül. Ric. de S. Vict. Beni. mai. V 8) Gardner i. m. 209 kk.

⁵⁾ μεσημβρία σταθερά v. ö. Procl. in remp. II 119, 22 Kr. A helyek gyűjteménye Gruppe, *Griech. Myth.* 751, 1.

⁶⁾ A „nagy Empedotimos”-nak ez a Hermetimosszal való azonosítása tetszik a legajánlatosabbnak, v. ö. Diels, legutoljára i. h. 242; de már *Parmenides* 16 k.; másképp Rohde, i. m. II³ 94 k.

⁷⁾ 242a 4 ἡ οὐχ ὁραῖς ὡς σχεδὸν ἤδη μεσημβρία ἴσταται ἡ δὴ καλοῦμεν σταθερά;

⁸⁾ Πρό τριῶν ἡμερῶν ἀγνεύσας ἐλθὲ πρωίας πρὸς ἀνατολὰς. Hasonló utasítás a Papyrus Mimaout 308 k. soraiban (l. Reitzenstein Poim. 153) déli időre.

⁹⁾ 64 *Beatrice tutta nell' eterne ruote fissa con gli occhi stava; ed io in lei le luci fissi*.

il tuo mortal potere al suo fulgore sarebbe fronda che tuono scoscende) — ez a szerelem.¹⁾

A Phaidros mythosának a bevezetése a profétikus ekstasist állítja első helyre (244 ab). Hogy Görögországban ez is szorosan összefügg a dionysosi vallással és hogy lényegében pneumatikus élmény, azt különösen Rohde után (*Psyche* II³ 20 kk., 58 kk., v. ö. Norden²⁾ ad v. 77—80) bővebben kifejteni fölösleges, de számunkra ehelyült azért fontos, mert az elragadtatás e fajának az a példája, amelyet idézni fogunk, a bakchikus vonást erősen kiemeli s a szélvész módjára elragadó πνεῦμα képzetét föltételezi. A Pharsalia I. énekének veszedelmet jósó matronája a bacchans-nőkéhez hasonló örületben (674 *qualis vertice Pindi Edonis Ogygio decurrit plena Lyaeo*) a felhők és hegyek fölé emelkedik (678): *Quo feror o Paeon, qua me super aethera raptam constituis terra? . . . nunc desuper Alpīs nubiferae colles atque aeriam Pyrenen abripimur.*³⁾ Tegyük még hozzá mindezekhez azt is, hogy Horatius azt az ekstatikus költeményét, amelyből a bámuló bacchansnő hasonlatát előbb idéztük (*Quo me Bacche rapis . . .*) a józanságot és ratiót sutba vető mystikusnak ugyanazokkal a szavaival fejezi be, amelyekkel apokalypsisét a Phaidonban Sokrates (114d 6): καλὸς ὁ κίνδυνος — *dulce periculum est o Lenaeae sequi deum, cingentem viridi tempora pampino* —⁴⁾ s akkor legalább vázlatosan megrajzoltuk azt a hátteret, amelybe az ascensio motivuma a Platon előtti ekstatikus korban, az „éji rajongók, bacchánsok, bacchánsnők, beavatottak⁵⁾” korszakában éppoly természetes beléilleszkedett, mint a későbbi mystikus vallások uralkodásának idején.

Egy további adatunk is, amely egészen más oldalról világítja meg a motívumot, arra készlet, hogy a görög apokalyptikában való feltűnését legalább is a pythagoreus sphaerikus világkép megjelenése elé, tehát az orphika aranykorára, a Kr. e. VI. századra tegyük. A Nagy Sándor-regénynek ahhoz a fantasztikus részéhez, amely a nagy hódítónak a világ vége és a boldogok földje felé irányított felfedező útját írja le, s ehhez szembetűnő módon az orphikus apokalyptikából való motívumokat használ fel,⁶⁾

¹⁾ V. ö. Beatrice szavait, Par. V 1 S' *io ti fiammeggio nel caldo d'amore*, kk.

²⁾ Norden itt természetesen az erotikus oldalát emeli ki a jósnő élményének, de l. a πνεῦμα, ἐπίπνοια kifejezést majd minden idézetben.

³⁾ L. még Celsus keleti prófétaít (Or. contra Cels. VII 8 = II. p. 160. Kötschau, Reitzenstein i. m. 223), akik így szoktak prédikálni: ὁψεσθὲ με αὐθις μετ' οὐρανόιου δυνάμεως ἐπανιόντα.

⁴⁾ Összehangzást vesz észre a Phaidon (67a 6) és Eur. Bacch. (498) között Zielinski, Arch. f. Relwiss. 8 [1905] 344.

⁵⁾ Herakleitos fr. 14.

⁶⁾ Ezeknek a kutatása gyümölcsözőbb volna, mint keleti (babyloni!) vonatkozásoké. V. ö. p. o. Nagy Sándor feliratát a boldogok földjének határán emelt diadalkapun: οἱ βουλόμενοι εἰσελθεῖν ἐν τῇ τῶν μακάρων χώραι δεῖαι πορευέσθωσαν az egyik orphikus táblácskán fennmaradt formulával (Diels 66B 20): χαῖρε, χαῖρε δεῖαν ὁδοιπορῶν. A katonák meg-

csatlakozik az ú, n. Pseudokallisthenesnél (41, 2) és Leo presbyternél (III p. 126 Pf.) Nagy Sándor ascenziója. Griffmadarak fogata viszi az ég felé a királyt. De a mesehangulatot hamar megszakítja egy különös világkép beléscsőződése az elbeszélésbe. Egy „emberalakú madár“ a továbbszállástól visszariasztja Nagy Sándort s ráparancsol, hogy a földre nézzon vissza. Az felve visszatekint. S íme egy nagy kígyót lát körben (οτι οφεις μέγας κύκλωι), a kígyó ölelésében pedig „szérűt“ (ἄλων, aream). A madártól azt a magyarázatot kapja, hogy a szérű a föld, a kígyó a tenger. Az, aki a Phaidon „igazi“ földgömbére néz le, folyókat lát, amelyek azt belülről át- meg átjárják, de olyanokat is, amelyek teljes körben körülfolylják „akár egyszer, akár többször a föld körül körültekerődve,¹⁾ mint a kígyók“, ὡς περ οἱ ὄφεις (112d). Az ilyen hasonlatokról tudjuk, hogy mystikus realitások elhalványult maradványai szoktak lenni az antik irodalomban,²⁾ s itt ez elől a magyarázat elől annál kevésbbé térhetnénk ki, minél határozottabban kell állítanunk, hogy Platon a Phaidon mythosában egy apokalyptikus forrásmű feldolgozását adja. A kígyótól övezett világgömböt ismerik még jóval később is az egyiptomi hellenistikus vallások,³⁾ de a symbolum maga nem egyiptomi.⁴⁾ Eredeti alakja az kellett hogy legyen, amelyet a Nagy Sándor-regény, legalább egyik tradíciója szerint,⁵⁾ a régi lapos világképnek megfelelően tartott fenn. A Phaidon alapján mind ezt, mind a sphaerikus formáját a Platon előtti theologiai irodalomra, más szóval az orphikusokra kell visszavinni. A föld körül tekerődő Okeanosnak kígyóval való szimbolizálása akkor is megfelel az ismeretes görög felfogásnak,⁶⁾ ha a kép maga esetleg idegen származású. Hogy a föld s a földet övező levegő, köd és vízirteg csak „üledéke“⁷⁾ — a fejezet elején felsorolt ascensiók szerint — az ősmatériának, amelynek a felszínén van az igazi élet, szintén orphikus világképre utal.⁸⁾ Így az ascenziós apokalypsis keletkezése orphikus körben még egészen archaikus világképpel, ennek a pythagoreus sphaerikus felfogás

rakódnak drágakövekkel. Az „igazi földön“ a kövek — drágakövek, Phaid. 110de.

¹⁾ Ἡ ἀπαξ ἢ καὶ πλεονάκις περιελιχθέντα περὶ τὴν γῆν.

²⁾ Mintaszerű bemutatása ennek Nordennél, Komm. 162 [164 k.].

³⁾ Reitzenstein i. m. 30 k. Az Ἀγαθὸς δαίμων-nak a kígyóra írt titkos nevéhez l. a Papyrus Leidensis W. egyik varázsimájának szövegét, Reitzenstein szóáttétele nélkül (16 l.): τὸ δὲ περὶ σὲ ὕδωρ ὁ Ἀγαθὸς δαίμων. σὺ εἶ ὁ ὠκεανός...

⁴⁾ Reitzenstein i. m. 31, 2.

⁵⁾ Egy másik traditio keretében feltűnik a gömb: Als Alexander der Mazedonier emporsteigen wollte, stieg er und stieg bis er die Welt wie einen Ball... sah l Mon. talm. p. 219, 752 k. Numeri raba XIII 14. Eisler Weltenmantel u. Himmelszelt I 31.

⁶⁾ Orphikus szövegben hymn. XI 15. Ὁκεανὸς τε περὶ ἐνὶ ὕδασι γαῖαν ἐλίσσων, de már Aischylosnál, Prom. 138.

⁷⁾ ὑποστάθμη καὶ ἰλὺς, l. fent a fejezet elejét.

⁸⁾ Diels 66 B 13 ἦν γὰρ ὕδωρ ἀρχὴ κατ' αὐτὸν τοῖς ὅλοις, ἀπὸ δὲ τοῦ ὕδατος ἰλὺς κατέστη. Az ὀρφικὸς βίος világsszemléletének is (l. Kern Orpheus 45) megfelelne a Phaidon kosmographiája.

szerint való átalakítása a kígyó megtartásával és a régi pythagoreus hármas világfelosztással, meglehetősen valószínűséggel áll előttünk. A holdsphaera helyzete az ég és föld középvonalán természetes módon állította belé a középbe felemelkedő¹⁾ ekstatikust a másvilágba. Az apokalypsisnek ettől kezdve kellett mind tisztábban eschatologikussá átalakulnia, bár azt az eredeti világ-szemléleti jellegét, amely még a Phaidonban is előtérben áll, későkori forrásainkban (Corpus Hermeticum,²⁾ „Mithrasliturgia“) olyan formában tartotta meg, hogy a traditio két ágra szakadását már a sphaerikus világkép bevezetésével egyidejűleg fel kell tennünk.

Miután Platonnál az apokalyptikus hagyomány folyamával az eschatologikus ascensio motivuma is a magasabb értelemben vett irodalom felszínére került, ismét eltűnik onnan — legalább számunkra — Vergiliusig. Időközben azonban a sphaerikus világképpel való kapcsolata olyan változás forrása lett reánézve, amely, ha magvában nem is érintette, külsőleg elburkolta s eredeti nyers realitását a symbolismus egy nemével takarta el. A sphaerikus világképpel járt ugyanis, amint láttuk, az a felfogás is, hogy a halottak országa a földgolyó másik felén, a holdsphaera felső határáig terjed. Az alvilágnak ez a fokozatos kiterjesztése a föld méhéből a sphaerák világa felé régibb és újabb speculatiók összeegyeztetésén alapult, de az ascensio motivumára nézve azt eredményezte, hogy az epikus *κατάβασις*-motivummal könnyen egyesíthető lett és mint a tulsó oldalról való „égbeszállás“ folytatását alkothatta annak az útnak, amely a régi mystikus elbeszélés gyalogos „leszállás“-ával vette kezdetét. Ez az egyszerű és közönséges módja az utazásnak még a hagyomány másik ágát legjobban jellemző *Ἀναβατισμός* egyes kifejezéseiben is tükröződik³⁾ — Vergiliusnál az epikus és mythologiai forma keretében⁴⁾ egészen a holdsphaeráig viszi a hőst, egyetlen rövid megszakítással. Ez a megszakítás az átkelés az Acheronon.

¹⁾ A „közép“-nek az a babonás fontossága is közrejátszhatott itt, amely a pythagoreusoknál a vallással összefüggő tudományos jelentőséggé alakult át, l. Philolaos, Βάκχαι fr. 17 D. Klearchos híradása szerint (Procl. in remp. 114 Kr.) Kleonymos lelke — miután a Phaidon leírásának megfelelő képét látta maga alatt a földnek — a világegyetemnek Philolaos-féle középpontjába (εἰς τὴν χύπρον ἱερὸν τῆς Ἑστίας) emelkedett. Későbbi varázsigék mágikus erők működésével kapcsolatban ismerik ezt a középhelyzetet: *summum caelum, ima terra, medium medicamentum* (Marc. 36, 19); *der Himmel ist ob dir, das Erdreich unter dir, du bist in der Mitten, ich gesegne dich vor das Verritten* („Romanusbüchlein“); Hein Jb. f. Phil., Suppl. 19 [1893] 500.

²⁾ A fentebb (32. l.) idézett V. és IX. trakt.-on kívül l. még a IV.-et (§ 5 p. 36 P.). Norden mind ezt, mind az V.-et a Somn. Scip. mellé állítja s Poseidoniosra vezeti vissza, *Agnostos Theos* 27, 106 k., 105. Ezzel szemben l. alább 43, 1.

³⁾ L. Dieterich, *Mithraslit.* 185.

⁴⁾ S ez természetesen itt is — mint az alvilág „éthikai“ rendszerének kiépítésénél, l. Komm. 14 k. — ellentmondások forrása lesz, de

A költői hagyomány mythikus révése, ὁ ἐπὶ κώπῃ ψυχοπομπὸς Χάρων,¹⁾ az evezős Charon, akinek a hajóján már Aischylosnál (Sept. 857) feltűnt a vitorla is,²⁾ ilyen vitorlás csónakon viszi át Aeneast (v. ö. 302³⁾), oly vidéken, ahol ugyane hagyomány szerint szél sohasem fú,⁴⁾ a rothadás és mozdulatlanság honában (*locus senta situ* 462). A πνεῦμα-tól vitorla módjára kifeszülő lélek Anchises elbeszélésében a tisztulók között jelentkezik (740):

aliae panduntur inanes
suspensae ad ventos.

Hogy Charon vitorláját is hasonlóképen, tehát nem pusztán a költői, hanem az apokalyptikus hagyomány szempontjából magyarázzuk, Plutarchosnak idézett (34. l.) pneumatikus kifejezése értelmében (a másvilágba szálló lélek ὡς περ ἰστίον ἐκπεταννύμενον), arra szilárd támasztékot ad a folyó természete, amelyen a lelkeknek át kell kelni.

Charon hajója onnan innul el, ahol az Acheron a Cocytusba önti iszapját (297 *omnem Cocyto eructat arenam*). A szembeszökö eltérés Homeros leírásától, amely szerint a Kokytos ömlik az Acheronba (κ 513 k.), a magyarázóknak megokolt, de mindedig eredménytelen fejtörést okozott.⁵⁾ Számunkra a kérdés, minthogy a költői hagyomány kielégítő választ egyáltalán nem tud adni, az apokalyptikus forrás kérdése. A 887. sorhoz (*aeris in campis latis*) már Norden idézte azt az orphikus költeményt, amelyben az Acheron alkotta tó (Ἀχέρουσια λίμνη) a levegőben van (fr. 156. Abel), s az Acheron maga a földfeletti levegőréteg (fr. 155 k.).⁶⁾ Ugyanitt a Kokytos a föld. A Phaidon mythosában az Ἀχέρουσιος λίμνη (113a) helyzete megfelel ennek a felfogásnak, az Acheronon közelebből meg nem nevezett mystikus „járóművek“ (ἃ δὲ αὐτοῖς ὁρήματα ἔστιν 113d) szállítják oda, a megtisztulás helyére, a lelkeket s a föld a tengerfenék iszapjához hasonlatos (110a) — azzal az orphikus eschatológiából ismeretes βόρβορος névvel megjelölve, amelyre gondolnunk kellett, midőn Vergiliusnál a Cocytusba omló iszapról olvastunk. Hogy az iszap az Acheronból jut a Cocytusba, tehát mintegy a levegő „üledéke“, jól beleillik magyarázatunkba, sőt a 322. sorról, *Cocytus stagna alta videt Stygiamque paludem* kitűnik, hogy a megfelelő orphikus hely fordítása (fr. 156, Olympiodoros kivonatában): ὁ δὲ Κωκυτός ἦτοι Στύγιος ἡ γῆ.⁷⁾ Az Acheron zavarosságát (296 *turbidus caeno*) megfejtja a földi levegő természete (*crassus hic et concretus aer* Cic. Tusc. I 42) s hatalmas

olyan ellentmondásoké, amelyeket a költőnek maga elé kitűzött célja — két ellentétes felfogást egyesíteni — kielégítően megmagyaráz.

¹⁾ Eur. Alc. 361.

²⁾ A Theseus-hajó (θεωπῆς) példájára, l. schol. ad l. és Wilamowitz *Interpr.* 84, l. Söhajok hajtják? (854 γόων κατ' οὖρον).

³⁾ *velis ministrat.*

⁴⁾ L. Heyne ad 554.

⁵⁾ Heyne, exc. IX.

⁶⁾ Fr. 156 ὁ δὲ Ἀχέρων ἀήρ. Ὁρφεὺς τὴν Ἀχέρουσιαν λίμνην ἀερίαν καλεῖ.

⁷⁾ Az eredetiben kb.: γαῖα δ' ὁ Κωκυτός Στύγιος τε... s talán a következő sor elején: λίμνη.

örvénylését (*vasta voragine gurgis*), ha közvetlenül nem éreznők is olykor-olykor, ismernők a régi theologiai költészetből (Emp. fr. 115, 11 αἰθέρος δῖναι, *die Wirbel der Luft*, Diels).¹⁾

A kép, amely ilyen módon élénk táru, nemhogy veszítene költői szépségéből, hanem annyit nyer művészi értékben is, amennyit mélységben. Charon a tulsó hemisphaerán, a föld és lég határán várja a lelkeket. Aeneas Dis üres házában (239 *perque domos Ditis vacuas et inania regna*) a földgolyó üreges belsején keresztül jön, ahol a régi Orcus helyett csak annak *vestibulum*a van a chthonikus daemonok lakóhelyéül (273 kk.). A megholtak lelkei ellenben „mint a tengerről a szárazföld felé gomolygó vándormadarak“ (310 *ad terram gurgite ab alto quam multae glomerantur aves*) valóban a tenger felől — s ezzel ismét gazdagodott egy árnyalattal a hasonlat tartalma — az Oceánon át érkeznek, ugyanúgy, mint ahogy a Hippolytos sokat idézett²⁾ dalában (732 kk.) a kar vágyik eljutni a „szárnyas nyájjal“, ἀγέλησι ποταναῖς³⁾ a boldogok földjére. A temetetlenek lelkei a folyón innen a föld színén, mint a régi babonás hit- értelmében való igazi ἐπιχθόνιοι, bolyonganak.⁴⁾ A többieket — s ezúttal Aeneas is — a várakozás vagy a tisztulás helyeire viszi fel Charon a felső légrétegekbe,⁵⁾ rozoga vitorlás sájkájával. Ugyanennek a motívumnak legszebb költői feldolgozása azután a Purgatorio II. énekében olvasható. A tisztítóhegy tövébe a lelkek csónakon érkeznek a tengeren át, gyorsabban, mint repülés elgondolható. S a csónakot „emberi eszközök“ helyett vitorlaként (32 k.) a révész-angyal szárnya⁶⁾ hajtja — az ég felé, *verso il cielo*.⁷⁾

De míg Aeneas égi útjának a kezdetén az ascensionnak csak egy attributumával találkoztunk, a végén a motívum maga is előbukkan. A hősnek egyébként megokolatlan hegyremenetelét Anchisessel való találkozása előtt, letekintését a hegytetőről, miközben Musaeus „felülről mutatja“, (*desuper ostentat* 678) a ragyogó mezőket,⁸⁾ találóan magyarázza már Norden is általános-

¹⁾ V. ö. Aristophanes Nub. 380 αἰθέριος δῖνος; Av. 697 εἰκὼς ἀνεμώκεσι δῖναις ez utóbbi az orphikus kosmogonia parodiájában.

²⁾ L. kül. Dieterich *Nek.* 22.

³⁾ Szárnyas lelkek tömege Charon csónakján és körülötte a legrégibb (K. e. VI. sz.) Charont ábrázoló képen, Furtwängler *Arch. f. Relwiss.* 8 [1905] 191 kk.

⁴⁾ Rohde, i. m.³ I 217, II 413.

⁵⁾ Hogy legalább ez utóbbiak ott vannak, az már eddig is kétségtelen volt (Komm. 31 és 25 [28] kk.). Tehát a compositio egysége is sokat nyer ezzel a magyarázattal. Többé nincs a költői „kép“-ből kirívó philosophiai hozzáadás. L. alább a 7. jegyzetet is.

⁶⁾ A szárnyas Charon alakja etruszk vázáról ismeretes.

⁷⁾ Dante tisztító-hegye nem más, mint az atmosphaerai tisztító-rétegek szilárdabb alapra való helyezése. Maga a purgatorium a tűz-regióval kezdődik s a „földi paradicsommal“ felér a holdsphaeráig, *pertingit usque ad lunarem circulum*, Komm. 27 [30] kk.

⁸⁾ 677 *campos nitentes*: ez a holdsphaera — az „igazi föld“ felülete, l. Phaidon idézendő hely.

ságban egy hagyományos apokalyptikus motívum átvételével.¹⁾ A helyzet ugyanis azonos annak a helyzetével, aki a Phaidonban felszáll és letekint a csodálatos színpompában tündöklő földlabdára (110b). A hegyről való apokalyptikus visio viszont keresztény forrásainkban egészen közönséges,²⁾ sőt már a pogány kinyilatkoztatást irodalomban is szerepelt, tudtunkkal legalább egyszer, és pedig a hermetika legrégibb rétegében, abban, amely tisztán görög helyi színezetét még nem veszítette el egészen. Hermes a fiának adott visioszerű kinyilatkoztatást Arkadiának egy hegyén.³⁾ Láttuk azt is, hogy emellett a Corpus Hermeticum az ő kinyilatkoztatást hozó égi útjáról is tud.⁴⁾ Vergiliusnál a hegyremenetel és letekintés az ascensio követlen maradványa, mintegy symboluma. Kapcsolatban volt-e a régi orphikus ascensio a hegyremenetellel? A valóság az, hogy adataink a két motívumot egymás mellett, egymással való szorosabb kapcsolat nélkül tartalmazzák. Musaios, Orpheus fia vagy tanítványa⁵⁾ egy régi theologiai költemény szerint, mely nevét is viselte, a thrakiai Boreas ajándékából repült: πέτεσθαι Μουσαίων ὑπὸ Βορέου δῶρον, Paus. I 23, 7.⁶⁾ Magát Orpheust Aischylos egy tragédiája — valószínűleg a helyszínről hozott monda alapján⁷⁾ hajnali órában a Pangaion valamelyik ormára felhágva mutatta be. De ha mégis szabad a két motívumot a hasonló helyzetű bacchansnő ekstatikus bámulatának jegyében egy régi apokalypsis számára együtt feltételezni, akkor annyit teljes lélekteni bizonyossággal állíthatunk, hogy ez volt az a pont, amelyben hősének föl kellett repülnie, mint a költőnek, mint a szerelmesnek, mint a bacchans-dühben őrzőgő jósnőnek, s mint annak a másik, még a thrakiai Orpheusnál is édesebb lantú és nagyszerűbb kinyilatkoztatást hozó másvilágjárónak, a florenci Orpheusnak.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

¹⁾ Komm. ad I. A pogány források közül épp a Phaidon s a rögtön idézendő hermetikus adat hiányzik: a felsoroltak csak másodsorban jöhetnének számba. Ez az oka annak, hogy Norden a motívum eredetét Poseidonioson túl nagyobb figyelemmel nem kutatja.

²⁾ A Nordennél találhatók mellett (Joh. 21, 10; Petr. 4 kk. διαθ. 'App. p. 87 k. s középkoriak) l. még Reitzenstein, i. m. 33.

³⁾ Reitzenstein, i. h. s hozzá Zielinski i. h. 346 k.

⁴⁾ L. fent 32. l.

⁵⁾ Test. 166 kk. Kern.

⁶⁾ Kiemeli, hasonló összefüggésben Diels, *Parmenides* 15. De azt hisszük, az itt fent, a fejezet első felében összehordott görög anyaggal szemtől szemben a szibériai samanizmusra való hivatkozás immár felesleges — s felesleges az egészen halvány mondai alakok határozatlan élményeinek előtérbe állítása is.

⁷⁾ Joh. Töpffer, *Attische Genealogie* 34, 1. — Szó van a Βασσαριδῆς-ről, l. p. 9 Nauck. A tragédia érdekes feldolgozása egy Pangaion-vidéki mondanak Orpheus hegyremeneteléről és haláláról. Az átalakítás kiindulópontja, az Apollon-Helios-motívum ebben a formában tisztára spekulatív (Kern, *Orpheus* 7), de a hajnali óra alighanem eredeti, v. ö. Hor. idézett költeményével, ahol az éjtszakázás kiemelése (exsomnia) ennek az időnek felel meg. A Pangaionról keletre tekintő előtt van Thracia, a Rhodope és a Hebrus (10 kk.).

X. ÉS XI. SZÁZADI TÖRTÉNETI ELEMÉK A NIBELUNGÉNEKBEN.

A Nibelungkérdés pozitív eredményekben és tetszetős feltevésekben gazdag irodalmát ismerve, merész, sőt reménytelen vállalkozásnak látszik minden újabb Nibelungtanulmány. A legkiválóbb német szaktudósok minden oldalra kiterjeszkedő kutatásai után újat mondani, új szempontokat felvetni alig lehet. És mégis, úgy látjuk, vannak e bonyolult problémának részletei, amelyek alaposabb megvilágítást kívánnak. E részletkérdések közt első helyen áll a Nibelungének történeti elemeinek az újabb szakirodalomban elhanyagolt problémája.

A német Nibelungkutatók régen felismerték, hogy az eposzban az ősi germán mondák újabbkori történeti elemekkel keveredtek s hogy e történeti hagyományok átalakító hatást gyakoroltak az eredeti, mondai elbeszélésre. A régebbi kutatókban megvolt a hajlandóság, hogy — e megfigyelést generalizálva — mindenben és mindenütt későkori történeti események hatását keressék s az epikus cselekmény sok részletében történeti reminiscenciát lássanak. Újabban a történeti szempont teljesen háttérbe szorult a mondat-történeti, mythologiai és költészeti szempontok mellett. A kutatók nagy többsége egységes alapon, de egyoldalúan philologiai nézőpontból kiindulva, vizsgálja és bírálja az eposz minden részletét és igyekszik megoldani az összes problémákat anélkül, hogy a történeti események hatására nagyobb figyelmet fordítana. Legfeljebb a költő korának eseményeit visszatükröző motívumokat és részleteket kutatják, mert a történeti reminiscenciákban — szinte kivétel nélkül — a keletkezés korának hagyományát látják. A költő korát megelőző idők hagyományának hatásával s az ily értelemben vett történeti elemek kiválasztásával a modern kutatók nem igen foglalkoznak.

Régóta ismeretes, hogy a Nibelungénekből a monda X. századi történeti hagyományokkal keveredett s hogy ezek a hagyományok Bajorország, illetőleg Ausztria dunamenti területén lokalizálhatók. E hagyományokban több régebbi kutató az eposz X. századi keletkezésének bizonyítékát látta.¹ Mások ez alapon egy X. századi költői vagy prózai, latin Nibelungmű létezését vitatják, érvül használva fel a *Klage* idevágó, ismert értesítését Pilgrimről és jegyzőjéről.²

¹ *Holtzmann*: Untersuchungen über das Nibelungenlied. Stuttgart, 1854. 119—132. l., *Heller*: Rüdiger von Pechlarn. (Blätter d. Ver. f. Kunde N.-Österr. VII. 1873. 156. ..

² *Zarncke*: Beiträge z. Erkl. und Geschichte des Nibelungenliedes (Berichte d. sächs. Ges. d. Wissensch. VIII. 1856) 168—190, *Müllenhoff*: Zur Geschichte der Nibelunge Nôt. Braunschweig, 1855. 73—76, *Muth*: Einleitung in das Nibelungenlied. Paderborn, 1877. 230—235, *Dümmler*: Pilgrim von Passau. Leipzig, 1854. 87—89, *Waitz*: Jahrb. d. DR. unter Heinrich I. Berlin,

Mennyiben jogos az a feltevés, mintha e X. századi történeti elemekben az eposz, illetőleg az ehhez forrásul használt mű keletkezési korának hagyományai tükröződnének vissza, alább fogom vizsgálni. Itt csupán azt emelem ki, hogy Piligrim pássauai püspök (971—991) szereplése Attila kortársai közt, a X. századi Ausztria politikai viszonyainak és a későbbi korban már anakronizmusként ható X. századi bajor-magyar határviszonyoknak pontos ismerete nem enged meg kétséget aziránt, hogy a Nibelungének e részleteiben csakugyan X. századi hagyományok tükröződnek vissza. Ebben az összes kutatók — még a *Lachmann*-teoria hirdetői is — egyetértének.¹ A X. századi hagyomány hatásának terjedelme tekintetében azonban nagy nézeteltérésekkel találkozunk. A kutatók — kiki a maga keletkezési elméletéből kiindulva — több-kevesebb részletet, motívumot, eseményt és nevet vezetnek vissza a X. századi hagyományra, hevesen kritizálva az ellentétes nézeteket.

Legtöbb vitára Rüdiger pöchlarni örgróf személye adott okot, akiben hol történeti személyt² vagy egy történeti Rüdiger személyében megtestesült típust,³ hol mythikus⁴ vagy mondai hőst,⁵ hol meg pusztán költői alakot⁶ látnak a kutatók.

A XII—XIV. századi krónikákban említett Rüdiger osztrák örgróf történeti létezését a kutatások nem igazolták.⁷ Viszont az bizonyos, hogy a X. században élt e vidéken egy Rüdiger, aki Piligrimmel együtt az előkelő grófi Aribo-nemzetség tagjának látszik.⁸

Kétségtelen X. századi hagyományt látnak a kutatók Gere és Eckewart markgrafok szerepeltetésében, kiket Gero szász örgróffal, a szlávok legyőzőjével (937—965) és meissenai Eckart örgróffal (978—1002), III. Ottó kortársával, halála után

1863. 239, *Wattenbach*: Deutschlands Geschichtsquellen. 6. Aufl. I. 406, *Heinrich*: Etzelburg és a magyar hün-monda. Budapest, 1882. 13, 35—37, *Petz*: A magyar hün-monda. Budapest, 1885. 98. l., *Symons* (*Paul*: Grundriss. III.) 631. l., *Lämmerhirt*: Rüdiger von Bechelaren. (Zsch. f. D. Altert. XLI, 1897. 21—22. l. stb.)

¹ Legrészletesebben *Holtzmann* id. m. 119—130, *Dümmler* id. m. 85—98 v. ö. 8—12, 29—31. l.), *Zarncke* id. m. 168—211. l., *Lämmerhirt* id. h. 8—21. l. foglalkoztak e kérdéssel. V. ö. még a X—XI. századi német történettel foglalkozó művek — *Giesebrecht*, *Dümmler*, *Hirsch*, *Huber* stb. — idevágó részleteit.

² *Pl. Gärtner*: Cuonrad, Prälat von Göttingen und das Nibelungenlied. Pest, 1857. 98—136, 228, 311—363. l.

³ *Lämmerhirt* id. h. 1—23. l.

⁴ *Lachmann* és *Müllenhoff* nyomán *Muth*: Der Mythos vom Markgrafen Rüdiger. (S.-Ber. der k. Akad. LXXXV. Wien, 1877. 265—280. l.)

⁵ *Matthäi*: Rüdiger von Bechelen und die Harlungensage. Zschr. f. DA. XLIII. 1899. 305—332. l.

⁶ *Paul*: Grundriss. III. 702. l., *Heusler*: Nibelungfrage und Nibelungenlied. Dortmund, 1921. 71—72. l.

⁷ *Waitz* id. m. 237—239, *Dümmler* id. m. 91—98. l.

⁸ *Heller* id. m. 155—156, *Lämmerhirt* id. m. 21—23. l.

utódja vetélytársával azonosítanak.¹ Ezenkívül olvashatunk a szláv hadjárat, a lorch-i kolostorról szóló részlet és a besenyők említésének X. századi eredetéről.²

Ez utóbbi hagyományokban rendszerint a X. sz. első felében, I. Henrik és I. Nagy Ottó korában történt események visszhangját vélik fölismerni.³ Gero őrgróf szerepén kívül a határviszonyokban is a lechmezei csata (955) előtti állapot tükröződését látják, sőt Rüdiger szereplésében is, akit a XII–XIV. századi kétesértékű történeti források a X. század első felében I. Henrik és Nagy Ottó császárok kortársaként említene.⁴

E X. századi hagyományok minden oldalra kiterjeszkedő összefoglaló vizsgálata mindeddig nem történt meg és nincs felderítve az ok, ami a költőt e hagyományok felhasználására készítette. Ily körülmények közt nem látszik feleslegesnek a Nibelungének későkori történeti elemeinek újabb vizsgálata.

A középkori magyar történeti művek forráskritikai vizsgálata közben a magyar hagyomány és a Nibelungének viszonyára is kiterjeszkedve, néhány megfigyelést tettem, amelyeket érdemesnek vélek a megismertetésre, anélkül, hogy akár a Nibelungprobléma, akár egy részletének is teljes megoldására kísérletet tennék. Csupán néhány adalékkal óhajtok hozzájárulni a Nibelungének keletkezését fedő homály eloszlatásához. Ha eredményeim ezt némiképp is elősegítik, célomat elértem.

* * *

1. Passau–Pöchlarn-vidéki X. századi hagyományok.

A Nibelungkutatók közül többen felhasználták két egymással összefüggő, Pilgrim korában, 983 és 985 közt kelt nevezetes okmányt⁵ annak bizonyítására, hogy a Nibelungénekből adott határviszonyok pontosan megfelelnek a Pilgrim-kori viszonyoknak. Az oklevelek a passau-i székesegyház legrégibb *Codex traditionum*-ában⁶ jutottak korunkra. Minket e két oklevél inkább azért érdekel, mert bennük egymásmellett találjuk meg a Nibelungének több fontos hely- és személynevét.

*Krimhild útja Hunországba.*⁷

Codex Traditionum.

1295 s. In der stat ze Pazzouwe sas

I. Anno 983–985.

ein bischof . . . der bischof Pilgerin.

Deinde hec loca ad sedem Patavien-

¹ Holtzmann 129. l., Lämmerhirt id. l. 22., Paul: Grundr. III. 668–669, Heusler id. m. 122–123. l.

² Holtzmann id. m. 128–129, Paul: Grundr. III. 702.

³ Waitz id. m. 239, Holtzmann id. m. 129. l., Lämmerhirt id. h. 21–23, Paul: Grundr. III. 668–669, 702. l. stb. Gärtner (id. m. 98–136. l.) II. Konrád (911–919) korára gondol.

⁴ V. ö. Waitz, Dümmler, Lämmerhirt id. m.

⁵ Monumenta Boica XXVIII/b. 86–89. l. V. ö. Dümmler id. m. 66–67. l.

⁶ Dümmler 148. l.

⁷ A strófaszámok Bartsch kiadásából.

1302. Nu was die Küneginne ze Everdingen komen . . .
 1318. diu burc ze Bechelaren.
 1329. [in Medeliche] Agtolt . . . zwiste si die strāze in das Ōsterlant gegen *Mūtāren* die Tuonowe nider . . .
 1331. Zuo der *Treisem* brachte man die geste dan . . .
 1322. Bi der *Treisem* hēte der Kūnic von Hiunenlant *ein pure* . . . geheizen *Treisenmūre* [variāns: *Zeizenmūre*].
 1336. Si was ze *Treisenmūre* . . . da riten durch Ōsterriche . . .
 1341. Ein stat *bī Tuonowe* lit in Ōsterlant, diu ist geheizen *Tulne*. [V. ö. Biterolf. 8. āventiure].

sis ecclesie attinere . . . firmabant tempore pontificatus et presentia *Piligrimi episcopi: Mutarun et* . . . Deinde *Treisimam civitatem* . . . Deinceps Liliunhova iuxta *Tullonam* . . . ab occidentē *civitatīs Zeizenmure* . . . *Tullonenses* . . . et ita ultra *Danubium* usque ad Marevinos terminos.
 Nomina autem, qui ista iurando affirmaverunt . . . Papo comes, *Marchwart comes et frater eius Rudker*, Tiemo . . . etc.

II. Anno 983—985.

. . . tempore *Piligrimi episcopi* . . . in basilica *Mutarun* . . . Nomina sacramentalium: . . . *Gerhoh, Dietrich, Marhvard, Volker* . . . etc.

A két Piligrim-kori oklevélben a passauai püspökség Traisen-vidéki birtokai közt felsorolva együtt találjuk Krimhild húnországi útja legfontosabb ausztriai állomásainak nevét — köztük a Nibelung-kéziratok viszonyát illető vitában szerepet játszó *Treisenmūre* (Treisima civitas) és *Zeizenmūre* városneveket egymásmellett említve, valamint az aktusnál együtt szereplő *Piligrim püspök*, *Marchvard comes* és testvére *Rüdiger*, mindketten az Aribo-nemzetség tagjai, *Dietrich* és *Volker* nevét. Ugyanez a *Dietrich* nemes úr a Codex traditionum más helyén is szerepel feleségével és lányával, *Gotalint* és *Prunhilt* nevű szolganőivel.¹ A XI. század elején Dietrich többször szerepel még az oklevelek tanúnévsorában, mindig Rüdiger testvére (Marhvard) vagy Piligrim más rokonai (Arbo, Piligrim, Cadalhoh) társaságában,² amiből arra lehet következtetnünk, hogy az Aribo-nemzetség rokona volt, vagy vele közeli összeköttetésben állt. Az egyik 1035-ben kelt passauai oklevél tanúi közt szerepel *Hunolt* és Tasziló herceg idejében *Bodalunc*.³

Attila apjának mondai neve a Nibelungénekekben alakult *Budli*-ből *Botelunc*-ká s itt lépnek fel új hősökként *Piligrim* passauai püspök, *Rüdiger*, a X. századi oklevelekben említett Enns és Traisen közti terület őrgófja, feleségével *Gotelint*.

¹ 971 előtt, Piligrim elődje korában: *Nobilis vir Dietric* (v. ö. herra Dietrich) tradit . . . uxori sue . . . mancipia his nominibus: *Gotalint* . . . Gerhoh, *Prunhilt*, . . . Volker . . . etc. Mon. Boica XXVIII/b. 73—74. l.

² 1013—1038 közt: Mon. Boica XXVIII/b. 74, 80, 83. l. A rokonságról *Hirsch—Breslau*: Jbücher DR. unter Heinrich II. l. Berlin, 1862. 32—39, 43, 48, 53. III. 340—341. l. *Lämmerhirt* id. m. 20—23. l. U. ott lásd a Rüdigerünkre vonatkozó többi forrásadatokat, amik az Aribo-k családjához való tartozását bizonyítják.

³ U. ott. 81. l.

⁴ U. ott. 15. l.

tel, továbbá *Hunolt és Volker*. Rüdiger az eposban *Dietrich* elválhatatlan társa, a *Biterolf* szerint sógora is, lévén Gotelint *Dietrich* rokona.¹

Piligrim 974-ben VI. Benedekhez írt hiteles levelében² a magyarokról egyhelyütt a Nibelungének egyik, Ethele udvaráról szóló passzusával egyező értesítést találunk s ugyane levélben a pápához és magyar földre küldött követeiről szólva a *Klage* által szájába adott szavakat használja:

1335. Bi im was zallen zîten,
daz waetlich mêr ergê,
kristenlicher orden
unt ouch der heiden ê
in swie getânem lebene —
sich ietslicher truoc ...
1388. Sine wolde niht erwinden,
sine wurbe sint
daz getoufet würde
daz Etzelen Kint
nâch Kristenlichem rehte.

Klage.

darumb sende ich in zehant
mîne boten in Hiunenlant,
dâ vinde ich wol diu maere ...

Piligrim levele.

... ita concordēs sunt pagani cum
christianis, tantamque ad invicem
habent familiaritatem ...
christiani... nullo obstantē timore...
christiano more oratoria audent
construere et licentia percepta,
linguam ligatam in laudem Salva-
toris presumunt solvere.
... nullum ex illorum subditis vetant
baptizari.
Legatos autem meos ad vestram
destinavi serenitatem, quos audire
dignetur ...
... missos meos illuc [ad Ungaror.
gentem] dirigere ...

A Nibelungénekből semmi külső nyoma sincs a hún-magyar azonosság gondolatának. Attila népét mindig hún-nak (*hiune*) mondja. A magyar nép neve sem fordul soha elő. Attila országát azonban két ízben *Ungern*, illetőleg *Ungerlant* (1162. és 1373. versszak) nevezi a rendszerint használt *Hiunenlant*, *Heunenland* helyett. Hasonló jelenséggel találkozunk Piligrim okleveleiben, ki a magyarokat mindig *ungri*-nak nevezi s megkülönbözteti az avaroktól és húnoktól; országot azonban a lorchi hamisítványokban „*Hunia*, qui et Avaria dicitur” néven említi.

Az egyezések azt látszanak bizonyítani, hogy a Nibelungének, illetőleg elveszett forrásának költője ismerte és felhasználta Piligrim okleveleit vagy egy velük rokon forrást.

De találunk ezeken túl más egyezéseket is, amelyek ugyane korra és környezetre mutatnak. A Nibelungének szerint Piligrim püspök nagybátyja *burgundi* Krimhilda hún királynénak és királyi testvéreinek. A történeti Piligrim rokona volt II. Henrik bajor herceg és *burgundi* Gizella gyermekeinek, II. szt. Henrik császárnak és Gizella magyar királynénak.⁵

¹ Ed. *Jänicke* 5575, 6658. sor.

² *Marczali*: *Enchiridion fontium hist. Hung.* 1902. 57—58. l.

³ V. ö. a pápához írt levelét id. h.

⁴ *Dümmel* id. m. 115—116. l.

⁵ Szt. Henriknek a rokonságot bizonyító oklevelét és Piligrim rokoni összeköttetéseinek részletes ismertetését lásd *Hirsch* és *Lämmelhirt* id. h.

Burgundi Krimhilda anyja, Uote asszony, a burgundi király özvegye, egyik Nibelungvarians szerint a passauai püspökséghez tartozó *lorchi apácázárdát* alapítja s ide vonul vissza. Ide készül Krimhilda hűn királyné is bosszúja kitöltése után és ide viteti Sigfridje testét.¹ *Lorch* — a passauai X—XIII. századi hagyományban — a *passauai püspökség korábbi székhelye, jogelődje*. Már pedig Gizella magyar királyné a passauai hagyomány szerint — a 976-ban Pilgrim püspöknek adományozott² — *passau—niedernburgi zárda* fejedelemasszonyaként végezte életét.³ A hagyomány — legalább is a halál évét (1095) illetőleg — téved,⁴ de az bizonyos, hogy állítólagos sírkövét századokkal később is kegyelettel őrizték Passauban. De kolostorba vonult élete végén anyja, *burgundi* Gizella, is Regensburgban és kolostorban végezte életét nagynénje, Ottó császár özvegye, *burgundi* Adelhaid († 999) is.⁵

Nevezetes, hogy ez említett passauai sírköfelirat szerint az újjáalapítás után a kolostor első fejedelemasszonya *Helce* (Helcke, Heilka) volt, a kolostort megadományozó II. Szent Henriknek, Gizella magyar királyné fivérének barátnője (tán rokona?),⁶ a második maga Gizella. A Nibelungénekből Attila első feleségének, tehát Krimhild elődjének neve a többi változatban szereplő történeti *Herkja*, *Erk*-ről *Helce*-re változott.⁷

A „szép burgundi királylány“ nemcsak a Nibelungénekeknek, hanem Németország X. századi történetének is egyik főszereplője. Az öreg Konrád, burgundi király (937—993) testvére, I. Ottó nagytehetségű felesége, burgundi Adelhaid, közel fél-századon át (951—995) irányító befolyást gyakorolt a német történet alakulására.⁸ Konrád lányai a két leghatalmasabb német fejedelem, bajor Henrik és sváb Hermann feleségei voltak. II. Szt. Henrik anyja jogán gyenge sógora, III. Rudolf burgundi király örökösének tekintette magát, befolyást gyakorolt kormányzatára és a burgundi Basel városát saját tartományához csatolta.⁹ A kapcsolat Burgundia és Bajorország közt sohasem volt oly közvetlen és benső, mint éppen a X. század utolsó és a XI. század első negyedében.

¹ Az 1142. versszak után, jegyzetben *Bartsch* 185. l. V. ö. *Heinrich* id. m. 15. l. Ki kell azonban emelnünk, hogy a korunkra jutott Nibelungvariáns az eredeti *Lorch* helyett a Worms melletti *Lorsch*-ot említi a kolostor székhelyétül.

² Mon. Boica XXVIII/a. 219. l. V. ö. *Hund* id. m. 123, 252. l., *Dümmler* id. m. 58. l.

³ *Schmid*: Das Grab der Königin Gisela. München, 1912. A sírkőről már *Aventinus* megemlékezik.

⁴ Magyar hagyományok szerint Gizella idehaza halt meg, sírját századok múlva is mutogatták Veszprémben, melynek apácakolostorát ő alapította. 1095-ben legalább 115 éves lett volna.

⁵ *Giesebrecht*: Jb. d. deutschen Kaiserzeit. I. 668, 727. *Hirsch* id. m. I. 411. l.

⁶ V. ö. *Hund* id. m. 252. l. *Aventinus* után.

⁷ *Paul*: Grundr. III. 700. l.

⁸ *Giesebrecht* I. 567—576, 656, 668. l. stb.

⁹ *Hirsch* id. m. 381—393. l.

Rüdiger, mikor Attila részére megkéri Krimhildát, ugyan azt a szerepet szánja neki, amit a német krónikás hagyomány szerint Gizella töltött be, magát Attilát ugyanolyan a kereszténység és pogányság közt ingadozó uralkodónak festve, aminő a XI. sz. elején élt merseburgi *Thietmar* szerint Gizella apósa, Géza, volt.

1260. Dô sprach der marcgräve..

1261. Ern ist niht gar ein heiden,
des sult ir sicher sîn ;

jâ was vil wol bekêret der liebe
herre mîn,
wan daz er sich widere ver-
nogieret hât.

wolt ir in, frouwe, minnen, sô
möhte sîn noch werden rât.

— — — — —

waz ob ir daz verdienet daz er
toufet sinen lip?

Thietmar.

Hic Deo vero variisque deorum vanitatibus inserviens,... inquit, divitiae mihi habundant et ad haec agenda libera facultas et ampla potestas est.

Siegebertus.

Gens Ungarorum... ad fidem Christi convertitur per Gislam, que nupta Ungarorum regi ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam gentem baptizari expeteret.

Hangsúlyozom, hogy ez a XI–XII. századi *német* felfogás, mert Szt István a magyar hagyomány és a történet szerint születése óta keresztény volt.

Ezek után nem fog merészségnek feltűnni, ha — szakítva az eddigi felfogással — a Nibelungének más hőseinek történeti alteregoját, előképét, a szászok, dánok és szlávok ellen vívott harcok hőseit sem Nagy Ottó, I. Henrik vagy éppen II. Konrád korában keressük. *Günther* thüringiai örgróf és fia, a híres *Eckart* (985–1002), honfitársuk, *Gisilher* merseburgi püspök, a fiatalabb *Gero*, a szász Ostmark grófja (978–1015), *Dietrich* († 985) és utóda *Lüder* a Nordmark (Brandenburg) grófjai, valamennyien a 976–995 közti sűrű északi — *szláv és dán* — háborúk hősei voltak. 979-ben egy másik *Gerot* — ez is szász volt — *Dietrich*, a Nordmark grófja fogta el, *Lüder* fiai, *Lüder* és *Sigfrid* őrizték kivégeztetéséig. 976-ban a császári hadsereg *szászok* ellen is harcolt, kik *Günther* thüringiai örgróf vezetése alatt Gizella apjához, a lázadó Henrik bajor herceghez csatlakoztak.¹ A *Biterolf*-ban úgy látom még több e korbéli hős szerepel, így pl. Henrik herceg sógora, *sváb Herman*,² a másik burgundi lány férje is. Ennek vizsgálata azonban már kívül esik kutatásaim körén. *Gero*, *Eckewart* örgrófok és *Lüd[eg]ler* szász király³ mindenesetre kortársai volta Piligrimnek és a szlávok ellen velük harcoló *Günthernek*, *Dietrichnek*, *Gisilhernek* és *Sigfridnek*. Vajjon a mondának az eposzban átalakult *Günther*-je, *Giselher*-je, *Dietrich*-je és *Sigfrid*-je nem vettek-e fel

¹ Minderről *Giesebrecht* és *Uhlirz* id. m.

² 6249. sor.

³ *Heusler* id. m. 123. l. a XII. századi *szász Lothárt* (*Lüder*) keresi Lüdegerben.

egyet-mást ezek jellemvonásaiból, tetteiből? Az északi hadjáratok történeti előképét mindenestre a II. és III. Ottó-kori hadjáratokban kell látnunk s nem szabad felednünk, hogy a Nibelungének rokonságában feltűnő szláv és lengyel harcok szoros összefüggésben vannak Henrik bajor herceg 974—985 közti lázadásaival és méltóságvesztésével.

Erre a korra mutatnak a Nibelungéneknek a bajor-osztrák-hún határviszonyokra vonatkozó értesítései is. A német kutatás e kérdés vizsgálatánál¹ — minden alapossága és részletessége mellett is — figyelmen kívül hagyott egy körülményt, ami — nézetem szerint — döntő súllyal bír. Ez a bajor hercegi ház és a magyarok állandó, barátságos, sőt szövetséges viszonya a X. század folyamán. A német történetírás teljesén számításán kívül hagyja e szövetséget, amiről éppen a német tudósok fáradhatatlan kutatómunkásságával napvilágra került forrásadatokból félreérthetetlen értesítéseket kapunk. A német tudósok kevés tiszteletreméltó kivétellel — akárcsak a franciák és olaszok a germánokban — művelődésre képtelen rablóhordát, kegyetlen barbárokat látnak a X. századi magyarokban, kiknek nyomában a népek és kultúrértékek teljes pusztulása jár. E felfogásnak természetes következménye, hogy a X. századi Bajorországban a német birodalom védőbástyáját, a barbár szomszéd ellen állandóan fegyverben álló határőrt látják. Nem akarok itt kiterjeszkedni a X. századi magyarság kultúrájának még vázlatos ismertetésére sem, csupán azt emelem ki, hogy a bajor-magyar viszonyoknak illetlen felfogását az összes egykorú források határozottan megeáfolyják.

A magyar-bajor viszony csak a 913. évi In-menti csatáig volt ellenséges, amikor Arnulf bajor herceg döntő győzelmet aratott a Burgundiából hazatérő magyar seregen. A vereség után bajorok és magyarok egy évtizedes megszakítással (948—955) teljes száz évig békességben éltek egymás szomszédságában. A magyarok a 913. évi vereség után visszahúzódtak az Enns, a bajorok Traun mögé és — úgy látszik — formális szövetséget kötöttek. E szövetség a magyarokra nagyon értékes volt, mert Németországban az általános bomlás korában csak a bajorok és szászok szállhattak szembe a kitűnően szervezett magyar lovaskatonasággal. De hasznát látta Arnulf is, aki 914-ben I. Konrád császár elől Magyarországra menekült s itt élt 917-ig. Késői krónikák szerint második felesége is magyar lány volt. Annyi bizonyos, hogy Arnulf és fivére, Berchtold (837—947) korában mindössze egyetlenegy bajor-magyar összeütközésről van tudomásunk az akkor határszéli Wels mellett (943) s ez is jelentéktelen határvillongásnak lát-

¹ A határkérdést a kor történetírói — *Giesebrecht, Waitz, Dümmler, Huber Uhlirz*, magyar részen *Pauler* és legutóbb *Gombos* (Századok, 1910) — alaposan megvitaták. Szempontunkból azonban legfontosabb *Zarncke* beható elemzése id. m. 168—211. l., bár érvelését mindenben nem tehetjük magunkévá.

szik. Viszont a nyugati német tartományok és Franciaország ellen intézett hadjárataikban állandóan átjártak Bajorország területén. A 907. évi magyarok elleni támadásban elesett Liutpold két fiával évtizedeken át fennálló jó szomszédi viszonyt nem a magyarok törték meg, hanem Nagy Ottó öccse, Henrik herceg, kit császári bátyja a Liutpoldfingen-ház mellőzésével 948-ban bajor hercegségre emelt és feladatává tette a birodalom consolidációját folytonos becsapásaikkal hátráltató magyarok megfékezését. A támadás ellen védekező magyarok a 948–950 közti harcokban csak egy ízben (949) jutottak el a Traun-menti bajor határig s Henrik magyar földön aratta döntő győzelmét. A magyarok — mint 913 óta egyszer sem — ezután sem háborgatták Bajorországot és továbbra is fenntartották a jóviszonyt a hercegi széktől elesett Liutpoldfingenekkel. 954. és 955. évi nagy támadásuk Ottó és Henrik ellen összefügg a németországi lázadásokkal. A felkelés vezérei — Liudolf a császár fia, Konrád és a magyarok szövetségeseiként elesett (954) Arnulf gróf, a magyarbarát Arnulf bajor herceg fia — összeköttetésben voltak a magyar vezérekkel. Az utóbbi fia, Berthold gróf, még a 955. évi lechmezei vereség előtt is a magyarok oldalán tűnik fel. Ő viszi hozzájuk Augsburg alá a császár közeledtét jelentő hírt. A Liutpold-ivadékok tehát 917 és 955 közt állandóan barátságos, sőt szövetséges viszonyban álltak a magyarokkal, ami valószínűvé teszi az Arnulf magyar házasságáról szóló egyébként kétes hitelű hír jólértesültségét is. Ez az évtizedes barátság anyja részéről örökségképen szállt át a fiatal II. Henrik bajor hercegre (955–976 és 985–995), a magyarbarát Arnulf bajor herceg unokájára, kit uralkodása első éveiben anyja befolyása irányított. E hosszú, történeti összeköttetés végső láncszemei voltak a Henrik családjához közelálló Szt. Wolfgang¹ (971–972) és Szt. Adalbert² (992–995 táján) magyarországi térítő útjai és Henrik herceg lányának a magyar fejedelem fiával kötött házassága.³

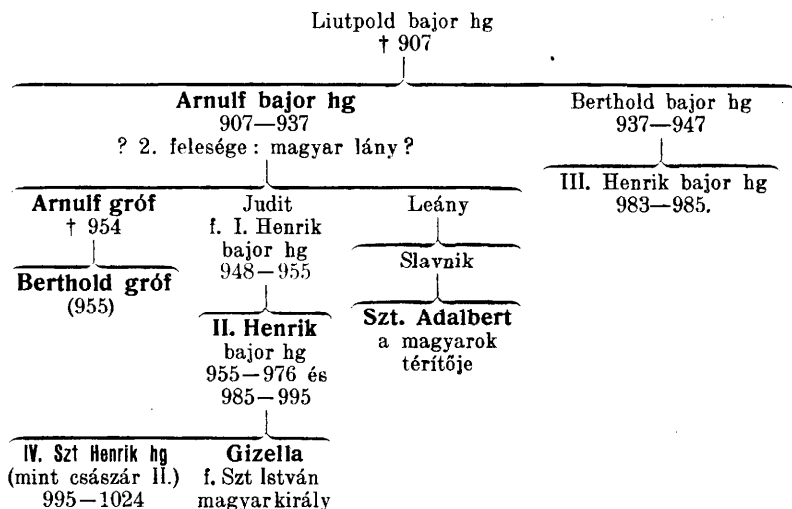
A barátságos viszony nem akadályozta meg Henriket és a bajor urakat abban, hogy a tartomány határait a lechmezei csatát követő húsz esztendőben (955–974) mindinkább kitolják kelet felé s a régi Karoling Ostmark területének teljes visszaszerzésére törekedjenek. Az Enns és Traisen folyók közt új telepek, falvak keletkeznek s a korszak vége felé már feltűnik az újjászületett Ostmark első örgrófja is Burkhard (972 előtt) személyében.

¹ Gyermekének nevelője, 972 óta a bajor székváros, Regensburg, püspöke.

² Nagyanyja Arnulf herceg leánya volt.

³ Lásd a köv. lapon a leszármazási táblát. A fentebb vázolt eseményekre v. ö. *Giesebrech*, *Koepke-Dümmeler*, *Hirsch*, *Bresslau*, *Waitz*, *Huber*, *Uhlirz*, a magyarok közül *Pauler* és *Marczali* idevágó részleteit és forrásidézeteit. A családfán vastag betűvel kiemelt családtagok kimutathatóan barátságos viszonyban voltak a magyarokkal.

A bajor terjeszkedésnek a magyar hatalom nem állta útját. Az Enns és Lajta közti terület része volt ugyan a magyarok országának, de azon nagyobb tömegben sohasem telepedtek meg.

A magyarok a keleteurópai félnomád török népek szokása szerint a szállásföldjüket kerítő természetes és mesterséges védővonalon (*gyepü*) túl széles, néha többnapos járőrföldre terjedő területet hagytak betelepítetlenül. Ez a terület, az ú. n. *gyepüelve*, mint a szomszédoktól *elválasztó* semleges zóna vette körül az országot s külföldi hadjárat idején a hadsereg gyülekezésére, mintegy hadtápterületül szolgált. Ez a terület nem volt teljesen lakatlan. Délkeleten a gyepüelvén túl laktak a székelyek, északnyugaton a szlávok, nyugaton Bécs, Hainburg, a Fertő és Szombathely közt avar maadványok még a IX. sz. végén is kimutathatók.¹ Ezek és a földművelő németység közöttük ékelődő kisebb telepei valószínűleg a magyar honfoglalás után sem pusztultak ki teljesen, mint a német tudósok hirdetik. A magyar hatalom csak az urakat űzte ki és pusztította el, a föld népét — mint bent az országban a szlovének és bolgárok gyér telepeit — megkímélte, megtúrta terményeiből fizetett adója fejében, ami itt a nyugati hadjáratok miatt állandóan e vidéken tartott őrségek, őrtelepek ellátására szolgált. Analógiák alapján állíthatjuk, hogy a Lajta—Enns közén, de különösen a Wiener Waldtól keletre eső területen — ahol a magyar őrtelepek voltak — a német

¹ V. ö. *Tagányi*: Gyepü és gyepüelve. M. Nyelv, 1913; *Hóman*: Őstörténetünk keleti forrásai. Századok, 1908. és A magyarok honfoglalása. Budapest, 1923.

lakosság, ha nagyon gyér volt is, sohasem pusztult ki teljesen. A régi Ostmark földműves német és németté lett avar lakóinak ivadékai, megfogyatkozva bár, 913 és 976 közt is ott éltek a Lajta és Wiener Wald közti területen.¹ Másképp állt a helyzet a Wiener Wald és Enns (illetőleg Traun) közti területen, ahol a régi lakosságot a 913 előtti véres harcok csakugyan teljesen kipusztították. Mivel e terület a 912–955 években állandó felvonulási terepe volt a nyugat felé tartó magyar hadaknak, később sem népesült be. A lechmezei csata után azonban a bajor telepések ezt a pusztá és lakatlan területet is lépésről-lépésre haladva visszafoglalták. 976-ban már eljuttattak a Traisen-folyóig, mert a Henrik-féle lázadás leverése után ezen a területen falvakat találunk.² A Traisentől keletre eső terület meghódítására, illetőleg megszállására csak később került a sor. A bajor, illetőleg ekkor már osztrák határnak folytonos, lassú előretolása okozhatta a forrásokban 991. évhez feljegyzett bajor-magyar összeütközést.³

Annyi mindenesetre megállapítható forrásainkból, hogy a Nibelungéneken leírt politikai és határviszonyok pontosan a 976 év körüli állapotokat tükrözik vissza. Ekkor már kialakult a Traisen és Enns (Traun) folyók közt az új Ostmark magva. A Traisentől keletre eső terület csak később, 985–1020 közt fokozatosan kerül az osztrák örgróf birtokába, de a Wiener Waldtól nyugatra eső terület 991-ben már biztosan odatartozott. 991 után és 955 előtt, sőt — a Trauntól Traisenig való terjeszkedésre minimálisan 10 évet számítva — 965 előtt az Enns és Traisen folyók nem voltak határvonalak. A Nibelungénekek az Enns és Traisen közt elterülő „*Rüdiger Mark*”-ja egész pontosan II. Ottó (973–983) és Pilgrim (971–991) korának állapotait, a Babenberg-előtti kor viszonyait tükrözi vissza. A hún birodalomhoz tartozó Traisen–Lajta-közi terület *Osterriche* neve lehetne ugyan a régi Ostmark emlékének visszhangja is, de valószínűbb *Zarneke* feltevése, ki a későbbi kor költőjének okoskodását látja benne, aki XII–XIII. századi osztrák költő létére Bécsről csak mint Ausztria városáról szólhatott.

A Nibelungének ez adatainak korhataraként megjelölt években, 965 és 991 közt előállhatott oly — a német tudósok nagy része által abszurdnak vélt — politikai helyzet, hogy az Enns és Traisen közti területnek vagy csak egy részének ura időlegesen a magyar fejedelem hűbéreseként tűnhetett fel. S ez 976–978 közt — úgy látszik — be is következett. Vitás kérdés, vajjon a császári trónra törő Henrik bajor herceg lázadásában volt-e

¹ A német tudósok a X. és XI. század fordulóján e területen keletkezett birtoktestek kialakulását vizsgálva, az említett katasztrófa-teória által befolyásolva, e kérdés alaposabb vizsgálatára nem igen terjeszkednek ki, noha e kérdés tisztázása igen fontos volna.

² V. ö. a fent idézett Pilgrim-féle oklevelet.

³ Minderre v. ö. a fentebb említett történeti műveket s ezenkívül *Zarneke* id. m. és a tőlük részletesen tárgyalt 984. évi melki adatot.

szerepük a magyaroknak? A forrásadatok homályosak. Tény azonban, hogy a lázadás vezérei — Henrik és hasonlónevű nagybátyja¹ — mindketten a magyarbarát Liutpoldfingen-ház ivadékai. Lehetőséges-e egyáltalában feltennünk, hogy a cseh és lengyel uralkodók segítségére támaszkodó Henrik ne használta volna fel — különösen a második (977) támadás előtti szorult helyzetében — e régi szövetséget, holott azt éppen az imént pecsételte meg Henrik barátjának, Szt. Wolfgangnak magyarországi térítő útja (972)?² De akár segítették a magyarok Henriket a felkelésben (976), akár nem, annak leverése után Henrik párthívei s köztük különösen a Traisen és Enns közti terület grófjai számára a büntetés elől való menekülés legtermészetesebb útja a magyarokhoz való menekülés, az ő védelmük igénybevétele volt. 976-ban az Enns—Traisen közti Mark új grófot kap, a császárhű Babenberg Lipót személyében. A régi Markgraf³ tehát hűtlennek bizonyult, illetőleg a császár és herceg harcában utóbbi mellé állt. Egy évvel később azonban Henrik újra támad cseh segítséggel és Passaut is elfoglalja. Ekkor és az egész X. század folyamán *csak ekkor* megtörténhetett, hogy az Ostmark grófja, illetőleg valamelyik osztrák Gau grófja magyar fegyverek segítségével foglalta vissza Mark-ját vagy Gau-ját. Nem állítom, hogy ez pontosan így történt, még kevésbé, hogy Rüdiger volt ez az osztrák gróf, de valószínűnek tartom, hogy a Nibelungének Rüdigerjének hűbérésségében s talán az ő és Detre Attila udvarában való *együtt* megjelenésében is hasonló X. századi esemény kései emléke csillan fel. Ha a Nibelunghősök alakjában valóban összeolvadnak — s erről alig lehet kétségünk — a monda és a X. századi történet személyei, mi sem gátolhat bennünket abban, hogy a passai forrásokban Pilgrim rokonaként vele *együtt* szereplő Rüdigerben és Dietrichben lássuk a Nibelungének Rüdigerének és Dietrichének történeti előképét. Ez a megállapítás természetesen legtávolabbról sem érinti azt a — nézetem szerint — alaposan és kifogástalanul megokolt feltevést, hogy *mondai ősiük* a Harlungensaga hőseiben — Dietrich és Rodolf-ban — keresendő.⁴ Csupán azt állítom, hogy a Nibelungének e két alakja is, mint az említett hősök közül többen, a hasonlónevű két Dietrich személye által összekapcsolt monda és történeti hagyomány egybeolvadásából keletkezett.

¹ Anyja unokatestvére, Henrik, később két évig (983—985) bajor herceg.

² A magyar beavatkozást az is valószínűvé teszi, hogy a 976. év után semmi nyoma sincs a küzdelemben Henrik ellen fordult Pilgrim nagyarányú magyar térítőakciója folytatásának. A 972—976 közti első nagyobb eredményű térítés, sőt a passai egyház védőszentje nevére keresztelt István megkeresztelése is Pilgrim műve volt. A későbbi adatok mit sem tudnak a passaiak szerepéről. A századvégi magyar térítés és az egyház megszervezése Henrik herceg rokonának, Szt. Adalbertnek és tanítványainak műve volt.

³ Burkhard utóda?

⁴ V. ö. Matthäi id. m. ...

Nyomozásunk minden szála burgundi Gizella férjének, anyai részről a magyarbarát Liutpoldfingenek ivadékának, II. Henrik bajor hercegnek korába vezet. Idevezetnek *Aven-tinus* (1477—1534)¹ és *Lazius* sokszor idézett és még többféleképen commentált értesítései is, amiket a kutatás általában nagy skepszissel kezel. Előbbi Attiláról — részben komoly történeti források alapján — írva, feleségét *Grimylda Guntheri regis Turogorum filia*-nak mondja és elbeszélése végén kiemeli, hogy számos Attila tetteivel foglalkozó régi német nyelven írt költemény maradt fenn s hogy a nép még ma is énekel róla.² Ezután elmondja, hogy Regensburgban talált egy Attila tetteiről írt latinnyelvű munkát,³ melyből hosszasan beszéli el Attila történetét. Ez elbeszélés forrása — mint a szószerinti és értelmi egyezésekből világosan kitűnik — a későbbi századok történetéhez is forrásul használt magyar krónika valamelyik XIV—XV. századi változatának első része, az ú. n. hún-krónika volt. Az utolsó mondatban azonban közbevetőleg azt mondja, hogy Attila midőn nőül vette „Henrik frank regulus lányát, Hyldegundát, hirtelen meghalt, mint ezt nálunk a régi énekek éneklik.”⁴

A magyar krónika három nőről szól Attilával kapcsolatban. Feleségei: *Honorio*, a római császár lánya és *Crumheld* német hercegasszony. A harmadik, *Mikolt*, a braktánok királyának lánya, ágyasa volt s evvel átélte nászéjjelén halt meg.⁵ Ebből tehát csupán azt az értesítést vehette, hogy Attila felesége Krimhild volt s hogy halála egy más nővel töltött éjszákán érte. Világos tehát, hogy a másik két értesülését német forrásából kellett vennie. Ebben olvasta, hogy Hildegunda *Henrik frank király leánya*, Krimhilda *thüringiai Günther leánya* volt. Vajjon ezek mindketten Attila feleségeként szerepeltek-e a forrásban, vagy ez csak *Aventinus* kombinációja, a magyar krónika alapján, nem tudjuk megállapítani,⁶ de szempontunkból nem is fontos. Bennünket itt csak az érdekel, hogy ez a forrás nem lehet maga a Nibelungének, mert abban Henrikről és a frankokról nincs szó, Günther pedig burgundi ki-

¹ Sämtliche Werke II—III.: Annales ducum Baioriae IV—V.: Bayerische Chronik. München, 1881—1885.

² Complura apud nos extant de eius virtutibus carmina, patrio sermone more maiorum perscripta, nam et adhuc vulgo cantatur et est popularibus natris, etiam literarum rudibus notissimus. Id. h. II. 302. l.

³ De rebus ab Attila gestis opus heroico versu et latina lingua non ineleganter factum, unde istaec de Hunnis et Attila carmina excepi.

⁴ cum nova nupta Hyldegunda filia Herrici reguli Francorum sese oblectat, subito in vitam exhalavit aminam, cantatur apud nos antiquis carminibus, Sicambrie. U. o. 306. l.

⁵ Chron. pictum Vindobonense. *Florianus*: Fontes domestici II. 118. l., *Kézai*: Gesta Hungaror. U. ott. 68. l. Chron. Budense. Ed. Podhradczky 1838. 28—30. l.

⁶ A *Waltharisaga* szerint Hildegunda, Herrich burgundi király leán a túszként él völgyényével Attila udvarában. Erről a Nibelungénekekkel rokon *Biterolf* is szól, tehát bentelehetett a közös forrásban is.

rály, míg Attila udvarának thüringiai hőse Irnfrit. Eddigi eredményeink alapján oly eposzra kell következtelnünk, melyben még Attila kortársaként szerepeltek *Herricus frank király és thüringiai Günther*. Nem nehéz bennük felismerni a 976. évi lázadás hőseit, a császári trónért küzdő bajor *Henriket*, Gizella (a Nibelungének Krimhildje) apját, és hűséges fegyvertársát, *Günther thüringiai Markgrafot*.

Ugyanerre a német hőskölteményre hivatkozik *Aventinus*, mikor Rogerius (Rüdiger) örgrófról — XII—XIV. sz. krónikás forrásai nyomán Arnulf bajor herceg († 937) kortársaként — szól.¹ Később — a XII. századi *Metellus Tigurinust* idézve — együtt említi az osztrák örgrófok sorában *Rogeriust* és *Tetricus-t*, mint Arnulf és Berthold bajor hercegek (907—948) kortársait.² Érdekes, hogy *Aventinus* legskeptikusabb bírálói e pontban őt követik, mikor a Nibelungének X. századi elemeit I. Henrik és I. Ottó korából származtatják.

Néhány évtizeddel *Aventinus* után (1555) s részben az ő nyomán *Lazius* póchlarni Rüdiger örgrófról mint Arnulf kortársáról s a magyarországi számkivetésben (914—917!) osztályosáról emlékezik meg. Elmondja még, hogy az ő családjából származott Piligrim az utolsó lorchi érsek, II. Ottó kortársa.³ Ezután egy régi német verset idéz,⁴ melynek első 12 sora a Nibelungéneknek Rüdigerről szóló szétszórt soraival⁵ szószerint egyezik, ezt követő utolsó négy sorában azonban attól eltér. E négy ismert sor a következő:

Doch palt hat in verkürzt sein starckes leben
Deslacht, wie es war von *Khaiser Haynrich* vertriben
Und mit sampt den *Hungern* an in gelan
War geschlagen so oft der Hewnisch man.

Lazius idézetéről éppoly skeptikus véleményeket hallunk, mint *Aventinus*ról. *Dümmler* szerint pl. az össze nem függő Nibelung-sorok egybefűzése és a hozzájuk nem tartozó utolsó sorok odakapcsolása teljesen önkényes.⁶ Nyilvánvaló pedig, hogy itt ismét arról az elveszett költeményről van szó, melyben *Henrik*, *Rüdiger* és *Dietrich* még kortársakként szerepeltek s a magyarok népeve (*Hungern*) is előfordult. A *Khaiser Haynrich* költői rangemelés lehet és *Henrik* bajor hercegre vonatkoztatható. Lehetséges, hogy a kései krónikások már e

¹ Arionulphus... Austriae infra Anassum Rogerium... inclutum fabulosis Teutonum carminibus, cuius et Metellus Tigerinus meminit in lyricis, praeficit Ugris opponit. U. ott. II. 663. l.

² U. ott. III. 205—206. l.

³ De aliquot gentium migrationibus. Ed. Basel, 1572. 352. l.

⁴ De quo in antiquo annalium libro hi vernaculi rhythmici leguntur. U. ott. 353. l.

⁵ *Bartsch*: 1875, 1876, 2138/1—2, 2139/1—2, versszak.

⁶ Id. m. 95—96. l. Elfogultságára jellemző, hogy azt is szemére veti *Lazius*-nak, mintha ez *Dietrich* osztrák örgrófságáról szólva tévesen idézné *Aventinus-t*, noha — mint láttuk — *Aventinus* igenis szól *Dietrich*ről.

költemény hatása alatt mondják Rüdigert és Dietrichet Arnulf kortársának, ki I. Henrik király, a százsz *császárok* ősenek korában élt. Lehet azonban, hogy a hagyomány csakugyan ismert egy Rüdigert Arnulf korában is. Ez idézet forrásának semmi köze sincs a magyar krónika *Laziustól* szintén felhasznált latin és német (*Mügelu*?) variánsaihoz.¹ Azonos azonban avval, amelyből más Nibelungsorokat is átvett.²

Mindezek alapján eredményként megállapíthatjuk, hogy a Nibelungénekekben *több* a X. századi Passau—Pöchlarn-vidéki történeti hagyomány, mint az eddigi kutatás feltette s hogy volt egy régi eposz, melyben e X. századi elemek még sokkal intenzívebben kidomborodtak. Hogy ezek eltüntetése a XIII. századi átdolgozó, vagy már a XII. század közepén feltételezett régebbi költő műve volt-e, ezt a további kutatás van hivatva kideríteni. Azt hiszem egyébként, hogy a német és főleg a bajor történetkutatók az itt bemutatottakon kívül még sok oly egyezést fognak találni, ami a régebbi német hősmondának a X. századi történeti hagyományokkal való keveredését bizonyíthatja.

A Nibelungénekekben és elveszett forrásában kimutatott X. századi hagyományok — bár feltehető korábbi mondászerű elemek felhasználása is³ — határozottan Piligrim és II. Henrik bajor herceg korára (971—991) mutatnak.

Földrajzi szempontból e hagyományok az Enns és Traisen közti Mark (Pöchlarn) és Passau központok körül csoportosulnak. A burgundi királylány hűn-házassága is passauai hagyományokra vezethető vissza.

A hagyományok központjában álló Piligrim (Krimhild nagybátyja!), Rüdiger és Dietrich, továbbá a 976-i felkelés remniszcenciájaként két ellenséges táborba kényszerült rokonok (Piligrim és Rüdiger) szerepe a hagyomány *családi* jellegére mutat. A X. század főhősök — Henrik, Gero, Eckart stb. — háttérbe szorúlnak az Aribonemzetséghez tartozó hősök felett. Mindenesetre fel kell tennünk e nemzetség hagyományainak igen nagy befolyását a költői történet kialakulására.

A X. századi bajor-osztrák elemek közt biztos támaszpontot találunk az első költői feldolgozás korának meghatározásához is. A tárgyalt részletek szoros összetartozása nyilvánvaló. A X. sz. események és személyek, még pedig nemcsak Rüdiger és Dietrich, hanem velük Piligrim, Gere, Eckewart, Hunolt, Ludeger, a régi változat Henrikje, thüringiai Güntherje, a *Biterolf* sváb Hermannja stb. mindenesetre egyidő-

¹ Liber Annalium antiquorum a nobis repertus, ubi eadem historia legitur in vulgari idiomate nostro in hec verba: Da der Künig Etzl. . . 643. l., *gentilicii Hungarorum Annales* referunt. 757. l.

² vulgares cantilenae nostrae gentis in antiquo codice a me reperto. Id. m. 757 l. A codice pervetusto annalium, qui bellum Theodorici Bernensis cum Hunnis describit. Id. m. 680. l.

³ Így pl. Gero talán az I. Ottó-kori Gero őrgróf hírneve révén jutott a költeménybe.

len léptek át a hőskorba, együtt lettek a régi mondahősök kortársaivá vagy alteregoivá (pl. Dietrich v. Günther). Másképpen a sorozatos együttlészereplés teljességgel megmagyarázhatatlan volna. Már pedig a kimutathatóan X. századi hagyományok hatása alatt leírt események sorában szerepel a burgundi özvegy királyné kolostorba vonulása, ami ha Gizella anyjára gondolunk 1006-ban, ha Adelhaidra 999-ben, ha magára a magyar királynéra, csak a XI. század közepén következett be. Itt szerepel továbbá Piligrim „burgundi“ rokonának házassága és útja Attila országába. Előképe, Gizella házassága, csak 995-ben történt meg. A X–XI. század fordulójára mutat Eckart szerepe is, sőt a burgundok és bajorok azonosítása már II. Henrik (1002–1024) korára.

A Nibelungénekből foglalt X. századi hagyományok tehát — eddigi eredményeink szerint — legkorábban a XI. század elején olvadhattak össze a régi mondai hagyományokkal.

Evvel persze megdől az a feltevés, mintha a *Nibelungének* első — akár latin, akár német — redaktiójának szerzője vagy inspirálója Piligrim lett volna, aki 991-ben már halott volt. E feltevés tarthatatlanságát egyébként más, *belső érvek* is bizonyítják, amelyek csodálatosképpen elkerülték még Piligrim kitűnő életírójának figyelmét is, noha éppen az ő alapvető kutatásainak eredménye¹ adja kezünkbe ezt a fontos érvet.

Piligrim életcélja a passauai püspökség rangemelése és érseki fennhatóságának a szomszédos Magyarország területére való kiterjesztése volt. Célját homályos hagyományokra támaszkodva, a húnok elől Passaubába menekült állítólagos lorchi érsekség jogcímét felhasználva igyekezett elérni. E törekvéssel függ össze 972–976. évi magyar térítőakciója, mint ez Benedek pápához intézett leveléből világosan kitűnik. Jogát bizonyítandó, pápai bullák hamisításától sem riadt vissza.

Teljességgel elképzelhetetlen, hogy Piligrim, aki magát lorchi érseknek tartotta s aki életét e méltóság elnyerésére szentelte, ne juttatta volna e jogát kifejezésre a jegyzőjével íratott műben. Piligrim kitűnően ismerte egyházmegyéje történetét. Tudta, hogy Passau első püspöke a VIII. század első felében élt. Hamisítványaiiban is azt vitatta, hogy ekkor költözött oda a húnok elől Lorch utolsó érseke, kinek egyik elődje, Theodor lorchi érsek, Symmachus pápa (498–514) kortársa volt.² Lorchi érsekek jogán vitatta a hamisítványokban még korszerűen *Hunna, Avaria* néven nevezett Magyarország feletti főhatóságot. Feltehető-e, hogy ugyanez a Piligrim *passauai* püspök-ről szóljon Attila korában és Lorchot csak mint egy apácázárda székhelyét³ említse? A Nibelungénekből és összes változataiból semhol semmi nyoma annak, hogy a püspökség hatósága bármily for-

¹ Dümmler: Piligrim von Passau.

² Dümmler id. m. 110–111, 115–125. l. Fejér: Codex Dipl. Hungariae. I. 123, 158, 224. l.

³ Ha ugyan nem a Rajna-menti Lorschról van csakugyan szó.

mában kiterjedt volna Pannonia hún vidékeire. A püspökség határa megszűnik a Traisennél, ameddig a hún király uralma kiterjed. Pedig a lorch-i hagyomány bizonyítására és széles körben való elterjesztésére Pilgrim keresve sem találhatott volna jobb alkalmat, az Attila korát megéneklő hőskölteménynél.

A lorch-i érsekség hagyományának teljes mellőzése — tekintet nélkül minden más érvre — egymagában is megdönti a Pilgrim szerzőségére vonatkozó hypothesis-t.¹

Ellene szól még az a körülmény is, hogy Pilgrim és kortársai a Nibelungénekből Attila kortársaiként szerepelnek. A történeti hősöknek régebbi korba való visszahelyezéséről, a költők és krónikások anachronizmusairól alább még szólni fogok. Itt csupán azt emelem ki, hogy a középkori költészetben és történetírásban *nincs* példa arra amit a XIX. sz. skeptikus tudósai oly határozottan állítottak, hogy bármely író *magát vagy közvetlen kortársait* megelőző korszakok hőseiként tüntesse fel és *saját kora eseményeit* más korba helyezze át.²

Viszont azonban a *Nibelungéne*-nek és *Klage*-nek, különösen a követségről írt soroknak Pilgrim-kori okleveles forrásokkal való feltűnő egyezése azt bizonyítja, hogy az eredeti mű költője csakugyan ismert valami Pilgrim-korabeli forrást, talán egy a későbbi *Codex traditionum*-hoz hasonló oklevélgyűjteményt, talán egy krónikát, amely Pilgrim-kori eseményekkel foglalkozott. Erre tehát hivatkozhatott, mint Pilgrim által „latin betűkkel” íratott műre.

2. XI. századi magyar hagyományok.

Közel nyolcvan esztendeje mult, hogy *Cassel* rámutatott a Nibelungének néhány magyar vonatkozású részletére. Ezek egyikét — az Attila türelmességét leíró részletet — fentebb már tárgyaltam. Kiemelte azonban *Cassel* azt is, hogy a Nibelungénekből Attila és Krimhild jellemzése s a németek legyilkolása emlékeztet Szent Istvánnak és Gizellának a magyar krónikákból ismert jellemzésére.³

Feltevései — bár egyik-másiknak jogosságát a német kutatás is elismerte⁴ — nem lévén kellőképpen megalapozva, nemcsak hogy érdeklődést nem keltettek, hanem még figyelemre sem igen méltatták azokat. S ez természetes is, mert a korunkra jutott magyar krónikák majdnem mind későbbi korban íratlak a Nibelungéneknek s így közvetlen hatásra gondolni alig lehetett. Ma már más helyzetben vagyunk.

A magyar krónikák alapos forráskritikai elemzése — kü-

¹ Egyáltalában nem értem, hogy *Dümmler* (id. m. 87—89. l.) miként hagyta ezt figyelmen kívül s hogy *Heinrich* (id. m. 15. l.) a mű célját éppen e jogigény biztosításában keresi.

² Természetesen nem szövegek itt a *korviszonyok* nemismeréséből önként következő tárgyi anachronizmusokról.

³ *Magyarische Alterthümer*. Berlin, 1848. 6—16. l.

⁴ *Dümmler* id. m. 191. l.

lönösen *Pauler, Marczali és Domanovszky*, német részen *Zeissberg, Huber, Heinemann és Kaindl* kutatásai — bár a részlet-eredményekben még vannak eltérések, nyilvánvalóvá tették, hogy a korunkra jutott összes XIII–XIV. századi krónikák egy régebbi magyar történeti műből, mint közös forrásból merítettek, melynek főforrásai *Regino* és az *Altaichi Évkönyvek* voltak. A közös ősforrást *Marczali* a XII. század közepén írt, de XI. századi feljegyzéseket is felhasználó úgynevezett *Nemzeti Króniká*-ban¹ látja. *Kaindl* két közeli korú XI. századi — 1095 és 1100 körül írt — forrásra, a *Gesta vetera Hungarorum*-ra és *Antiqui libri de gestis Hungarorum*-ra következtet.² Legvilágosabban írta körül e régi forrást *Domanovszky*, bár *Zeissberg*-nek az *Altaichi Évkönyvek* használatára vonatkozó, tévesnek bizonyult feltevésének³ hatása alatt ő is két részben tárgyalta. Ő egy 1047. évig terjedő I. András-kori krónikáról és az Árpád-ház Béla-ágának történetével foglalkozó XI. századvégi *Gesta*-ról szól.⁴ *Domanovszky* emellett az összes krónikaváltozatokra kiterjeszkedő több tanulmányában végérvényesen tisztázta a korunkra jutott krónikák⁵ viszonyát. Megállapította, hogy ezek *Béla király névtelen jegyzőjének Gesta Hungarorum* c. műve kivételével mind egy közös XIII. századi forrásra vezethetők vissza. Ennek kivonata *Kézai Simon mester Gesta Hungarorum*-a és átdolgozásai, illetőleg continuatio-i a *Bécsi Képes Krónika* (1358), *Budai Krónika* és a többi variánsok.⁶ *Kaindl*⁷ szintén kísérletet tett erre, de mivel — figyelmen kívül hagyva *Pauler, Zeissberg, Huber, Marczali, Heinemann* döntő bizonyítását — *Kézai* kivonatos krónikáját tekintette az alapszövegnek, eredményei nem állhatnak meg.⁸

E XIII. századi forrás keletkezését *Huber és Domanovszky* V. István (1270–1272), *Pauler* IV. László (1272–1290) korára teszik s megegyeznek abban, hogy a krónika első részeként (primus introitus) szereplő hűn történet, melynek *Anonymus*-nál még semmi nyoma sincs, ebben a redakcióban került a magyar krónika élére.

„Néhai Béla király jegyzőjének“ — korábban sok vitára

¹ A magyar tört. kútfői Árpádok korában. 1880.

² Studien z. Ungar. Geschichtsquellen. VIII. Die Gesta vetera Hungarorum. Wien, 1899. IX. U. o., 1900. 101–102. l.

³ Zeitschr. f. die österr. Gymnasien. 1875. 491–511. l.

⁴ A Budai Krónika. Budapest, 1902. 47, 60–62, 77–80. l., A Pozsonyi Krónika. U. o., 1905. 5–7. l. V. ö. még *Wattenbach*: Deutschl. Gesch.-quellen. II. 6. Aufl. 1894. 211. l.

⁵ A fontosabbakat — a bécsi udv. könyvtárban levő *Sambucus-codex* és *Acephalus-codex* kivételével kiadta *M. Florianus* [Mátyás Flórián]: Fontes Domestici II–IV. Budapest, 1883–1885.

⁶ Id. m. kívül A Dubnici Krónika. 1899, Kézai Simon Krónikája, 1906. Mügeln Henrik krónikája és a Rímes Krónika. 1907.

⁷ Id. m.

⁸ V. ö. *Steinacker* alapos bírálatát. Mitth.IÖG. XXIV.

alkalmat adó — korát paleographiai, történeti és nyelvészeti bizonyítékok alapján végleg tisztázták *Mátyás Flórián, Fejérpataky, Pauler és Sebestyén* kutatásai.¹ Az író kétségtelenül III. Béla (1172—1196) jegyzője volt s művét a XIII. század első éveiben írta.

Ez eredményeket egészíti ki a középkori magyar történeti művekről írt forráskritikai tanulmányom, melyben megállapítottam, hogy az említett fiatalabb krónikaredactio 1282—1285 közt íratott s hogy ennek és *Anonymus*-nak, valamint a trois-fontainesi *Albericus* világkrónikájában töredékesen fenntartott XII. századi legrégebb ismert magyar krónikának közös forrása a Szent László-kori *Gesta Ungarorum* volt, melyet 1091—1092 táján írtak s később 1092 és 1172 közt több ízben ki egészítettek és folytattak. Ez a *Gesta* a meglevő krónikákból, valamint az azt felhasználó más XII—XIII. századi forrásokból² és az írója által felhasznált művekből (*Regino* és *Altaichi Évkönyve*) — ha töredékesen is, de tartalmilag majdnem teljesen — rekonstruálható.

E XI. századi ősforrás írója a X. századra és a Szt. István utódai alatt kitört német-magyar viszály (1038—1063) történetére külföldi forrásokat használt, *Regino* és *continuatora Chroniká*-ját és az *Annales Altaheuses*-t. Mellettük azonban az Árpád-ház Péter bukása után (1047) trónra jutott fiatalabb ágának, az István utolsó éveiben az udvari „németpárt“ elől külföldre menekült Vazulfiaknak — I. András (1047—1060) és I. Bélának (1061—1063) — illetőleg már ezek fiainak családi hagyományait is felhasználta. Ez magyarázza meg az író túlzó ellenszenvét a németekkel szemben s azt a sötét szerepet, amit a hiteles források szerint jámboréletű bajor Gizella királynénak osztott. Szt. István uralkodása utolsó éveiről, Gizelláról és az 1038—1047 közötti eseményekről alkotott felfogása — bár jólétesült egykorú német forrást is használt — az egyik párt, még pedig a Magyarországból, illetőleg az udvar környezetéből több mint egy évtizeden át száműzött németellenes párt két nemzedék alatt kiszíneződött, hagyományossá vált ferde és egyoldalú felfogását tükrözi vissza, amit a XIII—XIV. századi krónikák már némileg enyhített alakban juttattak korunkra.

A *Gesta Ungarorum* német forrásának — az *Altaichi Évkönyveknek* — világos értesítése ellenére Gizella testvérének mondta a „német“ Pétert, Szt. István örökösét és nővérének fiát, hogy így minden baj okozójául Gizella tűnjék fel. A későbbi krónikás a *Legendából* értesülve a helyes genealo-

¹ Az eredményeket összefoglalta: *Sebestyén*: Ki volt Anonymus? Budapest, 1898.

² Ilyenek Odo de Deogilo (1147), Viterbói Gotfrid (1185 k.), *Chronicon mixtum Ungarorum et Polonorum*, *Legenda S. Ladislai* (XIII. század eleje), *Legenda S. Gerardi* (XIV. század, egy XIII. század eleji legenda alapján), *Ricardus: De facto Ungariae Magnae* (1237), *Thomas archidiaconus Spalatensis* (1260 körül) stb.

giáról — már a kettős rokonságot vitatja. *Albericus* egy XII. századi *Gesta*-varians alapján azt írja, hogy a magyarok megölték Gizellát gonosztettei miatt. A fiatalabb krónikák már nem tudnak erről. Bizonyára meg akarták kímélni a szent király emlékét hitvese csúf halálának firtatásától.

A későbbi krónikákból ismert, de *Anonymus*-nál, *Albericus* töredékéből, valamint a régi *Gesta*-t közvetlenül is forrásul használó *Zágrábi* és *Várad*i krónikák-ból hiányzó ú. n. hún-krónika, vagyis a hún-magyarok első honfoglalásának és pannoniai tetteinek története a XI. századi *Gesta*-ban nem volt meg. A *Gesta*, bár a hún népnevet — úgy látszik — nem említette, tudott a két nép azonosságáról. Szerinte is Attila (Ethela) király volt az Árpád-ház őse és Árpád örökségképen foglalta el ennek országát, Pannoniát, melynek lakói Attila halála után a római pásztorok, azaz vlahok,¹ szlávok, bolgárok, messianusok voltak. Az ó-budai — 1244 előtt budai — római romok (Aquincum) alapján már a *Gesta* szövege Attilának a XI. századi németektől *Etzelburg*-nak, a magyaroktól *Budavár*-nak nevezett székvárosáról. Tudott végül az Attila népe maradványának mondott székiekről és Attila „flagellum Dei” címéről. Ezt a szűkszavú hagyományt bővítette azután ki külföldi forrásokból — *Jordanes*, *Gotfrid*, *Isidorus* műveiből — vett és a magyarok IX—XI. századi történetéből transponált részletekkel a XIII. századi, fiatalabb krónikaredactio írója.²

A következőkben a későbbi magyar krónikáknak csupán kétségtelenül a XI. századi ősforrásból származó részleteit veszem figyelembe. A *Gesta*-ból való eredet egyébként kétségtelenül bizonyítottnak tekintendő az egymás műveit nem ismerő és fel nem használó két krónikacsoport — egyik oldalon *Anonymus* és *Albericus*, a másikon *Kézai* és a XIV. sz. bővebb krónikák — egyezése esetén.

<i>Nibelunge Nót.</i> (Ed. Bartsch.)	<i>Anonymus:</i> <i>Gesta Hungarorum.</i> (<i>Florianus</i> : Fontes II.)	<i>Kézai:</i> <i>Gesta Hungarorum.</i> (<i>Florianus</i> : Fontes. II.)
1262. Er [Etzel] hât sô vil der recken in kristenlicher e...	Pag. 36. Et vicine nationes... confluebant ad ducem Arpad et pura fide serviebant ei...	Pag. 93. Misit [dux Geicha] nuntios in christianam regionem... multi comites, milites et nobiles ex terris christianorum ad eum accesserunt
1334. Diu Etzelen hêrschaft was witen erkant, daz man zallen ziten in sune hove vant dieKüenenstenrecken von den ie wart vernommen under kristen und	50. Et audita pietate ipsius [Toxun ducis] multi hospites confluebant ad eum ex diversis nationibus... [V. ö. <i>Morum Institutio</i> <i>S. Stephani regis</i> ad	97. Intravarunt... fere ex omni externa natione, qui servientes regibus...

¹ Ugyanezeket a *Dunamelléki* — nem erdélyi — *volochokat* említi a legrégebbi orosz krónika Pannonia lakóiként.

² Mindennek részletes bizonyítását lásd *A Szt. László-kori Gesta Ungarorum és középkori történetírásunk* c. művemben, mely a M. T. Akadémia kiadásában sajtóra készen áll.

- under heiden : die
waren mit im alle
kommen
1335/4. daz schuof des
küniges milte ...
1338. Von vil maniger
sprâche sah man uf
den wegen
vor Etzel riten vil
manigen kûenen degen,
von kristen und von
heiden vil manige wite
schare.
1339. Von Riuzen und
von Kriechen reit dâ
vil manic man :
den Poelân unt den
Vlâchen sach man
swinde gân
1343. Der herzoge Râ-
munc uzer Vlâchen
lant ...
1345. Dô kom von Tene-
marke ... Hawart ...
unt Irnfrit von Dû-
ringen ...
1340. Von dem lant ze
Kiewen reit dâ vil
manic degen,
unt die wilden Pes-
cenaere da wart vil
gepflegen
mit den bogen
schiezen ...
1377. Ze Misenbure der
richen ...
1379. Dô kômen disiu
maere ze Etzelenpûre
von dan.
1816. wâr si ze Etzeln-
bûrge dem Kûnic ze
hûse komen.
1497. Etzeln si funden
in der stat ze Gran ...
- Emericum ducem.* Corp.
Juris Hung. Stephani.
Decr. I. In hospitibus
et adventiciis viris
tanta inest utilitas ...
Sicut enim ex diversis
partibus et provinciis
veniunt hospites, ita
diversas linguas et
consuetudines ..., que
omnia regna ornant et
magnificant aulum...]
- Pag. 10. Duces Ruthe-
norum dicebant, quod...
Pannonie terram ha-
bitarent Sclavi, Bul-
garii et Blachii ac
pastores Romanorum... post mortem
Athile regis
- Pag. 15. ... dux Sala-
nus... venientes cum
adiutorio Grecorum
et Bulgarorum...
8. ... ad partes
Ruthenorum pervene-
runt in civitatem
Kyev ...
51. ... de terra
Byssenororum venit qui-
dam miles ...
- Pag. 50. in eodem con-
finio ultra lutum Mu-
sun, collocavit Bisse-
nos non paucos ...
3. Regalem sibi lo-
cum constituit iuxta
Danubium... que per
linguam Hungaricam
dicitur nunc Buduvar,
et a theothonicis Ecil-
burgum vocatur.
- Albericus ad A. 1010.*
Stephanus rex maiorem
ecclesiam Strigonii ...
instituit.
- Pag. 70. Sclavis, Graecis,
Teutonicis, Messianis
et Vlachis advenis re-
manentibus, qui vi-
vente Ethela sibi ser-
viebant ... princeps
quidem in Polonia...
qui Bulgaris Messia-
nisque imperabat, in-
cipiens in Pannonia
dominari.
- Pag. 65: Vlachis, qui
ipsorum [Romanorum]
fuere pastores ... re-
manentibus in Pan-
nonia.
71. ... transierant
per regna Bessorum...
et civitatem Kyo ...
59. ... terras Besso-
rum... Rutheniam...
97. Intraverunt...
Boemi, Poloni, Greci,
Bessi [*Chron. pictum* :
Saxones, Thuringi...]
... qui servientes re-
gibus ...
- Chronicon pictum Vin-
dobon.*
(*Florianus. II.*)
Pag. 161. Hungari et
Bisseni... sagittis eos
interficiendo ...
187/188. Bisseni...
de Musun... condes-
censuri ...
Pag. 114. ... ut eadem non
Budavara sed urbs
Ethele... Teutonici...
eam Echulbure voca-
verunt ... Hungari
vero ... [Ou-] Budam
usque hodie vocant...
139. Stephanus ...
ad amnem Garan...
in portam Strigoniën-
sem ...

A Nibelungének írója — a dán Hawartot és Iring-et kivéve — *nem ismer más nemzetiséget* Attila udvarában, más várostországaiban, mint amit a *Gesta*-ban megtalálhatunk. A *Gesta* szerint Attila népei, Pannonia régi lakói voltak a görögök, a dunántúli vlachok, egy lengyel fejedelem; a magyarok besenyő és orosz (ruthén) földön át, Kievet mellett jöttek új hazájukba; lengyel, görög, besenyő, thüringiai jövevények szolgáltak a magyar királynak. Német krónikák egyáltalában nem ismerik e népeket, mint Magyarország lakóit. Közülük a bajornémet gondolatvilágtól távolálló oroszok, vlachok, Kievet és a „nyilas” besenyők említése csak a *Gestával* közös forrás használatával magyarázható meg. A magyarországi városok közül csak Mosont, Esztergomot (Gran) és Etzelburgot ismeri. Mindháromnak neve előfordult a kevés helynevet tartalmazó XI. sz. *Gesta*-ban. Az utóbbi név Magyarországon nemcsak a *Gesta*, hanem a XII. században itt járt Lübecki Arnold szerint is közhasználatú volt Budavár, a későbbi Ó-Buda jelölésére.¹ Attila vendégszeretetének és türelmének jellemzése pedig majdnem szószerint egyezik a *Gesta*-nak Gézáról és apjáról — Taksony fejedelemről — adott jellemzésével.

De más, fontosabb egyezéseket is találunk. A Passau-Pöchlarn-vidéki hagyományokról szólva rámutattam már, hogy Attila házasságának történetéhez, az ő és Krimhild jellemzéséhez a költő X. századi — Gizella házasságával összefüggő — hagyományokat is felhasznált. Ezek az elemek tetemesen meggyarapodnak, ha a XI. századi *Gesta*-t is bevonjuk vizsgálatunk körébe.

A Nibelungének szerint burgundi Krimhild, Sigismund király menyje, a pogány, de keresztények iránt türelmes, idegen nemzetiségű lovagok és jövevénynépek felett uralkodó, sőt félig-meddig keresztény Etzel hűn királyhoz megy Magyarországra (Hunországra) nőül. Első férje halálát megbosszulandó, Hunországra hívja német rokonait s a tehetetlen, jóindulatú Etzel akarata ellenére és tudta nélkül, sógora — Bloedel — segítségével összeütközést támaszt a húnok és németek közt. Az első áldozat Etzel és Krimhild keresztény hitben nevelt kisfia. A véres harcban minden németet legyilkolnak, köztük a három királyi testvért, Krimhild fivéreit. A bosszúálló, vérengző királyasszonyt leszúrja férje egyik lovagja.

A magyar *Gesta*² szerint Sigismund burgundi király unokahúga³ Gizella, a pogányból kereszténnyé lett, keresztények iránt türelmes, idegen lovagok és jövevények

¹ Inde [t. i. Gran] domnus imperator a rege deductus est in urbem Adtile dictam... MG. SS. XXI. 171. l. A név magyarországi eredetéről Heinrich id. m. és id. művem.

² V. ö. a *Bécsi Képes* és *Budai Krónika* egyező, továbbá *Kézai*, a *Gellért-Legenda* és *Albericus* megfelelő részleteit.

³ Vilhelmus antem pater Petri regis fuit frater Sigismundi regis Burgundiorum. Petrus Alamanus... frater regine... Keysla. Florianus II. 145. l. Gizella tényleg a burgundi király — Konrád — unokahúga volt.

felett uralkodó (a németek szerint félig-meddig keresztény) Géza fejedelem fiához, Szt Istvánhoz, megy Magyarországra nőül. Szentéletű, keresztény fiának — a családi tragédia első áldozatának — korai halála után testvére, Péter érdekében, a tehetetlen öreg király akarata ellenére és tudta nélkül, a gonosz Buda¹ segítségével megvakíttatja a trón örökösét, Vazult. Fiait,² a három királyi vérből származó testvért csak István titkos gondoskodása menti meg hasonló sorsuktól. István halála után Gizella és öccse kegyetlenkednek s erre kitor a véres harc magyarok és németek közt. A végső eredmény az összes németek és keresztények s a gonosz Gizella legyilkolása³ a fellázadt pogány magyarok által. A lázadás legvéresebb eseményei a Kelenföldön (*Kreenfeld*),⁴ vagyis Buda (Eczelburg) közelében tájszódnak le.⁵

A két történet közeli rokonsága nyilvánvaló. Magva mindkettőnek a kegyetlen burgundi királylány által magyar földön támasztott véres testvérharc, melyben németek és magyarok (húnok) állnak szemben. De a motívumok is azonosak. Mindkét elbeszélésben *három* királyi testvér áll szemben burgundi Sigismund rokonával, a királyné keresztény fia az első halott, Buda-Bloedel a segítőtárs, valamennyi német elpusztul, de a gonosz asszony is elveszi büntetését. De legfeljebb Etzel és Krimhild, másrészen István és Gizella jellemzése.

Attila, a nyugati krónikák és a német monda kinesszomjas, kegyetlen és vitéz harcosa, a „Gottesgeisel“, a Nibelung-énekben jóindulatú, vendégszerető, tehetetlen, öreg ember, kit felesége gonosz cselszövései váratlanul, meglepetésszerűen érnek. Tétlenül nézi és sírva kéri hűbéres német vitézei segítségét, mikor fiát és vitézeit szemeláttára ölik. Ez nem a történet és a német hagyomány Attilája, de nem is a történet Szt Istvánja, az ellenfeleit, pogány rokonait szent célja érdekében eltipró első magyar király. A történet Szt Istvánja erőskezü, nagy akaratú, alkotó és szervező uralkodó. A XI. századi

¹ cum Buda satellite. U. o. Nevezetes, hogy *Buda* volt a XIII. századi magyar hagyományban Attila fivérének is a neve. A XI. sz. Buda történeti személy. V. ö. *Annales Althanenses*. SS. rer. Germ. in usum Schol. 1891. 25. l., hol szintén mint „omnium malorum auctor“ szerepel Péter hívei közt. A *Gesta* tehát itt jó forrásra támaszkodott.

² Az *Altaichi Evkönyvek* és a *Gestá*-ból merítő *Zágrábi, Váradai krón.* (Florianus. III.) és *Gellért-legenda* (Endlicher: Rer. Hungar. Monumenta. Sangalli, 1849. 227. l.) szerint. A XIII. sz. krónikaredactio tévesen Vazul testvére, Ladislaus Calvus, fiának mondja. Ennek magyarázatát lásd id. művemben.

³ MG. SS. XXIII. *Albericus* ad A. 1010. *Gisla, ut dicunt Ungari*, multas malitias fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit.

⁴ *Képes Krónika*. Id. h. 156. l.: de monte Kelenfeld; *Leg. S. Gerardi*. Id. h. 229. l.: de monte Kreenfeld.

⁵ *Képes Krónika*. Id. h. 143—158. l. *Kézai* id. h. 77—84. l., *Leg. S. Gerardi*. Id. h. 226—230. l.

Gesta Istvánja ez a síró öreg, aki tehetetlen báb felesége kezében, akárcsak a Nibelungének Etzelje.

2234. Der Etzelen jâmer der wart alsô grôz,
als ein lewen stimme der riche kûnec erdôz
2377. Dietrich und Etzel weinen dô began,
si klagten inneclîche beidiu mâge und man
- Flevit antem eum [t. i. Emericum] S. Stephanus rex... planctu magno valde.¹
Stephanus rex videns Vazul... in nimias erupit lacrimas, sed... debitam penam malefactoribus impendere non potuit.²

Krimhild a Nibelungénekből vérszomjas, bosszúvágyó, kegyetlen asszony. Költői alakja nem a germán monda Krimhildjének, de nem is a történet és német hagyomány Gizellájának vonásaiból van megszerkesztve. Történetünk gyér emlékeiből is kitűnik, hogy Gizella királyné elmélkedő, apácaéletre hajló, fiát szüzességre nevelő, szentéletű nő volt, kit férje öccse, Péter, trónrajutva kiforgatott vagyonából, sőt fogságra vetett. A német hagyomány az ő érdemének tartotta a pogány magyarok megtérítését s a nyugat megmentését pusztító becsapásaiktól. A jámbor *Albericus* — mikor ezt *Sigebert* után elmondotta — méltán csodálkozik, hogy „a magyarok mégis azt mondják: gonosz asszony volt s megölték gonoszságáért.”³ A Nibelungének Krimhildje a XI. század második felében — a megvakított Vazul ivadékainak korában — kialakult s a szent király emlékét minden büntől tisztázó magyar hagyomány Gizellájával, a jószívű, öreg király hatalmának palástja alatt rokonai ellen törő, vérengző, kegyetlen német asszonnyal rokon.

A német tudomány régen tisztázta, hogy a monda, illetőleg hőseposz Attilájának és Krimhildjének ez az átalakulása a felsőnémet, illetőleg még szűkebben meghatározva, osztrák területen történt meg. De eddig nem adta elfogadható magyarázatát az átalakulás okának. Azt hiszem, az imént bemutatott egyezések alapján minden merészség nélkül állíthatjuk, hogy az átalakulás a XI. századi magyar hagyomány Istvánjának és Gizellájának hatása alatt történt meg.

A szözszerinti egyezések mindazonáltal nem oly mértékűek, hogy az 1091—1092-ben írt *Gesta Ungarorum* használatára kellene gondolnunk. Az adatok, amiket a költő átvett, mind a királyi ház hagyományaira, a *Gesta* egyik forrására mutatnak. A *Gesta* más forrásokból, nevezetesen az említett külföldi íróktól és a déldunántúli hagyományokból átvett részleteinek nem találtuk nyomát. Az Árpád-ház e hagyománya már a XI. század ötvenes-hatvanas éveiben — I. András és I. Béla életében — kialakult és bajor földre is eljuthatott. A XI. század közepén I. András és fia, Salamon, szoros családi összeköttetésbe kerültek a császári házzal. Salamon nőül vette III. Henrik lányát és Béla támadásakor anyjával, kíséretével bajor

¹ *Florianus*. II. 143. l.

² U. o. II. 144. l.

³ Fentebb a 66. l. idézve.

földre — Mölkbe, Regensburgba — menekült s közel öt évig ott tartózkodott, s később is állandó összeköttetésben voltak a bajor urakkal. Az *Altaichi Evkönyvnek* magyar híreinek egy részét is a kolostor javait birtokló bajor hercegre, Nordheimi Ottóra vezethetjük vissza, ki 1063-ban a német sereg élén visszauitotta trónjára Salamont. Feltehető tehát, hogy Ausztriában és Bajorországban a magyar királyi család tagjaitól vagy közvetlenül szereztek közvetlenül tudomást a szájhagyományról.

A magyar származású részletek elemzése alapján csak annyit állíthatunk, hogy a Nibelungének XI. századi történeti elemeinek forrása a magyar királyi ház 1047-ben hazakerült, ifjabb ágának a XI. század második felében kialakult és a XI. századi *Gesta Ungarorum* írója által forrásul használt hagyománya volt. Innét vette át és alkalmazta a költő Attilára és Krimhildre István és Gizella jellemrajzát. Innét tanulta meg Magyarország Attila-kori és X. századi idegen nemzeti-ségű lakóinak nevét. Innét ismerte meg Etzelburg és Gran városokat. Innét kellett mindezeket vennie, mert sem a történetből, sem a német hagyományból nem vehette.

Mivel pedig e hagyományok a XI. sz. közepe előtt Magyarországon még nem alakultak volt ki, átvételük sem történhetett korábban a XI. század második felénél. A magyar hagyományokban tehát újabb korhatározó adatot találtunk az idősebb Nibelungcompositio keletkezési korának meghatározásához.

A Nibelungénekekben kimutatott magyar történeti hagyományok szervesen kapcsolódnak a fentebb ismertetett X. századi bajor-osztrák hagyományokhoz. Ez utóbbiak tárgyalása közben rámutattam már a magyar vonatkozású részletekre. Kiemeltem, hogy Attila és Krimhild jellemzésében, házasságuk történetében oly motívumok ismerhetők fel, melyekben egész világosan X. századi magyar történeti személyek és események hatása ismerhető fel, de semmi esetre sem származhatnak magyar forrásból, hanem csak a Passau-Pöchlarn-vidéki hagyományokból. Ilyenek — István és Gizella házasságának tényét nem említve — Attila felemás hite, a Krimhildnek szánt térítő szerep, Uote asszony kolostorba vonulása, a *Klage*-ben Piligrim magyarországi követsége, az elveszett régebbi compositióban Henriknek Attila apósaként való szerepeltetése, Rüdiger hűbéréssége stb. Mindezek azt bizonyítják, hogy Attila és Ist-hűbéréssége stb. Mindezek azt bizonyítják, hogy Attila és István (Géza) azonosítása már a X. századi bajor-osztrák hagyományok alapján megtörtént. A XI. századi magyar hagyományokkal való szerves összefüggésük s ezeknek amazokat kiegészítő természete viszont azt bizonyítják, hogy a kétféle származású, de egy eseménycsoportra — II. Henrik bajor herceg és lánya történetére — vonatkozó, magyar vonatkozású hagyományok egyidőben, egyszerre olvadtak be a német hősmondába.¹

¹ Igen helyesen hangsúlyozta *Lämmerhirt*, hogy Piligrim, Gero és Eckard ugyanabba a történeti körbe tartozván, egy alkotóaktus alkalmával kellett a mondába kerülniük, amint hogy az eseményeknek II. Henrik bajor

3. A Nibelungének történeti és mondai elemeinek össze- vegyülése.

A Nibelungeposz keletkezésének kérdésében az ének-
teoria és egységelmélet hirdetői közt — egyik részen *Lach-*
mann, *Müllenhoff*, *Liliencorn* és *Muth*, más részen *Hagen*,
Holtzmann, *Zarncke*, *Pfeiffer* és *Bartsch* vezetésével — folyt
vita az utóbbi évtizedekben úgy látjuk, végleg eldőlt az egy-
ségelmélet javára. A *Wolf*—*Lachmann*—*Gaston Paris*-féle
romantikus mondanakutató-iskola elmélete a népekekből össze-
szerkesztett hőseposzokról, ezek módszeres philologiai, esztéti-
kai és históriai vizsgálata során tarthatatlannak bizonyult. Ma
már — bármiként vélekedjünk is az egyes részletek eredeté-
ről — alig kételkedhetünk afelől, hogy a Nibelungének — a
homeroszi eposzokhoz és a chansons de geste-hez hasonlóan —
egységes költői alkotás, egy író műve. Sőt a kutatások azt is
kétségtelenül bebizonyították, hogy a korunkra jutott — XIII.
század elején írt — Nibelungének csak átdolgozása egy korábbi,
elveszett Nibelungeposznak, amely már szintén egységes költői
mű volt.

Ennek a korábbi eposznak szerzőjét a régebbi kutatók
közül néhányan — a *Klage* értesítésére támaszkodva — Konrád
mesterben, Piligrim passauai püspök állítólagos jegyzőjében
látták.¹ *Gärtner* az eposz XI. századi keletkezését vitatta és a
szerzőt Konrád göttweichi apátban vélte felismerni.² A kuta-
tók többsége azonban egyértelműen a XII. század közepére
(1140—1160 k.) teszi e régebbi mű keletkezését,³ bár hajlandók
elismerni egy X. századi latin — prózai vagy költői — Nibe-
lungmű létezését,⁴ melyet a XII. századi költő forrásul használt
volna. Az eposz X—XI. századi történeti elemeinek vizsgálata
során — azt hiszem — sikerült bebizonyítanom, hogy e régebbi
eposz, illetőleg az első bajor-osztrák Nibelungecompositio kelet-
kezését a XI. század második felénél korábbi időben nem
kereshetjük. A Nibelungének ezek szerint 1050 és 1200 közt jött
létre s így kétségtelenül a *lovagkori irodalom* alkotása, amit
egyébként alaki és tartalmi sajátosságai is elárulnak.

Történeti elemeit, illetőleg ez elemeknek a hősmondába
való beolvadását vizsgálva, nem mint szubjektív költői alkotást,

herceg korával való összefüggését is ő emelte ki leghatározottabban. Persze
az ebből Piligrim szerzőségére vont következtetései nem állhatnak meg. Id. h.
21—23. l.

¹ *Holtzmann* id. m. 119—132. l., *Heller* id. h. 156. l., *Lämmerhirt* id. h.
21—22. l.

² *Gärtner*: Counrad, Prälat von Göttweich und das Nibelungenlied. Pest,
1857.

³ *Zarncke* id. h. 190—194. l., *Pfeiffer*: Der Dichter des Nibelungenliedes.
Wien, 1862., *Bartsch*: Untersuchungen über d. Nibelungenlied. Wien, 1865.
352—384. l., *Kettner*: Die österreichische Nibelungendichtung. Berlin, 1897.
199—288. l., *Paul*: Grundriss. III. 639. l. *Hensler* id. m. 67—76. l., *Heinrich*
id. m., *Petz* id. m. stb.

⁴ V. ö. fentebb 44. l.

hanem mint a lovagkori irodalom *tipikus* termékét kell felfognunk. Azt kell vizsgálnunk, vajjon a lovagkori irodalomban van-e nyoma későkori történeti események és személyek hasonló visszavetítésének, transponálásának? S ha van, szabad-e a történeti részletekben a költővel egykorú események reminiscenciáját látnunk és általában következtethetünk-e belőlük az író korára?

Az első kérdésre határozottan igenlő választ kell adnunk. A lovagkori irodalomnak — még pedig nemcsak a történeti tárgyú szépirodalomnak, hanem a velük rokon történeti műveknek is — egyetemesen jelentkező, jellemző sajátossága a különböző korok történeti hőseinek és eseményeinek mondai személyekkel és eseményekkel való anachronisztikus összekapcsolása.

Viszont azonban meg kell állapítanunk, hogy a lovagkori írók — bármily szabadossággal bántak is a chronológiával — saját koruk eseményeit, közvetlen kortársaikat vagy éppen saját magukat sohasem helyezték át régmúlt korokba. A középkornak az időbeli összefüggések iránt való érzéketlensége csak a múlt eseményekkel szemben jelentkezett. Egyébként is a különböző korbeli hősök és események összevegyítése — bármily szabados eljárásnak tűnjék is fel a mi szemünkben — sohasem történt egészen önkényesen, minden históriai alap nélkül. Az írók ilyenkor rendszerint valamely feltűnő név-, motívum- vagy eseménybeli egyezés vezette. Saját kora közvetlenül megismert személyeivel és eseményeivel természetesen még ily egyezés esetén sem bántott el ekkora szabadsággal. Amennyiben tehát feltennők, hogy a X. századi személyeket s köztük Piligrimet, maga Piligrim püspök vagy jegyzője helyezték át a hőskorba, egy a középkorban egyedülálló jelenséggel kerülnénk szembe.¹

A lovagkori irodalom milieujében vizsgálva a Nibelungének, illetőleg az elveszett korábbi Nibelungcompositió írójának eljárását, a legtermészetesebb dolognak kell találnunk, hogy a költői forrásában vagy forrásaiban talált eseményeket későbbi korok — de semmi esetre sem saját kora — eseményeinek és személyeinek a hőskorba való áthelyezésével bővítette és színezte ki.² Ha nem tette volna, irodalmilag művelt kortársai bizonyára nem tartották volna méltónak az írói babérra. Nem szubjektív okok, a nagyok kegyeinek keresése és hasonlók, késztették erre, hanem kora egyetemesen jelentkező irodalmi szokásai. Lovagkori tanult író létére úgy tett, mint más költő és történetíró kortársai tettek. Különböző korok eseményeivel

¹ Erre v. ö. A magyar történetírás első korszaka (Minerva, 1923) c. tanulmányom I. fejezetét.

² Ami természetesen nem jelenti azt, mintha a társadalmi, gazdasági politikai, ethnographiai stb. viszonyok általános és részletes jellemzésében nem érvényesült volna a saját korabeli állapotok hatása. Itt csupán konkrét eseményekről és személyekről szólok.

foglalkozó költői és történeti források elbeszélését öntötte egyéni íróművészettel kerek alakba, egységes egészzé formálva azok egymástól független értesítéseit.

Az ősrégi Burgund-monda és a X—XI. századi történeti hagyományok összevegyítésére — a kor felfogása szerint — éppen elegendő alapot adtak a fenti elemzés alkalmával már kiemelt egyezések, aminő pl. a burgundi királylány szerepe a mondában s a X. sz. Németországban, a mondai Dietrich, Günther és más hősök névrokonainak szereplése II. Henrik bajor herceg korában, a mondai burgundok hűnföldi és a XI. sz. németek magyarországi legyilkolásának hasonlósága, a hűn-magyar azonosságnak a XI. század közepe óta mindsűrűbben jelentkező gondolata stb.

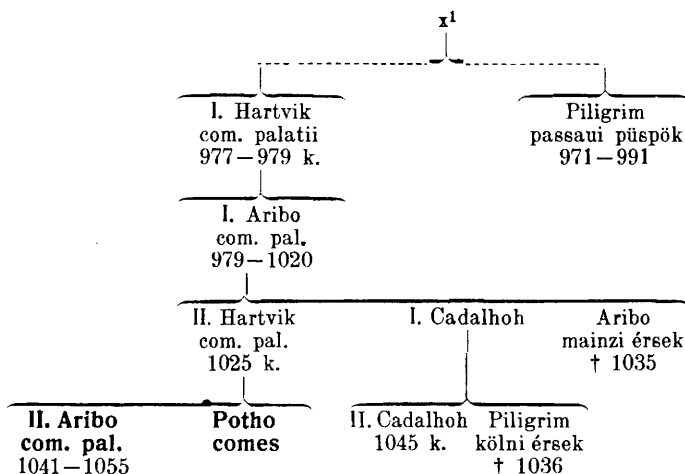
A Nibelungének hőseiben mondahősök és későkori történeti személyek olvadtak össze egységes költői alakokká. Attila és Krimhild, Dietrich és Rüdiger és a többiek jelleme, egyénisége a költő fantáziájának kohójában alakult ki, de megőrizték a mintául vett mondahősök (Attila és Krimhild, Dietrich és Rodolf) és a velük összevegyített történeti személyek (Szt István és Gizella, Dietrich és Rüdiger) egyéniségének számos jellemvonását. Sem mondahősöknek, sem történeti személyeknek, sem költői alakoknak nem tekinthetők e szavak kizárólagos értelmében. Téves úton járnak tehát mindazok, akik egyoldalúan — akár mondai vagy mythosi, akár történeti, akár költészeti alapon — igyekeznek eredetükre világot deríteni.

Ezt megállapítva, áttérhetünk annak vizsgálatára, hogyan és mikor jutott a bajor-osztrák író a magyar hagyományokhoz s mikor történt meg a X—XI. századi történeti elemeknek a régi hősmondai elbeszélésbe való beolvadása?

A Nibelungének X—XI. századi történeti elemei két, illetőleg három forrásra vezethetők vissza. A X. századi bajor-osztrák eredetű elemekben — bár összefolyva — világosan felismerhető a *passai püspökség* — latinnyelvű forrás útján felhasznált — hagyománya és az *Enns-Traisen közti területtel*, valamint Pilgrim személye révén a passai püspökséggel is kapcsolatban állt *Aribo-nemzetség* hagyománya. A XI. századi magyar elemek az *Árpád-ház ifjabb ágának*, nevezetesen Salamon, I. Géza és Szt László korának (1063—1095) hagyományára vezethetők vissza. Mivel e háromféle forrásból származó történeti elemek kétségtelenül egyidőben, még pedig — a passai latin forrás használatának tanúsága szerint — egy tanult, tudós költő tollán olvadtak össze a *régi mondai hagyománnyal*, azt kell kutatnunk, hol és mikor ismerhetők fel e különféle eredetű hagyományok érintkezésének határozott nyomai?

Az Aribo-nemzetség rokonsági viszonyaival bővebben foglalkoznunk felesleges. Elég lesz itt a német tudósok idevágó eredményeiből annyit kiemelnünk, hogy e család — melyhez Pilgrim passai püspök és kortársa, Rüdiger, tartoztak s mellyel — úgy látszik — a velük együtt szereplő Dietrich is

közeli kapcsolatban állt — igen nagy szerepet játszott a X—XI. sz. bajor történetben. A nemzetség tagjai viselték négy generáción át a bajor *pfalzgrafi* (*comes palatii*) méltóságot. A családja bennünket érdeklő része itt következik:

II. Aribo és Potho (Botho) 1054-ben résztvettek Konrád herceg lázadásában. Ennek bukása után előbbi méltóságát, mindketten vagyonukat veszítették és Konráddal együtt Magyarországra menekültek I. András királyhoz (1047—1060). Ivadékaikkal német földön nem találkozunk, Potho azonban 1060-ban újra feltűnik Németországban ugyanakkor, amikor I. András fia, Salamon, anyjával és német feleségével együtt sógorához, IV. Henrik császárhoz menekült nagybátyja, I. Béla (1061—1063) király támadása elől. Salamon 1059—1063-ig német földön, többnyire Bajorországban, anyja az ausztriai Mölkben tartózkodott. A Salamon által IV. Henrik támogatásával trónja elfoglalásáért vívott harcokban Potho a német seregben küzdött s az egykorú írók csodákat mesélnek nagy vitézségéről. 1063-ban azonban eltűnik és csak Salamon bukása (1074) után, 1075-ben kerül újra elő, mint IV. Henrik követe. Ekkehard szerint 1104-ben öreg korában húnyt el. Ivadékait azonban német földön hiába keressük, aminthogy nyoma veszett még 1055-ben testvérének, Aribo egykori Pfalzgrafnak is.² Hova lettek? a XI. századi magyar *Gesta* világosít fel

¹ I. Hartvik és Piligrim rokonságának foka eddig bizonytalan.

² Minderről részletesen *Hirsch* id. m. I. 32—39, 43, 48, 53. l., III. 340—341. l. (H. *Bresslau* pótlásai); *Lämmerhirt* id. h. 21—23. l. *Giesebrecht* id. m. III. 61—63. l., *Meyer v. Knorau*: *Jbücher d. DR. unter Heinrich IV.* I. Leipzig, 1890. 93—96, 192—198, 205—208, 342—349. l. *Mellinger Kamilla*: *Botond*. Budapest, 1912. 11—16. l.

XIII–XIV. századi krónikáink e XI. sz. ősforrás nyomán a jövevény nemzetségek közt említik a *generatio Poth*-ot, melynek őse, *Poth*, Salamon korában vándorolt be Magyarországra.¹ A XIII. század második felében élt krónikás hozzátette, hogy e család ivadéka a hatalmas főúr, Óvári Konrád (1238–1299), kinek birtokai a Lajta mentén voltak. A nemzetségnek ezt a mosonmegyei ágát, amelynek családfáján többször találkozunk a Potho, Poth névvel (I. Poth nádor 1199–1221, II. Poth 1221–1233), a mosonmegyei Lébényen levő törzsbirtokáról *Lébényieknek* is nevezték.² A nemzetség többi ágait is egybefoglaló állandó magyar nemzetségnév azonban *Győr* volt. Nemzetségi monostoruk Somogy megyében, Zselicszentjakabon volt. A Bécsi Képes Krónika egy a XI. századi ősforrásból származó részletében e monostor alapítójának Salamon nádorát (*comes palatii*), *Othot* vagy *Athá*-t mondja.³ Egy 1438. évi oklevél is megemlékezik az alapításról s idéz egy XI. századi oklevélből, melyet állítólag az alapító Ottó somogyi *comes* 1061-ben adott volna ki.⁴ Az idézett oklevél dátuma hibás s egészében gyanús. Nyilván a krónika értesítése alapján készült, talán egy XI. századi oklevél formuláinak felhasználásával. Az *Otho* név mindenestre a XI. sz. Gesta valamelyik folytatójának tollán létrejött szövegromlás a krónika más helyén is említett *Potho* (Poth) helyett, mert hiszen a nemzetséget alapítóiról sohasem *genus Otho*, hanem mindig *genus Poth[o]* és *genus Győr* néven említik forrásaink s a Potho név a családfán is többször szerepel. A másik névadó ő, kinek neve szintén megismétlődik a családfán, *Győr* volt.⁵ Ez a tősgyökeres magyar személynév nem egyéb az *Aribo* vagy *Arbo* névnek tudakos etymológiával — a magyar *Győr* város latin *Arabo* nevének hatása alatt — készült fordításánál. Magyarországon tehát a XI. század óta élt egy előkelő nemzetség, melynek ősei *Potho* és *Győr* (Aribo) voltak, kik Salamonnal 1063-ban jöttek be Németországból s egyikük Salamon udvarában ugyanazt a méltóságot (*comes palatii*) viselte, amit apáik a bajor hercegi udvarban. Maga a nemzetségalapító Potho exponált főembere lévén Salamonnak (1063–1074), ennek bukása után visszatért ősei honába, de testvére s ennek családja Magyarországon maradt és számos kiváló

¹ *Képes Krónika*: Pothvero generatio, unde Conradus de Altenburg derivatur, temporibus regis Salamonis venit in Pannoniam. Florianus II. 131. l.

² *Kézai*: Post hunc introivit Pot de Lebyn. U. o. 94. o.

³ *Képes Krónika*: Atha palatinus rogavit regem [Salomonem] et ducem [Geysa], ut in constructione monasterii sui, quod in honore s. Jacobi edificaverunt in Zelyz, interessent, quod et factum est. U. o. 170. l.

⁴ *Fejér*: Codex diplomaticus. I. 398. l.

⁵ A nemzetség történetére vonatkozó adatokat lásd *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek. II. Budapest, 1901. 94–109. l., a bajor Boto és magyar Poth azonosságáról: *Sebestyén*: A magyar honfoglalás mondái. II. Budapest, 1904. 161–163. l. Amit *Karácsonyi* és *Mellinger* (id. h.) a kettő azonossága ellen felhoznak, a német források ismerete mellett nem állhat meg.

férfiút adott új hazájának. Ki kell még emelnem, hogy a magyar genusnevek kivétel nélkül személynevek és igen gyakori eset a testvérpárról elnevezett nemzetségnév is, különösen az idegen földről bevándorolt családoknál, pl. Gút-Keled, Hont-Pázmány, Bogát-Radvány, Kökényes-Radnót, Ed és Edömén (ké-sőbb Aba) stb.

Az Árpád-ház ifjabb ága és az Aribó-nemzetség — ezek szerint — 1060 és 1074 közt legközvetlenebbül érintkeztek. Attila ivadékanak, Salamon magyar királynak¹ legbizalmasabb embere, udvarának főtisztje, Potho *comes palatii*, annak az Aribó-nemzetségnek tagja volt, melynek egyik X. századi tagját, Rüdigert, a Nibelungének Attila udvarában, mint ennek bizalmas, hű emberét szerepelteti. A két család érintkezése egyébként történeti alapon nyugodott.

Az Aribóknak éppen ezt az ágát Szt Henrik császár, Árpád-házi Szt István sógora, rokonának mondja valószínűleg nagyanyja, Liutpoldfingen Judit révén,² akinek családja egy századon át barátja, szövetségese volt a magyaroknak.³

Ugyanez időben élt Bamberg tudós püspöke, Günther, egy az Enns és Traisen közti területen birtokos, előkelő ausztriai család sarja. Korábban kancellár a császári udvarban, 1057 óta püspök és az ifjú császár feletti hatalmat 1062-ben magához ragadó Hanno kölni érsek bizalmas, benső barátja. 1059–1063-ig az ő birtoka közelében élt Salamon király anyja kíséretével, kik közt Pothot és Aribot is keresnünk kell.

Günther kiváló tudós férfiú volt, korának egyik legnagyobb tehetségű és műveltségű embere. Közvetlen környezetében csupa irodalmilag művelt papot találunk, egész kis irodalmi kört, melynek tagjait nem a középkor tisztán latin műveltségű szerzetes krónikásai közül toborozta. A német föld keletén Günther udvarában tűnnek fel a lovagkori irodalmi törekvések, a franciás műveltség első nyomai. Günther maga hőskölteményeket, mondákat gyűjt és olvas, Attilával és Amalunggal foglalkozik.⁴ Egyik papjával, Ezzoval, németnyelvű költeményt írat Krisztus csodáiról. A másikat is, Konrádot, „omni scientia et facundia ornatus”-nak mondták. Barátja, Altmann császárnői káplán, is literátus ember volt. Ez az egész kis tanulmányvágyó, irodalmilag művelt társaság keresztülutazott 1064-ben Attila földjén, Magyarországon, a Szentföld felé való zarándokútjukon. Visszatérőben Salamon székhelyén, Székesfehérvárott is megfordultak, hol honfitársuk — Aribó-nembeli Potho — volt az udvar főtisztje. Günther súlyosan megbetege-

¹ *Hersfeldi Lambert* ugyanezidőtájt írja, hogy Salamon anyja a fiát trónjára visszakísérő bajor hadvezérnek, nordheimi Ottónak, *Attila kardját* adta ajándékba. MG. SS. V. 135–136. l.

² *Hirsch* id. m. I. 35. l.

³ Lásd fentebb 51–52. l.

⁴ Nunquam ille Augustinum, Gregorium recolit, semper ille Attilam, semper Amalungum etcetera id genus portenta tractat. *Giesebrecht* id. m. III. 1190. l.

dett és 1065 július 23-án Sopronban meghalt. Társai közül Altmann még az évben passauai püspökké — Piligrim utódává — lett (1065—1091). Hűséges utitársát, Konrádot az Enns és Traisen közti területen — a Nibelungénekből szereplő Mautern és Treismauer közt — alapított göttweichi kolostor élére állította, hol harmadik utóda (1125—1141) az Aribó-nemzetségből származó Cadalho volt.¹

Kétségtelen, hogy e korban és speciell ennél a társaságnál teljesülve látjuk minden feltételét a Nibelungénekből felismert különféle eredetű hagyományok érintkezésének. 1074 és 1200 közt sohasem juthatott többé osztrák vagy bajor író ily könnyen abba a helyzetbe, hogy közvetlen személyes érintkezés útján, első forrásból ismerje meg a passauai püspökség, az Enns-Traisen közti terület, az Aribó-nemzetség és az Árpád-ház hagyományait, valamint a régi német munda Attiláját és Krimhildjét. Magyarország és Németország, illetőleg Ausztria közt a középkorban soha a kapcsolat oly szoros, oly közvetlen nem volt, mint éppen e korban. S ennek a kapcsolatnak egyik főpolója az Attila-ivadék udvarában szolgáló Aribó-ivadék, Piligrim és Rüdiger családjának sarja — Potho nádorispán — volt.

Az összes külső körülményeknek ez a meglepő találkozása valószínűvé teszi, hogy az első Nibelungcompositio ennek a társaságnak, illetőleg egyik tagjának műve volt.

Gärtner Vilmos ezelőtt hatvanöt esztendővel egész kötetet szentelt e tétel bizonyítására. Mivel azonban kritikátlan túlzásai helytálló következtetéseivel szemben is bizalmatlanságot keltettek, s mivel az Árpád-ház és Aribó-nemzetség történeti kapcsolatát és hagyományaiknak szerepét nem ismerte fel, eredményeit a német tudomány nem vette figyelembe. Holott magában a Nibelungénekből és a Klageban is találunk bizonyítékokat, amelyek e feltevést megerősítik, természetesen nem XI. századvégi személyek és események reminiscenciáit, hanem csupán a *korviszonyokat* visszatükröző részleteket.

A német tudósok egyik legnagyobb botrányköve a Nibelungénekből az a beállítás, hogy Rüdiger osztrák örgrófot Attila hűbéreseként tünteti fel. Fentebb kísérletet tettem annak bizonyítására, hogy a X. század egy szakaszában — Henrik herceg lázadása idején — ez a helyzet éppenséggel nem valószínű. Fennmarad azonban annak valószínűtlensége, hogy későbbi osztrák költő ezt a tényt, ami saját hazája függetlenségét bizonyítaná, ily erőteljesen kidomborítaná. Ez az aggodalom valóban indokolt, ha a XII. sz. közepén vagy a XIII. sz. elején élt költőre gondolunk. De mindjárt eloszlik, ha Salamon korában tételezzük fel az első compositio létrejöttét. Ennek a kornak gyermeke semmi különösét sem talált abban, hogy a

¹ Minderre v. ö. *Giesebrecht* id. m. III. 55—56, 74—75, 104—105, 1056. l., *Wattenbach*: *Deutschl. Quellen* II. 76—79, 183. l., *Meyer v. Knonau* id. m. 391—394., 445—459. l., *Holtzmann* id. m. 133. l., *Gärtner* id. m. 231—275. l., *Müllenhoff-Scherer*: *Denkmäler deutscher Poesie aus d. VIII—XII. Jh.* Berlin, 1892. I. II. 181—188. l.

bajor Pfalzgrafok családjának egyik őse — a X. századi Rüdiger — a hún király hűbérese volt, hiszen e család késői ivadéka, a vitéz Potho, maga is e hún király utódának udvarában szolgált. Ez a helyzet többé egészen a XIII. századi Nibelung-redactio létrejöttéig sohasem ismétlődött meg.

A Nibelungének Húnország határvidékére — Treismaner és Bécs városokba — teszi Attila esküvőjét Krimhildel. Vajjon nem Salamonnak és a német császár lányának a határszélén — Hainburg közelében — kötött házassága lebegett-e az író szeme előtt?

Hainburgról szólva a Nibelungének hangsúlyozottan a „régí várról” beszél.¹ Ez a megkülönböztetés a X. században semmiképpen, a XII–XIII. században alig volna megmagyarázható. Salamon korában azonban osztrák földön mindenki tudta, hogy a magyarok által elpusztított várat alig egy-két évtizeddel előbb építtette fel III. Henrik császár.²

A *Klage*-nak sokat vitatott értesítése Pilgrim püspök szerepéről a húnföldi hírgyűjtésben és a Nibelungmű megírásában nagyon emlékeztet Günther püspök rokon tevékenységére.

Ezzo műve.

der guote biscoph Guntere von
Babenberch,
der hiez machen ein vil guot
werch:
er hiez die sine phaphen
ein guot liet machen.
eines liedes si begunden:
want si diu buoch chunden.
Ezzo begunde scriben.

Klage

der guote bischof Pilgerin ...
... sant ...
nâch mûnchen und nâch phaffen
der herre begunde ez schaffen
— — — — —
ich wil heizen schriben
die stürme und die grôzen nôt
— — — — —
von Pazowe der bischof Pilgerin
— — — — —
hieze schriben disiu maere
wie ez ergangen waere
mit latinischen buochstaben.
— — — — —
daz maer dô briefen began
ein³ schriber, meister Kuonrât.

Ezzo jóformán szószerint azt írja az őt irodalmi munkásságra bízató Günther bambergi püspökről, amit a *Klage* forrásának szerzője, Konrád mester, Pilgrimről. Más megbízható forrásból azt is tudjuk, hogy Günther az Attila-hagyományokat is gyűjtötte s hogy egyik tudós papját Konrádnak hívták, ki vele együtt járt Attila földjén, Magyarországon. Másrészt megállapítottuk, hogy az első Nibelungcompositio szerzője a régi mondai elbeszélés mellett egy Pilgrim-kori latin írott forrást is használt, melyben megvolt Pilgrimnek a magyarországi térítőkövetségéről tudósító s a *Klage*ben majdnem szószerint

¹ 1376. Ze Heimburc der alten.

² Meyer-Knonau. id. m. I. 99. l.

³ Az egyik kéziratban: *etn*.

idézett levele.¹ Megállapítottuk továbbá, hogy ugyanez az író Attilára, respective Istvánra vonatkozó híreit részben a magyar királyi ház XI. századvégi hagyományaiból merítette.

Mindezt egybevetve, nem zárkozhatunk el a *Gärtner* által nem nagy szerencsével hirdetett feltevéstől, hogy az első Nibelungecompositio szerzője Günther püspök papja, Konrád, a későbbi göttweichi apát volt, akiről feltehető, hogy midőn Piligrim követségét a magyarországi Attila-hírek gyűjtésével és a mű megíratásával hozta kapcsolatba, pártfogóinak — Günthernek és passauai Altmannak — ily irányú működése lebegett szeme előtt.

Más kérdés, vajjon ez a munka latinnyelvű prózai mű vagy német költemény volt-e? A Klage értesítése arra látszik mutatni, hogy latin művet kell benne látnunk. De — költői túlzásról lévén amúgyis szó — a latin betűkkel írt műről adott értesítés vonatkozhatott a Piligrim-féle latin forrásra, nevezetesen Piligrim levelére is. A német nyelv mellett szól Ezso német művének a Klage soraival rokon bevezető szakasza s maga e mű is, ami azt bizonyítja, hogy Günther köre hazai nyelven művelte az irodalmat. Német műre következtethetünk a XVI. századi *Bruschius* és *Hund* értesítéseiből is. E két író — utóbbi amannak nyomán — elmondja, hogy Piligrim passauai püspök egy német versfaragóval megíratta az Alsó-Ausztriát birtokló avarok és húnok viselt dolgait és Nagy Ottó győzelmét e barbár népek felett.² *Hund* még hozzáfűzi, hogy e hősköltemény egy pergamenre írt kéziratát, melyet ő az Altmilamenti Brunn várában megtalált, Ortenbergi Joachim gróf neki, ő pedig néhai Albert bajor herceg könyvtárának adományozta.³ Azután még elmondja, hogy Piligrimról ez és más hasonló költemények azt állítják, hogy pöchlarni Rüdiger családjából származott, ez utóbbi avarok és húnok felett uralkodott és Arnulffal együtt hívta be a húnokat Bajorországba.⁴ *Bruschius* és *Hund* — mindketten autopsia alapján — egész világosan avarok és húnokról s ezeknek Nagy Ottó által történt leveretéséről éneklő költeményről beszélnek. Nyilvánvaló, hogy ez a költemény nem lehet azonos sem a Nibelungénekkal, sem a Klagevel, melyek semmit sem tudnak Ottóról, csupán ezek közös őse-

¹ Lásd fentebb 48. l. a párhuzamos szöveget.

² Autor fuit [Pilgrinus] cuidam sui seculi versificatori germanico, ut is rythmis gesta Avarorum et Hunnorum, Austriam supra Anassum tunc tenentium... celebraret et quomodo hae barbarae gentes ab Ottone magno profugatae sint. *Bruschius*: De Laureaco veteri. Basileae, 1553, idézve *Dümmmler*-nél id. m. 193. l. Sajnos, *Bruschius* művéhez a fővárosi könyvtárakban nem tudtam hozzájutni. *Hund*: Metropolis Salisburgensis. Ingo stadii, 1852. 123—124. l.

³ *Dümmmler* — aki a XVI. századi írókat mind csalóknak tartja — természetesen mindezt nem hiszi el s a Nagy Ottó tetteit előadó költeményt is a Nibelungénekkal azonosítja. Id. m. 94—95, 97—98. l.

⁴ Dicitur natus fuisse Pilegrinus ex familia Roderici, seu Rudigeri de Praeclara, hodie Pechlarn, eius qui Avaris et Hunnis prefuisse et Arnulpho duci Boiorum, Hunnos in Germania inducenti, suppetias tulisse, in eodem et similibus poematibus leguntur.

nek egyik forrásával, *egy oly régi költeménnyel, mely a húnok tetteivel és IX—X. századi eseményekkel is foglalkozott.*

Ez a régi hősköltemény mindenesetre rokon a *Lazius*-tól idézett és *Aventinus* által is felhasznált művel, melynek Piligrimre vonatkozó s a *Klage*ben fenntartott soraiból tévesen arra következtettek, akárcsak a XIX. századi tudósok, hogy szerzője Piligrim volt.

E korai X—XI. századi német eposz létezésére bizonyítékul szokták még felhozni *Metellus Tigurinus* (1150 k.) és *Saxo Grammaticus* (1185) értesítéseit. Előbbi az *osztrák* Rüdiger és Dietrich tetteit zengő német költeményről szól¹. Utóbbi világosan céloz a XI. századi magyar hagyomány hatása alatt kialakult Krimhild-typusra, midőn Krimhildnek testvérei ellen elkövetett gonosz árulásáról és nem Attila cselszövéseiről szól egy 1130 körüli eseménnyel kapcsolatban.² Vajjon idesorozhatjuk-e az 1125 táján élt aurai *Ekkehardot* is, aki a Dietrichet Attila kortársaként szerepeltető énekeseket és krónikásokat rója meg,³ kétséges. Ha Dietrich csakugyan Rüdigerrel együtt került az Attila-mondába, mint azt általában felteszik,⁴ akkor *Ekkehard* célzása is erre a költeményre vonatkozik.

Mindez egy XI. századi német eposz létezése mellett bizonyíthat. Mindazonáltal a kérdést a források homályossága miatt határozottan eldönteni — pusztán történeti vizsgálattal — mégsem mernők. Ezért a Nibelungének keletkezési körülményeire vonatkozó eredményeket összefoglalva, ezt a jövő kutatás által megoldandó nyílt kérdésként mellőzöm. Csupán annyit vélek kutatásaim alapján megállapíthatónak, hogy

1. a Nibelungénekekben felismerhető X—XI. századi — részben passau-i és Enns—Traisen-vidéki, részben magyar eredetű — történeti hagyományok minden jel szerint a XI. század második felében írt műben vegyültek össze egymással és a régi német (germán) mondai hagyományokkal, valószínűleg a Günther bambergi püspök köréhez tartozó Konrád göttweichi apát tollán;

2. ebben a XI. századi műben a magyar hagyomány hatása alatt alakult át Attila és Krimhild mondai (költői) jelleme s ez a mű sokkal inkább telítve volt X—XI. századi történeti elemekkel, mint a korunkra jutott Nibelungének;

3. a Nibelungének, illetőleg XII. század közepén írt költői forrásának írója, felismerve a súlyos anachronizmusokat, mellőzte a X—XI. századi részleteket, csupán azt őrizve meg belőlük, aminek odatartozása elkerülte figyelmét.

(Budapest.)

HÓMAN BALINT.

¹ Quos orientis habet regio flumine nobilis Erlafia, carmine Teutonibus celebri, inclita Rogerii comitis robore seu Tetrici veteris. *M. etelli Tegerseensis: Quirinalia (Canisius: Antiquae lectiones. Ingolstadii, 1601. Appendix. 107. 1.)*

² Speciosissimi carminis contextu notissiman Griemhildae erga fratres perfidiam de industria adorsus, famosae fraudis... etc. MG. SS. XXIX.

³ MG. SS. VI. 130. 1.

⁴ Paul: Grundriss. III. 702. 1.

NIKETAS AKOMINATOS LAKODALMI KÖLTEMÉNYE.

Niketas Akominatosnak, a Komnenosok és Angelosok kora történetírójának históriai munkáján és rhetorikai iratain kívül ránk maradt egy kis költeménye is, amely Isaakios Angelos bizánci császárnak Margaretával, III. Béla leányával kötött házassága alkalmából készült s amelyet a cod. Bodleianus Baroccianus fol. 336^v-^v őrzött meg. Minthogy a költemény címe a szerzőt csak Χωνειάτης névvel jelöli meg, Krumbacher irodalomtörténetében (GBL.² 284.) kifejezte kétségét, hogy e költemény a történetírótól származik s inkább bátyjának, Michael Akominatosnak volt hajlandó tulajdonítani, akire a fenti megjelölés szintén ráillik és akinek több költői műve ismeretes, köztük a bizánci költészet egyik gyöngye, az Athén hanyatlása felett kesergő iambikus elégia. Krumbacher e feltevése azonban nem volt indokolt. Semmi kétség sem merülhet fel, hogy a költemény a történetíró műve; Niketas Akominatos egy más prózai munkája bizonyítja ezt. Nem is kételkedett ebben a költemény első kiadója, az orosz *Uspenskij* sem, aki azt egyik történeti munkája függelékében az említett oxfordi kézirat alapján közzé tette.¹⁾ Az orosz tudós kiadásában nem helyezett súlyt arra, hogy a kézirat hibás szövegét olvasható alakban adja és a benne lévő két romlott hely javítását megkísérelje, hanem megelégedett azzal, hogy a másoló itacisztikus hibáit hallgatólagosan kijavította, a két nyilvánvalóan romlott és értelmetlen hely szavait pedig pontokkal töltötte ki. Mindazonáltal az ő érdeme, hogy munkájában felhívta a figyelmet Niketas Akominatos egy másik, prózai munkájára, egy beszédre, melyet a történetíró ugyanazon alkalomra írt, amelyre a költemény készült: a magyar királyleány lakodalmára. E prózai beszédet, melynek *Uspenskij* egy-két idézet kíséretében csak a tartalmát közölte oroszul,²⁾ *E. Miller* tette közzé a cod. Venetus Marcianus XI. 22. fol. 95^v seqq. alapján.³⁾ Bár *Uspenskij* ismerte e beszédet, a költemény szövegének helyreállítása céljából nem használta fel, ami annál különösebb, mert a költemény és a beszéd szövege oly meglepő hasonlóságot mutat, hogy az előbbinek nemcsak minden gondolata, hanem ügyszólván minden hasonlata, képe és kifejezése is újra felcsendül az utóbbiban s így a költemény romlott szövegének helyreállítása is csak e beszéd felhasználása alapján kísérelhető meg. A meglepő egyezés, mely a két mű között található, kétségtelenné teszi egyszersmind, hogy mindkettő egy szerző alkotása. Mivel pedig a prózai beszéd minden kétséget kizáróan Niketas Akominatosnak, a történetírónak a munkája,⁴⁾ a költemény

¹⁾ Образование второго болгарского Царства (Изъ XXVII. т. Записокъ Императорскаго Новороссійскаго Университета. Odessa, 1879.) p. 39—40.

²⁾ *Uspenskij*. id. m. p. 111—115.

³⁾ Recueil des historiens des croisades. Historiens Grecs. II, (Paris, 1881.) p. 615—619.

⁴⁾ V. ö. (Mingarelli), Graeci codd. mss. apud Nanios patricos Ve-

szerzője is csak ő lehetett. Minthogy Uspenskij hiányos kiadása csaknem teljesen hozzáférhetetlen helyen látott napvilágot s minthogy másrészt a költemény nemcsak magyar vonatkozása révén, hanem a XII. századi bizánci udvari költészet és a császári udvar lakodalmi ceremóniái szempontjából is figyelmet érdemel, szükségesnek tartom a költeményt újra közölni az eredeti kéziratról készült photographiai másolat alapján¹⁾ s azt a lakodalmi beszéd és más bizánci prózai és költői művek alapján a megfelelő világításba helyezni.

netos asservati, (Bononiae, 1784.) p. 472—473., ahol Niketas Akominatosnak több, az említett velencei kézirat 91^r—106^v lapjain levő és még kiadatlan beszédének felsorolása is megtalálható.

¹⁾ Az oxfordi kézirat idevonatkozó két lapjának fényképét Schmidt Márton igazgató úr és Ph. A. Philbrick úr (Oxford) szíves fáradozásának köszönöm.

Στίχοι τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ ταῖς ἀναφωνήσεσι τῶν
δῆμων, ὁπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος συνεζύγη
τῇ θυγατρὶ τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας Βελᾶ.

Βασίλισσα τῶν ἡμερῶν ἡ σήμερον ἡμέρα,
καθ' ἣν ὁ μέγας βασιλεὺς, ὁ σιδηροὺς βραχίων,
• ὁ γίγας Ἰσαάκιος, ὁ τῶν ἐθνῶν διώκτης
νυμφεύεται τρισευκλεῶς εἰς κοινωνίαν γάμου
5 τὴν ἐκ ῥηγῶν <τῶν εὐγενῶν> καὶ τῶν περιωνύμων,
τὴν ἀρεταῖς ἐκλάμπουσιν, ἀνθοῦσιν ἐν τῷ κάλλει,
τὴν ὑπεράρασαν ἀπλῶς ἀπάσας ἐν τοῖς πᾶσι,
τὴν πανταχοῦ βασίλισσαν, τὴν πανταχοῦ κρατοῦσαν.
Χαῖρε, <ναὶ> χαῖρε, βασιλεῦ φρικτέ, βαρβαροκτόνε,
10 ἀντίτυπε τοῦ λάμποντος ἐν οὐρανῷ φωσφόρου,
ὅσας ἡμῖν φωτοβολεῖ, καὶ τόσας τὰς ἀκτίνας
λάμπεις αὐτὸς ὡς φεραυγῆς, καταφαιδρύνεις πάντας,

Cod. Baroccianus 110 fol. 336^r—336^v

Lemma: + στίχοι τοῦ χωνειάτου ἐπὶ ταῖς ἀναφωνήσεσι τῶν δῆμων
ὁπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος συνεζύγη τῇ θυγατρὶ τῷ ῥηγὸς ουγγρίας βελᾶ
cod.: βασιλεὺς . . . . τοῦ scripsit Usp.: ἀναφωνήσεσι τῶν δῆμων correxi.

5 τὴν ἐκ ῥηγῶν καὶ περὶ καὶ τῶν περιωνύμων cod., Usp.: supplevi
et correxi 7 ἀπάσας cod. ex correctura: ἀπάσας 8 βασίλισσαν
cod. 9 χαῖρε χαῖρε cod.: ναὶ addidi: ὦ χαῖρε Usp. 10 λάμπαντος
ἐν οὐρανῷ cod. 11 φωτοβολεῖς cod. Usp.: correxi τωσας cod. ἀκτί-
νας cod. 12 καταφαιδρύνεις cod.

3 cf. Theodorum Prodromum, Migne: PG. 133. c. 1393 A., 1396 B.
(de Johanne Comneno); cf. Matth. 6, 32.

ἰδοὺ καὶ δίσκος ἔσπερος, χύσις φωτὸς ἑτέρα,
 15 ἂν δὲ καὶ φῶτα λάμπουσιν ἐνδοθεν τῆς πορφύρας
 ἀπὸ τῶν ἄρτι τελετῶν τοῦ βασιλείου γάμου,
 ὁποῖός σοι φλεγήσεται χορὸς τῶν ἀλλοθρόνων.

Χαῖρε, χαριτοβλέφαρε, τῶν γυναικῶν ἀρίστη,
 ῥηγῶν μεγάλων βλάστημα, παλαιστεφῶν, ἀλκίμων,
 20 ἦν δίκην ἀπαστράπτουσιν σελήνης ὀλοκύκλου
 νυμφεύεται τρισευκλῶς ἐν νυμφιδίοις λέκτροις
 αὐτάναξ Ἰσαάκιος Ἄγγελος Αὐσονάρχης,
 ὁ σκήπτρων τῶν Ῥωμαϊκῶν ἔννομος κληρονόμος
 χαῖρε καὶ πορφυρόπαιδας ἀποκυήσεις παῖδας,
 25 γενναίους, βριαρόχειρας, ἀλκίμους, πατρομοίους
 ὡς φθάσαι τοὺς Ἀγγελικοὺς ἀλληλοδιαδόχους
 ἕως τερμάτων χρονικῶν, ἕως τῆς συντελείας.

Λέγουσι, θεῖε βασιλεῦ, καὶ τὸν ἀντίτυπον σου,
 τὸν σελασφόρον ἥλιον θύειν ποτὲ τοὺς γάμους
 30 καὶ τῶν βατράχων τὴν πληθὺν ἐλεεινολογεῖσθαι,
 ὡς τῷ πολλῷ πυρσεύματι τῆς ἀκτινοβολίας
 μελλούσης τῆς ὑγρότητος φθαρῆναι τῶν τελμάτων
 ἂν γοῦν τοῖς γάμοις ἥλιος ἐφόβει τοὺς βατράχους,
 ἀπάρτι τί ἠήσουσιν οἱ τῶν ἐθνῶν δυνάσται,
 35 γάμους τοὺς οὓς μανθάνοντες καὶ τὰς παστοπηγίας
 καὶ προσδοκῶνς ἀπ' αὐτῶν ἀκτῖνας φαιδροτάτας;
 ὡσεὶ κηρὸς τακησονται καὶ πάντες ἀπολοῦνται.

Ἰδοὺ καιρὸς εὐφρόσυνος καὶ χαρμονῆς ἡμέρα
 πάντες ἀγαλλιάσθωσαν, τὰ πάντα μειδιάτω
 40 ταῖς ἑορταῖς καὶ τελεταῖς τῶν αὐτοκρατορούντων,
 καθ' ὅς ὥραϊος ἐκ παστοῦ προέρχεται νυμφίος
 αὐτάναξ Ἰσαάκιος Ἄγγελος Αὐσονάρχης
 καὶ τὴν ὑπὶδρομον ὁδὸν τῆς αὐτοκρατορίας
 ἀγαλλιάσεται δραμεῖν ὥσπερ ἀκάμας γίγας,
 45 τιθεῖς ἀπ' ἄκρων οὐρανοῦ τὴν ἔξοδον τοῦ κράτους

13 ἰδοὺ καὶ δισκότος ἔσπερος cod.: ἰδοὺ καὶ . . . cetera om. Usp.:
 correxi. 14 νῦν] νῆν cod. 17 σου φλογήσεται cod., Usp.: cor-
 rexi χωρὸς cod. 18 ἀρήστη cod. 22 αὐτονάρχης cod. 23 ὁ
 σκήπτωρ cod.: corr. Usp. κληρονόμος cod. 24 ἀποκυήσεις cod.: corr.
 Usp. 26 φθάσαι] σφάσαι cod.: correxi: φάναι Usp. 28 λέγουσι]
 ἔλousi cod.: corr. Usp. 29 τὸν] τοὺς cod.: corr. Usp. 30 πληθὺν
 ἐλεεινογεῖσθαι cod.: corr. Usp. 31 τῷ] τὸ cod. πυρσεύματι cod.:
 πυρεύματι Usp. ἀκτινοβολίας cod. 33 τοῖς γάμοις] τοὺς γάμους cod.
 36 φαιδρότης cod.: corr. Usp. 37 ἀπολλοῦνται cod. 39 ἀγαλ-
 λιάσθωσαν cod. μειδιάτω cod.: μειδιάθω Usp.: correxi. 43 ὁδὸν cod.
 45 τιθεῖς cod.: corr. Usp. ἀπ' ἄκρων cod.: ἐπ' ἄκρων Usp.

27 cf. Matth. 28, 20. 28—32 cf. Aesopi fab. 77^b Halm. 37 cf. ,
 Psalm. 67, 3. 41—47. cf. Psalm. 18, 6—7.

καὶ τὴν κατάντησιν αὐτοῦ μέχρι δυσμῶν ἐσχάτων,
ὥστε μηδένα τὴν αὐτοῦ θέρμην ἀποκρυβῆναι.

Ναί, ναί, σκηπτοῦχε βασιλεῦ, ναί, ναί, φρικτὲ βασβάρους,
ἐξάπλου καὶ μεγέθυne μέχρις καὶ συντελείας
50 σειρὰν χρυσὴν προγονικὴν σῆς αὐτοκρατορίας
καὶ πρόσθε παῖδας τοῖς παισὶν ὡς νίκας ἐπὶ νίκαις
ἀεὶ νικῶν τὰ παλαιὰ καλοῖς τοῖς νεωτέροις,
ὅπως τὸ σύμπαν πλήρωμα τοῦ κράτους τῶν Αὐσόνων
τοῖς ἐξ ὀσφύος σου σκιρτᾷ, χορεύῃ σου ταῖς νίκαις.
55 Συνεύχονται μοι καὶ φασὶν οἱ συμπαρεσθηκότες
„Γένοιτο ταῦτα, γένοιτο, γένοιτο, πέρας λάβοι,
θεὲ θεῶν, ὁ βασιλεὺς πάντων τῶν βασιλέων.“

51 παισὶν cod. ex correctura   54 χορεύει cod.   56 γένοι καὶ
πέρας λάβοι cod, Usp.: correxī.

A költemény felirata szövegének kijavítása, amelynek a kézirat hagyományozta hibás írású s éppen azért érthetetlen szavai felett az, első kiadó és nyomán Krumbacher is egy kérdőjellel napirendre tért, a költemény célját és keletkezése körülményeit rögtön világossá és megmagyarázhatóvá teszi. Niketas Akominatos a kijavított lemma szerint a költeményt a magyar királyleány lakodalma alkalmából azzal a céllal írta, hogy azt a demosok acclamatio alakjában előadják. Nem egyedülálló eset ez az egykorú bizánci udvari költészetben. Manuel császár kortársa, a XII. századi Theodoros Prodromos különféle alkalmakra készült dicsőítő költeményei lemmáinak végén gyakran ott találjuk a τοῖς δῆμοις jelzést¹⁾, ami szintén nem jelenthet mást, mint a Niketas Akominatos-féle vers feliratának világosabban fogalmazott fenti szavai. És ha így megállapítottuk azt, hogy itt a dicsőítő költemények egy sajátos előadási mód számára készült, elterjedt fajtájával állunk szemben, nem lesz nehéz megjelölni az előadási mód eredetét és mibenlétét sem. Amint a bizánciak műveltségében lépten-nyomon találkozunk az antik élet néha egészen elfonnyadt és merev formalitássá süllyedt, máskor meg az eredetitől merőben elütő, új tartalommal megtöltött elemeivel, itt is, az antik δῆμοι-fogalom Bizáncban tovább élő, a császári udvar levegőjében megváltozott, új szerephez jutott, késői hajtásaival van dolgunk. Amint éppen költeményünk kiadójának, Uspenskij-nek kutatásai nyomán ismerjük,²⁾ a δῆμοι a bizánciaknál a szervezett városi lakosságot jelentik, melyeknek politikai jelentősége régen letűnt, de amelyek mint egymással versengő pártok továbbra is

¹⁾ Így pl. egyik lakodalmi költeményének felirata: Τοῦ αὐτοῦ εἰς γάμον βασιλικὸν παιὰν τοῖς δῆμοις (Migne: PG. 133. c. 1350.). V. ö. még u. o. c. 1352., 1373., 1383., 1387., 1390.

²⁾ L. Die Parteien des Zirkus und die Dämonen in Konstantinopel c. művét; ism. BZ. IV. [1895.] 208—209. A δῆμοι bizánci jelentéséről v. ö. még Migne: PG. 133. c. 1078.

fennmaradtak. Ezek a különösen Justinianos császár korából emlekezetes circusi játékokon kívül az udvari ceremoniákban is mindenütt szerephez jutnak, amint erről Konstantinos Porphyrogenetos császár *De cerimoniis aulae Byzantinae* címmel megjelölt műve tájékoztat. A bennünket ez alkalommal különösen érdeklő császári esküvői szertartások leírását a munka I. könyvének 39. és 41. fejezetében találjuk meg.¹⁾ Ebből kitűnik, hogy a *δημοι* szerepe a szertartás minden egyes fontosabb mozzanatában kifejezésre jut. Amikor a császári pár a templomi *στεφάνωμα* után megjelenik a nyilvánosság előtt, a *δημοι* (v. *μέρη*) orgonaszóval fogadják: majd a pártok vezetői, előénekesei (*οἱ κράκται τῶν δύο μερῶν* sc. *τῶν Βενέτων καὶ τῶν Πρασίνων*) a szigorúan előírt üdvözlő formulákkal köszöntik s a nép (*ὁ λαός*) refrénszerűen ismétli az utolsó szavakat, illetve felel rá. Így pl. az *acclamatores* éneklő szavaira: *πολλά, πολλά πολλά* a nép ráfeleli az ismert köszöntő formulát: *πολλά ἔτη εἰς πολλά*, stb. A jelenet megismétlődik a menyegzői teremben (*ὁ παστός*) is, ahol ezúttal a két párt képviselői együtt énekelik az előírt szavakat, miközben a nép ajkán minden egyes alkalommal újra felzúg a válasz. Ugyanígy megy ez harmadszor is, mikor az ifjú pár a menyegzői terem fülkéjében leteszi az esküvői koronát. Mindezekből világos, hogy költeményünk a császári menyegző alkalmából arra a célra készült, hogy azt a *δημοι* képviselői előadják.²⁾ Ha a költemény szerkezetét és beosztását közelebbről megvizsgáljuk, szembetűnik, hogy az 7—10 soros kisebb tartalmi egységekre oszlik (amint ezt a közlésnél az új bekezdésekkel is kiemeltük); 1—8: bevezetés, az ünnep jelentőségének megjelölése, 9—17: a vőlegény üdvözlése és magasztalása, 18—27: a menyasszony üdvözlése és dicsérete, jókíváнатok a menyasszonynak, 28—37: ismét a vőlegény dicsérete s a házasság jelentősége, 38—47: felhívás az általános örömrre és ujjongásra, 48—54: jókíváнатok a császárnak, 55—57: befejező ima. Mindez arra vall, hogy az egyes részeket a két párt képviselői felváltva adták elő hol a néphez, hol pedig az ünnepelekhez fordulva, míg az utolsó két verssor — mint a konstantinosi *cerimonia-gyűjtemény* illető részeiben is — befejező imaként az egész nép ajkára volt adva. A konstantinosi leírások alapján azt is megállapíthatjuk, hogy e költemény a hosszas esküvői szertartások során mikor kerülhetett előadásra. Az említett fejezetekből kitűnik, hogy a *δημοι*-nak három ízben jutott hivatalos szerep; először a templomból való kijövetkor, másodszor a menyegzői

¹⁾ ed. Bonn., p. 196—202. "Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ στεφανώματι βασιλέως — p. 207—216. "Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ στεφίμῳ αὐτοῦστος καὶ στεφανώματι. V. ö. K. Dieterich: *Hofleben in Byzanz*. (Voigtländers Quellenbücher. 19.) Leipzig, 1912. p. 32.

²⁾ Konstantinos császár gyűjteménye magát az egész processust *ἄκτολογία*-nak (= ünnepi örömujjongás) nevezi; a költeményünk feliratában előforduló *ἀναφώνησις* az egyes *acclamatio*kat jelöli, amint a szó ez értelme világosan kitűnik a következő helyből (ed. Bonn., p. 213, 8—9.): *οἱ δὲ κράκται τῶν δύο μερῶν ἡνωμένοι λέγουσι οἱ ἀμφοτέροι ὁμοῦ τὰς ἀναφωνήσεις*.

terembe való bevonuláskor és végül, amikor a császári pár az esküvői koronák letétele után a csarnokokon át az étkezőterembe vonult. Minthogy az előbbi alkalmakkor az előírt formulák már eleve meghatározták az acclamációk szövegét, valószínűleg csak ez utóbbi mozzanat alkalmával, az ünnepélyes formások befejezése és az esküvői dísz letétele után kerülhetett a sor arra, hogy szabadabb, verses formában írt, alkalmi üdvözlések és magasztalások csendüljenek fel a demosok vezetőinek és a népnek az ajkán. Egyébként nem csupán a költemény felirata, hanem itt-ott a költemény egyes szavai is a konstantinosi hivatalos üdvözlési formákra utalnak; így pl. mindjárt a bevezető sorok (1—4) emlékeztetnek az előírt formulára: αὕτη ἡ ἡμέρα τῆς χαρᾶς τῶν Ῥωμαίων ἐν ἡ ἐνυμφεύθης ὁ δαίνα ἀναεὶ ὁ δαίνα τῇ εὐτυχεστάτῃ αὐτοῦστη (p. 198 2—4.).

A versus politicusban írt költemény ez általános műfaji jellegének tisztázása után nézzük azt a viszonyt, mely közte és az említett prózai beszéd között fennáll. Ez utóbbi, melynek felirata: Τοῦ αὐτοῦ (sc. Νικήτου τοῦ Χωνιάτου) ἐπιθαλάμιος, ὀπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἡγάγετο εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας τοῦ Βελά, ἡ καὶ ὠνομάσθη Μαρία ἐγράφη δὲ βασιλικῷ γραμματικῷ ἔτι ὄντος, a bevezetés után, melyben a szónok mentegetődzik, hogy a díszes alkalomkor szót mer emelni, áttér a menyasszony dicsőítésére: ἡ δὲ νύμφη βασίλισσα νεάνις, καλὴ μὲν κομιδῇ καὶ τὴν ἔνδον λαμπρότητα τοῖς ψυχικοῖς ἀπαστράπτουσα κάλλεσιν, ἀρίστη δὲ καὶ τὴν ἔξωθεν εὐφυίαν . . . Ὡς γλυκείας ταύτης ἡμέρας, ἐν ἡ νυμφεύεται βασιλεὺς νέος νέαν, ὠραίως ὠραίαν, ἀνθοῦσαν ἀνθῶν, ὁ ἐκ τριγωνίας αὐχῶν τὸ γένος βασιλεῖον¹⁾ τὴν ἐκ Καισάρων Ἰουλίων τὴν γένεσιν ἔλκουσαν²⁾ καὶ ἥλιος ὦν αὐτὸς σελήνη συνοδεύει τηλεφανεῖ, εἰς φάσιν κοινήν τῷ τῆς βασιλείας καταπηχθεῖς στε-

¹⁾ Hasonló szavakkal aposztrofálja Theodoros Prodromos is a Komnenosok családjának egyik női tagját (Migne: PG. 133. c. 1351 A.): ἐκ τριγωνίας φέρουσα τὸ πάνσεμον τοῦ γένους.

²⁾ A magyar királyleány szépségéről és származásáról egy más helyen az író így nyilatkozik: ἡ δὲ μνηστευομένη σοι, αὐτοκράτορ, ἀρίστη καὶ τὸ κάλλος, ἔξαισια δὲ καὶ τὴν ὥραν, ἀξία δὲ καὶ τοιῷδε συζυγῆναι σοι ἀνακτι, καλὴ δὲ ἕως σφόδρα καὶ τὴν ἔνδον λαμπρότητα, καὶ ποικίλῃ τῷ κόσμῳ τῶν ἀρετῶν, καὶ περιρρέομένη ταύταις καθάπερ τοῖς κροσσῳ τοῖς, περιφανὴς δὲ καὶ τὸ γένος καὶ τῶν εὐ γεγονότων ὅτι περ κράτιστον μετὰ γε σὲ τὸν ἀμύμονα ἀνακτα' ἀναφέρει γάρ τὰς πρώτας τοῦ γένους καταβολὰς ἐς Καίσαρας Ἰουλίους καὶ Αὐτοῦστους τοὺς μοναρχήσαντας, καὶ εἴ τι τῆς εὐδαίμονος ἐκείνης φύτλης περιβόητον' . . . (u. o. p. 618.). — A magyar királyi családnak a Julius Caesaroctól való származását Theodoros Prodromos is kiemeli Eirene császárné sirversében; I. Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor (A Konstantinápolyi Magyar Tud. Int. Közl. 7—8. f. Bpest, 1923.) c. munkámat, 41. l. — Niketas Akominatos beszédének további részében kiemeli, hogy a nagy császár (kétségkívül Manuelre, Isaakios nagyatyjára céloz) is ebből a nemzetségből szerezte szépséges feleségét. Uspenskij (i. m. 114.), aki ebben célzást lát „Manuel házassági szövetségére a magyar uralkodó házzal“(1), félreérti az író, mert az itt arra gondol, hogy Manuel második felesége, a szépségéről híres Mária éppen úgy, mint III. Béla első felesége, Chatilloni Agnes, Margareta anyja, szintén antiochiai hercegnő volt.

ρεῦματι, μηκέτ' ἀσέληνον νύκτα καταχεῖσθαι ἐπὶ τῶν ἀνακτόρων βουλόμενος ἦν δὴ χθές μὲν καὶ πρῶην τοῦ βασιλικοῦ φάους διεστῶσαν, οὐκ οὖν ἦν ὄραν ὀλοαυτῇ καὶ πλησίφωτον, νῦν δὲ τῷ ἡλίῳ βασιλείῳ προσεγγίσασα τηλεφανῆς καὶ πάμφωτος ἐσάγαν γεγένηται, ἀπεναντίας τῷ νυκτερινῷ τούτῳ μεγάλῳ φωστῆρι (ed. Miller, p. 616.). Ez a részlet, míg egyrészt jellemző a költemény és prózai beszéd viszonyára, másrészt a lakodalmi vers 5. és 13. sorainak lacunái, illetve corrupteláinak kiegészítésére és javítására nézve is fontos. Tartalma a költemény első 17 sorával azonos; amit azonban a szónok a beszédben teljes részletességében, szónoki pompával fejt ki, az a költemény soraiban összehasonlítva jut kifejezésre. Kétségtelen, hogy az 5. sorban a magyar királyleány előkelő, nemes származását akarja kiemelni s így a romlott *περι* helyén a metrikailag is odaillő *εὐγενῶν* vagy más hozzá hasonló jelző állhatott. A következő mondat a császár és felesége viszonyát egy hasonlatba burkolja; az előbbi a nap, mely Bizáncot fénnel árasztja el, a magyar királyleány a hold, amely azonban csak akkor lesz teljes fényűvé, ha a naphoz közeledve az ráhinti sugarait. Így világítja meg a kettő közösen az égboltot; nappal a nap és éjjel a teli hold, mely fényét szintén a naptól kapja. Ez a gondolat jut kifejezésre a költemény 13—14. sorai között; a *δίσκος ἑσπερος* az est korongja = a hold, mely e házasság által ragyog teljes fényében (v. ö. 20. v. *σελήνης ὀλοκύκλου*). Niketas Akominatos e hasonlata természetesen nem új. A nap mint az uralkodó szimboluma ősrégi s eredetének és történetének megjelölése messze vezetne. Hogy ez mennyire megszokott közhellyé vált a bizánci udvari költészetben, annak dokumentálására elég Theodoros Prodromos költészetére rámutatni, ahol ez a dicsőítő költeményekben lépten-nyomon felbukkan.¹⁾ Sőt e XII. sz.-i költő egyik lakodalmi beszédében a nap-hold hasonlatot is megtaláljuk, ahol két ifjú pár házasságáról szólva mondja: *ἐνομοιωτάτην συνάφειαν δεῖν εἶποι ἂν τις ἡλίῳ καὶ σελήνῳ καὶ ναινοφανῇ σύνοδον* (Migne: PG. 133. c. 1402. C.). De a legmeglepőbb párhuzamot Niketas Akominatos szóban forgó hasonlatához Theodoros Prodromos egy másik költeménye nyújtja, melyet Manuel császár unokahúgának, Theodorának lakodalmára írt, aki a német Heinrich herceg felesége lett.²⁾ E költeményben az író a fellengző, magasztaló frázisok egész áradatát zúditja Manuel császárra, Bizánc napjára, majd arra kéri őt, hogy áraszsa fényét a napnyugat felől jövő csillagra is (= a német hercegre): *καὶ τῷ φωτὶ σου λάμπρυνον καὶ τοῦτον τὸν ἀστέρα | τὸν ἐξ ἑσπέρας εἰς αὐτὴν ἡμερίνην ἐλθόντα* (15—16. v.), de ne túlságosan, nehogy fénye elhomályosítsa a csillagot: *μηδὲ τὸ φῶς τοῦ δίσκου σου μηδὲ τὸ πᾶν σου σέλας | εἰς τὸν ἀστέρα σήμερον ἐκπέμψης τῆς ἑσπέρας* (18—19. v.). Az itt előforduló *δίσκος* szó különben nyelvilag is támogatja azt a nézetünket, hogy a költemény 13. sorában a hold „korong”-járól van szó.

A prózai beszéd a menyasszony és vőlegény dicsőítése után

¹⁾ L. Migne: PG. 133., c. 1051 B., 1352 B, etc.

²⁾ Kiadta C. Neumann: Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert (Leipzig, 1888.) p. 65—68.

a házasság jelentőségét fejtegeti; az író itt is, mint a költeményben (27—37 v.), az aisoposi meséből indul ki; amint a nap lakodalmakor a tavi békák megrémültek, úgy most is e két égitest, a nap és a hold frigye alkalmából a csillagok kara — a kis népek fejedelmei — meghajolnak és meghunyászkodnak a nagy fény előtt. A terjedelmes lakodalmi beszéd további része a császár nagy tettei magasztalásának van szentelve s célzásokat tartalmaz az egykorú eseményekre, miközben az író lépten-nyomon hivatkozik az antik mythológiára, az ó-testamentomra és idézi Homeroszt, Sapphot és a bibliát. A beszéd vége felé megtaláljuk szóról-szóra azt a zsoltár-idézetet is, melynek paraphrasisa a költemény 41—47. soraiban szintén megvan. A beszéd befejező részében, melyben a szónok jókívánatait tolmácsolja a császárnak, a költemény 22—27, és 48—54. soraiban felcsendülő szavakra bukkanunk.

A költemény tehát tartalmilag nem más, mint rövid, tömör kivonata a prózai beszédnek. Minthogy pedig mindkettő egy és ugyanazon alkalomra készült: Isaakios Angelos császár és III. Béla leányának lakodalmára — Uspenskij a prózai beszéd kortörténeti vonatkozásai alapján 1185 végére teszi ezt az eseményt¹⁾ —, ennek felismerése után nem lehet többé kétséges, hogy az oxfordi kéziratban csakugyan Niketas Akominatosnak, a történetírónak és szónoknak egy kis költeménye maradt ránk, mely a késő bizánc udvari költészetnek formában és tartalomban egyaránt jellegzetesi élettelen, üvegházi, mesterkélt hajtása.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Horváth János: Petőfi Sándor. Budapest, Pallas, 1922, N. 8-r. 597 l.

Hét évtizedes Petőfi-kutatás, bármily jelentékeny munkát végzett is, nem tudta megnyugtatóan tisztázni a Petőfi-kérdést. Összegyűjtötte a költő életrajzi adatait, főbb pontjaiban megvilágította életének és műveinek egymáshoz való viszonyát, rámutatott irodalmi kapcsolataira s a költőt és művét beleállította a hazai és európai irodalmi fejlődésbe, de nem jutott el addig, hogy kongeniális megértéssel egy képben megrajzolja Petőfi költői és emberi jellemét. A szellemi kép, mely egy síkban, statikai mozdulatlan-ságban, mutatta a költőt, nem tudta megmagyarázni fejlődésében azokat a zavarokat, melyeket az 1845—46 körül jelentkező váratlanul meredek változás okozott s nem találta meg azt az egységes lelki hatóerőt, mely a pálya két felének látszólagos külön fejlődését ugyanazon eredőkre bontja. Ez volt oka annak, hogy a költő emberi és költő jellemének fejlődésére nézve nem kristályosodott ki határozott szempont, s a nagy szintétikus törekvések helyett, az

¹⁾ Uspenskij, i. m. p. 115. — Ugyanígy Wertner, Margarethe von Ungarn, Kaiserin von Griechenland und Königin von Thessalonich (Vierteljahrsschrift für Siegel-, Wappen- u. Familienkunde, XVIII. [1890.] 219—255).

egységbefoglalás híján, sokszor csak elvesző részlettanulmányok gazdagították a Petőfi-irodalmat.

A centennárium még egyetemesebben érezhetővé tette a kérdés megoldatlanságát és sürgetőbbé az ilyen irányú munka elvégzését. Szükség volt egy új, Petőfi egész költészetének kongeniális analízisen nyugvó szintézissel készült műre, mely a kérdés egész hatalmas irodalmát szemmel tartva, megrajzolja Petőfi költői fejlődésének vonalát, meghatározza szakaszait, s e pályán végighaladva, megmutassa költői egyéniségének sajátos jegyeit és műveihez való viszonyát. A feladat nagysága érthetővé teszi, hogy a kérdés megoldására, annak minden aktualitása mellett is, csak európai színvonalú kritikai elme és művészérzékenységgű esztétikus vállalkozhatott s annak is éveken át tartó tanulmányt és azok élményeibe elmélyedő munkát jelentett.

Ilyen elme ilyen munkásságának termése az a hatszáz oldalas, sűrű nyomású essay, melynek egyetlen célja „Petőfi lyrai jellemének a meghatározása mindazon változásokon keresztül, melyeket fejlődése menete felmutat”.

A hatalmas műnek csak eredményeit is nehéz volna néhány hasábjában összefoglalni. Az egészre kiterjedő vázlatnak meg kell elégednie az iránytadó szempontok és főmegállapítások kiemelésével.

Horváth Petőfi költői egyéniségének kialakulásában, a fejlődést felismerhető izületei szerint tagolva, öt korszakot különböztet meg. Mindenikkel külön szakaszban foglalkozik, meghatározva fázisait s ezekben a költő és műve vonatkozásait.

„On est fils toujours de quelqu'un.” Petőfi nem született kész költői egyéniségnek. Zsengéiben, tárgyban, érzésanyagban és formában a kor átlaglíráját s, megkülönböztethetőleg, Vörösmarty és Kölcsey lirizmusát visszhangozza tanulékony hajlammal (1838—42). Egyénisége csak ott jelentkezik, hol életkörülményeit (katona-, színéskora) éneklí meg s bár öntudatlanul, de önmaga kifejezésére törekszik. Költői eredetisége még inkább csak formai ösztönben nyilvánul meg: az előadás igénytelen egyszerűségében s a lírai invencióban, mely az élményt dalba való lírai anyaggá alakítja át. E korból való műfordításai is ezeket a jegyeket mutatják, rajtuk kívül még stílrealizmusának csíráit: a gondolat uralma alatt álló, egyszerű, természetes nyelvre való törekvését.

Az 1842-i fordulón ez a veleszületett formaérzék már csak egyéni tartalomra vár, hogy lírailag tökéleteset eredményezzen. Az élményt a mindennapiságból kiemelkedő életsora már nyújtja is felé, az egyre szélesebb irodalmi nyilvánosság visszahatása is erre irányítja. Fejlődési ösztöne észreveszi életének költői érdekességét s lírailag hasznosítható voltát s ezzel megkezdődik egyéni különválása a kor átlaglírájából. Előszertettel mintázza magát a nyilvánosság számára. Ebben a közönségre tekintő attitűd-ben természetszerűleg fejlődik ki színészi, alakító, szerepjátszó hajlama, mely élményeinek megkülönböztető jegyeit túlozva, legelőbb önmaga számára stilizál egy hetyke, dévaj Petőfi-szerepet. E szerepjátszó hajlama, mely eddigi sötétebb kedélyszínezetére is elevení-

tőleg hat vissza, egész korabeli költészetére kiterjed s stílusát is átalakítja, mely 44 végére egy felsőbb : műköltői s egy alsóbb : népies (naiv) irányra kettéválva megállapodik. Uralkodó műformája e korszakban a dal.

44 végével egy újabb fordulat tünetei jelentkeznek: lelki viharok a népdalok hullámtalan szélcsendje után. A fordulat ösztönbeli indítéka a szerelemvágy forrongásában rejlik. Szerelemvágya személyesebb, lelki szomját kielégítő rendkívüli élményeket keres, szerelemköltői becsvágya lírai kielégülés után vágyik. De az élet nem szolgál nagy ingerekkel; amit nyújt, abban hiába próbálja érzelmét kiélni, a képzelte hiába kíséri meg valódivá erőltetni; szerelemvágya és szerelemköltői becsvágya egyformán kudarcra végződik. E lélektani okokon kívül még életrajziak is — a kritika támadásai, pályája elé gördülő akadályok, másirányú csalódások — hozzájárulnak lappangó hajlamának: a mélyre merülő mélabúnak uralomra juttatásához. E változást támogatják hasonló lelkiállapotukkal olvasmányai is. Shakespeare, Byron, Shelley egyéni érdekű elégedetlenségét erkölcsi jellegűvé, emberrel, világgal meg-hasonlott tragikus dúltággá tágitják. E sokszor csak szerepjátszó pesszimizmus a Felhőkben, mely formában is a dal tagadása, megtalálja lírai kifejeződését, de költői becsvágyának nem hozhat igazi kielégülést. A korszak remekeit az uralkodó ihlet reflex-termékeiben, a hangulat-költemények sorában találjuk meg. Hangulat-lírájában személyessége aktuális lírai hűséggel, időhöz, körülményekhez kötöttségében jelenik meg, a forrongás idején is éreztetve a személyesség felé haladó lírikus igazi nagyságát. E mintegy másfél esztendőre terjedő erjedési korszak, a hosszas előkészülethez mérten is jelentékenyen előbbre viszi a költőt a személyes líra teljességéhez: válságos önszemléletében elmélyíti és megállapítja jellemét, kialakítja világnézetét, visszaadja és irodalmi ihleteivel a Szabadság apostoli elhivatottsága felé irányítja cselekvés-vágyát és egy személyesebb líraiság műformáiban képezi ki művészi készségét.

A költő, ki 46 őszével teljesen kifejlett lírai személyiségének korszakába lép, a politikai apostolság gondolatával és kifejlett művészi gyakorlattal várja az élettől a lírai tartalmat. A politikai gondolat teljes kibontakozását egyelőre tartóztatja még a nagy szerelmi élmény, mely mély és tartós ihlete által egészen a szerelem személyes lírikusává avatja a költőt; de nemsokára ez is elősegíti teljes kifejlődését, korlátlan utat nyitva a jellem-ösztön cselekvő kialakításának. A lírai személyesség e kettős, nagy korszakában a szerelem és politikai gondolat marad a költő uralkodó lelki élménye és lyrai forrása, a vágyakozás és élményi megvalósulás idején keresztül a halálig. Az uralkodó ihletek pihenő óráiban, az izgalmak fáradt visszaeséseiben a „szabad ihletek“ öntik formába lelke alkalmi hangulatát, állandó alanyiságát. E három ihlet befejezett művészettel írott költeményeiben, a felújított személyes dalban, majd a mind gyakrabban megjelenő nagyobb igényű lírai költeményekben, politikai lírájának haragját, gúnyját és ódai hevületű akaraterjét mély költői hatással megszólaltató darabjaiban s

az emlékeket, multat idéző, merengő önszemlélet megnyilatkozásaiban Petőfi egyénisége teljes személyességében erkölcsi kifejlődésének tökéletességében áll előttünk. De lantja bár „pazarolva” ontotta, nem „adta ki” mind azt a gazdagságot, ami benne volt. „Ihletét e lanttól csak az étellel együtt lehetett elvenni, melyet mindenkor oly híven kísért s kísért volna tovább is, megjósolhatatlan eredetiséggel, élmény utain.”

E fejlődéstörténeti fejtegetéseket, előzve-követve, magyarázva és értelmezve nyomon kíséri a megfelelő korszak csaknem minden költeményének művészi megérzésű analízise. Horváth a philologia elemző módszerével közeledik a műhöz, de nem tekinti azt csupán lelki dokumentumnak. A műből kiindulva eljut az író lelkébe való betekintéshez, az esztétizmuson keresztül a pszichologizmusához. Felbontja a költeményt képzeleteleire, megmutatja az ihlet generizését és gondolatszövedékét; behatol szépségének lényegébe, megéreztetve velünk azt a hangulatot, mely a költő legönállóbb sajátja; majd — a művet mint formai jelenséget csak a lelki tartalom függvényének tekintve — megtalálja annak főalkotó elemét, az egyéniséget, mely életkörülményeiből magába asszimilálja a benne lévő tendencia kifejllesztésére szükséges anyagot és belső akaraterejével keres kifejeződést a maga személyességének. Ezzel a hármassal, nála szerves egységben megjelenő módszerrel, tökéletes biztonsággal keresheti a költő színeképét; még aprólékos elemzése sem válik öncéllá, hiszen mind nagyobbra nyitja a rést, melyen át a külvilág és belső személyesség közötti küzdelemben mind jobban és jobban győzni látjuk a költőt, mind teljesebb gazdagságában sajátos költői jegyeinek. Így jut el Horváth azokhoz a megállapításokhoz, melyek — egy a könyv utolsó fejezetként megjelenő mesteri szintézisben — a legtöbb szempontból egészen újak, kiteljesedettnek mutatják a költő emberi jellemét, kifejlődésének csak első állomásainál megállapodottnak költői egyéniségét.

De nemcsak Petőfi, a poeta nascitur is új világításban áll előttünk, a tisztult példán egyetemes törvényeiben szemléltetve a géniusz megjelenését.

Horváth tanulmánya általában — éppen állandóan az egész irodalmi fejlődésre tekintő szempontjai révén — tele van értékesnél értékesebb eredeti kutatások eredményeivel. Teljesen a maga munkája még Petőfi olvasmányihletének nagy horderejű kimutatása; a Függeléknek a gondolatképzés rejtélyébe bevilágító, eddig példátlanul gazdag anyag összehordása; a költő nagy elődeihez és kisebb kortársaihoz való viszonyának feltárása, Petőfinek mindenütt az európai és hazai fejlődés menetébe való beállítása; költeményeinek számos esetben egészen új értékelése; (pl. a „Votum Petőfianum”, a Tündérálom stb.) szerepjátszásának jellemzése és fokainak megállapítása; népiességének boncolása, megkülönböztetése; a népdalról, dalról mondott megállapításai; a műfaj kiéléséről szóló újszerű genre-elmélet; a személyes és tárgyas líra, a passzív jellegű szerelmi és aktív politikai költészet megkülönböztető új jegyeinek feltárása stb. És még mennyi finom, új szempontokat nyitó definíció (egyéniesség, személyesség, típus, dal stb.).

egész korszakokra világosságot derítő fejtegetés és összefoglalás. Az irodalomtörténetíró, ki a Petőfi-kérdés szorosan vett körén túlmenőleg itt is ennyi gondolatot ad s ki a magyar irodalomtörténet önálló rendszerezésére nemrég oly kitűnő kísérletet tett, valóban megírhatná azt az irodalomtörténetet, mely „méltán nevezi magát magyar irodalomismeretnek.”

(Székesfehérvár.)

MÜLLER LIPÓT.

Némethy, Geyza: P. Ovidii Nasonis Remedia Amoris. Adnotationibus exegeticis instruxit G. N. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXIV. kötet 2. szám.) Budapest, 1921. 8°, 70 l. Ár 30 K.

Ovidiusnak néhány terjedelmesebb műve után (Amores, Tristia, Epistulae ex Ponto) Némethy ebben a munkájában a philológiától annyira elhanyagolt kisebb méretű Remedia Amoris magyarázatára vállalkozott. 1727 óta, mikor Burmann *cum notis variorum* többek között a Remediát is kiadta, Némethyig nem akadt tudós, ki a régi philológiától összehordott interpretációs anyagot megrostálta és a mai követelményeknek megfelelően kiegészítette volna. Ebből egyrészt nyilvánvaló, hogy Némethy valóban hézagpótló, sőt sok tekintetben úttörő munkát végzett, másrészt az is kétségtelen, hogy az annyi évszázadon át tartó fáradozás után is a görög és római írók exegesisé terén még mindig igen sok a tennivaló.

A szöveg megállapításában Némethy főleg Ehwaldra támaszkodott, felhasználta azonban Vollmer nagyjelentőségű értekezését is (*Kritischer Apparat zu Ovids Remedia*, Hermes, 1917.), mely az eddig felkutatott hagyományt — főleg a nem jelentéktelen Etonensist — a legkimerítőbben ismerteti. Némethy szövege különben szemléletesen mutatja a konzervatív álláspont térhódítását: Ehwald konzervatívabb, mint Merkel, Némethy — a coniecturális kritika mestere — ez alkalommal konzervatívabb, mint Ehwald. Több helyet tudnék felsorolni, ahol Némethy a kéziratos hagyományt helyesebben értékelve, Ehwald szövegét vitán felül helyesbítette. Így pl. — hogy csak a fontosabbakat említsem — v. 14. *siquis amat* (RET¹) — *amans* helyett; v. 111. *qua* (E) — *quam* helyett; v. 351. *sua cum linet ora* (E) — *cum conlinet* helyett; v. 758. *impius* (E) — *ipsius* helyett szinte kétségtelenül a helyes szöveget képviselik.

A magam részéről még nagyobb mértékben, mint ahogyan ezt Némethy tette, kihasználtam volna Vollmer apparátusát Ehwald szövegének helyesbítésére. Néhány példa talán igazolja álláspontomat. V. 97. *de magnis fontibus* helyett valószínűbb az Etonensis szövege: *magnis de fontibus*. V. 190. az idézett párluzamos hely ellenére (mely különben a gyümölcsszedésre vo-

¹ R = Regius Heinsii, Paris. lat. 7311 saec. IX—X.

E = Etonensis saec. XI.

T = Floril. Paris. lat. 8069 saec. X—XI.

natkozik) aligha *deligit*, hanem inkább a szüretre inkább illő *colligit* (E. V. ö. Ovid. Metam. 8. 677). Nem ennyire szembeszőkö, de mégis megfontolandó v. 210. *sub parvis*. Az idézett két párhuzamos hely tagadhatatlanul nagyon támogatja Bentley szelleges coniecturáját. Azonban a kéziratok *supremis* szövegéből a kitünő értelmet adó *sub primis* palaeographiailag könnyebben levezethető. V. 651 inkább elfogadom RE *altior* olvasatát, mint Riese *acrior*-ját. Túlságosan merésznek gondolom továbbá a V. 756. magyarázatát, bár *qua* két kéziratban is szerepel (RE). A régi *quid caveas*, (cavere!) *actor*, *quid iuvet*, *arte docet* érzésem szerint kielégítő értelmet ad. Különben *qua* olvasattal is magyarázható a hely anélkül, hogy *caveas*-t substantivumnak kellene vennünk. Ha Ovidiusból akadna a *cavea* = *nézőközön-ség* szóhasználatra meggyőző párhuzamos hely, akkor talán nem aggódalmaskodnám tovább.

De nem a szövegben van a munka tulajdonképpeni súlypontja, hanem a magyarázatokban. Némethy világosan megmondja, mit akar adni: verbális interpretációt. Ezen túl csak a legszükségesebb tárgyi magyarázatokra szorítkozik. A tudatosan megvont szűkebb korláton belül Némethy tökéletes munkát végzett. Az a páratlan tájékozottság, otthonosság, mellyel Némethy a költő nyelvhasználatát megvilágító, az értelem legfinomabb árnyalatait is felfedő párhuzamos helyeket a bővéből kiválogatja, valósággal elkápráztatja az olvasót. Alig van ma még egy olyan élő philologus, ki Ovidiust és mintáit úgy ismerne, mint Némethy s aki az alapvető verbális interpretációra hivatottabb lehetne.

Munkája abban a tekintetben is alapvető, hogy lehetővé teszi most már a *Remedia Amoris* behatóbb tárgyi tanulmányozását. Az itteni teendőik közül ez alkalommal csak egyre hívom fel a figyelmet. Azt hiszem, könnyű lenne igazolni, hogy a *Remedia* tulajdonképpen Lucretius IV. 1019 sqq. főbb motívumait szélesíti ki a jól ismert rhetorizáló technikával tanköltéménnyé, úgy, hogy a *Remedia* egyúttal az *Ars*-nak mintegy ellenkölteménye legyen.

(Budapest)

HUSZTI JÓZSEF.

Császár Elemér: Az irodalmi kritika. Budapest, 1923. Pallas 8-r. 112 l.

Az a felfordult világ, mely kritikai irodalmunkat napjainkban jellemzi, nem pusztán kuszált közviszonyainknak tükrözése, hanem egyúttal az uralkodó irodalmi eszmék zavarának is következménye. Itt volt azért legfőbb ideje, hogy az elmélet végre valahára rendet teremtsen a felkapott nézetek, hangos jelszavak s divatos irányok között. Erre a feladatra alig vállalkozhatott más valaki több joggal, mint Császár Elemér, ki eredményekben gazdag írói pályáján a kritikának legkülönbözőbb fajait művelte s határozott irodalmi elveiért megalkuvást nem ismerő bátorsággal folytatott évtizedeken keresztül heves harcokat. Neki éppúgy rendelkezésére állottak

értékes tapasztalatai, mint az elmélethez szükséges bölcséleti szempontok; széles látóköre megóvta az elfogultságtól, biztos ítélőereje pedig a képzelgés káprázataitól. Kutatásainak legkedveltebb területe a magyar irodalom élete volt, de éppoly szeretettel elemezte a nagy német kritikuskak, Lessingnek, egyéniségét és éppoly gyakran okult a francia kritikának, főképp Sainte-Beuve-nek és Brunettiére-nek jellemző eszméin.

Valamikor Gyulai Pál vetette fel szenvedélyes irodalmi vitáiban a kritika kérdéseit s többször hangoztatta a kritika jogait és kötelességeit, nyilatkozatai azonban rendkívüli erejük ellenére részint izgató programpontok vagy harci riadók voltak, részint az írói egyéniség rejtelmait tárták fel. Császár Elemér fejtegetéseiből sem hiányzik az alanyiség, a kritika jelentőségének bensőséges átérzése, mindazáltal az ő törekvéseinek tárgya egészen más, valójában a kritika elmélete.

Minél újszerűbb volt e feladat irodalmunkban, annál több körültekintést követelt. Aki a kritikának egész területét át akarta kutatni, arra a meghatározásoknak s határmegállapításoknak egész sora, a rokon fogalmak összevetése s elkülönítése várt. Így határozza meg Császár Elemér a kritika természetét, a rokon tudományokhoz, főképp az esztétikához s az irodalomtörténethez való viszonyát. Míg egyfelől bizonyítja a kritika jogosultságát és jelentőségét, másfelől megállapítja a kritika irányait és fajait, végül megrajzolja a jó kritika eszményképét. Hogy ily munkának minő nehézségeket kell leküzdenie, mutatja az, hogy a két rokon irodalmi műfajt: a tanulmányt és kritikát még a mélyreható elemzés sem tudta egymástól egészen biztos határokkal elkülöníteni.

Egyik legfőbb érdeme Császár Elemérnek a pontos rajz, mellyel a műbírálatnak egész körét állítja elének. A gyakorlat oly önkényesen használta a műkifejezéseket, oly szeszélyesen zavarta össze a rokon fogalmakat, hogy az elméletírónak valójában előről kellett munkáját kezdenie. Így indult ki a görög szó jelentésének magyarázatából, hogy megrögzítse a kritika fogalmát, majd a fogalom körét szűkítve, elválassza a tudományos bírálatot a műbírálattól s végül kiemelje az irodalmi kritikának minden ismertető jegyét. A fogalmaknak és eszméknek ily tisztázása a felületes olvasó előtt feleslegesnek tetszhetik, annál biztosabb alapul szolgál az elméletnek az irodalmi jelenségek elemzésében. Aki ily alapozó munka értékét nem fogja fel, az bizonyára megbotránkoznék Greguss Ágost eljárásán is, ki *Széptanában* a szép és rút körét több oldalról vette szemügyre, hogy a szép és rút fajait minél élesebben határozhassa meg. Császár Elemér azonban nemcsak szabatosságra törekedett elméleti fejtegetéseiben, hanem teljességre is. Alig van a kritikának függő kérdése, melyet valamiképen közelebb ne vitt volna a megoldáshoz, úgy hogy tanulmányában, bármily vázlatosan, az irodalmi kritikának valóságos rendszerét adja.

Még jelentősebbé teszi Császár Elemér tanulmányát az az emelkedett, nemes irodalmi erkölcs, mely minden sorát áthatja. Kutatásainak irányát mindig az irodalom érdeke szabja meg. Ezért állítja a kritikusi erényeket oly magas emelvénnyre, hogy minél

általánosabb tiszteletet ébresszen irántuk. A kritikustól megkívánja az elfogulatlanságot, legalább is a tárgyiasságra való törekvést, de éppúgy nagyra becsüli az írói egyéniség határozott jeleit, főkép a meggyőződés erejét. Nagy értékek szemében az elvszerűség és következetesség is, de a küzdelem sokkal inkább eleme, hogy sem a pártállás elrejtését dicsfénnyel tudná körülvenni. A művészet temploma szent előtte, de minél nemesebb érzelmekkel lépi át küszöbét, annál kíméletlenebb a kufárokkal szemben, kik a művészetet az élelmesség vásárpiacává alacsonyítják. Ezért csatolja a kritikus erényekhez részben alapjukat, részben élesztőjüket: a bátorságot, az erkölcsi erőt. Ez a szellem tulajdonkép a magyar irodalom fénykorának drága hagyománya, Gyulai Pál dús irodalmi hagyatékának megbecsülése, a legbecsesebb hódolat annak, mire a tanulmány élén álló ajánlás figyelmeztet bennünket, — Gyulai Pál emlékének.

Császár Elemér tanulmányára, mint a lélekfegyelemnek kétségtelen jelére s a férfias írói egyéniség nyilatkozására, jelentős szerep vár irodalmunkban. A szabatos okfejtés arra van hivatva, hogy biztos alapot szolgáltasson az elmélet merész épülete számára. Az emelkedett szellemű kritikus hitvallása pedig, amennyiben hadat üzen az elvtelenségnek, a képmutatásnak s az egyéni önkénynek, oszlatni fogja azt a homályt, mely kritikai irodalmunkra ólomsúllyal nehezedik.

(Budapest.)

PAPP FERENC.

Bruckner Győző: A Szepesség népe. Budapest, 1922. A „Szepesi Szövetség“ kiadása. 16-r. 84. l. — **A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.** I. 1520—1745. Budapest, 1922. A „Szepesi Szövetség“ kiadása. 8-r. 613 l. — **A késmárki ág. hitv. ev. kerületi liceum pártfogóságának története.** Sárospatak, 1922. Ref. főiskola könyvnyomdája. 8-r. 108 l.

A szerző fenti három műve közül az első nagy tárgyszere-ttel megírt könyv, mely külön fejezetekben tárgyalja a Szepességen lakó egyes népfajok (németek, tótok, gorálok, ruthének, zsidók) általános népjellegét, babonás hiedelmeit, szokásait stb. Tudományos szempontból dicsérendő, hogy a népszerű előadásmód dacára a szerző gondosan közli mindig az illető község nevét, melyben az általa ismertetett helyi szokás, intézmény stb. él és hogy minden fejezetben a megfelelő szakirodalomra utal. Helyeslendő, hogy a szerző alkalom adtán kidomborítja e nemzetiségi ismertetés magyar vonatkozásait, pl. a szepesi németek hazafias ténykedéseit, a gorálság hivatását magyar nemzeti szempontból. Adatai megbízhatók, csupán egyes kisebb tévedéseket kell a mű esetleges új kiadása számára helyreigazítani.

Hogy a szerző a címül írt másik művében, illetve annak négy főrészében (A reformáció története, az ellenreformáció kísérletei és győzelemre jutása a Szepességen, a szepesi ev. egyház elnyomásának kora, az ág. hitv. ev. közoktatás története a

Szepességen) ilyen eleven és sokoldalú képeket festhetett a szepesi reformáció és ellenreformáció történetéből, azt a szerző egy évtizedre terjedő nagyon lelkiismeretes és rendkívül nagyterjedelmű kutató munkájának köszönheti. Nem is szorosan vett egyháztörténelmi művet ad benne, hanem hazánk művelődéstörténelmének egyik gazdag fejezetét, mert a szerző nem a theológus, hanem a történetíró szemüvegén át nézi a tárgyalandó anyagot. A szerző mindenütt visszamegy az eredeti kútforrásokhoz és ezeknek legszigorúbb kritikai elemzésével sikeresen kikerüli ezeknek sokszor egyoldalúan elfogult álláspontját. A vallási küzdelmek szövevényeiből mindig részrehajlás nélkül a történelmi igazságot igyekszik kihámozni. Így a felekezeti jellegű tárgyat határozottan a tárgyilagos történetírás magaslatára emelte. Gondosan megrostált tömördek új adataival a Szepesség kultúráját sok tekintetben más, az eddiginél helyesebb megvilágításba helyezte. Ime, a szerző új megállapításaiból legalább néhány.

Érdekes jelenség pl., hogy az ev. egyház a XVII. század elején a Szepességen még nem küszöbölte ki az egyházi átokkal való sujtást, mint büntető eszközt (154. l.). A szerző kimutatja, hogy a magyar történelemben szinte megkövült elnevezés: a 24 szepesi királyi város szövetsége helytelen, mert ez kezdetben nem politikai egyesület, hanem egyházi, t. i. a szepesi egyházak szövetsége (fraternitás) (7. l.). Szintügy feltárja azt, hogy a reformáció tanai nemcsak Németországból jutottak el a Szepességre, hanem saját hazánkból is: Lendischer Gy., a reformáció első terjesztőinek egyike, 1522-ben Budán rokonánál t. i. Henkel J.-nál ismerkedett meg velök (67. l.). Olmützer J. grófnak, kit a protestáns történetírók a katolikus vallásra való áttérése miatt mint hitehagyottat szoktak felelőssé tenni az elzálogosított 13 szepesi város evangélikusainak akkori anyarú sorsáért, a szerző igazságot szolgáltat (351. skl.). Hasonlóképp kimutatja azt, hogy Thököly J. hadisikerei nemcsak a magyar királyt, hanem — ami a történetírók figyelmét eddig elkerülte — a lengyel királyt is az evangélikusok helyzetének lényeges könnyítésére kényszerítette (384. skll.). Még fontosabb új eredmény a szerző azon megállapítása, hogy a Szepesség nagy részének elszlávosítását egyrészt a 13 szepesi városnak Zsigmond király által való elzalogosítása indítja meg, másrészt — bár öntudatlanul — a Csáky-család ősei a rekatholizáló törekvések felkarolásával. — Valóban szerencse, hogy az érdemes szerző még a Felvidék elszakítása előtt aknázhatta ki a magyar művelődéstörténet számára e vidék gazdag művelődéstörténelmi anyagát.

Bruckner harmadik felsorolt műve vonzóan megírt jogi és művelődéstörténelmi tanulmány. Nyolc fejezetében és okleveles függelékében világosan előadja, hogy az 1533-ban keletkezett késmárki ev. latin iskolát miképp virágoztatta fel a késmárki ev. egyház, a nemesek és a szepesi ev. egyházközségek együttes példás áldozatkészsége. Épp a szerző

fáradhatatlan forráskutatásának köszönhető, hogy e három fenntartó tényező mindegyike idők folyamán elhomályosult pártfogósági jogait 1917-től kezdve újból gyakorolhatta.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

Pataki József: A magyar színészet története 1790—1890. Budapest, 1922. Táltos kiadás, 8-r. 224 l.

A dolgok rendes menete, hogy a tudományos részletkutatás megelőzi az összefoglaló, népszerűsítő könyveket. Ez esetben fordítva történt. Patakinak csak műve első részére, a fővárosi színészetnek csak 1837 előtti történetére állott rendelkezésére ilyen forrásmunka, Bayer József könyve s a vidéki színészet történetére Ferenczi Zoltán munkája a kolozsvári színészetéről s még néhány monográfia. Mindezt számbavéve szinte esodálatos, hogy feladatát ilyen sikeresen tudta megoldani. Könyve mindvégig érdekes, egyes színészek jellemzése olykor mesteri s érzik, hogy kongeniális művész tollából való. Ez a toll igen jó, azért nem érzik, hogy a szerző csak mellékfoglalkozásként forgatja. Ha felrovunk valamit, az egyedül az, hogy túlságosan népszerű törekszik lenni, túlságosan szemléletes; nagyon is igyekszik az Országos Színészegyesület pályázatának követelményeihez alkalmazkodni, hogy a pályamű „népies elbeszélő formában” legyen írva. Nem is értünk vele egyet mindenben; mindenekelőtt abban nem, hogy olyan nagyon haragszik a németekre, akiktől pedig a mi színészetünk is nagyon sokat tanult. És úgy hisszük, hogy Pest vármegye nemes uraival is igazságtalan egy kissé. Bizonyos, hogy „Földváry uraimék” Kántornéval szemben elhamarkodták a dolgot, amikor nem szerződtették s az is igaz, hogy „színházat nem lehet káplárpálcával dirigálni”. De való az is, hogy nemcsak a vármegyei kormányzat az oka az első évek sikertelenségének s annak, hogy a dráma az operával szemben Hamupipőke szerepére volt kárhozthatva. Ez mindenütt úgy van és úgy lesz, ahol az opera és dráma együtt vannak. Bajzának elméletben igaza lehetett az operakultusz elítélésében, de enélkül a Nemzeti Színház egyáltalában nem bírta volna meg a német színház konkurenciáját s mikor legyűrte, az operával gyűrte le.

De ezek részletkérdések; Pataki szinte lehetetlent váltott valóra s nagy hiányt pótoló könyvével. A magyar közönség kezébe igazán figyelemreméltó könyv került, amelyből méltó képet kap a magyar színészet történetének első száz évéről.

(Budapest.)

KADAR JOLÁN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Herbert Schönebaum: Die Kenntniss der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme. (Ungarische Bibliothek für das ungarische Institut an der Universität Berlin, herausgeg. v. Robert Gragger, Erste Reihe, 5.), Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin u. Leipzig, 1922. S. 50.

Az Ungarische Bibliothek eme legújabb füzetének az a célja, hogy a bizánci történetíróknak a honfoglalás előtti magyar történetre vonatkozó adatait az idetartozó s legnagyobb részben magyar nyelven írt szakirodalommal együtt összefoglalólag ismertesse s ily módon az e téren folytatott kutatások jelenlegi állásáról elsősorban a nyelvünket nem értő külföldi tudományos köröket tájékoztassa. Ezt a feladatot Schönebaum úgy oldja meg, hogy kezdve a VI. sz. Malalas *Μουσαλ-λῆτος* egészen Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio c. műve magyar vonatkozású fejezeteiig chronologiai sorrendben ismerteti a byzantinusoknak a magyarokra vonatkozó, illetve a magyarokkal valami módon kapcsolathozható följegyzéseit. Theophylaktos (mely név e dolgozatban következőes sajtóhibával mindig Theophylaktes alakban olvasható) Simokattes *φροῦριον τῶν Μαζδαρῶν*-ja és Theophanes Confessor *Μουδρεπισ*-e érintése után, melyeket általában a „magyar“ névvel szokás azonosítani, következik Georgios Monachos alapján a 838–40-i makedon-magyar, majd a 893–4-i bolgár-magyar összeesapás ismertetése. E kettő közé egy hosszabb excursus van beékelve, mely a magyarok *Οὐγγροι*, *Οὐννοι* és *Τούρκοι* neveinek értelmezésével foglalkozik s az egész dolgozatnak majdnem a felét teszi ki. Szerző itt nagyjában azokon az alapokon áll, melyek referensnek „A magyarokra vonatkozó népevek a bizánci íróknál“ (Akad. Értek. I. o. XXI, 6.) c. értekezésében vannak lerakva, de néha mégis eltérő eredményekre jut, aminek okai abban keresendők, hogy a honfoglalás utáni bizánci kútfőket, valamint az idevonatkozó másnyelvű forrásokat elvi álaspontjának megfelelőleg teljesen kizárja a vizsgálat köréből s viszont nagy rokonszenvet áru el bizonyos tetszetős, de kéllőleg még meg nem okolt theóriák iránt. Amikor ő a bizánci forrásokból ismeretes *Ὅρρω*, *Οὐγγροι*, *Ὀνόγουροι* etc. népeveket a török *ujgur*, ill. *onujgur* nevekkal azonosítja, akkor tulajdonkép azt a hypothesis-t eleveníti fel, melyet legutóbb *Thury* fejtett ki nagy apparátussal a Századokban (1896. évf. 880. és k. lk.), de amely sem történeti, sem nyelvtudományi szempontból nem tekinthető teljesen tisztázottnak. Az *Οὐννοι* és *Τούρκοι* neveket politikai fogalmaknak tekinti s a magyarokra való alkalmazásukat azon az alapon magyarázza, hogy az ugurok, kiktől a magyarok *Οὐγγροι* neve származik, politikailag előbb a hún, majd a turk birodalom kebelébe tartoztak. Azt hiszem, kissé sokat tesz föl szerző Georgiosról, az egyszerű

szerzetesről, amidőn azt hiszi, hogy a IX. századi magyaroknak a VI. sz. ugurok fészkeből való kiindulását, valamint előzőleg a hún és turk birodalomhoz való tartozását Georgios Monachos ismerte volna s ezen tudása alapján nevezte volna el őket Οὐρροι-nak, Οὐννοι-nak és Τοῦρκοι-nak egyszerre. E neveknek politikai értelemben való használata ellen igen súlyos érvek hozhatók fel. Így többek közt az is, hogy az egykorú források világosan megkülönböztetik a húnoktól és turkoktól a nekik alávetett, de tőlük különböző népeket s rendszerint a saját törzsnevükön nevezik, mely mellett az Οὐννοι és Τοῦρκοι csak mint epithetonok szerepelnek. Másfelől a hún és turk nevek a hún és turk birodalmak bukása után még sok száz esztendeig élnek a byzantinusok használatában oly népekre alkalmazva, melyeknek semmi közük nem volt a hún, illetve turk birodalomhoz. Mást, mint geographiai és kulturális értelmet, — melyekhez Schönebaum is mindannyiszor visszatér, valahányszor politikai theóriájával zsákutcába kerül, — nem lehet tulajdonítani ez elnevezéseknek.

Böles Leó Taktikájának tárgyalásánál fenntartás nélkül elfogadjuk mindazt, amit referens idevonatkozó értekezésében (Akad. Érték. I. o. XXIII, 4.) úgy a Taktikának magyar szempontból való hitelessége, mint a Taktika főforrásának szerzősége kérdésében kifejtett. Ezt ő is Herakleios császár művének tartja. Célyszerű és programjába egészen beleillő lett volna, ha itt szerző az ősmagyar hadviselési módot Leó alapján összefoglalólag ismertette volna.

Az utolsó fejezetben kerül rá a sor a legfontosabb forrás, a Konstantinos-féle „de administrando imperio” ismertetésére. Itt szerző nagyon helyesen nem elégszik meg a híres 38. fejezet elemzésével, hanem kiterjeszkedik mindazokra a részekre, melyek a magyarokkal szomszédos, vagy velük szorosabb összefüggésben levő népekkel (besenyők, kazárok, fekete bolgárok stb.) foglalkoznak. Újat nem igen találunk e részben. Az adatok értelmezésénél mellőzi az eddigi kutatásoknál felmerült kontroverziákat, rendszerint csak annak a nézetnek ismertetésére szorítkozik, melyet leghelyesebbnek tart. Egy már eldöntöttnek tekinthető kérdésnél ez a módszer nem kifogásolható, de még megoldásra váró problémáknál (mint pl. Lebedia, Ételköz, a honfoglalás mikéntje) tanulságos lett volna a vonatkozó, szétágazó vélemények szembeállításával és kritikai ismertetésével a problémák méreteire rávilágítani. Általában megfelelőbb lett volna, ha a népnevekről szóló excursus helyett szerző ezt a részt dolgozta volna ki részletesebben, ahol valóban a honfoglalás előtti magyarságot érintő elsőrendű, reális történeti anyag értelmezése és értékelése került szóba.

A dolgozat a felhozott észrevételek ellenére is jó szolgálatot tesz a magyar őstörténetre vonatkozó kutatások főeredményeinek a külföld előtt való megismertetése tekintetében. Dícsérettel kell kiemelnünk szerzőnek az idevonatkozó, legnagyobb részt magyarnyelvű szakirodalomban való tökéletes jártassá-

gát s a jegyzetekben közölt bibliographia gazdagságát. Reméljük, hogy Schönebaum könyve széles körökben fog érdeklődést keltetni a magyar őstörténet és problémáinak megoldására irányuló nagykiterjedésű tudományos munkásság iránt.

(Debrecen.)

DARKÓ JENŐ.

Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff: Pindaros. Berlin, Weidmann, 1922, 8-r. 528 l.

Pindarosról, e sokat csodált és keveset olvasott lyrikusról könyvet írni azok közé az igen nehéz vállalkozások közé tartozik, amelyet csak olyan zsenik tudnak elvégezni, mint a berlini princeps philologorum, aki az egész tudósvilágot bámulatba ejtő termékenységgel aggkorára egy nem remélt másodvirágzás csodálatos színpompájában bontakozik ki szemünk láttára. Közel 40 esztendeje, hogy a VI. olympiai óda magyarázatával (Isylos 1886) új utat tör a P.-kutatás számára s most egy hatalmas pálya végén valóra váltotta azokat a reményeket, amiket akkor oly teljes joggal keltett. A P.-kutatás terén azóta sok minden történt. O. Schroeder és A. Drachmann szöveg, ill. scholionkiadásai megadták végre a kutatás számára az eddig nélkülözött biztos alapot, a papyrusleletek P. költészetének ismeretlen oldalaival ismertettek meg s a nagy archaeologiai fölfedezések, Aigina, Olympia, Delphi, Delos föltárása közelebb hozta számunkra P. korát. A nagy thebaei lyrikusnak mégis még mindig sokkal, majdnem mindennel adós maradt a philologia. Ennek az adósságnak egy részét törleszti most le W. nagy P.-könyve.

Egy részét, mondtam. Amit ugyancsak W. egy művéről — Platon 1920² — mondott magyar ismertetője (EPHK 1921, 49 l.), hogy nem adja meg a magáét Platonnak a philosophusnak, a politikusnak talán túlsokat ad, ugyanazt mutatis mutandis el lehet mondani P.-áról is, a philologus és történetírónak ugyanaz az objectivismusa jellemzi ezt a művét is. W.-t itt is az ember, a férfi, a küzdelmekkel s viharokkal teljes V. század görög városaival, közéleti nagyságaival, eseményeivel kapcsolatba állított, eredeti milieujébe visszahelyezett történelmi alak, Pindaros, érdeklő elsősorban, — a költő, mint költő, mint genosának utólérhetetlen képviselője mérsékeltebb figyelemben részesül. Itt is hű marad a történet-kritikai módszerhez. Mielőtt tehát P. költészetének „magasabb” szempontú értékeléséhez fogunk, előbb a teljes megértés által magához az emberhez kell közelítköznünk. Ha ezt akarjuk, akkor teljesen a költő álláspontjára kell helyezkednünk s minden tárgyi s egyéni vonatkozást úgy földerítnünk s oly fontosnak vennünk, mint ahogy ismerte s értékelte azokat maga a költő. „Mondhatná valaki nagy kevélyen — mondja W. — mit törődöm Agesiasszal és Agesidamossal s az egész históriai lim-lommal, én a költeményből P. hangját hallom, az ő szelleme árad felém s a lelkem lendülete intuitive érezeti velem, hogyan szárnyal P.-é. Hát csak teljék kedve benne. Az ilyen eredeti ember csak szárnyal-

jon. A tudomány azonban, amely az igazságra törekszik és az ő szolgája, aki e szolgálatban leli jutalmát, lépésről-lépésre halad útján.“ A lélekhez csak a teljes tárgyismeret útján lehet elindulni. „Minekünk, akik becsületesen küzdünk a megértésért, élmény az, ha érezzük: most megvan! Valóban, ez sokszor hirtelen, divinando, villan fel éppúgy, mint egy jó konjektúra. De aki intuícióval kezdi s a kutatást (Historie) lenézi, az a sötétbe ugrik.“ Ezzel a módszeres elvvel indul neki W. a P.-exegesis-nek; ezt annál nyugodtabban is teszi, mert a P.-problémák egyik legnehezebbike, a metrikai alól már tehermentesítette magát egy 1921-ben megjelent művében, a Griechische Verskunst-ban. Az egész könyv nem egyéb, mint P. életének, egyénisége kialakulásának történeti rajza. Ennek megfelelően sorra veszi a költeményeket a töredékekkel együtt keletkezésük időrendjében s rajtuk keresztül vezeti az olvasót végig a költő életének egyes fázisain. Nagy gonddal s helyszíni szemlén is alapuló archaeologiai tudással rekonstruálja mindazokat a helyeket, Thebait, Athent, Aiginát, Delphit, Spartát, Syrakusait, ahol P. megfordult s hogy erre mily nagy súlyt helyez, azt kifejezte azzal is, hogy a könyvet Adolf Furtwänglernek ajánlotta. Ez és az egész historiai anyag fölött synchronistikus módon való feltétlen uralma kelti végig az olvasóban azt az érzést, hogy itt biztos, reális talajon járunk. Ha jól megértettem, két elhatározó fontosságú vonást rajzol meg szerzőnk P. életében, amelyek hatása alól sohasem tud, de nem is akar szabadulni. Az egyik az a determináltság, melyet születésével kapott. P. az Aigidák sarja s így tagja nemcsak a thebait arisztokráciának, hanem annak a minden apró görög államban föllelhető s egymással mindenütt szolidáris, osztályöntudatos társadalmi rétegnek, amelyet ugyanazon panhellen herosok — a család őseinek — kultusza, az életmód és neveltetés azonossága mindig összetartott. A másik vonás, ami tulajdonkép a családi hagyományok és neveltetésének következménye volt, Delphihez, az apollói valláshoz való hűséges ragaszkodása, az a meggyőződéses hite, hogy neki ettől az istentől küldetése van, „Hogy a delphii isten már születésekor kiválasztotta őt magának, abban P. oly erősen hihetett, mint ahogy csak egy katolikus hisz a védszentjéhez való tartozandóságában.“ E két vonás emeli őt elérhetetlen magasságba kortársai, illetve költőtársai, egy keosi Simonides, egy Bakchylides fölé. Ezek fejedelmek, gazdagok kegyeit kereső, költészetükből élő, pénzért dolgozó mesteremberek vele szemben. Ő csak magával egyenrangúaknak, fejedelmeknek, barátainak vagy városoknak ír s ha szól, a vates hangja az, a múzák profétájáé. Tizenhét könyvéből csak négy maradt fenn s ezek csak győzelmi ódákat tartalmaznak, vagy olyanokat, amelyeket az ókori grammatikusok annak tartottak. Ez okozta, hogy P.-ban a hellen athletika költőjét lássák, feledve, hogy túlnyomóan kultuszdalokat szerzett, hogy modern szóval élve papköltő volt. Hogy mennyire nem érdekelte P.-t a verseny, mint ilyen, azt mutatja az is, hogy ódáiból semmi képet

sem nyerünk a versenyjátékok lefolyásáról, a nézők izgalmaról, a győztesek lelki állapotáról. Az ő szemében a versenyen aratott győzelem csak az ember lényének legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása: áperő nyilvánult meg, ezt dicsőíti.

P. első költeményétől, a X. pyth. ódától (—498) az utolsóig, melyet már 52 évvel később, 72 éves korában írt (VIII. pyth. óda), egy sikerekben és csalódásokban gazdag élet s körülötte Hellas legheroikusabb kora rekonstruálódik az olvasó előtt W. vezetése nyomán. Különösen mesteri s lelkünkbe markol a 480-ik év sötét sejtelmektől terhes vívódásainak lélektani rajza. Thebai, P. Thebailja nem került ki oly símán e napok végzetes dilemmájából, melybe a kis görög államokat egyéni érdekeik és az egyetemleges görögség érdekei közt támadt ellentét sodorta, mint amily símán kikerült a még határozottabban médpárti Delphi (amelynek világegyházi jellegét az én érzésem szerint talán indokolatlanul túlozza W.). P. is a semlegességet tanácsolja Thebainak, az események nem neki adnak igazat s bár Thebai megmenekül a hűtlen görög államokra kimért megsemmisítéstől, P. érthető módon hallgatni kénytelen, míg az emberek felejteneek egy kicsit. El kell olvasni W. exegesisével a VIII. és V. isthmosi ódát, hogyan áll tétován s tapogatózva a diadalmi mámorban újjászülető nemzeti érzés előtt az események alakulásától alaposan megcáfolt költő, hogyan teszi meg bátortalanul az első lépést ez új világ felé s hogyan csuklik el az új idők győzelmi himnuszát daloló költő hangja, mert hazájára, a megalázott Thebaira gondol. Igazi emberi dokumentumot tár föl itt W. csodálatos intuícióval s megértő, meleg szívvel. Aztán tovább kísérvük tekintélye tetőpontjáig, mikor költészetének hatása oly erős, hogy azzal csak Isokrates publicisztikai tevékenységét tudja párhuzamba állítani W., apró lyrai intermezzók szakítják meg itt-ott a nagyvonalú életet, míg elkövetkezik az utolsó kor-szak. A 463-iki napfogyatkozásra írt hyporchema vezet be a felvonást. A hatalom és szerenese ideje P. számára elmúlt, P. költészetében a csendes, lemondó hang kezd úrrá lenni. Utolsó ódája komor akkorddal végződik. σκιάς ὄναρ ἀνδρῶντος. Egy boldog óra gyönyöre nem kárpótol az egész élet haszontalanságáért. Mikor meghalt, már rég divatjamult ember volt. A klasszikus ion-att. Athen idegenül nézett az archaikus boiótiai költőre. Csak később fedezték fel újra.

Függelékül egypár excursus zárja be e nagyszerű könyvet, mely kiinduló pontja lesz minden elkövetkezendő P.-tanulmányoknak.

LAJTI ISTVÁN.

Josef Nadler: Die Berliner Romantik, 1800—1814. Ein Beitrag zur gemeinwölkischen Frage: Renaissance, Romantik, Restauration. Berlin, 1921. 8-r. 235 l.

Ernst Troeltsch, a berlini egyetem nemrég elhunyt filozófusa egyik időszerű tanulmányában (*Die Revolution in der Wissenschaft*. Schmollers Jahrb. 45. k. 4. f. 65—94. l.) a tudományban feltűnő „forradalmi” jelenségekkel foglalkozik. Ezek az új tudományos mozgalmak és irányok a legélesebb ellentétben vannak mindazzal, amit a politikában „forradalmi”-nak neveznek; Troeltsch elsősorban azokat a szellemi tudományokat vizsgálja, amelyekben a tudományos gondolkodás átalakulása a legerőteljesebben mutatkozik. Az irodalomtörténetírásban két egyéniség köré csoportosul az ifjú nemzedék. Ez a két egyéniség: Friedrich Gundolf és Josef Nadler. Gundolf individualiztikus relativizmuson alapuló módszerét hívei és ellenégei minden oldalról megvilágították (Legrészletesebb ismeretetését l. az „Euphorion” Gundolf-füzetében, v. ö. Minerva, I. 265.). Kevésbé ismeretes Nadler munkássága, akinek Troeltsch e tanulmányában csak legutóbbi megjelent könyvét (*Die Berliner Romantik 1800—1814*, Berlin, 1921.) ismerteti. Nadlernek ez a könyve — de csakis ez — valóban beletartozik a „forradalmi” tudományos irodalomba, amelyről Troeltsch azt mondja, „zeigt den Beginn der grossen Weltreaktion gegen die demokratische und sozialistische Aufklärung, gegen die rationale Selbstherrlichkeit... der das Dasein hemmungslos organisierenden Vernunft”. Nadler irodalomszemlélete az újabb német irodalomtörténetírás egyik legérdekesebb kísérlete és termékeny szempontjaival hasznos útmutatásokat nyújthat a magyar irodalomtörténetírásnak is.

A berlini romantikáról írt könyv tulajdonképen Nadler nagy német irodalomtörténetének (*Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. Regensburg, I. 1912, II. 1913, III. 1918.) egyik bővített fejezete. Hatalmas munkáját August Sauernek, volt prágai tanárának ajánlotta és valóban Sauer egyik tanulmánya (*Literaturgeschichte und Volkskunde*, 1908) volt Nadler irodalomfelfogásának főforrása. Az irodalomtörténetírásnak — Sauer szerint — további fejlődésében szorosan együtt kell haladnia az etnografiával, mert a német irodalom csodálatos gazdagsága és sokszínűsége csak abból a körülményből magyarázható, hogy mindegyik német törzs és táj a legalkalmasabb időpontban lépett az irodalmi élet színterére, illetve a legalkalmasabb időpontban vette át az irodalmi élet vezetését. Minden törzsnek és tájnak földrajzi helyzete, történelmi kialakulása és a lakosság vérkeveredése szerint megvan a maga lelkialkata, amely irodalmában tükröződik. Az „irodalom” fogalma Sauernél, és még inkább Nadlernél a legtágabb értelemben veendő; ezért is használják a „Literatur” helyett szívesebben a „Schrifttum” elnevezést, sőt Nadler első összefoglaló tanulmányának is *Die Entwicklung des deutschen Schrifttums* (Leipzig, 1912) címet adta. Mert „irodalom” min-

den írásmű, amely létrejöttében és közvetlen hatásában valamely megvizsgálandó földrajzi egységhez kapcsolódik: „Auf diesen Raum, nicht auf die Einzelpersönlichkeiten, ist alles abzustellen. Die Frage darf nicht lauten: was hat der und jener drucken lassen, sie muss heissen: was bildet sich geistig in diesem Raum heraus? Herkunft und Abstammung aller einzelnen, die geistig nur irgendwie in diesem Raum in Betracht kommen, ist zu sichern“. (Die Berliner Romantik, 14. l.) Nadler e mondatban még mesterét, Sauert szólaltatja meg. A területi és faji determináltság még a legnagyobb egyéniségek alkotásai-ban is kimutatható; Goethe alkotásai Sauer szerint a nyugati német törzsek szellemi életének legmagasabb fejlődési fokát képviselik, mert bennük nyilvánul meg legteljesebben e fejlődésnek legjellegzetesebb vonása: a klasszicizmusmal való kapcsolat.

Ez a felfogás, amely részleteiben még erősen emlékeztet Taine pozitivistá irodalomszemléletére, Nadlernél erősen módosul. Mindenekelőtt szigorú tudományos vizsgálat alá veszi az elméletet természettudományos oldaláról, amennyiben tételeinek érvényességét szembeállítja Rickert ismeretelméleti alapelveivel. Tudatosan beleolvasztja irodalomfelfogásába Lamprecht történetsszemléletét és a megvizsgálandó népi egység vagy terület szellemi életét egyénítő, lélektani szempontból igyekszik megközelíteni. Az egyes tájak és népegségek így módon egyénekké válnak, amelyek mindegyike a maga külön életét éli. Nadler módszere „individualizáló szociálpszichológiai“ módszerre fejlődik. Így nevezi azt egyik megértő bírálója, Richard Müller-Freienfels (*Psychologie und Literaturforschung*. Das literarische Echo. 1922. 342—343. l.), aki maga is igen értékes kísérlettel támogatta Nadler törekvéseit (*Psychologie des deutschen Menschen und seine Kultur*. München. 1921). Azonban Nadler ezen az úton szükségképen eljutott volna a pozitivistá irodalomfelfogás végső állomásához: irodalmi alkotásokat és egyéniségeket magyarázott volna meg ezeknél sokkal kevésbé ismert, homályos alapfogalmakból: a „faji szellem-ből“, vagy természeti erők misztikus együttműködéséből. Nadler érezte a módszerében rejlő veszedelmet. A berlini romantika tárgyalásánál a „faji szellemtől“ visszatér magukhoz a szellemi alkotásokhoz, amelyeknek gondolatvilága és formakészlete mégis csak legközvetlenebb úton vezet megértésükhöz. Nadler „szociálpszichológiai“ módszerét egyéniségekkel szemben nem alkalmazhatta azzal a merevséggel, mint pl. az alsófrank és alsószász irodalom legrégibb emlékeivel szemben, amelyeknek mindegyike — saját szavai szerint — éppen olyan értékes számára, mint Goethe „Faust“-ja. A romantika gondolatvilágát és eszményeit csupán biológiai tényezők alapján lehetetlen volt megértetni; itt szellemtörténeti összefüggéseket szigorúan figyelembe kellett venni, különben az elmélet kényszerzubbonyában erős egyéniségek élettelen bábokká merevedtek volna. Nadler finom átérző képességével ennek a feladatnak is kitű-

nően megfelelt. A romantikában a végtelenség misztériumában elmélyedő német szellemnek legősibb, legközvetlenebb megnyilatkozását látja, egyes kiemelkedő alkotásaiban pedig e végtelenség felé törekvő szellem egy-egy égető problémájának kidomborítását (Pl. Kleist „Käthechen von Heilbronn“-jában és „Penthesilea“-jában a tiszta férfiasság és nőiesség szembeállítását!). Nadler érdemén nem változtat az sem, hogy e szellem-történeti fejtegetéseit szinte öntudatlanul szövi munkájának kereteibe. Még akkor is biológiai alapon állónak hiszi magát, amikor a szellem-történeti vizsgálattal jut el a legszebb eredményekhez. Nagy irodalomtörténetében és a berlini romantikáról írt könyvében is a legértékesebb fejezetek azok, amelyekben kidomborítja azokat a szellemi erőket, amelyek valamely művészi alkotást, vagy a művészi alkotások egész sorozatát létrehozták.

Azonban Nadler azt kívánja az olvasótól, hogy munkáit az ő módszere szempontjából vizsgálja. Foglalkoznunk kell tehát ezzel az „individualizáló szociálpszichológiai“ módszerrel is, annál inkább, mert e módszer kellő óvatossággal és mértékkel alkalmazva valóban érdekes, eddig nem sejtett összefüggéseket világít meg.

A „romantika“ Nadler felfogása szerint kovencionális kifejezés, világirodalmi jelszó, amely a német mozgalom lényegére nézve nem mond semmit. A német romantika lényege a német műveltség történelmi anyagának újjáélesztése az egyén és a nemzet reformálására. Hasonló mozgalmak a világirodalom történetében a hellenizmus kora és az olasz renaissance. E mozgalmak keletkezését és kialakulását bizonyos törvényszerűség jellemzi, amelyet Nadler három pontban foglal össze: 1. A terület, amely az ilyen szellemi mozgalmak színhelye, rendesen kevert lakosságú. Az őslakosság vagy nagy tömegekben bevándorolt nomád-néppel gyarapodott, vagy apránként beköltöző, valamely kultúrnép kebeléből kivándorolt elemekkel keveredett. 2. Az így keletkezett új népegységben a már ottlakó „gazda-nép“ vagy a bevándorolt vendégnép szellemi túlsúlya kerekedhet felül. 3. Az első esetben a vendégnép magába olvasztja a gazda-nép szellemi tulajdonát. (Ezt a folyamatot mutatja pl. a német humanista- és renaissance-mozgalom, amelyet Nadler *információ*-nak nevez.) A második esetben a vendégnép feleleveníti saját történelmi kultúráját, hogy ezáltal az új területet szellemi és politikai tekintetben teljesen egybekapcsolja az anyaországgal. Ezt a folyamatot mutatja a német romantika berlini szakasza. Végül kialakul ez a szellemi mozgalom akkor is, ha valamely nép szellemi birtokát kívülről jövő idegen hatásokkal szemben meg akarja védeni. Ezt a folyamatot mutatja az olasz renaissance és a német romantika Berlinen kívül eső része.

A német szellemi élet színhelyét az Elba és a Saale választja ketté. A nyugati rész a német-antik kapcsolat jegyében fejlődik és betetőzése a német klasszicizmus: Goethe és Schiller.

A keleti rész német-szláv vérkeveredésű lakossága politikailag kb. 1740-ig teljesen külön él a németlakta terület másiktól. A szellemi élet is későn indul itt meg, kezdetben csak rendszertelen tapogatódzásban merül ki; a szlávok közé ékelt művelt német telepesek nem képesek a területet szellemileg teljesen meghódítani és az anyaországgal egységbe forrasztani. A kapcsolatot a nyugati részekkel igazán csak a misztikus-pietista irány teremti meg, amelynek legkiválóbb képviselői (Kaspar von Schwenckfeld, Johann Arnold, Jakob Böhme, Johann Scheffler) mind az Elbától keletre eső terület fiai. A misztikus elmélyedés, ez az ősnémet hajlam, megteremti az anyaország s az új terület között a lelki egységet és felébreszti a belső megújulás vágyát. Ez a megújulási folyamat abból a meggyőződésből indul ki, hogy az anyaország, (az Elbától nyugatra eső terület) szellemi fejlődésében már elért bizonyos eszményi fokot; ezt az új terület is elérheti oly módon, ha magáévá teszi az anyaország fejlettebb műveltségét. Ez a beolvasztási folyamat a berlini romantikus mozgalom lényege. Ily módon a berlini romantika kialakulásában igazolja Nadler hármas törvényét: 1. A szlávlakta terület műveletlen tömegei közé lassanként németek ékelődtek. 2. A „vendégnép” szellemi uralmába kerítette a „gazdanépet”. 3. Ez az újonnan keletkezett népegység szellemi fejlődése folyamán magába olvasztja a régi német törzsek szellemi eredményeit.

Miképpen illeszti Nadler a berlini romantika sokfelé ágazó alkotásait e szűkre szabott korlátok közé? Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy sokszor öntudatlanul átlépi e korlátokat. A romantikus mozgalom keletkezésének és kialakulásának tárgyalásában azonban sikeresen megmarad hármas alapértéle mellett. A megújulásnak két nagy apostola van keleten: Hamann és Herder. Hamann a teremtő lángész fogalmának vallásos meghatározásával az erkölcsi megújulás követelményét állítja fel; Herder hatalmas átérző erejével rámutat a történelmi tudat jelentőségére s így egységbe kovácsolja az egész keleti területet a nyugattal. Rámutat a szellemi élet megújulásának lehetőségeire: a költészetben az egyéni értékeket kell keresni és miután ezek leggazdagabban a régi német költészet alkotásaiban vannak meg, ezeket kell először megismerni. Herder fellépésétől kezdve az új szellemi mozgalom minden egyes képviselőjének középponti problémája az egyén és a nemzet újjászületése. A keleti német romantika tehát kettős irányú: amennyiben az egyén belső újjászületésére irányul: reformáció; amennyiben pedig az egész nemzetnek saját multját úján való újjászületésére irányul: renaissance. Elsősorban kereszténység-germán nemzeti mozgalom, amelynek szellemi vezérei legnagyobb részben Hamann és Herder iskolájából kerülnek ki. Ezek: Schleiermacher, Wackenroder, Tieck és végül Novalis. Novalis mutatott rá először tudatosan „Die Christenheit oder Europa” című tanulmányában az egész romantikus mozgalom lényegére, amely nem más, mint visszatérés a katolikus egy-

házhöz, a keresztény egység egyházához és visszatérés mind-azokhoz az irodalmi és művészi hagyományokhoz, amelyek a katolicizmus virágkorával összeforrottak.

Ennek az iránynak irodalmi középponttul meg kellett hódítani az újonnan megalakult állam fővárosát: Berlint. A legveszedelmesebb ellenfelek még mindig a racionalisták táborában egyesültek. Nicolai és társai nem válogatnak az eszközökben, hogy az új irányt és képviselőit nevetségessé tegyék. A romantika végleges győzelmét 1803—4 telén A. W. Schlegel előadásai vívják ki. Ezek az előadások megragadó, propagatórikus formában egyesítik a romantika törekvéseit. Az új eszmék érvényesülését siettetette a politikai megújulás szükségének érzete. A jeni katasztrófális vereség 1806-ban rombadöntötte Nagy Frigyes államát, a felvilágosodott Poroszországot. Napoleon a romantikus állameszme leghivatottabb hirdetője, aki Adam Müller szerint szükségszerű rombolást végzett, mert a megújulás útját egyengette. Müller a porosz nemes lelkialkatából kiindulva kifejti a romantika politikai és társadalmi ideálját: ennek lényege az egység, amelynek általános emberi, vallási alapon kell nyugodnia. Csak a belsőleg egységes emberek frontja alkothat természetes eszközökkel igazán nagy államot, nem pedig dinasztikus hatalom. Müller maga köré gyűjti a romantikus irány tehetségeit és hatalmas propagáló erejével megindítja az aktív politikai megújulás, az új államalkotás munkáját. Ezt az új szellemi és nemzeti közösséget a költészetben négy brandenburgi nemesi sarjadék juttatja kifejezésre: Kleist, Fouqué, Arnim és Tieck. Mind a négyen a hazai talajban gyökereznek (az idegen származású Fouqué is), a hagyományt ápolják s ezt a hagyományt nemcsak a régi német irodalom kincseiben keresik, hanem a szűkebb hazában is. A nemzeti megújulást műveikben kétféle irányban fejezik ki: Kleist néhány drámája és elbeszélése, Arnim és Tieck brandenburgi tárgyú novellái a szűkebb haza hagyománykincsét aknázák ki; műveik egy másik része (Kleist: Die Hermannschlacht — Fouqué: Der Zauberring — Arnim: Halle und Jerusalem, Die Kronenwächter) pedig rámutat a megújulás történelmi erőforrásaira.

Ez a gondolatmenet elég símulékonyan illeszkedik Nadler elméletének kereteibe. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Nadler igen mostohán bánik a berlini romantika három vezéralakjával: Fichtével és a két Schlegel-testvérrrel. Fichte filozófiája a racionalizmusból fejlődött, és hosszú utat tett meg, míg beszédei útján a romantikus gondolat nemzeti közkinccsé vált. A két Schlegel testvér is idegen, klasszicisztikus hajlammal kapcsolódik a mozgalmához. Ezekre Nadler nem alkalmazhatta beolvászati elméletét; itt ugyanazt az eszközt kellett igénybe vennie, amelyet gúnyolt ellenfelének, Walzelnek szemére vet: az ú. n. „Ansteckungstheorie“-t. Nadler ezt a megvetett elméletet művészi készséggel csempészi fejtegetéseibe, de mégis hallgatólagosan elismeri, hogy nem lehet a szellemi

élet ezerfelé szétágazó jelenségeit csupán biológiai tényezőkre visszavezetni.

Volna még néhány megjegyzésünk Nadler nagy irodalom-történetére a magyar szellemi élet szempontjából is. „Grenzpfähle habe ich nirgends beachtet, wo mir nur ein deutscher Laut entgegenklang“, — mondja az előszóban; és mégis, hasztalanul keressük a három vaskos kötetben a hazai német irodalmi törekvéseknek csak említését is. Pedig Nadler lelkes mestere, Sauer, meleg elismeréssel vette tudomásul azt a munkát, amelyet tőle függetlenül a *Német Philologiai Dolgozatok* a hazai német irodalmi törekvések rendszeres feldolgozására megindítottak. Ezeknek a kutatásoknak főbb eredményei Nadler előtt is ismereteseek; még könnyebben hozzáférhető az erdélyi szászok irodalmára vonatkozó anyag. A reformáció korának hatalmas irodalma, a felvilágosodás nagy nyelvi reformjainak hullámai hazánkban, a XIX. század első három évtizedének bámulatosan gazdag történeti költészete, úgy hisszük, szintén beletartozik Nadler irodalomtörténetébe. Beletartozik annál inkább, mivel Nadler — ismerve módszerének veszélyeit — az értékszempont kikapcsolásával fokozott filológiai pontosságot ígér. A magyarországi német irodalmi törekvések fejlődése éppen a tájirodalomtörténet szempontjából olyan érdekes probléma, amely semmiképen nem mellőzhető.

(Berlin.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

Gustav Roethe: Goethes Campagne in Frankreich. 1792. Eine philologische Untersuchung aus dem Weltkriege. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. 8-r. XI + 383. l.

E könyv még a háború alatt íródott. Roethe Gusztáv, ki ma is olyan temperamentumos mint ifjabb éveiben, maga is ott járt a nyugati harctéren. Ennek a munkának a gondolata is ott fogamzott meg. Könyvét két unokaöccsének s azon ifjú barátainak dedikálja, akik abban a nagy-nagy szerencsében részesültek, hogy a népükbe vetett sértetlen bizalmuk teljében haltak szép halált hazájukért. Szinte látom ma is, hogy milyen energikusan emelte fel gondolkozó fejét, mikor 1918 nyarán a nála levő társaságban egy enyhe szó emelkedett a háború ellen. Roethe, a filológus megilletődéssel járt-kelt azokon a helyeken, ahol egykor a nagy költő megfordult hasonló körülmények közt, de Roethe érezte, hogy nem tud egészen egyetérteni Goethevel éppen ezekben a dolgokban, amelyek háborúra és — a hazára vonatkoznak. Nem bírta el a gondolatot, hogy Goethe itt nem mutatkozott olyannak, amilyennek a harcok természetek szerették volna és ezért határozta el, hogy apróra végig-elemzi Goethenek erre az életszakára vonatkozó írását.

Milyen mentő érveket bírt találni Roethe? Mindenekelőtt: Goethe sokkal később írta meg visszaemlékezését, 1820-ban meg 1821-ben. Másodszor: csak szórványosan álltak rendelkezésre

saját jegyzései, sok adatot nemcsak, hogy mások följegyzéseiből merített (így pl. a „Kämmerier“ Wagner naplójából), de még sok német sőt francia könyvhöz is kénytelen volt fordulni emlékezete felfrissítése céljából. Érdekesen mutatja ki Roethe Goethe öregkori stílusának legfeltűnőbb sajátosságai segítségével azt, hogy a „Campagne“ első része meglehetősen egységes és minden részletében a huszas években keletkezett, viszont a hozzá csatlakozó „Mainz ostroma“ azt látszik elárulni, hogy részben kevésbé átalakított régebbi följegyzésekkel bővült: „sie (die Belagerung) ist, abgesehen vom Schluss, ein einfaches, oft formloses Tagebuch; die ‚Campagne‘ dagegen ist ein Kunstwerk in Tagebuchform.“

Saját itinerariuma és Jäger-féle atlasza mellett Goethe első sorban J. C. Wagner, a weimari herceg magánpénztára örének naplóját használta fel. Roethe bő idézetek és alapos tartalmi elmondás segítségével ismerteti ezt a forrást, pontról-pontra kimutatva, hogy hogyan és mit vett innen Goethe. Egy részlet bennünket magyarokat is közelebből érdekelhet e Wagner-féle naplóból. Mainz ostromának leírásánál szó van arról, hogy von Stein asztalánál gyakran találkozott egy von Hinsi nevű császári kapitánnyal, aki szívesen elmesélte atyja különös történetét. „Sein Vater war“, írja Wagner (438. l.), „nebst noch einen Edelmann, das Oberhaupt einer Verschwörung gegen den Magistrat von Bern (der H. Rittmeister war damalen noch sehr jung). Beyde Oberhäupter dieser Verschwörung wurden durch das Schwert zum Tode verdamt. Der Mittschuldige des Herrn von Hinsi wurde zuerst für den Augen des erstern, und zwar unglücklich hingerichtet! Herr v. Hinsi redete hierauf den Nachrichten mit folgenden Worten an: Du richtest wie dein Magister! setzte sich hierauf auf den Stuhl und liess sich auch seinen Kopff abschlagen, mit welchen es glücklicher als mit den ersten abging.“ Ez a kapitány senki más mint az 1849-ben Buda ostromakor elesett Hentzy tábornok atyja, s így nagyatyja volt az a Samuel Henzi, kinek kivégzéséről itt szó van.

A Wagner-féle naplón kívül főként Dumouriez és Massenbach emlékiratait, Lane munkáját „Geschichte der vier ersten Feldzüge des französischen Revolutionskrieges“ és az „Original Briefwechsel der Emigrierten“-t használta Goethe. Támaszkodott továbbá különösen jó emlékezőtehetségére, egykorú levelekre és volt társainak visszaemlékezéseire. Helyenként persze az emlékezett nem volt teljesen hű, így pl. minden valószínűség szerint nem Grothaus volt az, aki Verdunt megadásra szólította fel, amint ezt Goethe írja, hanem von Hompesch őrnagy, akit Wagner naplója nevez meg és aki talán azonos von Hompesch Károly báróval, a magyar trónról folyó weimari tárgyalások közvetítőjével.

Goethe mentségére nemcsak az szolgálhat, hogy annyi év telt el az események lefolyása és azoknak írott formába való öntése közt, hanem az is, hogy olyan nagyon jelentőségteljesek

voltak ezek a közbeeső évek: Poroszország bukása, Napoleon dicsősége s a nagy császár, kit Goethe megszeretett, bukása elég izgalmat keltettek ezen idő alatt. Goethe nem kedvelte az emigránsokat sem, akik meg is tévesztették a németeket; a hadjárat 1792-ben nem volt szerencsés, sőt túlságosan elkedvetlenítő, a rossz idő, betegségek, a váratlan visszavonulás rosszabbul hatottak mint egy csatavesztés. A poroszokat amúgy sem kedvelte Goethe későbbi éveiben, viszont a franciákat szimpátiával nézte, noha a forradalmat természetesen nem pártolta. Mindent összegezve arra az eredményre jut Roethe, hogy, ha vannak is enyhítő körülmények, Goethe mégis háborúellenes volt, sőt kicsinyesen érzékeny is a háború okozta kellemetlenségek iránt. Személyes bátorsága nem hiányzott, ezt kimutatta ebben az 1792-i hadjáratban is, de nem volt harcos természet. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Goethe kozmopolita volt. Onnan veszi a szépet, ahol látja és mintegy az egész keserves küzdelem fölött lebeg.

(Budapest)

KOSZÓ JÁNOS.

A. K. Kober: Geschichte der religiösen Dichtung in Deutschland. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Seele. Essen, G. D. Baedeker 1919. 24 M. X+349 lap.

Ez az 1916-ban befejezett munka, amely csak 1919-ben látott napvilágot, azzal a jóslattal zárul, hogy a szellemet és a lelket békákba szorító materialisztikus kultúra véget ér.

Ma már nem látszik különösnek Kober könyvének bízó zárszava, sem pedig a munka alcíme: Adalék a német lélek fejlődéstörténetéhez.

Az első három fejezetben a pogánykor és a kereszténység terjedése korának, a középkornak, majd a reformáció idejének vallásos költészetét adja. Noha itt is vannak jellemző, markáns összefoglalásai, érdekes szempontjai, ez a rész mégis szenved a beletömörített sok adattól. Különös az is, hogy a grálmondáról, „Parzival”-ról jóformán meg sem emlékszik. „Die Gralssage ist dem Mittelalter lediglich eine ästhetische Gestaltung“, ennyivel gondolja elintézhetőnek. Luthertől megtagadja a specifikusan művészi momentumot, csak annyit enged meg: „wenn Dichten heisst: unter der reinen Flamme eines einzigen Willenstriebes sein ganzes Dasein zu leben — dann ist Luther einer unseren grössten Dichter gewesen.“

Annál nagyobb odaadással éli bele magát Kober mind Klopstock mind a modernek (Hofmannsthal, G. Hauptmann, Rilke, Röttger) költészetébe, sőt Nietzsche-nek is helyet juttat lelkes fejtegetésében. „Diese dem deutschen Dichten ja schon immer vertraute Dissonanz (der Zwiespalt zwischen Wollen und Wirklichkeit) erscheint bei Nietzsche in der Form einer letzten endgültigen Entscheidung. Hegel versuchte sie zu lösen durch reines Denken, bei Schopenhauer revoltierte der Wille dagegen, Hebbel strebt beides zu vereinigen, aber es siegt bei ihm

noch einmal das Denken. Nietzsche bezeichnet dagegen den Rückschlag des reinen Gefühls . . . Seit Nietzsche wird in Deutschland Philosophie wieder *erlebt*.

Jól meg bírja éreztetni a német filozófia és költészet együtt-haladását, egymásbafonódását, mindkettőnek a vallási problémákkal való összeszőződését.

Akinek semmi érzéke sincs a nagy metafizikai problémák iránt és nem bír a költészetben halálosan, döbbenetesen komoly lelki küzdelmet látni valami magasabbért, eszményibbért, a lét és nem-lét magyarázatáért, hitért, meggyőződésért, az is olyasmit fog érezni e munka olvasása után, mintha hályog esett volna le szeméről.

(Budapest)

KOSZÓ JÁNOS.

Pierre de Nolhac: Ronsard et l'humanisme. Paris, Champion 1921. 8-r. XI + 365 l. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 227. füz.)

A francia renaissance irodalomtörténetének újabb fellendülése óta Ronsard a francia kutatás középpontjában áll, legalább is annyira, mint Rabelais, és tudományos népszerűségét a jövő évi négyszázados jubileum még jobban növelni fogja. Nolhac, kit eddig az olasz humanizmusról, főleg Petrarcaról írt tanulmányai tettek világszerte ismertté, természetszerűleg fordult tehát újabban a francia Pléiade felé, melyet az olasz humanizmushoz a legszorosabb kapesok fűzik. Új könyvében sem tagadta meg eddigi tudományos jellemét: fáradhatatlan, leleményes kutató-típus, aki ismeretlen történeti adatokból írja meg könyveit. Így aztán Ronsard tanulmányában hasztalan keressük a franciaországi humanizmus mélyebb összefüggéseit a francianyelvű irodalom renaissanceával: könyvének általános jellegét, néhány kivételes laptól eltekintve az „inédit“, a kiadatlan anyag történeti folyamatban való ismertetése adja meg. Elmarad tehát a legfontosabb probléma, amellyel egy *Ronsard et l'humanisme* című könyv szerzőjének tulajdonképpen foglalkoznia kell: az eredetiség problémája és a pogány világnézet hatásának kérdése; az utóbbinak még a külső, életrajzi megnyilvánulásai sem érintetnek (a Jodelle-féle bakáldozat, Belleau temetése stb.).

Ilyen szempontból Laumonier hatalmas, Ronsard-tanulmánya kétségtelenül többet nyújt Nolhac-énál. De Nolhac könyve így is gazdag tartalmú és élvezetes olvasmány a „ronsardisant“-ok számára. Első részében Ronsard humanista tanulmányait és főleg irodalmi felléptét rajzolja meg, s e fejezetből, mint általános érdekűt, csak azt a részt emelem ki, melyben az allegória doctrináját ismerteti s ennek történeti gyökereit Fulgentiusra vezeti vissza (69 l.). Nolhacnak sikerült azt a Seigneur Paul-t is azonosítani, ki Ronsard-t a humanizmus élvezeteibe bevezette. Jellemző tény, hogy Ronsard II. Henrik király istállójában ismerkedett meg Claudio Duchival:

ez az istálló ez időben „escole de tous honnertes et vertueux exercices“, nemcsak afféle közönséges lovarda. Vagyis: a francia irodalmi renaissance megindítója csak egy „cortegiano“-típus lehetett, az olasz renaissance nevelési ideálja, aki nem mesterség gyanánt űzi a költészetet, mint Marot, hanem nemesember és egyéb udvari, tehát testi követelményeknek is megfelel, aki ékesszóló, de egyúttal korrekt gentiluomo. Ilyenek iskolája volt a királyi istálló, ahol éppen egy olasz cortegiano magyarázza a fiatal francia écuyer-nek Virgilius halhatatlan szépségeit és műveli ki irodalmi ízlését, mert ez az ízlés a régi francia íróknál igen alacsony fokon állott.

A második részben Nohac Ronsard humanista barátságait ismerteti. Itt csak a magyar filológiára nézve érdekes fejezetet említem (VI.), melyben a lengyel humanizmusról, főleg Kochanowskiról ír, bő bibliográfiát nyújtva s mely talán a Balassi-kutatásra nézve nincs minden érdek híján. (Pl. Maria Kasterska könyve: *Les poètes latins polonais*, 1918.) Ugyanabban a fejezetben szerepel (210. l.) a Pléiade-nak egy magyar barátja is, a budai születésű Dudítius vagyis Dudits Sbardella András, pécsi püspök (1533–1589), a kor egyik legnemesebb humanistája, a tridenti zsinat hírhedt oratora, kit a kortársak csodálattal emlegetnek, s kit a magyar irodalomtörténet még csak hírből sem ismer. Dudits Páduában Muret-vel kötött szoros barátságot 1558-ban és minden bizonnyal ismerte Ronsard-t, hallhatta Dorat előadásait a Collège Coqueret-ben, vagy a Collège Royal-ban. G. M. Imbert a *Sonets exotériques* (Bordeaux, 1578) szerzője, szonettet ír hozzá s egy másikban így szólítja meg Utenhovet Ronsardék flamand barátját, Morel nevű mecénásának házi tanárját:

Quelque part que tu sois, Charles Utenhovie...
 Que fait ton Apollon? di le moi je te prie
 Et di moi de l'estat, si tu le scais ou non,
 De nostre cher ami, dont tant me plaist le nom,
 Dudice Sbardellat, grand honneur de l'Hongrie.

Könyvének harmadik részében Nohac Ronsard latin-nyelvű művecskéit ismerteti. A negyedik rész egy részletesen kidolgozott epizódja a könyvnek: a francia humanizmusnak mulatságos és mélyen bevilágító fejezete: Pierre Paschal és Ronsard barátságának története. A gascogne-i Paschal mint ciceronianus lép föl és ennél fogva mindenki töle várja, hogy Paulus Jovius mintájára megírja életrajzszerű elogiumát. Ronsard folyton magasztalja ódáiban. A király kinevezi historiagrafusának. Lassankint kiderül, hogy Paschal nem csinál semmit és hogy képtelen is volna a vállalt munkát elvégezni. Erre persze a humanisták egész táborra nekiesik az ál-ciceronianusnak és tönkre teszik kitűnő hírnevét. Sajátos humanista gondolat, hogy történetíró csakis ciceronianus lehet. Ez képes csak megörökíteni a kortársak emlékezetét. Ronsard jóhisze-

műen járt el: ő verseiben tette halhatatlanná, s elvárhatta, hogy már most barátja Paschal meg cicerói latinságában örökítse meg emlékét. Tipikus humanista érzés: az örökkévaló hírnév utáni sóvárgás.

Sok ehhez hasonló tanulságot rejt Nolhae könyve az irodalomtörténész számára: s most már talán eljött az idő, hogy ennek a nagy tudós-naiv költőnek opusát végre egy magasabb szintézisben szemlélhessük. Ezt a szintézist a centennárium bizonyosan meghezozza.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Carl Schmitt-Dorotíé: Politische Romantik. München und Leipzig. Verlag von Duncker und Humblot. 1919. VI + 162 l. 8—6.

A romanticizmus főképviseelőinek hatását a német nemzetállam kialakulásának gondolatára Meinecke fejtette ki *Weltbürgertum und Nationalstaat* című művében, amely a múlt évben már hatodik kiadásban jelent meg. Meinecke nagy szintéziséből, ahol Novalist, Fr. Schlegelt és A. Müllert egy sorban találjuk W. Humboldttal, Hallerral, Steinnel stb. A szerző kiválasztja a politikai romanticizmus képviselőit, s rendszerüket külön kutatás alá veszi.

A munka fölépítése igen átlátszó. A szerző, miután rövid bevezetésben rámutatott arra, hogy a romanticizmus fogalmához milyen ellentétes képzetek kapcsolódnak, ismerteti Fr. Schlegel és A. Müller politikai pályáját, azután áttér a romantikus szellem szerkezetének ismertetésére és bírálatára, amelyből önként következik az utolsó fejezet, a politikai romantika bírálata. Nem egyszer kénytelen már ismert dolgokat mondani, de felfogása egészében új, megfigyelései finomak, elmélete kivételesen széles filozófiai alapra van fölépítve.

A romanticizmusnak politikai szempontból való megítélésében a szélső pontokat egyfelől a szentszövetséget követő restaurationnak és a francia legitimistáknak meghatározásai másfelől a német polgári forradalom által alkotott meghatározások jelzik; az előbbinek felszabadult szubjektívizmus, forradalom, utóbbinak feudális-klerikális visszahatás, restauratio és politikai szolgaság voltak a jegyei. Az ellentétes meghatározások által támasztott zavarban a szerző úgy igazodik el, hogy a föltétlenül elismert politikai romantikusoknak, Fr. Schlegelnek és A. Müllernek műveiből megállapítja, hogy rendszerükben mi a lényeges.

A romantikus szellem szerkezetének vizsgálatánál a kor nagy filozófiai problémájának, a realitás keresésének szenteli Sch.-D. az első fejezetet. A régi metafizika legbiztosabb realitásának vagyis Istennek helyét a XVIII. század második felében és a XIX. század elején két új realitás foglalta el, mint a történeti folyamat legbiztosabb valósága és próbaköve. Az egyiknek, a közösségnek (nép, társadalom, nemzet, emberiség) mindenhatóságát már a „Contrat Social” hirdette, a francia forradalom

rendszere alapelvét tette, de meghagyta helyét a forradalom-ellenes és a legitimista gondolkodás is, mint a nemzet fogalmának. A másik legfőbb realitás a történelem, a „konzervatív istenség“, amely a chaotikus közösségből népet alkot. Ebben a rendszerben nem a maga ura többé a nép, mint Rousseaunál, hanem történeti fejlődéssé, egy rajta kívül álló demiurgos működésének eredménye; a forradalomnak éppen abban van a bűne és egyben a tévedése, hogy azt hitte, lehet valamit mesterségesen „alkotni“, míg a Metternich-féle restaurációt éppen az igazolja, hogy a történetileg létrejöttet állította vissza. — A romanticizmusnak sokáig nehéz volt a helyzete a filozófiai rendszerek harcában; Fichte individualizmusának hatása alatt a zseniális egyént fogadta el legfőbb realitásnak, de nem tudott elzárkózni a két új realitás, a közösség és a történelem hatalma elől sem.

A katolikus egyházban végre megtalálták a romantikusok mindazt, amit kerestek: a nagy irracionális közösséget, a világtörténeti hagyományt, s a régi metafizika Istenét. Bizonyos fokú rezerválás mellett katolikusok lehettek, anélkül, hogy a filozófiai vitákban döntenők kellett volna, anélkül, hogy föl kellett volna védképen adniok idealizmusukat vagy a két újrealitást. Ebből magyarázható meg, hogy a katolikus egyház olyan hatalmas vonzóerőt tudott kifejteni a romantikusokra.

A történelem és a közösség romantikus hatásának megértésére tekintetbe kell azonban venni a lehetőség és valóság, a véges és végtelen összeütközéséből támadt bonyodalmat is. A romanticizmus félt minden definíciótól, minden tettől, mert az által a végtelen sok és talán végtelenül nagyszerű lehetőség egy adott esetre korlátozódott; nem alkotott filozófiai rendszert, hogy meg ne kösse magát, hanem töredékekben, aforizmákban (Novalis) sejtette gondolatainak bőségét és erejét, ezekben szólt a romantikus gondolkodású társadalomhoz. Hasonló a helyzet a jelennel is, amelyet megismerünk, mert az is ezer más lehetőséget semmisít meg egy adott tény kedvéért; hatalma elől a multba menekül a romantikus, mert az elmúlt tény, ha adott is, mégsem hat olyan evidensen, mint a jelen. Egy szóval a romanticizmus a realitás erejével ható jelen elől a távolba és a multba tért ki.

A romanticizmus nem kevésbé kereste a realitást, mint a kor többi filozófiai rendszere, de nem találta meg azt sehol sem fenntartás nélkül, nem találta a társadalomban, nem a történelemben, nem a régi metafizika Istenében; vágyakozott utána, s ez a vágya vezette arra, hogy azt egy látszólag nagyszerűbbel helyettesítse, s így eljutott az univerzum fogalmához.

A politikai romanticizmus megértésének szempontjából fontosabb lelki alkatának másik fele, occasionalizmusa. Geulinx és Malebranche filozófiájában Isten a végoka minden testi és lelki folyamatnak, ők a dualizmusnak Descartes által fölvetett problémáját nem oldják meg, hanem kitérnek előle úgy, hogy egy magasabb harmadik fogalomban egyesítik az antithe-

tikus fogalmakat. A romanticizmus az occasionalizmusra építette fel rendszerét, s a magasabb realitás, melyben náluk az ellentétek kiegyenlítődnek, hol az egyén, hol Isten, majd a történelem, majd a nép. Az occasionalista ethika, mivel szerinte nem az egyén cselekszik, hanem Isten cselekszik általa, az egyént logikusan nem teheti felelőssé tetteiért; az ember ethikai működése csak arra szorítkozhatik, hogy igenlő vagy tagadó hangulattal kíséri a tényeket. A romantikusok tényleg megtartották a teljes passzivitást; a nagy események hatása alól nem tudják kivonni magukat, a forradalom idején forradalmi a fel fogásuk, a restauráció alatt konzervatívek, de olyan embereket, mint Novalist, Fr. Schlegelt, A. Müllert meggyőződésük nem indít cselekvésre. Ők nem is akarnak cselekedni, nekik csak lelki élmény kell, hangulat, hogy az esztétikai folyamatok megindítója legyen.

Mi tehát a politikai romanticizmus? „...zene egy politikai programhoz..., kísérő affektus egy politikai folyamathoz..., benyomás, melyet a politikai valóság szuggerál“ (109. l.). „Nincs romantikus tevékenység.“ (U. o.) A német liberális meghatározásnak éppen az a hibája, hogy a romanticizmusnak az 1820-as években egyik feltűnő velejáróját, a katholizáló restauráció felé való hajlását vette lényegnek. Schlegel és Müller tevékenységét sem szabad más szempontból értékelni, mint esztétikaiból, éppen úgy, mint Novalisét. „Az új történeti érzést, az ébredező nemzeti érzést nem lehet a romanticizmus javára írni, a romantikusok azt éppoly kevésbé találták ki, vagy gyakoroltak reá mértékadó befolyást, mint ahogyan nem ők fedezték föl a katholicizmust.“ (115—116. l.) Az állam, a nemzet, a történelem, a katolikus egyház és terminológiája romantikus szempontból csak úgy értékelhetők, mint esztétikai folyamatokat megindító élmények. Romantikus eszmék nincsenek, csak romantizált eszmék, s a romantikusnak teljesen mindegy, hogy milyen tény válik lelki élményévé.

Ez a rövid ismertetés is elégséges annak a bemutatására, hogy milyen hatalmas koncepciójú eszmetörténeti tanulmányt állunk itt szemben; a szerző nemcsak a filozófiában járatos, még pedig kitűnően, hanem igen nagy a történelmi olvasottsággal bír. Meinecke a „Historische Zeitschrift“ 121. kötetében (292. és kk.) a műről írott bírálatában maga is elismeri, hogy az egyike „a legjelentősebbnek azok közül, amelyek az utolsó évtizedben a romanticizmusról megjelentek“, de ez nem tartja vissza attól, hogy — nézetünk szerint igen jogosan — súlyos kifogásokat ne emeljen ellene; szerinte Sch.-D. nem egyszer valósággal labdázik gondolataival, s ítélete túlszigorú, mert csak egy-két vezető romantikus személyt vesz bírálat alá, s nem veszi tekintetbe, hogy a romantikus érzések és értékítéletek milyen nagy hatással voltak olyan egyénekre is, akik egyáltalában nem számíthatók a romantikusok közé.

Sch.-D. módszerének tényleg nem egy hibája van. Több ízben tartózkodik a pontos és világos meghatározásoktól, mon-

datai néha azt a benyomást teszik, hogy a legelvonatbb fogalmak fölösleges kombinálása útján jöttek létre; egyfelől súlyos új ítéleteket nem magyaráz meg, másfelől az evidencia erejével hatókat fölöslegesen ismétli. Az egész mű olvasása közben az az érzésünk, hogy a romanticizmus rendszerének spekulatív fölépítése helyett gyümölcsözőbb lett volna Burke, a francia forradalmi ideológia, Rousseau és de Maistre közvetlen hatását kutatni bővebben. Arról, hogy a szerző ítélete túlszigorú, maga a romanticizmus hatása győzhet meg bennünket leginkább, amely Európának csaknem minden nemzeténél a legértékesebb kultúrájauakért indított küzdelemben nyilatkozik meg.

Ezek a kifogások lehetnek lényegeseek, de mindamellett Sch.-D. oly hatalmas perspektívát nyit könyvében, az eszmétörténeti kutatás olyan mélységeit tárja fel, hogy módszerének alapelvei előtt minden történetírónak meg kellene állania, mint a jövő megoldásra váró feladataiban egyik útbaigazítója előtt.

(Budapest.)

MISKOLCZY GYULA.

P. Boissonnade: Du Nouveau sur la Chanson de Roland. Champion, Paris 1923. 8-r, VI + 520 l.

Mióta a chanson de geste-kutatás a romantika útvesztőiről, a „népszellem“ birodalmának végtelen messzeségeiből visszatért a középkori történet jártabb és biztosabb útjára, a francia epika nem hogy vesztett volna költői szépségéből, hanem ellenkezőleg: szépült, színesedett. Ennek bizonyítéka P. Boissonnade-nak, a poitiers-i egyetem doyenének munkája. Roppant széleskörű kutatásai alapján feltárta annak a kornak történeti, földrajzi és művelődéstörténeti képét, amelyből a Chanson de Roland csirái fakadtak és a korabeli kapcsolatok segítségével új, teljesebb szépséggel bontakozik ki az egész költemény és a költő tudatos művészi alkotóereje.

Amit Bédier már sejtett és jelzett a *Légendes épiques*-ben, de még legújabban is csak tétoázva mert állítani, azt Boissonnade határozott biztossággal tűzi ki célul és kiindulópontul: „a chanson de geste-k leglényegükben anachronikusak“ (*Histoire de la nation française. Tome XII. Histoire des Lettres. 1. vol. par J. Bédier, A. Jeanroy et F. Picavet, 1922. p. 208*).

Boissonnade műve első részében a spanyolországi francia kereszteshadjáratok történetét adja, amely eddig úgyyszólván homályban volt. Pedig szerinte ezeknek a hadjáratoknak igen nagy a jelentősége, különösen a spanyol nemzet felszabadítása tekintetében a muzulmán iga alól. 1018-ban kezdődtek elszigetelt vállalkozásokkal és legmagasabb intenzitásukat 1064—1148 közt elérve, a XIII. század közepe felé végződtek, mikor már a spanyol államok elég erősek voltak ahhoz, hogy ne szoruljanak külföldi segítségre. Közel 34 hadjáratot vitt a francia lovagság a Pyreneusokon túl. Ezek közül 14 esik a XI., 15 a XII. és 5 a XIII. századra; 1017 és 1120 közt, a Chanson de Roland megjelenésének legkésőbbi időpontjáig 20 expedíciót irányítottak a

francia lovagok a spanyol kereszténység segítésére — a legfényesebbeket és a leghatásosabbakat. Azonfelül a hadjáratok legnagyobb része Északkelet-Spanyolországban folyt le az Ebro-medencében, sőt 19 hadjárat nem is haladt túl az Ebro-medencén, ahová a költő a hőstettek színhelyét helyezi.

Ennek a területnek pontos geográfiai vizsgálata adja a II. rész anyagát. Gaston Paris módszerével¹⁾ a geográfiai azonosításoknál számol a költemény adataival és csak magának a költemény színhelyének határai közt mozog. Nem elégszik szigorúan filológiai természetű bizonyítékokkal, hanem földrajzi és történeti okokra támaszkodik, — tekintetbe véve, hogy a helynevek átírása, sokszor igen különböző okokból, igen sokféle lehet. Végső következtetései a következők: a spanyolorzági nevek 50-e, az afrikaiak 8-a, maghreb-birodalomban északeurópai 10, ismét 10 keleteurópai és 40 még keletebbi helynév vagy népnév fölismerhető 9:10 arányban a Chanson de Roland-ban. (A magyarok is szerepelnek „Hungres“ név alatt, mint a „Huns“ V. századi vad testvérei, l. 181—182 l.) Másrésről a helyszíni ismeretek pontossága azt engedi föltételezni, hogy Turolld személyesen megfordult azokon a helyeken, melyeket költeményében megörökített, illetőleg a távolabbiakról közvetlen forrásokból szerzett tudomást. Az bizonyos, hogy mindig megőrizte józan költői érzékét a nevek kiválasztásánál és nem vetemedett hosszú, száraz felsorolásokra, a mű koncepciójához fölőles adatok fiktatására, mint elődjei a *Chansons des Croisades* és a későbbi *Chanson de geste*-cyclusok szerzői. Ugyancsak itt vetődik fel a kérdés, honnan ismerhette volna Turolld azokat a helyeket és vidékeket, melyek legnagyobb részének ma már a nevét is elfeledték, ha nem kísérté volna figyelemmel közvetlen közelből a keresztesháborúk történetét? Hogyan helyezhette a költemény különböző epizódjait Monegros, Tortoles, Berbegal, Napal, Durera, Cortes, Monubles, Barbastro és Tarazona vidékére, mikor ezek csak a 1101—1120 közti győzelmek után lettek ismeretesek? Tudela, Balaguer, Valtierra, Saragossa csak akkor lett meghódítva. Mindez csupán egy kortárs még eleven benyomásaiából magyarázható.

De nemcsak a Chanson de Roland geografiája mutat nyilvánvaló módon a keresztes háborúk korára, hanem az intézmények, eszmék és érzelmek tükröződése is, úgy a muzulmán, mint a keresztény oldalon. Ennek a világnak a tanulmányozása tölti ki a III. részt. Teljesen igazolást nyer Bédier kijelentése: „Les plus anciennes chansons de geste s'expliquent par la Croisade et elles expliquent la Croisade.“ Maguknak a szereplőknek a személyét vizsgálva két érdekes fejezetben, Boissonnade gondosan lefejtí az egyes alakokról azt, ami bennük mondai elem; így pl. Charlemagne alakjában sok a legendaszerű, Roland, Turpin, Ganelon csak a nevük szerint Nagy Károly korabeliek, egyéb-

¹⁾ (G. Paris: La géographie de la Chanson de Roland. Revue critique. 1870, II. 175.)

ként éppúgy, mint a többi személyeknél, szembetűnő a történelmi elem bennük, legnagyobb részük XII. századi élő alak. (Nem sokkal később Dante hasonlóképpen szerepelteti a firenzei pártokat, ellenségeit és barátait a Divina Commediában.)

A IV. rész hatalmas kritikai felkészültséggel és energiával összegezi, rostálja és formálja át a Chanson de Rolandra vonatkozó eddigi filológiai eredményeket. Krónikák, feliratok különböző megemlékezései alapján, a megjelenés időpontja 1120–1124 közé tehető, korábbra semmiesetre sem, az említett történelmi események és földrajzi nevek miatt, melyeket a Chanson de Roland tartalmaz. Ki volt a szerzője? Kétséggkívül egyházi ember (clerc, de nem rendes szerzetes), akinek klasszikus, legalább latin műveltsége volt, aki egy személyben szerző és előadó, járatos volt a hűbérurak kastélyaiba, tehát az előkelőbb ménestrel-ek osztályába tartozott. Szülőföldje Alsó-Normandia lehetett, Avranchin, a Mont Saint-Michel-i apátság, a költeményben olyan nagy szerepet játszó Gaultier del Hum hűbéri birtoka szomszédságában. Normandiai eredetre mutat az az előszeretett, amellyel Turol Normandiáról szól, továbbá, hogy a költemény terjesztése, emlegetése főleg normandoktól származik. Egy normandiai szerzetes Willelmus Turolus, a Tudela-i Notre-Dame-templom alapítólevele szerint 1128-ban Tudelában tartózkodott; Boissonnade az ő személyében látja a Chanson de Roland költőjét.

(Budapest.)

VÖRÖS GYULA.

Widmann: Theater und Revolution. Oesterheld u. Co. Berlin. 1920. 8-r. 190 l.

Widmann új könyvében érdekesen tárgyalja a színház és a politikai forradalmak viszonyát, a forradalmi daraboknak deklarált drámák előadásait a forradalmak alatt. Főérdeme, hogy új szempontból világítja meg a színházi előadásokat, szem előtt tartva a közönség viselkedését egészen napjainkig, bőven ismertetve a világháború utáni német forradalmak színházi reformjait. A nem is egészen új, de igen nagy anyag teszi érdekessé Widmann munkáját és felelteti a nagyközönséggel, hogy e csoportosításra az író nem annyira a szakember meggyőződése vagy egy megállapodott szempont indította, hanem az aktualitás. Erre mutat elsősorban a könyv kompozíciója: az író valószínűleg sietett munkájával, meggondolás nélkül veszi sorba a forradalmakat, és ezekhez fűzi a színházi előadások többnyire anekdotaszzerű ismertetését.

Widmann csak érinti az akutális forradalmi darabok előadását. Könyvéből világosan kitűnik, hogy a francia forradalomtól napjainkig Shakespearet, Schillert és Kleistet mindig forradalmi költőknek deklarálták. A reakció alkalmával viszont Julius Caesar, az Orleánsi Szűz és Prinz Friedrich von Homburg előadását csaknem mindig betiltották. Hebbelt nagy ujjongással fogadták 1848-ban, de drámáinak a forradalom se tudott

állandó sikert biztosítani. Ahogy ma megismételtetnek egy áriát az olasz operában, úgy ismételtettek egész szakaszokat a drámai színésszel. Marie Josef Chénier Charles IX. című darabjában a Théâtre Français közönsége (1787 nov. 4.) megismételtette e két sort: „Ces tombeaux de vivants, ces batailles affreuses, S'écroureront un jour sous des mains généreuses.” Hasonlóképp történt Drezdában (1848 április 1) Stauffacher (Wilhelm Tell) szavaival: „Nun eine Grenze hat Tyrannenmacht.”

A világháború utáni forradalmak új utat nyitottak a német színházak előtt. Az udvari színházak vezetése mindig a leg súlyosabb feladatok közé tartozott. Laube gyakran panaszkodik naplójában, hogy csak fiatal lányoknak való darabot mutathat be, mindig tekintettel kellett lennie az udvarra, az egyházra, a katonaságra, a diplomáciára stb. Hebbelt is csak a forradalom vitte a Burgszínház színpadára; Anzengrubert és Schönherret is csak a legnagyobb küzdelmek után fogadták be. — A forradalommal az udvari színházak városi tulajdonba mentek át és most, mikor a műsort szabadabban állíthatják össze, az inténdánsok és minisztériumok helyett *a színpadi tanácsok* (Bühnenräte) kötik meg a művész-igazgató kezét. Az igazgató a színpadi tanáccsal vezeti a színházat, vagyis mindent megbeszél a színpadi munkások megbízottjával, a világosítók kiküldöttjével, a drámabíráló tagokkal, segéd-, al- és főrendezőkkal. Az új irány hívei még Goethére is hivatkoznak, aki Wilhelm Meisterében hasonló szervezetet állított mintaképiül. A lelkes újítók azonban elfelejtik, hogy Goethe is csak elméletben vallotta ezt a felfogást és mint a weimari színház igazgatója teljesen egyedül vezette színházát. A történelem bizonyítja, hogy a színház fénykorát mindig csak egy név jelzi: Hamburgban Schröder, Mannheimban Dalberg, Lipcsében Küstner, Bécsben Laube. Iffland is kikötötte az „umbedingte Vollmacht“-ot, mikor színházát átvette.

Ebben a fejezetben jut érvényre a könyv igazi tendenciája. Widmann pamflet helyett komoly könyv keretében akar rámutatni azokra a visszás állapotokra, melyek a német színházakban uralkodnak. Böven kifejti, hogy nem lehet szótöbbséggel dönteni művészi kérdések felett, melyeket egy ember vet föl és csak egy ember oldhat meg. Ebben az értelemben foglaltak állást a német művészvilág előkelőségei, hasonló tendenciájú memorandumot írtak alá a legnagyobb német írók: G. Hauptmann, Hugo von Hofmannsthal, Schnitzler, Wegener, Hasenclever. — Színházat csak egy ember vezethet; jól-e vagy rosszul, az más kérdés. Ha Widmann könyve nem is fogja eltörölni a színpadi tanácsokat, felfogását igazolja a történelem és igazolni fogja a jövő.

(Budapest.)

SIKLOSSY PAL.

Ernst Samter: Volkskunde im altsprachlichen Unterricht. Ein Handbuch: I. Teil: Homer. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1923. VIII. + 185 l.

Ismert vallástörténelmi munkái után, melyek az ókor számára, annak idején még szokatlan mértékben az összehasonlító néprajz „exotikus” adatait is gyümölcsöztetni próbálták, újabban Samtert oktatásügyi kérdések is foglalkoztatták (Kulturunterricht 1918, Deutsche Kultur im lateinischen und griechischen Unterricht 1920). E könyvének címe is pedagógiai célt sejtet, de egy pillantás fejezeteire meggyőz arról, hogy pozitív pedagógia itten legfeljebb a bevezetés azon gondolata, hogy a néprajz helyet kér az oktatásban és ehhez legelőször is a járatlan tanárok kioktatása szükséges. Ami még lászólag itt-ott találkozunk, az a negatív vagy ürügypedagógia különös fajtája, amelyet olyankor „alkalmaz”, amikor pl. meg akarja velünk értetni, miért tervez nagy igényeket támasztó címe alá mindössze három kötetnyi — „iskolai” — szerzőt, miért ad helyenként húsz jobb analogia helyett két ötletszerűt vagy tíz egyformán jogosult kérdés közül éppen egy önkényesen kiválogatotat stb. Ettől függetlenül azonban mindenütt új, tudományos problémák keresése és fejtegetése folyik, egészében az a munka, amit e sorok írója is évek óta próbálgat: a néprajz kincseinek értékesítése Homeros világának jobb és igazabb megértésére s Homeros világáé valahogy a néprajz javára. Ebben a munkában pedig nemcsak a kezdeményezés érdeméért, de az elsőre kétségkívül számottevő adatgyűjtésért is, teljes elismerés jár Samternek.

Am még a pedagógiai villámhárító sem képes elhárítani fejéről rosszalásunkat azon feltűnő rendszertelenség és szokatlan pontatlanság felett, amely (hogyan csak pár példát hozzak fel a sokból) az Odysseia mesemotívumai közül az egész meséjét adó „hazatérő férj”-ét mellőzi (v. ö. 4. l. 2. jegyz.; míg a Kirke-motívumot pl. beengedte az „iskolába”), de különben is, még Gerland és Bender munkáit sem ismeri; amely a fáktól és szikláktól származásnál éppen az általános hit klasszikus földjét, Ausztráliát mulasztja el megemlíteni (ahol tudvalevően ma is vitás, ismerik e kielégítően a születés fiziológiai összefüggését); amely az eskünél Lasch és Pedersen adathalmazait, RM. Meyer (Schwurgötter ARW 1912) és P. Wendland (Neue Jahrb. 1916. 244. k.) elvi álláspontját ignorálja (s persze — megreked az átokeskü felfogásánál, a σκηπτρον-t illetőleg pedig

¹ V. ö. *Homeros Comparatus* I—VI. és *A homerosi eposzok vallástörténelmi jelentőségéről* c. dolgozataimat. — Kérdéseinek egy részét (mint fától és sziklától származás, az ájulás vagy alvás néprajzi sémái Homerosban stb.) évek előtt (Ethnographia 28, 246. l.) kitűztem magamnak; másokat (ú. m. eskü és jogar, az Odysseia mesemotívumai, a kézrátevés, ráéneklés, visszanezési tilalom, halottsiratós című fejezeteit) kéziratban, illetve előadásokban azóta (1917) fel is dolgoztam.

² Arany *Hamis tanu*-ja meséjének variánsaira (35. k. l.) ezúton hívom fel az illetékesek figyelmét.

— A 244 kk. — azon, aránylag kései hitnél, mely a jogarban az isteni erő hatására épít); amely a kézrátevással gyógyító királyoknál szerencsétlenül „csak“ Frazer korszakos kötetait hallgatja agyon és nem jut eszébe a király személyének meg a termés (áldás) összefüggésének (τ 108 kk!) problémája, (amiről pedig még a jó öreg Nägelsbach—Autenrieth is beszél, *Home-rische Theologie* 1884³, 256. l.); amely az ájulásnál az E 468 locus classicusát nézi el, és így nem állíthatja, hogy a lélek *alváskor* is kiszállónak képzelendő (ahogy pedig Tylor óta közhely a néprajzi irodalomban); amely szóra sem méltatja a ráéneklés második, mindenesetre nem kétségtelenül világos adatát (E 381 kk., amiről l. E. Drerup, *Das fünfte Buch der Ilias* 1913, 188 k. és 341. l.) stb. Hisz a szakember tudni fogja, mi rejlik az ilyen fogyatkozások mögött.

Nines módunk, de nem is célunk megállapítani, mi indíthatta Samtert, amikor elvi programm és jegyzetei arányához mért „mutatványok“ helyett, ravasz cím alatt és kis öszinteséggel tökéletlen „egészet“, kijelölés helyett okvetlenül „feldolgozást“ akart adni. Felteszem, volt rá oka, csak nem dicsérhetem, amért tiszta ívek helyett önbizalmat fűzött lapjai közé. Felteszem, lehet kétszáz oldalon, összefüggéstelen pontozatokkal is megoldani a (részemről egészen más módon és arányokban megoldandónak képelt) feladatot, csak nem hiszem, hogy épp ezzel a 35 azaz harmincöt, önkényesen felvetett (kétötödülésében halotti szokásokkal foglalkozó!)¹ ponttal és ezzel az ökonómiával, illetve alapossággal.

Kevésbé fontos elvi megjegyzésekkel (ilyen volna pl., hogy a *szellem*-hipotézis „nem oly divat már ma“ a vallástörténelemben, amely menthetné — mondjuk — a hátrafordulási babonáknál 83 kk. ll. olvasható, de nem egyedülálló naivitásokat stb.) nem akarok kicsinyeskedni. A kísérlet legnagyobb tudományos fogyatkozásának az tekintem, hogy szóval sem számol az epikus színezet alakító hatásával, (az ú. n. *epische Abschwächung*gal,) következésképp meg sem láthatja az igazibb feladatot, hogy t. i. Homerostól a néprajznak költői céltudattal elrekkentett *egész* világát kellene és lehet is okkal-móddal visszaperelni. Mert természetesen ezzel függ össze az egész feldolgozás tengelytelensége és az összkép gondolatának hiánya is. (Pedig még azt se mondhatnók, hogy egy ilyen szempont érvényesítése akár a középiskolát is ne érdekelné.)

Osztozom tehát a pedagógus Samter nézetében: elég volna ha egyelőre minden görög tanár legalább ennyit tudna a home-rosi néprajzból; de a valláskutató nekem fog igazat adni: igen szomorú volna, ha sokan (még középiskolai tanárok is) többet nem követelnének.

(Budapest)

MARÓT KAROLY.

¹ V. ö. Samter: *Geburt, Hochzeit und Tod* c. könyvéről *Ethnographia* 1912, 59—61. l.

VEGYES.

— Gróf Teleki József látogatása Rousseaunál. E látogatásról Telekinek a M. Tud. Akadémia kéziratтарыban őrzött s 1778 február 27-én Rousseauhoz intézett levele eredeti fogalmazványából ezelőtt 10 évvel nyertünk első értesülést (l. *Buda-pesti Szemle*, 1912 szept. füzet, *Akadémiai Értesítő*, 1913 febr. füzet). E látogatásról szóló tudomásunk most gr. Telekinek ugyancsak az Akadémia kéziratтарыban fölfedezett s külföldi utazásáról szóló *Naplói* által fontos és értékes adatokkal bővült. Megtudjuk a *Naplónak* a látogatásra vonatkozó részletéből — amelyet Bogárdi (Mészöly) Gedeon a *Régi Módi Kalendáriom* 47—52. lapjain szószerint közölt — hogy Teleki Duvoisin nevű barátjával, a holland követség káplánjával, 1761 márc. 6-án látogatta meg Montmorencyban Rousseaut (én fenti közleményeimben általánosságban márczius—április havát írtam). A *Naplónak* följegyzett, a Rousseau egyéniségére, életmódjára s szokásaira vonatkozó adatok alapján, amelyeket csak személyes tapasztalatok révén tudhatott, ismerhetett a följegyző, e látogatást történeti tény gyanánt kell elfogadnunk. De ha így mindaz, amit Teleki *Naplójában* e látogatásról előad, pontos adataival a történeti valóságnak megfelel: Rousseaunak az ő műve (*Essai sur la foiblesse des Esprits-forts*) újabb, javított kiadására vonatkozó ígérletét is annak kell tekintenünk, bár erről *Naplójában* nem tesz említést (csak annyit említ, hogy amint „beszélgetni kezdtek, legelőször is könyvemet hozta elő s nagyobbban megditsérte, mint a könyv érdemelte volna“). Nem, mert ez az ígérlet csak akkor vált jelentőssé előtte, mikor a mű új kiadásának szükségessége fölmerült. Ő a *Napló* írásakor csak a külső, a szemét-fülét érintő benyomásokat jegyzi föl s ez az ígérlet csak később jut eszébe; de a részletek, amelyekkel R. ígérletét felújítja s felújítja Duvoisin ösztönzésére (aki tehát okvetlenül hallott arról) s egy az utóbbi által R.-nak kézbesítendő levélben, — kétségtelenné teszik, hogy ez az ígérlet csakugyan megtörtént s így Telekinek erről szóló előadása aligha érdemli meg azt a kétséget amellyel azt E. Ritter genfi ny. tanár az *Annales de la Société J. J. Rousseau* X-ik kötetében fogadta („ce serait peut-être trop de sévérité que de les traiter de baliverne“, p. 236).

De a *Naplóból* sok más érdekes dologról is nyerünk felvilágosítást. Így megtudjuk, hogy Duvoisin, akiről R. *Vallomásai* XI. könyvében azt írja, hogy őt többször meglátogatta s ő ennek útján küldötte el Rey amsterdami kiadónak a *Contrat Social* kéziratát, — most Telekivel ment hozzá először látogatóba; megtudjuk, hogy R., aki Duvoisinnek első, teendő látogatásukat bejelentő levelére nagy elfoglaltatásával mentette ki magát, második levelére, mely márc. 5-re jelezte látogatásukat, egész St.-Denis-ig elibök ment, de hiába, mert Duvoisin hivatali elfoglaltatása miatt útjokat másnapra kellett halasztaniok; megtudjuk, hogy a Telekitől vásárolt szekéren rándultak ki Montmorencyba, itt a *Fchér* ló-fogadóba szálltak s előbb a Remetelak felé indultak a R. látogatására, míg azután egy aszszony útbagazította őket; megtudjuk, hogy R. „egy rút, fótos Schlafrockban“ fogadta őket, „egy tsinosság nélkül való szobában“: „felyebb vagyon tsinosabb szobája, hová garádsit szolgál.“

Teleki részint saját megfigyelései, részint R. előadása nyo-

mán számos olyan adatot följegyzett látogatásáról, amelyek részben kiegészítik, részben megerősítik más forrásokból szerzett értesüléseinket. Így följegyzi, hogy R. 5 (ő tévedésből 7-et ír) év óta csak egy-kétszer futó esti látogatásra járt Párisban; följegyzi, hogy a Donjonban látta „a Prussiai Királynak egy nyomatott képét, amelynek az alján a rámajára volt ragasztva egy kis papíros, azon volt két Frantzia vers, mely igen mérges volt, a Prussiai Király ellen“, — mi tudjuk, hogy ez az epigramm így hangzott:

Il pense en philosophe et se conduit en roi,
La gloire, l'intérêt, voilà son dieu, sa loi.

Följegyzí R. külső kinézését s ez teljesen megfelel a többi, róla kapott leírásoknak; följegyzí R. azon mondását, hogy naponta alig alszik pár órát, — de mi tudjuk, hogy ezt nem kell szószerint venni, mert hiszen 1764-ben egy hegvi kirándulás alkalmával is azt mondta reggel útítársainak, hogy ő soha nem alszik, mire Pury ezredes szemébe mondta, hogy egész éjszaka úgy horkolt, hogy ő (az ezredes) emiatt a szemét sem húnyhatta le (H. Buffenoír, *Le prestige de J. J. Rousseau*. p. 300); följegyzí, hogy „paputsa fejének a közepin egy lyuk van tsillag formán, talpa pedig fából, hogy, mint mondja, szárazabban járjon“; följegyzí, hogy „szegényül él, de tsak rajta áll, hogy több pénzre tegyen szert“; „most leginkább a Musikájából él s ha componál, a rendes jutalmát el veszi, de azon felyül nem“.

Még egy-két érdekes adat: R. ott marasztotta őket ebédre, „igen jó, de tsak közönséges, minden tzeremonia nélkül való ebéd volt; egy Leány vagy Asszony is ett velünk, aki R. Uramnak, amint látom, mindenesse, gazdasszonya, szakátsnéja etc.“ (Motiers-Travers-ben R., mint d'Escherny följegyzéséből tudjuk, nem ültette Terézt az asztalhoz, ha vendégei voltak); ebéd után R. megmutogatta vendégeinek a parkot, azután elkísérte őket Bare faluig, hová előre elküldték szekereket („többet jártunk ekkor R. Urammal 3 óránál“. — R. még 10—15 év múlva is jó gyalogló volt), „ott elválván egymástól megtsókoltuk egymást, s úgy tetzik, hogy engemet szeretett“.

Teleki *Napló*jával, *Napló*jának e részletével most már végleg bevonul a R.-irodalomba s csak örvidenünk lehet, hogy a kétes jellemű és értékű Sauttersheim mellett másodikul R.-nak ily tiszteletreméltó magyar ismerőse, látogatója akadt; örvidenünk lehet, hogy a *Napló* adatai, ha csak egy porszemmel is, hozzájárulnak R. montmorency-i életének teljesebb megismeréséhez.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

— **Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon.** Az Ember Tragédiája nemcsak a Nemzeti Színháznak lett leglátogatottabb műsordarabja, hanem érdemleges sikerrel mutatták be külföldi színpadokon is. Voinovich Géza kitűnő könyvében (Madách és Az Ember Tragédiája, 1914.) utal a külföldi előadásokra (229—230. lap, 589. jegyzet) és jelzi Az Ember Tragédiája legfontosabb külföldi állomásait. Voinovich értékes adatait kiegészítve, az egykorú kritikák és följegyzések alapján nem lesz érdektelen megismernünk Az Ember Tragédiája külföldi színrealkalmazásait és az előadásokkal kapcsolatban a színházi emberek, szín-

házi kritikuskok és a közönség felfogását Madách drámai költeményéről, mint színpadi munkáról.

Az Ember Tragédiája külföldi pályafutását *Hamburgban* kezdte. (Elsősorban I. Dóczi Lajos szemtanuk hírei alapján a Magyar Géníusz 1892. 10. számába írt cikkét.) 1892 február 15-én került először színre igen nagy sikerrel. Buchholtz a hamburgi rendező nem vette át Paulay Éde átdolgozását, hanem az eredeti szöveg után, maga alkalmazta színre. Hogy a közönséget ne zavarja a sok egymásután következő kép, a színház külön műsort nyomatott a képek címével, tartalmával és egy-egy vers-idézettel. Buchholtz rendezésében a legjobban hatott a Pharao-kép, valóban láthatóvá lett a pusztulás, a piramisok összeomlotnak, a virágok elhervadtak és a múmia is Pharao lábai elé gurult. Paulay mindezt technikai okokból nem tudta megoldani, Dóczi Lajos magyarázatát adja Buchholtz munkájának: „Ezt az effektust a színpad hirtelen elsötétítésével érik el, melyet a villamos világítás mind tökéletesebb fogásai oly könnyűvé tettek.” Csodálatoskép a londoni szín a hamburgi színpadon se hatott. Esterházy Miklós gróf nyilatkozata ugyanezt hangsúlyozza: „A Tower-jelenetben a sírbaugrás fináléja — mely itthon a drabantszerűleg föllépő lemurokkal kissé siralmas — Hamburgban sem tette meg a várt rémes hatást. Az egyes személy sírbafordulása a kíséző rimpárokkal egyhangúvá lesz és csorbitja Éva apotheoizálásának hatását.” Leggyöngébb hatása volt a falanszter-jelenetnek; viszont dicsérettel említi meg a gróf: „hogy Buchholtz rendező a világűr-jelenetet, mely talán a legeredetibb és legszellemdúsabb az egész műben, kívánságom szerint meghagyta”.

Esterházy Miklós gróf, a nagy színházbarát és bőkezű maeccénás tette lehetővé, hogy Az Ember Tragédiája Dóczi Lajos német fordításában *Bécsben* is színrekerült. (L. Fővárosi Lapok, 1892 június 20, 170. szám.) 1892 június 19. és július 4. közt játszotta a hamburgi társulat az *Internationales Ausstellungstheaterben*. Pollini és Jauner rendezték, Ádámot Otto. Évát Barseca, Lucifert Mylius, a tudóst Wilhelm játszotta. Úgy az előadást, mint a darabot nagyon dicsérik a lapok, elsősorban a Neue Freie Presse: „A siker nagy volt és tartós lesz, mert ilyen művet nem elég egyszer látni és hallani, hogy teljesen élvezhessük. Van valami sajátágosan vonzó ebben az átröplésben a világtörténelmen, ebben a dramatizált történetbölcseletben, mert a drámai cselekvény mellett mindig megszólalt a költő bíráló szava.” A Fremdenblatt az előadást „elsőrangú színpadi eseménynek” mondja „a ritka erejű álmokképek emberi tartalma oly hatalmasan érvényesül a főbb jelenetekben és oly drámaian hat e színpadon, hogy a színpadi hatás mindvégig fokozódott.” A Presse bírálata nem olyan kedvezőtlen, mint amilyen rosszakaratú. — A nemzeti színházi ruhák és díszletek összesen 1500 forintba kerültek, a bécsi előadások költségei, melyeket Esterházy Miklós gróf fedezett, a Fővárosi Lapok szerint, 40,000 forintot meghaladtak. A díszleteket, melyek Zichy Mihály illusztrációi után készültek, Esterházy a bécsi előadások után a Nép-színháznak ajándékozta, ahol később Hevesi Sándor, még Paulay színrealkalmazása szerint, rendezte Az Ember Tragédiáját. — A bécsi előadásban a bizánci képből sokat húzott a cenzura „még pedig az értelem rovására”. — A Marseillaise itt is úgy lelkesített, mint Budapesten s a néptömeg, melynek javarésze seprőt,

fatuskót forgató nőkből állott, kitűnően volt csoportosítva. — A londoni piac nagyon élénk volt s a kísérteties temetői jelenet is hatott. A legszebb azonban talán mégis a falanszter volt. Egy óriási gépesarnok: elől hatalmas vasoszlopok, melyeket óriási ívek kapcsolnak össze; hátul óriási kemencék, kazánok, kerek-ek. A jelenet végeztével az egész falanszter lesüllyed és egy kék felhőfüggöny ereszkedik le. Csillagok ragyognak át rajta és mögötte, mint egy felhőn, megjelenik Ádám és Lucifer. Ádám a mennybe akar törni, de hirtelen átszakad egy felhő és dicsőség fényében megjelenik Gábor arkangyal, ki lesujtja őt. Ezt a jelenetet Budapesten nem adják. Pedig kár, mert szép és hatásos. Az utolsó jelenet végén mennyben megjelenik Mária, karján a csecsemő Jézussal.

A *Kiállítási Színházban* 1892 október elején vendégszerepelt a Nemzeti Színház együttese. Színre került Bánk bán, Közönyt közönnnyel, Medea, Constantin abbé, Nagymama és október 6-án Az Ember Tragédiája. A bécsi lapok, már a Bánk bán-előadással kapcsolatban megállapítják, hogy a női erők (Jászai, Márkus Emilia) kiválóbbak, mint a férfiak (Nagy Imre, Szacsvai), akik „túlságosan hódolnak a magasan szárnyaló szavalásnak”. Az Ember Tragédiája előadásában elsősorban Jászait emelik ki, bár nem volt mindenütt nőies és a Wiener Zeitung (1892 október 7.) megjegyzése szerint „jobban játszott volna Ádám szerepét, mint az az úr (Szacsvai, a beteg Nagy Imre helyett), akitől hogy származunk, arra nem lehetünk büszkéek.” Gyenes Lucifere, amint ezt Rákosi Jenő is megírta (Budapesti Hírlap, 1883 szept. 23.), igen eleven és gyakran túl nyugtalan volt. A Neue Freie Presse szerint (1892 október 7.) „bár elismerjük a sikerült előadást, nem hallgathatjuk el, hogy ez a gondolatmenetében nagyszerű munka nem találja meg igazi helyét a színpadon. — Az Ember Tragédiája, sajnos, nem ad alkalmat a színészi egyéniség érvényesítésére.” A Fővárosi Lapok szerint (1892 október 7, 277. szám) „a legzajosabb hatást a forradalmi jelenet keltette, a Marseillaise gyűjtő dalával”. Ugyancsak a Fővárosi Lapok közli a Kiállítási Színház magyar előadásainak bevételeit (legnagyobb összeg a Közönyt közönnnyel 1026 forint és Az Ember Tragédiája 2100 forint, összes bevétel 6067 forint 50 krajcár) és evvel kapcsolatban jegyzi meg, hogy „a bécsi magyarok indolenciája valóban szegényítő; nem érdeklődtek a magyar Nemzeti Színház iránt. Más nem is érdeklődött iránta, mint a szerényzebb diákok és a még szegényebb magyar egyesület elnöksége, mely babérkoszorúkat csináltatott művészeinknek. Aki a 80.000 Bécsben lakó magyar közül megjelent a színházban, csak ingyen jegyért tette. Egy-egy kereskedő 15–20 szabadjegyet is szerzett vevőinek”.

Legnagyobb sikerrel játszották *Prágában*. A cseh nemzeti színház, a Národní Divadlo, ahol felváltva játszanak operát és drámát, mutatta be. (L. Siklóssy László cikkét. Vasárnapi Ujság, 1904, 49. szám. A két fordító arcképével.) Brábek Ferenc, aki 1881 óta a prágai egyetemen, majd a prágai kereskedelmi iskolában tanította a magyar nyelvet és irodalmat, Vrchhicky Jaroszlav híres cseh költővel szövetkezve, fordította le Az Ember Tragédiáját. Brábek fordításában adták Prágában az Aesopust, a Csókot és a Proletárokat is. A Buda halálát, mely a cseh Ferenc József-Akadémia kiadásában jelent meg, már Vrchhicky Jaroszlávval együtt fordította; Vrchhicky nagy lelkesedéssel foglalkozott a magyar irodalommal, különösen Madáchesal és Arany-

nyal. „Madách, a sas“ mondta Vrehhicky, „mely a mélységek fölött lebeg, Arany a klasszikus verőfény, nagy, mámorító, nyugodt napja“. — A bemutató után, az első hónapban harmincegyszer adták Madách drámai költeményét. A legjobban tetszett a párisi jelenet: a Marseillaise hatása alatt olyan zajos jelenetek játszódtak le a közönség körében, hogy Az Ember Tragédiáját betiltották. Néhány hónap múlva engedélyezték újra az előadást és éveken át állandó műsordarabja volt a prágai nemzeti színháznak.

Az Ember Tragédiája bejárta a nagyobb német színházakat; 1893 márciusában Berlinben mutatták be. Itt volt a legkisebb sikere. A Berliner Tageblatt politikai kérdést csinál az előadásból: „A magyarok mikor Madách költői nagyságáról beszélnek, éppoly érzéki csodálódásban vannak, mint mikor egy külön Magyarország földrajzáról beszélnek.“ (Közli a Fővárosi Lapok 1893. 82. száma.) Neumann Hofer kritikus megtámadta Jókai előszavát, melyet a német kiadáshoz írt. A berliniek általában Faust-utánczást láttak Az Ember Tragédiájában. 1899-ben a Beerboom Trée, a Her Majesty's-színház készült az előadására (Voinovich említett munkája szerint 289. l.), ez alkalommal a „Daily Mail“-ban Bayle Lawrence ezeket írta: „Az angol nemzet nem ünnepelheti méltóbban az új század kezdetét, mintha előadatja e művet, a világirodalom egyik klasszikus alkotását.“ 1898-ban a Budapesti Hírlap rövid hírt közöl, mely szerint Párisban a Porte St. Martin Színház készül Az Ember Tragédiája előadására. Tudtommal azonban Párisban nem került színre.

Az Ember Tragédiája külföldi pályafutásában állandó sikert csak a prágai előadások jelentettek; ma azonban ez már a múlté. Külföldön fejlettebb technikai eszközökkel vihették színpadra Az Ember Tragédiáját, a színre alkalmazók viszont nem dicsekedhetnek azzal, — amit mi Paulay legnagyobb érdemének tulajdonítunk —, hogy megnyerték a nagyközönséget Madách drámai költeményének. Ez a körülmény csak megerősít abban a hitünkben, hogy külföldön is csak olyan lelkes színházi ember tudná fölépíteni a hidat Madách remekműve és a nagyközönség között, mint amilyen nálunk Paulay volt. Az ő feladata lesz állandó sikert biztosítani külföldön Az Ember Tragédiájának. Most, mikor az egész ország ünnepli Madách születésének századik évfordulóját, jogosan várjuk azt, aki külföldön végzi el Paulay munkáját.

(Budapest.)

SIKLÓSSY PAL.

— Grimm Jakab és Ipolyi Arnold találkozása a mythologiai kutatások terén — a magyar philologia kezdőkorának ez az emlékezetes mozzanata ismeretes Ipolyi *Magyar Mythológiájának* ajánlásából és előszavából, meg abból a megleghangú levélből, mellyel Grimm Jakab a fiatal magyar tudóst üdvözölte úttörő munkájának megjelenése alkalmával (Bleyer Jakab: *Hazánk és a német philologia a XIX. század elején*, Budapest, 1910, 97—99. l.). Az eddig ismert adatokat kiegészítheti *Mednyánszky Dénes báró* néhány levele, melyet az esztergomi primási levéltár őriz. E levelekből mélységes tudományoszeretet szól: a romantikus történelemszemlélet néhány magyar gondolkodó előtt is megnyitotta a nagy távlatokat, melyeket Grimm Jakab fedezett föl a német nép történetében, azért az elszigetelt, egymásra utalt

magyar úttörők keresve-keresték a kapcsolatot a német philologia megalapítójával.

Mikor Mednyánszky Dénes báró Berlinbe készült, Bécsből 1851. jan. 21-én kelt levelében boldogan értesíti úti tervéről Ipolyit és tréfásan kérdi: „Keressek aroiroturocoseythoido... adatokat valami egyetemi salabakterben?“, vagy „ha talán Grimm vagy Selig Casselnek van mit üzennie? tessék“. Következő, Berlinből (1852. ápr. 6-án) kelt levelében már részletesen beszámol első benyomásairól, melyeket csodálatos fogékonysággal szívott magába. Ütközben — írja — „eszembe jutott *Mügelni Henrik*, midőn hazai vidékén átmentem“. Berlinben csodálja *Schinkel* új alkotásait, különösen az új múzeum ragadja meg. „A most készült és készülő óriási allegoricus falfestmények közt az új mus. garádics-esarnokában mindjárt az alsó tábla élénken önre emlékeztetett, s óhajtam bár együtt láthatnók ezeket, kölcsönös szívemelésre s ez Völuspa vagy hason vén mesebanya, egy kelta druidkövön ülve (rajz), egy rúnás fáklyatartóval, csontvedrek, s egyéb ily őskori attributummal körülvéve, mi azonnal eszembe juttatá a kunyhójában ülő magyar mythologust, ki mint Grimm s az antik germanismus tisztelője igen tudná méltányolni ezen a sok rokon mythosi előadást“. Ipolyi mindennek előtt könyveket kért. Mednyánszky következő (Berlin, 1852. ápr. 28.) levelében értesíti őt: „Grimm J. s. W. munkáiból csak egynél (antiquariusnál) találtam valamit, egyébként mondják, dass das bei ihnen ein currenter Artikel ist, gyakran kapják s gyakran kerestetik.“ Első egyetemi benyomásai teljesen lekötik. Jelen van az akadémia egyik ülésén „*Praeses Böckh*, mellette *Grimm Jakob*, — külsőleg is egész ideálja a német vagy in specie germán tudósnak. Fehér fürtök, éles profil, finom bőr, mellyen keresztül minden izom szikrázása látszik, — kék, átható lángoló szem, homlokon s száj körül valami, mint a Zeusi nyugalom s serenitas, lelki derű, keze száraz, mozgékony, — sokszor mintegy átvillanyozva egyes rövid heves határozott mozdulatokkal. Mindenben, leginkább arcán, meglátszik, hogy itt a lélek életje, a gondolat, az észbeli mély munka a test anyagát teljesen legyőzte, nemesítette, széppé tette, az ember itt directe véli látni magát a lelket, nem állati leplét. — A kir. könyvtárban Gervinus irod. tört. I. köt. átolvasván, úgy látszik, hogy a mythol. nézve is nem érdek nélküli volna használat. Direct. *Ranke* e napokban ígérte, hogy *Pertznek* bemutat s arra határozott engem, hogy *Humboldtnak* írjak, ki ez úton igen örömet fog nekem külön audientiát adni — talán felelni is — gondolja csak, ha tőle még egy autographust kapnék!“ Ipolyi Heinrich Schreiber egyik művének megküldését kérte, de Mednyánszky báró ennek a könyvnek nem tudott nyomára akadni. Ezért azt igéri Ipolyinak (Berlin, 1852. jún. 6.): „hogy legközelebb magam megyek egyenest Grimmhez, ki által mégis a dolog nyomára jutnom kell.“ Megvette Grimm Jakob arcképét Ipolyi számára.

A következő levélben már részletesen tudósít Grimm Jakabnál tett látogatásáról (1852. jún. 9.). „Midőn utolsó levelemet megírom, elmenék *Ranke* directorhoz, tudakozódék Grimm J. után, s azonnal ehhez bevezető levelet kaptam, mellyel tegnap a híres jeles embert felkeresém, ki — mondhatom — igen human szívességgel fogadott — nyílt inggallér, nankinnadrág

és papucsban ülve egy rémitőleg tudós mythicus könyvbástyás szobában, kutatásaiba merülve. Tüstént említé, hogy neven ösmeretes előtte, mire azonnal kéresemmel előálltam a találhatlan Schreiber iránt; mire N. N.-nek ezen meg ezen célra olly fontos szüksége van. Képzelteti, hogy nagyon kapott e tudósításon, többet ide-oda kérdezett, s csak sajnálom, hogy velem együtt ott mellettem a szerző nem volt jelen, — als beredter und kundiger Vertreter der eigenen Sache, és csak igen általjános és avatatlan adatokkal válaszolhattam, midőn óhajtam, bár maga a mythologus helyemet állotta volna, s mindenek után még egészsége is helyreállott volna nyomban az öreg druid főpap tűzlelkű szavaira. Úgy látszott, szinte sajnálá, annak hallására, hogy a készülő új tünemény magyar-honi-nyelven van írva...“ Grimm ajándékba adta magyar látogatójának Schreiber könyvének egyik példányát, mit Mednyánszky, mint „nevezetes trophaeát“ sietve küldött tovább Ipolyinak. „Grimm tudakozódott — miután említést tevék róla — a magy. népdalok után — nem lehetne tán neki viszont velők kedveskedni, miután a kiadót Erdélyit kérdé és ob sie im Buchhandel zu bekommen sind? etc.“ — következő levelében ismét visszatért e beszélgetésükre (Berlin, 1852 jún. 26.): „Továbbá még meg kell vallanom lelkiismeretem furdulásait, hogy utolsó tudósításomban Grimmnek egy kérdését istentelenül kifelejttem; mire más-kép már most megvihettem volna a választ: Volt-e t. i. az ősmagyaroknál szokás, holtjaikat megégetni? miután ő egy IX—X-ik századi írónál az akkor Némethonban ismeretes „Avarok“ felől illy adatot talált. — Én arra azt válaszoltam, hogy in specie a bevándorlott párducosokról illy tény előttem nem ismeretes, mert, gondolom, leginkább halmokon berkekben, víz, forrás .. (sellő) mellett *temették*, egyébként hogy kúnhalmok (Hunengräber) tűz nyomaival, vannak nálunk is (például a Zompodi, S.-A.-Ujbelytől nem messze, honnét mult nyáron calcinált csontoskákát hoztam) csakhogy ezek nem árpádféle magyarokhoz tartoznak, hanem bárha nem régiebbek. Nem tudom igazam van-e benne s részletesben e témáról szinte nem tudtam disszertálni. Erdélyi gyűjteményét, mihelyt hazajövök egy közös szép megköszönő és tisztelő levéllel megküldjük neki.“ „Minden lehető esetre előlegesen kikérem engedelmet az említett dedicatióra.“ „Az ifjabb Grimm órájában is voltam — de, minden tudományos nagy tisztelet mellett, úgy látszik, hogy (a külső φαινομενον szerint) nem annyira „markant“ typicus, éles személyesség mint Jakab, kit, első látásra csak, mindjárt meg kell szeretni.“

Mednyánszky Grimmtől engedelmet kért, hogy Ipolyi neki dedikálhassa a mythológiáját (Berlin, 1852 júl. 9.): „A Dedicatio-ra engedelmet kértem, természetesen nem saját, de a szerző nevében, mert hiszen nekem ezzel semmi közöm vagy jogom, — mit ő örvendő megengedett; hozzátevén: möge ihn vor allem gott nur gesund machen, dass er es auch zu ende führt!“ Ipolyi a halottégetésre vonatkozó adatokat juttatott Mednyánszkyhoz, ki azt Grimmhez továbbította. Grimm megköszönte a szívességét, levelét Mednyánszky másolatban küldi Ipolyihoz.

Ew. Hochw. danke ich verbindlich für die durch Ihre güte vermittelten nachweisungen herrn St(ummer)s über das

verbrennen der Leichen. Die Stelle aus Eckehardus war mir bereits bekannt, und Sie finden sie in meiner Schrift über das Verb. der Leichen Berlin 1850 f. 71. angeführt. Diese Abhandlung, welche hier in der Dümmlerschen Verlagsbuchhandlung (Franz. Str. 42) zu haben ist, dürfte Ihren Freund auch in andern Beziehungen interessieren. Ausgegrabene Aschurnen liefern, meiner Ansicht nach, wo nicht andere Bestimmungen zutreten, keinen sichern Beweis für einzelne Völker; die in Ungarn geöffneten Gräber können sehr wol von den Völkern herühren, die vor Einwanderung der Magyaren in Pannonien wohnten. Mit Volk... etc. — Gondolom, jobbat nem tehetek, mintha mindjárt az ajánlott értekezést megszerzem. — A „magy. népd.“ említésénél Gr. nekem két apró könyvecskét mutatott; német fordítások „aus der Erdélyischen Sammlung“ — L. Stier, 1850, Berlin, a másik: August Zilmeg, Leipzig, Arn. Ruge'sche Buchhandlung 1852 (!)“

Mednyánszky báró azontúl is gyakran látogatott Grimmhez és közvetítette Ipolyi kisebb-nagyobb kérelmeit. Mindig buzdítja mythológiájának befejezésére, hogy a Grimmnek tett ígért valóra válhasson. Egyszer azt írja: „Jacob Grimm a franf. parlam.-ben igen szépen mondotta e szavakat: *Wer von der Vergangenheit nichts wissen will, von dem wird die Zukunft auch nichts wissen wollen.* Nagyon alkalmazható történeti mottónak.“

Parányi adatok ezek, de jellemző példái annak, milyen üdén kelt ki a német romantika talajából a magyar história egy-két nagy gondolata.

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

— **Petőfi Görögországban.** Amikor az egész világ ünnepli a világirodalom magyar halhatatlanának emlékét, az Athénben megjelenő *Ο Νουμάς* c. irodalmi szemle a marathoni és thermopylaii hősök késő utódait, a mai görögöket is a szabadság költőjének hódolói és ünneplői sorába hívja. A folyóirat ezévi januári számában Horváth Endre, a budapesti egyetemen az újjörög nyelv lektora, *Ἀλέξανδρος Πατερόν* c. cikkében, mely a napi sajtóban is visszhangra talált (így az *Ἔθνος* c. napilap febr. 11-i számában), a centennarium alkalmával ismerteti Petőfi életét, jellemzi költészetét, méltatja világirodalmi hatását és jelentőségét és mutatványként közli újjörög népnyelvi fordításban a Szeptember végén c. költeményt. Amikor ez elrejtett helyen megjelent újjörög műfordításról számot adunk, egyben a történeti igazság kedvéért helyreigazítjuk a fordító ama megjegyzését, mintha az ő fordítása lenne az első újjörög Petőfi-fordítás. Az 1909-ben Hornyánszky Viktor kiadásában 500 példányban megjelent „Petőfi-Almanach“-ban a „Reszket a bokor, mert...“ c. költemény 31 különböző nyelvű fordítása közt Gyomlay Gyula ógörög műfordításával együtt e költeménynek Rhousopoulos Rhousostól származó újjörög népnyelvi fordítása is megjelent.

M. GY.

— **Görög auctorokból III.** — *Aischylos* Agamemnonjában olvassuk a következő sorokat (12 skk.):

εἴ τ' ἂν δὲ νυκτίπλαγκτον ἐνδροσόν τ' ἔχω
εὐνήν δόειρος οὐκ ἐπισκοπούμενην

ἐμὴν, φόβος γὰρ ἀνδ' ὕπνου παραστατεῖ
 τὸ μὴ βεβαίως βλέφαρα συμβαλεῖν ὕπνῳ·
 ὅταν δ' αἰεδεῖν ἢ μινύρεσθαι δοκῶ,
 ὕπνου τὸδ' ἀντίμολπον ἐντέμνων ἄκος,
 κλαίω τὸτ' οἴκου τοῦδε συμφορὰν στένων κτλ.

„Hogyha éjben kóbor, harmat-áztatta ágyamat elfoglalva tartom, melyet nem látogatnak az álmok, mert hiszen alvás helyett félelem a tár-sam, hogy mély álom találja szememet lezárni, — mikor pedig énekelni vagy dúdolni kezdek . . . . . siratom e ház balsorsát.“ — Az εὐτ' ἄν-nal kezdődő mellékmondathoz nincs főmondat. A tragikusok szövegében a mult században évtizedeken át grasszáló hyperkritika csodálatosképen nem vette észre a corruptelát. Csak Wilamowitz állapította meg Aischylos-kiadásához írt magyarázataiban (Interpretationen 193) a helyes diagnózist: nemcsak, hogy a főmondat hiányzik, de az εὐτ' ἄν-nal kezdődő mondat tartalma sem való mellékmondatba. Minthogy pedig a mellékmondati jelleget a kötőszó adja meg, a corruptelának itt kell fészkelnie. Wilamowitz εὐτ' ἄν helyett εὐδων-t javasol. De nézetem szerint ez az ötlet nem oszlat el egy másik nehézséget. „Mikor alszom, éjben kóbor és harmat-áztatta ágyam van.“ Mit jelent az „éjben kóbor ágy,“ a νυκτίπλαγκτος εὐνῆ, a „noctivagus lectus“? Az előző versekben még arról panaszkodott az ὄρ, hogy már egy év óta minden áldott éjjel a háztetőn van a helye, hogy Klytaimnestra parancsára a tűzjelet kémlelje, hogy lehet tehát a fekvő-helye „éjben bolyongó,“ „hányt-vetett“? Wilamowitz, miként már ellen-lábasa Wecklein is, más értelmet tulajdonít a jelzőnek: „ich habe ein Lager, das die Nacht und der Taufall unbehaglich machen“ (Wecklein: v. εὐνῆ ist das nächtliche Lager das durch Wind beunruhigt wird. Er meint: „wenn Wind u. Regen mein Lager heimsuchen“). De hát tényleg jelentheti-e a v. ε. az „éjszakától nyugtalanított“ „éjverdeste“ ágyat? Ezt kell közelebbi vizsgálat tárgyává tennünk.

A νυκτίπλαγκτος összetétel második fele a πλάζω igéből származik melynek töve πλαγγ- etymologiailag közel rokon, majdnem azonos a πλήσσω ige πλαγ-iónével. Jelentéstani szempontból a két ige közt az a különbség, hogy míg πλήσσω általában azt jelenti „üt, ver,“ addig πλάζω az ütés egy különös fajtáját jelenti: „félrelök, eltaszít, útból el-térít, hányt-vet“ (v. ö. ném. *schlagen* és *verschlagen*), tehát mozgás elő-idézését fejezi ki s különösen a passivumban és mediumban fordul elő „hányatni-vettetni, széltől, hullámtól dobáltatni, bolyongani, kóborolni“ (= πλανᾶσθαι) értelemben. A régi grammatikusok szerint ugyan az aeol dialektusban πλήσσω helyett πλάζω-t mondtak, és egy hesychiosi glossa szerint πλαγχθέντες, πληγέντες' πλακτός, παράφρων, πεπλανημένος. (Parmenides, Diels VS³ B 6, 6 πλακτόν νόον.) Egyébként azonban az ión-attikai dialektusokban alig van nyoma πλάζω ilyen jelentésének. Homeros-nál az activum ilyen értelemben állhatna Φ 268 . . μιν μέγα κύμα | πλάζ' ὤμους καθύπερθεν csapkodta a vállát. M 284 ahol a szép hasonlat leírja a sűrű havazást: mindent elborít a hó, csak a parthoz csapódó hullám vet neki gátat κύμα δέ μιν προσπλάζον ἐρύκεται (intransitive). Egyéb-ként πλάζειν az activumban is csupán a „félrelök, útból eltérít, hányt- vet“ értelemben használatos. α 75 οὐ τι κατακτείνει, πλάζει δ' ἀπὸ πατρίδος αἰῆς (Poseidon Odysseust). ω 307 ἀλλὰ με δαίμων πλάγ' ἔ' ἀπὸ Σικανίης δεῦρ' ἄλθεμεν. P 750 a magaslatról, amely feltartja a folyót útjában és a síkság felé tereli ὅς τε καὶ ἰφθίμων ποταμὼν ἀλεγεινὰ πέεθρα | ἴσχει, ἄφαρ δέ τε πᾶσι ῥόον πεδίονδε τίθησι | πλάζω v. B 132 mondja Agamemnon a trójaiakról és szövetségeseikről οἳ με μέγα πλάζουσι καὶ οὐκ εἴωσ' ἐθέλοντα | ἴλιον ἐκπέροισι. — Talán átvitt értelemben β 396, ahol Athene álmod bocsát a kérőkre: πλάζε δέ πίνοντας χειρῶν δ' ἔκβαλλε

κύπελλα, „megzavarta” a borozókat, ami lehet „a recta ratione et mente perturbare” (Ebeling) vagy pedig tisztán fizikai mozgatas értelmében vehető, az elálmosodók jobbra-balra dőlő testeiről. — A passivumban a) visszaüzetni b) ide-oda dobáltatni, hányatni-vettetni; med. bolyongani. A sok példa közül csak néhányat. a) Λ 351 πλάγχθη ἀπὸ χαλκῶφι χαλκός visszavetetteit, -paltant. A 59 Ἀτρεΐδῃ νῦν ἄμμε πάλιν πλάγχθη ντασ δῖω | ἄψ ἀπονοστήσειν. b) K 91 πλάζομαι ὦδ', ἐπεὶ οὐ μοι ἐπ' ὄμμασιν ἥδυμος ὕπνος | ἰζάνει Agamemnon sátrából kiűzi a nyugtalanság. α 2 δς μάλα πολλά | πλάγχθη. Ξ 120 πατήρ δ' ἐμός Ἄργεϊ νάσθη | πλάγχθεις — med. önkéntes kóborlásról, portyázásról: γ 106 εὖν νηυσὶν ἐπ' ἥροειδέα πόντον | πλάζόμενοι κατὰ ληϊδ'. — Sehol sem jelent azonban a szenvedőben a πλήσσεσθαι passivummal azonos értelmet, sem Homerosnál sem a tragikusoknál. Az adj. verbale πλαγκτός csak φ 363-ban fordul elő: πῇ δὴ καμπύλα τόξα φέρεις ἀμέγαρτε συβῶτα | πλάγκτε; Ebeling szer. „amens, cuius mens πλάζεται,” de helyesebbnek látszik Ameis magyarázata: „Du Herumtreiber” (aki nem ide való vagy).

Az eddigiekből a νυκτίπλαγκτος szónak „éjverdeste, éjszakától nyugtalanított” értelme mellett semmiféle érvet sem tudunk meríteni. De talán egy sophoklesi hely lebegett Wilamowitz szeme előtt, mikor a szót így fordítja. Sophokles Aias 598 így aposztrofálja Salamis szigetét: ὦ κλεινὰ Σαλαμίς, σὺ μὲν ποὺ ναίεις ἀλίπλαγκτος, εὐδαίμων. Így a Laurentianus. De hogy nevezheti Salamist ἀλίπλαγκτος-nak, tengeren kóborlónak, ami legfőljebb Delos szigetére illenék? Ezért Lobeck (Soph. Ai. ad l.) megpróbálja a szót „tengermosta, tengerverdeste” értelemben felfogni. „Quid vero, si ἀλίπλαγκτος h. l. idem significat, quod θαλασσόπληκτος, quo epitheto Aeschylus Pers. 305 hanc ipsam Salaminem ornat?” Majd előadja a fontosabb érintett érveket plázejn és πλήσσειν azonos alapjelentését illetőleg. De Lobeck nem talált tetszésre s az újabb kiadások (Nauck, Wolff-Bellermann) ἀλίπλακτος-t írnak (ἀλίπληκτος dór formája) az ifjabb kéziratoknak talán csak coniectura, de plausibilis fellevés alapján keletkezett olvasása szerint. Lobeck felfogásának ellentmond különben ugyane tragédiának egy másik helye: 695 ὦ Πάν Πάν ἀλίπλακτε . . . . φάνηθ' „ó tengeren-járó Pan, jövel!”

Döntő fontosságúnak a νυκτίπλαγκτος szó értelmének meghatározásánál mindenestre e szó aischylosi használatát kell tekintenünk. A szó maga is Aischylos alkotása és csak nála fordul elő, tehát csak egy szemlélet és értelem felelhet meg neki. A mi helyünkön kívül még három helyen találjuk, mindannyiszor az Oresteióban. Ag. 330 σκκ τοὺς δ' αὐτὲ νυκτίπλαγκτος ἐκ μάχης πόνος | νήσταις πρὸς ἀρίστοισιν ὦν ἔχει πόλις | τάσσει (Klytimestra látomásszerű leírása az utolsó Trója körüli harcokról). „A kősa éjjeli erőlködés” a harc után reggelihez viszi a győzteseket. A νυκτίπλαγκτος πόνος az ide-oda hullámzó éjjeli harc fáradságának találó kifejezése, semmiesetre sem „éjszakától nyugtalanított” fáradság. — Choëph. 524 Klytaimnestra ἐκ τ' ὀνειράτων | καὶ νυκτιπλάγκτων δειμάτων πεπαλμένη „álmoktól és kősa éjjeli félelmektől” gyötörve küld áldozatot Agamemnon sírjára; itt sem jelenthet a szó „éjszakától nyugtalanított” félelmeket. — Choëph. 752 a dajka νυκτιπλάγκτων ὀρθίων κελευμάτων-ról beszél, a gyermek Orestesnek az éjszakába elszálló hangos parancsairól, követelőző kiabálásáról, ezeket az „éjben kóbor” hangoakat sem lehet „éjszakától csapkodott, nyugtalanított” hangoknak fordítani. — Egyébként a νυκτι-vel kezdődő összetett szókban ez az alkotó rész sohasem eredet, hanem mindig idő- (ill. képes hely-) határozó.

Nem életképes az Enger-Plüss-féle kiadás magyarázata sem: v. ε. (ein Lager) „wie es ein Obdachloser hat der sich im Freien bald hier bald dort niederlegt” mert hiszen éppen az összehasonlítás alapja, az éjszakai nyugvóhelynek folytonos változása, a mi esetünkben hiányzik

Maradna tehát az „éjben bolyongó fekvőhely” ami pedig képtelenség. A νυκτίπλავκτος jelzőnek tehát más főnévre kell vonatkoznia, ennek a főnévnek kell nézetem szerint az εὐτ' ἂν corruptelában lappangania. Értelmi és palaeographiai szempontok alapján οἶτον-ra javítanám a szót. „Éjben kóbor sors és harmatáztatta ágy jutott nekem.” A sors mint hatók felveheti az okozatnak kijáró jelzőt (v. ö. paupertas audax, mert mérészsé tesz): az őt sorsa arra kényszeríti, hogy minden éjjel ott hagyja családi otthonát s nekivágjon az éjszakának. Ezt teljes joggal πλῆζεσθαι-nak lehet minősíteni, miként Agamemnon is, kit éjjeli útja egyenesen Nestor sátrához visz (K 91) így beszél magáról: πλῆζομαι ὧδ'...

Aischylos ránk maradt darabjaiban οἶτος ugyan nem fordul elő, de megvan Homerosnál és Sophoklesnél, úgy hogy nyugodtan tulajdoníthatjuk Aischylosnak is.

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL.

— Új könyvek:

Kallós Ede: *Görög mitológia*. Bpest, Fővárosi könyvkiadó rt. 1922. 8-r. 276. l.

Csak röviden emlékezünk meg erről a könyvről, minthogy népszerűsítő művek ismertetése nem tartozik folyóiratunk főadatai közé. Ha azonban mégis szólunk róla, azt azért tesszük, mert Kallós mitológiája nem elégszik meg a görög mitoszok tartalmának egyszerű elmesélésével, hanem kapcsolatba igyekszik hozni azokat a görög vallástörténeti kutatás újabb eredményeivel is. Ez a törekvés kétségtelen érdeme e könyvnek s a magyar nyelven megjelent hasonló tartalmú népszerű munkákkal szemben nagy haladást mutat. Nem rójuk meg szerzőt — aki végre is nem szakember a görög vallástörténetben — azért, ha magyarázatai sokszor erőltetettek és a kultusz történet ismeretének hiányáról tanuskodnak, csupán azt szeretnénk volna, ha nem éktelenkednének könyvében oly megállapítások, amelyek a tudomány mai állásánál teljesen tarthatatlanok és elavultak. Hogy csak egy-kettőt mutassunk be példaképpen, csupán a legelfogultabb Max Müller-követő keletkeztethette félszázaddal ezelőtt Athénát a villámekikázásból, mikor ennek a kultuszban semmi alapja sincsen. Hermes K. szerint hegyi törpe volt, amit az is mutat, hogy sok mitosza róla, mint gyermekről beszél. Ugyanezt Heraklesről is be lehet ezzel a módszerrel bizonyítani. K. a mitológia annyi keserves csalódása után sem veszi észre, hogy a mitoszmagyarázással mindent be lehet bizonyítani, hogy tehát ennek tudományos használhatósága a semmivel egyenlő, ha nem támaszkodunk más szilárdabb tényekre. Elavult az az állítása is, mely a sajátképen gyógyító és bajelhárító istent Apollot napistennek teszi meg, ami pedig csak egy késői fejlődés eredménye. Vagy mit szólnunk akkor, mikor Dionysost az istenséggel való összeolvadásra törekvő extatikus elragadtatás sóvárgott alakját valami részegítő sör- vagy boristennek teszi meg? Nem folytatjuk tovább a kifogásokat, hiszen e mitológia nem lép fel tudományos íté-nyekkel s mint népszerű mű határozottan jobb magyar elő-deinél.

I. L.

Horváth Sándor: *A Physiologus*. (Ethnographia. 1921. évf. I—40. l.)

Ez az értekezés csak bevezető része a szerző által tervezett nagyobb Physiologus-tanulmány sorozatnak. Kellőképp méltatja

az ókorvégi keresztény szimbolikának ezt a sajátosságos és nagyhatású termékét, egyelőre csak körvonalazza azt a sokféle hasznót, amit a művelődéstörténet e mű alapos tanulmányozásából meríthet, végül bő kivonatát adja a bécsi csász. udv. könyvtárban őrzött s Lauchert által W-vel jelzett görög Physiologus kéziratnak s teljes fordítását a Magy. Nemz. Múzeum latinnyelvű Physiologusának, mely szerző szerint a XIII. sz. végeről való. A görög kézitról Horváth azt állítja, hogy a IV. sz.-ból való. Ez talán sajtóhiba. A legrégebb Ph.-codexek a X–XI. sz.-nál nem régiebbek. V. ö. Strzygowski Bilderkreis d. gr. Physiologus 1899 p. 4 és Karuljev oroszul írt könyvét Adalékok és megjegyzések a Phys. irodalomtörténetéhez 1890 (bő ismertetése az Archiv f. slav. Philol. XIV. és XV. kötetében). A további tanulmányokat, különösen pedig azt, amelyben a Ph.-nak a középkori magyar művelődésre tett hatását fogja szerzőnk ígérete szerint ismertetni, érdeklődéssel várjuk.

Friedrich Lám: *Zipser Treue*. Herausgegeben vom Zipser Bund in Budapest, 16-r. 63 l.

A mai szepesi költők eme legtehetségesebbjének minden egyes versében a Szepesség lelke szólal meg. Akár a Magas-Tátra szépségei ihletik meg, akár a késmárki ódon fatemplom vagy a szülőháza által fakasztott gyermeki áhitat ad szárnyat költői lendületének, akár az idegen megszállókat ostromozza, mindig büszkén és igaz meggyőződéssel hirdeti: „Szepesség Magyarországé.” Amellett a versemértékek különfélesége, a komoly és víg előadásmód változatossága, az irodalmi nyelvű költemények gazdag színezése és a nyelvjárásoz versek naív közvetlensége kellemesen fokozza minden költemény hatását.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

Georg Stefansky: *Das Wesen der deutschen Romantik*. Kritische Studien zu ihrer Geschichte. Stuttgart, 1923. L. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. VII, 324 l.

A német romantikáról szóló monografiák számában Stefansky könyve értékes gyarapodást jelent, Mehlis, Strich, Nadler (hogy csak a jelentékenyebbeket említsük) munkái után önkéntelenül kinálkozik az összehasonlítás. Stefansky, bár dolgozata eredetileg doktori értekezésnek készült, kiállja a legszigorúbb mértéket is. Módszerében legközelebb áll Nadlerhez (Sauer tanítványa!), de elméletének merevségét megszünteti; míg Nadlernél valamely szellemi mozgalom vagy akár egyes irodalmi mű is földrajzi, faji, történelmi adottságokból determinálódik, addig Stefansky szerint csupán egyes „gondolkodási formák” (Denkform) tekinthetők e tényezők eredményének. A német romantika gondolkodási formája természetszerűleg adódott a keletnémet törzsek vérbeli összetételéből és történelmi szerepéből; legtalálékosabban Humboldt Vilmos jellemezte: „der Weg . . . zur Idee hin”, szemben a klasszicizmus gondolkodási formájával: „von der Idee aus”. Ennek fejlődését tárgyalja Stefansky munkájának legrövidebb, de legjelentékenyebb fejezetében (Die Entwicklung der romantischen Denkform). Erre a fejezetre támaszkodnak az egész könyvnek csodálatos érettséggel megírt fejtegetései, amelyekben a felesleges terjengősség sajnos gyakran elhomályosítja a főgondolatot.

p—y.

— Beküldött könyvek :

James Curtis Austin: The significant name in Terence. (Univ. of Illinois Studies in language and literature. Vol. VII. 4. November 1921.) \$ 2.00.

Rodney Potter Robinson: De fragmenti Suetoniani de Grammaticis et Rhetoribus codicum nexu et fide. (Univ. of Ill. Studies, VI, 4. Nov. 1920.) \$ 2.00.

William A. Oldfather: Lokris (és egyéb cikkek). Kny. a Pauly-Wissowa-Kroll-féle Realencyclopaediából.

U. a.: Studies in the history and topography of Locris. III. (Kny.: Amer. Journal of Archaeol., XXVI, 1922. No 4.)

U. a. An appeal for the Thesaurus Linguae Latinae. (Kny.: Classical Journal, XVIII, 1922. No 1.)

U. a. Bibliographical Notes on the Fables of Avianus. (Kny.: Papers of the Bibliographical Society of America, XV, 2. 1921.)

U. a.: Richard Bentley's Critical Notes on Arrian's Discourses of Epictetus. (Kny.: Transactions of the Amer. Philol. Association. Vol. LII, 1921.)

Gragger, Robert: Eine altungarische Marienklage. Mit 3 Lichtdrucktafeln. Ungarische Bibliothek. Erste Reihe 7. Walter de Gruyter. Berlin und Leipzig, 1923. 20. l.

Petőfi, Alexander: Gedichte. Auswahl und Nachwort von Robert Gragger. Insel-Bücher, Leipzig, 1923. 8-r. 77 l.

Szent Ágoston, hippói püspök: A lélek az Istennel való magányos beszélgetéseinek könyve. Latinból fordította *Némethy Ernő*. Budapest, 1922. Kis 8-r. 168 l.

Trostler József: Újabb irányok a német irodalomtörténeti kutatásban. Budapest, 1923. Ethika. 16-r. 32 l.

Ungersk Lyrik i svensk översättning. Samlad och försedd med inledning av *Béla Leffler*. (Kner, Gyoma.) Utgiven av Ungerska Sällskapet. Stockholm, 1922. 159 l.

Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von Robert Gragger. Berlin und Leipzig. Walter de Gruyter. 1922. Band II, Heft 3—4, 161—232 l. — 1923. Band III, Heft 1, 1—104 l.

A második kötet 3—4. füzetéből mint philologiai és irodalmi vonatkozású tanulmányokat kiemeljük: *Robert Gragger*: Ungarische Institute für Geschichtsforschung; *Carl Brinkmann*: Bulgarisch-ungarische Beziehungen V—XI. Jahrh.; *Fritz Metzger*: Altgermanische Zeugnisse zu osteuropäischen Völker- und Ländernamen; *Franz Zsinka*: Aron Szilády; a III. kötet első füzetéből *Robert Gragger*: Eine altungarische Marienklage; *A. Brandl*: Der Name Magyar bei König Alfred.

Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. Sous les auspices de l'Académie hongroise des sciences. Dirigée par Zoltán Baranyai et Alexandre Eckhardt. Paris, Champion. 1923. janvier-juin, No 1—2. 8-r. 112 l.

Egész tartalma: Comte Étienne Zichy: D'origine du peuple hongrois I. — Dezső Pais: Les rapports franco-hongrois sous le règne des Arpáds. I. Relations politico-dynastiques et ecclésiastiques. — Jenő Kastner: Petőfi. — Flóris Holik: Saint-Jaques de Compostelle et Saint-Ladislás de Hongrie. — Chroniques: Lettres françaises en Hongrie: Les traductions. (A. E.) — Les récentes études byzantines en Hongrie. (Gy. Moravcsik.) — La nouvelle organisation et le programme des études historiques hongroises. (Julius.) — Notes et documents: La Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. (La Rédaction.) — Sur le groupement des langues finnoises. (H. Ojansuu.) — Questions d'un profane. (J. Ronjat.) — Comptes-rendus critiques: N. Jorga: Die Madjaren. (Gy. Moravcsik.) — A. Leval: La Révolution Française. (B.) — Ouvrages divers. — Revue des Revues. — Bibliographie Française de la Hongrie. 1918, 1919, 1920, 1921.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos egyesület alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaság alapító rendes tagjai: Pauler Ákos, Kornis Gyula, Melich János, Németh Gyula, Tolnai Vilmos, Horváth János, Zolnai Béla, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Dománovszky Sándor, Buday László, Nagy József, Gragger Róbert, Huszti József, Eckhardt Sándor, Fest Sándor, felvinczi Takács Zoltán, Hekler Antal, Gerevich Tibor, Gombocz Endre.

A Minerva-Társaság alakuló ülésén elhatározta, hogy a magyar szellemi élet történetének művelésére *Minerva* címen folyóiratot ad ki.

A *Minerva-Társaságra* és a *folyóiratra* vonatkozó minden közlemény *Thienemann Tivadar* címére küldendő (Budapest, I., Tigris-utca 5).

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

A könyvsorozat, melyet ezen a hagyományos régi címen megindítunk, méltóképen igyekszik folytatni Kazinczy és Széchenyi korának legeredményesebb tudományos vállalkozását, mely ezen a címen jelent meg. Tudományos bevezetéseket és összefoglalásokat ad közre a szellemi és a természettudományok egész területéről; a legjobb tudományos szakerek tollából oly munkákat bocsát ki, melyek a legmagasabb tudományos igények szemmel tartása mellett is közérthetőek, egyszerű, világos, szabatos és áttekinthetően tagolt előadásban tájékoztatnak minden művelt olvasót a tudomány egyes területein elért eredmények felől. A könyvsorozat tekintettel van az egyetemi és főiskolai oktatás szükségleteire s különösen figyelmet fordít az egyetemes tudományosság magyar vonatkozású tanulmányaira. A gyűjtemény egyes kötetei gyors egymásutánban fognak megjelenni.

A kiadó.

Eddig megjelent:

- I. *Prinz Gyula*: Európa városai.
- II. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz I.
- III. *Dékány István*: Bevezetés a társadalom lélektanába.

Legközelebb megjelenik:

- Eckhart*: A magyar állam története.
Jakubovich-Pais: Ómagyar olvasókönyv.
Gaal: A föld története.
Németh: A magyarok eredete.
Jávorka: Magyar növényhatározó.
Moess: A gombák.
Veress: A valószínűségszámítás.
Radnay: A zenetudomány elemei.
Bella: Magyar archeologia I.

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének és kiadóhivatalának címe:
DANUBIA KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG (Pécs, Munkácsy Mihály-u. 9.)

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

E r s t e R e i h e

---

1. Die Herkunft der Ungarn
ihre Sprache und Urkultur.
Von Josef Szinnyei.
2. Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
Mit einer Faksimile-Tafel der Nibelungenhandschrift F.
Von Robert Gragger.
3. Lebende Rechtsgewohnheiten
und ihre Sammlung in Ungarn.
Von Karl Tagányi.
4. Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
Von Theodor Thienemann.
5. Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber
von der ältesten Geschichte der Ungarn.
Von Herbert Schönebaum.
6. Preussen, Weimar und die ungarische Krone.
Von Robert Gragger.
7. Eine altungarische Marienklage.
Von Robert Gragger.
8. Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
Von Konrad Schünemann.

Ungarische Jahrbücher

Zeitschrift für die kulturellen, sozialen und wirtschaftlichen Fragen Ungarns
und seiner Nachbarländer. Herausgegeben von

Professor Dr. R. Gragger,

Direktor des Ungarischen Instituts an der Universität Berlin.

Band III. 1923.

Walter de Gruyter & Co.

Berlin und Leipzig.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

FÖRSTER AURÉL

ÉS

THIENEMANN TIVADAR

BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT.

1923

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Thienemann Tivadar** címére (I., Tigris-utca 5.) küldendők. Főolvasások **dr. Huszti József** I. titkárnál (I., Villányi-út 4.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
† Pecz Vilmos: Az ógörög költészet összehasonlító tropikája	133
Kastner Jenő: Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben	139
Carolus Kerényi: De teletis Mercurialibus observationes II.	150
Müller Lipót: Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában	164

HAZAI IRODALOM.

Pintér Jenő: A magyar irodalom történetének kézikönyve. <i>Négyesy László</i> ...	181
Némethy Geyza: Supplementum Commentariorum ad Ovidii Amores, Tristia et Epistulas ex Ponto. <i>Huszti József</i>	216
Láng Nándor: Herakles és Omphale. <i>Nagy Lajos</i>	218
Pauler Ákos: Aristoteles. <i>Förster Aurél</i>	220

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Joel: Geschichte der antiken Philosophie. <i>Kerényi Károly</i>	222
E. Drerup: Homerische Poetik. <i>Marót Károly</i>	225
Haraszi Gyula: En glanant chez La Fontaine. <i>Kastner Jenő</i>	227
Friedrich Gundolf: Heinrich von Kleist. <i>Fukánszky Béla</i>	229
Könyvek a bécsi játékszínről: 1. Bahr, Hermann: Burgtheater. — 2. Gugitz, Gustav: Der weiland Kasperl. — 3. Payer von Thurn, Dr. Rudolf: Josef II. als Theaterdirektor. — 4. Bettelheim-Gabillon, Helene: Im Zeichen des alten Burgtheaters. — 5. Wertheimer, Paul: Alt-Wiener Theater. — 6. Kobald, Karl: Wiens theatralische Sendung. — 7. Salten, Felix: Das Burgtheater. <i>Kádár Jolán</i>	232

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLVIII. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd	237
II. Titkári jelentés	238
III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1923. évi április 11-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről	240
IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1923. évi április 11-én tartott XLVIII. rendes közgyűléséről	240

VEGYES.

Pecz Vilmos †. <i>M. Gy.</i>	242
A Budapesti Philologiai Társaság felolvasó ülései	242
Endre és Johanna a provençal és a spanyol irodalomban. <i>Hankiss János</i>	245
Turenne levele. <i>Zolnai Béla</i>	247
Görög auctorokból. IV. <i>Förster Aurél</i>	248
Beküldött könyvek	249
Új könyvek	252

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők.

AZ ÓGÖRÖG KÖLTÉSZET ÖSSZEHASONLÍTÓ TROPIKÁJA.

Kivonat a M. T. Akadémia I. osztályának 1921 május 2-i ülésén
tartott felolvasásból.

A gondviselés jóvoltából befejeztem negyvennégy év letelte után életem fő munkáját, az ógörög költészetnek művelődés-történeti szempontból feldolgozott és újgörög nyelven megírt kétkötetes munkáját. Arra törekedtem, hogy amennyire lehetséges volt, felhasználjam a legcsekélyebb maradványokat is és feldolgoztam 1400 évrnek (Kr. e. 900-tól Kr. u. 500-ig) körülbelül 291.535 sorban fennmaradt költői termékeit (köztük körülbelül 497 névleg ismert költőét), melyeknek szövegei 55 kiadásban foglaltatnak. A klasszikus korszak kisebb költőinek nagyobb részét eredetileg dr. Módi Mihály dolgozta fel magyarul, én azután átdolgoztam újgörög nyelven az ő munkálatait.

Munkám főbb eredményei a következők:

Az Iliasban és Odysseában a természetből vett aránytropusok uralkodnak, melyek a két eposz összes képeinek a felét képezik. Ezenkívül a kisművészetek és mesterségek, úgymint az ezüst-, elefántesont- és viaszművészet, továbbá a kovács-, asztalos-, fazekas-, szövő- és szabómesterségek és tímárság bőven ellátták képekkel az Iliast és Odysseát, melyekben a korabeli élénk hitélet bizonyítékaiként előtérbe lépnek a mythológiából és istentiszteletből vett képek is. Pindarusnál, Bacchylidesnél, Aeschylusnál, Sophoclesnél, Euripidesnél és Aristophanesnél gyakoriak a vadászat, halászat, lótenyésztés és lóverseny, baromtenyésztés, méhészet, kertészet, szőlőművelés, földművelés, kereskedelem és hajózás képei és különösen a művelődés magasabb rétegeiből vett képek, minők a költészet, színház, ének, zene, testgyakorlás, tánc, versenyjátékok, építészet, szobrászat, festészet, geodaesia, orvostudomány és állami élet. Tehát az aránytropusoknak egybevetése világosan mutatja, hogy *az Ilias és Odyssea korszakának művelődése, t. i. a Kr. e. IX. és VIII. század istenfélő ion művelődése kezdetlegesebb, mint a Kr. e. V. századbeli fényes attikai korszaké, melybe Pindarus, Bacchylides és a négy nagy attikai dramatikus tartoznak.*

A homerusi himnuszokban és epigrammákban, a Batrachomyomachiában, Hesiodusnál, az elegikusoknál és melikusoknál egyrészt a természetből és a művelődés alacsonyabb rétegeiből, másrészt a magasabb művelődésből merített képek körülbelül egyensúlyban tartják egymást és ez a tény amellet tanusko-dik, hogy a homerusi maradványok, Hesiodus, az elegikusok és

melikusok egyrészt az Ilias és Odyssea, másrészt az attikai korszak közé eső időkbe, t. i. a Kr. e. VII. és VIII. századba tartoznak.

Feltűnő, hogy az Iliasban és Odysseában a háborúból vett képek csekélyszámúak, holott azt várhatnók, hogy az Iliasban, mely az achaeus hősök tetteit énekli és az Odysseában, mely ezeket a hőstetteket föltételezi, a harcias szellem a belőlük merített tropusok gyakoribb használatában is nyilvánuljon, amint ezt Pindarusnál és a négy dramatikusnál látjuk. Ugyanis Sophoclesnél, ki közülök leginkább élvezhette Pericles békésebb korszakának áldásait, a háborúból vett képek leginkább háttérbe szorulnak, de már kevésbbé Euripidesnél és Aristophanesnél, kik tanui voltak a peloponnesusi háború lefolyásának és legkevésbbé Pindarusnál és Aeschylusnál, a perzsa háború költőinél, kiknek idetartozó képei jelentékeny szerepet játszanak, szóval: az egyes korszakok harcias szelleme elég hűen tükröződik vissza az illető korszakba tartozó négy dramatikus és Pindarus tropusaiban. Az Ilias rajzolta harcoknak azok a küzdelmek képezik történeti háttérét, melyeket a déli Thessaliából kiinduló achaeus—aeol telepesek Kisázsia északnyugati partjain folytattak s amelyeknek első megéneklői a harcias achaeus—aeol korszak dalosai voltak. Ámde az Ilias és Odyssea tropusai a leghatározottabban egy békésebb korszak művelődésének képét tárják eléink, tehát ezek a tropusok amellet bizonyítanak, hogy azok a költők, kik az *Iliast és Odysseát mai alakjukban megalkották, nem a harcias achaeus—aeol, hanem a békésebb ion korszakba tartoznak, szóval, hogy művelődésünk nem achaeus—aeol, hanem ion művelődés*, amint ezt főképen az eposzok ion nyelve mutatja. Már Aristarchus észrevette, hogy Homerus archaizál. Ilyen archaizmusok az aeol nyelvelemek és a sebesüléseknek anatómiailag pontos leírásai, melyek a régi aeol dalokból maradtak fenn a két eposban és ilyen *archaizmusoknak kell tartanunk az Ilias és Odyssea háborúból vett képeit is, mint szintén az ős aeol dalokból való maradványokat.*

A szakácsmesterségből vett aránytropusok, melyek Aristophanesnél elég gyakran és az Iliasban és Odysseában is egynehányszor mutatkoznak, Pindarusnál és a három tragikusnál hiányzanak, mert ezek a művelődésnek alantasabb rétegeiből merített képek jobban megfeleltek nemcsak a comoedia, de a népeposz szellemének is, semmint Pindarus és a tragikusok magasröptű költészetének. A fentebb említett kisművészeteket és mesterségeket, melyekkel az Iliasban és Odysseában gyakran találkozunk, szereti Aristophanes is és bizonyos előszeretettel karolja fel Pindarus, de a tragédia alig egy-két képet merített belőlük.

A mythológiából és istentiszteletből merített számos képek élénk hitélet bizonyítékai Hesiodusnál, Pindarusnál, Bacchylidesnél és Aeschylusnál, míg ezeknek a képeknek ritkasága az elegikusoknál és melikusoknál, Sophoclesnél, Euripidesnél és Aristophanesnél ezeket mint fogyatékosabb vallásos érzésű költőket jellemzik.

Az elegikusok és melikusok, de különösen Pindarus és Aeschylus az emberről vett számos képekkel nyomatékkal emelik ki az egyéniséget. De ennek a kiemelésnek oka más Aeschylusnál és más Pindarusnál. Aeschylus a *μαρτυρωνμαχος*, ki a háborúból vett képeivel nemcsak saját korának, hanem saját egyéniségének szellemét is visszatükrözteti, mint a nagy nemzeti küzdelem lelkes harcosa emeli ki az egyéniséget; Pindarus azonban, kire a perzsa háborúk hősiei küzdelmei nem gyakoroltak oly hatalmas befolyást, mint Aeschylusra s így a háborúból vett képeivel nem saját szelleméről, hanem csak koráéről tanuskodik, mint a nemzeti versenyjátékok győzteseit dicsőítő költő lépteti előtérbe az egyéniséget, amint erről világosan tanuskodik a versenyjátékokból vett, aránylag számos és a négy dramatikussal szemben előtérbe lépő képei. Különös előszeretettel veszi Pindarus az építészet köréből képeit, melyek nála egymagánál számosabbak, mint a négy dramatikusnál együttvéve. Viszont Aeschylusnál az orvostudományból vett számos és hatásos képek ragadják meg figyelmünket, melyek bizonyára a költő harcátérén szerzett benyomásairól s így, valamint háborúból vett képei, szintén korának és saját egyéniségének harcias szelleméről tanuskodnak.

Az alexandriai és római korszakokban, mint fentebb említettük, a költők általában véve utánozzák a klasszikus korszakot, de különösen Homerust, nevezetesen Apollonius Rhodius, Quintus Smyrnaeus, Tryphiodorus, Colluthus, Musaeus és Oppianus. Oppianus Halieutikáinak hasonlatai számukra és kifejelettségükre nézve felülmulják az Iliast is és a Quintus Smyrnaeuséi magukat a Halieutikákat is, úgyhogy Quintus Smyrnaeus a hasonlatok leggazdagabb költője a hellén ókorban. De hogy Oppianus és Quintus Smyrnaeus hasonlatai számosabbak, mint a Homeruséi, ez nem jelenti a képek használatában való fölényüket, mert Homerus kellő mértéket tud tartani, míg Oppianus és Quintus Smyrnaeus egyébként szép hasonlatainak tömege fárasztólag hat az olvasóra. Az alexandriai és római korszak költőinek képei utánzó természetük mellett is néha érdekes tanulságokat szolgáltatnak az illető korszakra, az illető költőre nézve is. Apollonius Rhodiusnál a nők életéből és a mythologiából vett képek egyrészt a lírai szellem uralmát, másrészt a vallásos érzés csökkenését és az alexandriai korszakban és magánál Apolloniusnál is uralkodó scholastikus polymathiát mutatják. Az aránytropusok ritkasága bizonyítja a reflexió fölényét az újattikai comoedia költőinél és gyakorisága a fantázia és a plasztikus szellem uralmát Theocritusnál. Quintus Smyrnaeus képei Homerusnak minden utánzása mellett jellemzik a költő egyéniségét is, mert a vadászatból, baromtenyésztésből és természetből merített számos képei rámutatnak a fiatal korában pásztorkodó költőre, mint a természet istenfélő fiára. Nonnus, a mythologikus eposz megteremtője, csak kis mértékben követi Homerust. Míg Homerus a kifejtett hasonlatokat szereti, Nonnus rendszerint csak a kis képeket használja s így főszerepet játszik nála a metaphora, amint ez kiviláglik nagyszámú kertészetből

és földművelésből vett metaphoráiból, melyek azt mutatják, hogy a költő hazája a termékeny Aegyptom.

A tropusok lényegének felismerését Gerbernek köszönjük, aki „Die Sprache als Kunst“ című könyvében kifejtette, hogy a metaphora, allegoria és hasonlat arányon alapulnak (azért nevezem ezeket *aránytropusoknak*), és hogy a synecdoche és metonymia a reflexiónak, az aránytropusok a fantáziának folyományai. Ha tehát szemügyre vesszük egyrészt a synecdoche és metonymia, másrészt az aránytropusok számát, azt látjuk, hogy a synecdoche és metonymia száma az aránytropusok számához képest az Iliástól és Odysseától kezdve egész Euripidesig fokozatosan növekszik, de Aristophanesnél észrevehetőleg csökken, és viszont az aránytropusok száma a synecdoche és metonymia számához képest az Iliástól és Odysseától kezdve egész Euripidesig fokozatosan csökken, de Aristophanesnél jelentékenyen gyarapszik. Mindez azt bizonyítja, hogy a klasszikus korszakban a *reflexió, melyet az Iliasban és Odysseában alig találkozunk, lépésről-lépésre erősödik Hesiodusnál, az elegikusoknál és melikusoknál, Pindarusnál, Bacchylidesnél, Aeschylusnál és Sophoclesnél, és tetőpontját éri el Euripidesnél, a σκηνικός φιλόσοφος-nál, de Aristophanesnél jelentékenyen gyöngül, és viszont a fantázia, mely az Iliasban és Odysseában föltétlenül uralkodik, lassanként csökken Hesiodusnál, az elegikusoknál és melikusoknál, Pindarusnál, Bacchylidesnél, Aeschylusnál, Sophoclesnél és Euripidesnél, de Aristophanesnél újból megerősödik.*

Az aránytropusokban a fantázia plasztikusan alkotja meg képeit, melyek között legkifejlettebb a hasonlat, legkisebb a metaphora, és a kettő között áll az allegoria. De a *fantázia plasztikus szelleme* az aránytropusoknál egy magánál a hasonlatnál is nagyobb plasztikus egységet hoz létre, t. i. a *tropuscsoportokat*. Az Ilias főszerepet játszik a hasonlatoknak nemcsak számára, de kifejtettségére, valamint a tropuscsoportokra nézve is, míg az Odysseában, Hesiodusnál, az elegikusoknál és melikusoknál, Pindarusnál, Bacchylidesnél, Aeschylusnál, Sophoclesnél, Euripidesnél és Aristophanesnél a hasonlatok száma a kifejtettsége, valamint a tropuscsoportoké fokozatosan csökken, és lassanként előtérbe lépnek a kisebb alkotások, t. i. a rövid hasonlatok, kis képesoportok és a metaphorák. Mindez azt mutatja, hogy a *klasszikus korszak költészetében a plasztikus szellem állandóan gyöngül, ellentétben az építészettel és szobrászattal, melyekben a plasztikus szellem folyton erősödik, és tetőpontját éri el Pericles korszakában.*

Háttérbe szorul Homeros az allegória tekintetében, mely az Iliasban egyszer, az Odysseában egyszer se fordul elő, míg a négy dramatikusnál gyakrabban található. De legszámosabb és többször kifejtett alakítású az allegória Pindarusnál.

A hasonlat gyakran, a tropus-csoport rendszerint nem egy, hanem két vagy több kategóriába tartozó képekből alakul. A csak egy kategóriába tartozó hasonlat egyszínű, míg a két vagy több kategóriából való színesebb, s így minél több kategóriából

van alkotva a hasonlat vagy a tropus-csoport, annál gazdagabb színekben. A költészetnek eme *polychromiája* gyakori és kifejtett a klasszikus korszakban, de ritkább és fogyatékosabb a többi költőknél. *A polychromia, mely a klasszikus korszakban úgy a költészetben, mint az építészetben és szobrászatban lényeges kiegészítő része a plasztikus szellemnek, ezzel együtt üli diadalát az Iliasban és ezzel együtt csökken a többi költőknél.*

A hasonlatnak azt a világos tagolását, mint ahogy Homerusnál és a dramatikusoknál látjuk, hiába keressük Pindarusnál. Pindarus tudatos nyelvművészete inkább csak jelzi, semmint kifejezi a hasonlatot és bonyodalmas mondat szerkezettel szokta megnehezíteni annak értelmét, mint ahogy az különösen az Ol. 1, 1—8-ban előforduló, két hasonlatból álló képesorokban látható. Homerus mint természetes nyelvművész a hasonlatnak két részét, a hasonló és összehasonlított részt, rendszerint két hasonlító szócskával, a „valamint — úgy” formával, juttatja kifejezésre; Pindarusnál és a dramatikusoknál a hasonlat megszokottabb formája az, hogy csak a hasonló rész élén áll hasonlító szócska, míg az összehasonlított rész jelzetlenül marad minden szócska nélkül; Pindarus azonban néha ellentétes (δέ), föltételes (εἰ) vagy kapcsoló (καὶ τε) szócskákat is használ a hasonlító szócskák helyett.

A hasonlatnak rendes kifejezési módja az, hogy a hasonló és összehasonlított rész *pozitív* formában állítatnak egymás mellé, de egy-egy eltérést találunk az ógörög költőknél. Nevezetesen *hypothetikus* formájú az Iliasnak ez a hasonlat-csoportja (20, 371—372): „Ezzel szembeszállok, ha tűzhöz hasonlít is a keze és fényes vashoz a bátorsága.” *Negatív formájú hyperbolikus* hasonlat az Iliasban a következő (17, 20—23): „Sem a párdueknak nem olyan a heve, sem az oroszláné, sem a bős vadkané, melynek erőtől duzzad keblében a bátorsága, mint ahogy kevélykednek Panthus lándzsahordó fiai.” *Comparatív formájú hyperbolikus* hasonlattal találkozunk az Odyssea 16, 215—219. soraiban, mely így hangzik: „Mind a kettőnek panaszra hajlott a lelke: hangosan sírtak, szaporábban mint a madarak, mint a halászsasok vagy a görbekarmú szakállas keselyűk, melyeknek kiesinyeit elrabolták a mezei lakók, mielőtt szárnyra kaptak volna; úgy hullattak azok szemöldökük alatt szálnalmas könynyeket.” A negatív és comparatív formájú hasonlatok egyzersmind hyperbolikus hasonlatok is, mert azt fejezik ki, hogy valamely tulajdonság az összehasonlított részben nagyobb mértékben van meg, mint a hasonló részben.

Végül a tropusoknak egy merész használati módját kell említenem, mely a hellén ókor költőinél néha előfordul, s amely abból áll, hogy egy és ugyanazon szó egyszerre két tropust fejez ki. Pl. az Ilias egyik hasonlatában (2, 780—785) a „legelés” (ὥς εἰ τε πυρὶ χθὺν πάσα νέμοιτο) mint metaphora a „tűzvést” jelenti, de ebbeli jelentése egyzersmind a hasonlatnak is eleme; tehát a legelés két különböző tropusként szerepel, elsősorban mint „metaphora” és metaphorikus jelentése mint a „hasonlat-

nak" egyik eleme. Ez a *kettős tropus* tehát egy olyan kép, mely egy másik, szükségképen odagondolandó kép közvetítésével helyettesíti a tulajdonképeni értelmet. A kettős tropusnál ugyanazt a jelenséget látjuk, ami Pindarusnál az úgynevezett *lírai ugrás* (saltus lyricus). Pindarusnak ugyanis szokása, hogy váratlanul és merész módon átugrik egyik gondolatról a másikra, s így megnehezíti a megértést, elhallgatva azt a gondolatot, mely a két szóban-forgó gondolat között a természetes kapcsolatot képezi. A kettős tropusnál hasonló módon egy kép helyettesíti a tulajdonképen való értelmet, és benne is el van hallgatva egy másik kép, mely a szóban forgó első kép és a tulajdonképen való értelem között a természetes kapcsolatot képezi, s amelynek elhallgatása szintén megnehezíti a megértést. Szóval, a kettős tropusnak alapja a *tropusi ugrás* (saltus tropicus). Sophoclesnek egy helyén egy és ugyanazon szó egyszerre három tropust fejez ki. T. i. az 587-ik töredékben a „nyár“ (θέρος) mint metonymia „vetést“ jelent, vetésbeli jelentése viszont mint metaphora „sörényt“ fejez ki, és sörénybeli jelentése egyszer smind a hasonlatnak is eleme; tehát a nyár három különböző tropusként szerepel, elsősorban mint „metonymia“, azután metonymikus jelentése mint „metaphora“, és metaphorikus jelentése mint a „hasonlatnak“ egyik eleme. Itt tehát egy *hármastropussal*, vagyis egy olyan képpel van dolgunk, mely két másik, szükségképen odagondolandó kép közvetítésével helyettesíti a tulajdonképeni értelmet.

Ezek azok a tanulságok, melyek az ógörög költészet tropusainak vizsgálása alapján élénk tárulnak, s amelyeknek rövid foglalata a következő.

A tropusoknak művelődéstörténeti és költészeti szempontból való tárgyalása a klasszikus korszakban föltétlen érvénnyel bír, de az alexandriai és római korszakokban főként arra kell tekintettel lennünk, mi utánzás, és csak azután arra, hogy mi jellemzettsége az illető korszaknak és az illető költőnek. A klasszikus korszak tropusai visszatükröztetik az Ilias és Odyssea keletkezési korszakának kezdetlegesebb és az attikai korszak magasabb művelődését, és Hesiodusnak, az elegikusoknak és melikusoknak egyrészt az Ilias és Odyssea, másrészt az attikai korszak közé eső idejét; mutatják a reflexiónak Homerusnál úgy szólva teljes hiányát, majd fokozatos erősödését Euripidesig és jelentékenyebb csökkenését Aristophanesnél, viszont a fantáziának Homerusnál teljes uralmát, majd fokozatos háttérbe szorulását Euripidesig és újból meggyarapodó erejét Aristophanesnél, a plasztikus szellemnek és a költészet polychromiájának az Iliasban teljes erejét és fokozatos gyöngülését a többi költőknél, ellentétben az építészettel és szobrászattal; visszatükröztetik Homerusnak és Aristophanesnek a mesterségekből és kisművészetekből merített képeiben megnyilvánuló népiességét, Hesiodus, Pindarus, Bacchylides és Aeschylus erős vallásosságát; jellemzik Pindarust mint a mesterségek, kisművészetek, építészet és versenyjátékok kedvelőjét, Aeschylust mint lelkes harcost, az elegikusokat, melikusokat, Sopho-

elest, Euripidest és Aristophanest mint fogyatékosabb vallású költőket. Az alexandriai és római korszakok tropusai jellemzik Apollonius Rhodius, Quintus Smyrnaeust és Oppianust mint Homerus utánczóit, Quintus Smyrnaeust mint a hellén ókor képekben leggazdagabb költőjét; tanuskodnak Apollonius Rhodiusnál a lírai szellem uralmáról, a vallásos érzés csökkenéséről és a scholastikus polymathiáról; mutatják a reflexió erősségét az újattikái comoedia költőinél, a fantázia és plasztikus szellem uralmát Theocritusnál; jellemzik az egykor pásztorkodó Quintus Smyrnaeust mint a természet istenfélő emberét, és Nonnust mint a termékeny Aegyptom szülöttét. A tropusok mutatják, hogy már Homerus teljesen kifejtette azoknak minden tulajdonságait: a kis és nagy képeket, a tropus-csoportokat, a költészet polychromiáját, a hypothetikus formájú hasonlatokat, a negatív és comparatív formájú hyperbolikus hasonlatokat és kettős tropusokat, és jellemzik Homerust mint a természetes, Pindarust mint a tudatos nyelvművészet nagymesterét.

Budapest.

† PECZ VILMOS.

OLASZOS IRÁNY XVIII. SZÁZADI KÖLTÉSZETÜNKBEN.

XVIII. századi irodalmunk a megújulás jegyében indul meg. Külföldi irodalmi irányok vagy nagy költői egyéniségek bizonyos tudatos követése a legfeltűnőbb jellemvonása. Irodalomtörténetünk e szempontból megkülönböztet franciás, németes és deákos iskolát, melyek mellett tovább folytatódik a konzervatív magyar Gyöngyösi-hagyomány is. A franciás irány fontossága főleg eszméletörténeti. A deákos és németes iskolákhoz azonban a verselési formák és a költői nyelv megújodása fűződik. Latin és német filológiánk az itt érvényesülő befolyásokat bőven felkutatta.

Ezekkel szemben csak gyéren esett szó a XVIII. századi olasz hatásokról. Toldy Ferenc futólag megemlítette, hogy Faludi Ferencen és Amade Lászlón az olasz poézissel való ismeret is meglátszik. Csokonai V. Mihály olasz tanulmányairól Ferenczi Zoltán adott képet, Kazinczy Ferenc szonettjeit Vass Bertalan tárgyalta; kimerítő tárgyalásban részesült a Metastasio-drámák szerepe iskolai színpadjainkon, s több oldalról megvilágították, milyen része volt Petrarca ihletének a Himfy-szerelmeiben.¹ Az egyes jelenségeket azonban Imre Sándor összefoglaló tanulmánya sem kísérelte meg egybefűzni. (*Az olasz irodalom hatása a magyarra*. Bpesti Szemle 1878.)

Kiegészítve a részlettanulmányokat, vázolnunk kell tehát

¹ Vass Bertalan: *A szonett története* (a székesfehérvári róm. kath. főgimnázium értesítője 1888/89). — Zambra A.: *Metastasio „Poeta cesareo” és a magyar iskoladráma a XVIII. sz. II. felében*. EPhK. 1919. — Rényi Rezső: *Petrarca és Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1880. — Angyal Dávid: *Kisfaludy és Petrarca*. Irod. Közl. 1891.

először a háttérrel, azután egy képpé kell szerkesztenünk a részleteket. Ez jelen dolgozatom feladata.

Az előző századokhoz képest a közvetlen viszony Magyarország és Itália közt a XVIII. század elején meglazult. Szinte kizárólag a Collegium Germanicum-Hungaricumba kiküldött, vagy más külön megbízatással Rómába kerülő papjaink tartják azt fönn. Ezek közé tartozott Faludi Ferenc, ki egy Darrel nevű angol jezsuita igen elterjedt olasz fordítását magyarítja, valamint Barkóczy Ferenc is, aki később Diotallevi Sándor egy erkölcsnemesítő munkáját fordíttatja le Molnár Jánossal.¹ Főleg ebben a korban gyűjtötte az esztergomi főgyház 2000 kötetre rúgó olasz könyvanyagát.

E szálak azonban Mária Terézia uralkodásától kezdve megsokasodnak, ami elsősorban politikai okokra vezethető vissza. Lombardia és Milano osztrák főnnhatóság alá tartoznak, Toscanát a rokon lotharingiai ház birtokolja. S arról, hogy ez a viszony bizonyos új kapcsolatokat is teremtett a két ország közt, meggyőzőnek bennünket az 1792. évi *Magyar Hirmondó* lelkes cikkei, melyek az olasz-magyar barátságról zengenek. A nápolyi király és neje ugyanis II. Lipót király koronázásán díszmagyarban jelentek meg. Ez a megtisztelés oly édes hazafiúi indulatokat ébresztett a rendekben, hogy két évvel később az esemény emlékére arany és ezüst érempenzeket verettek, melyeket gr. Széchenyi Ferenc vezetése alatt egy küldöttség vitt Nápolyba. Az ünnepségek, Széchenyi beszéde és a király felelete, melyeket újságunk olaszul közöl, a szép olasz versek, melyek ekkor „kijöttek Nápolyban“, büszke önérzettel töltik el az írókat. Érzelmek alig tudja szavakba önteni, mikor a nápolyi nemesség farsangi ünnepségét festi, melyen „sok száz más embereket is Magyar lovas és gyalogos katonai formaruhákba öltöztettek s úgy indultak el egy győzedelmi szekéren“ a Károly-színházba, hol szimbólikus játékot adtak elő a vendégek tiszteletére. Széchenyi hazatértét pedig Kis János köszönti egy lelkes versében. (*Magyar Hirmondó* 1792 febr. 10.)

A szorosabbá fűződő politikai kapcsolatok a két nemzet irodalmát is közelebb hozzák egymáshoz. A *Magyar Hirmondó* például — mely Páviából újonnan megjelent olasz könyvek tiszteletpéldányait kapja (1792. II. 229.) — nagyon jól van értesülve az alkalmi költemények amazáradatáról, mellyel az olasz írók Mária Terézia halálát siratták. Patachich Ádámot 1739-ben, Gánóczi Antal prépostot 1780-ban a római árkádia-akadémia tagjainak sorába választja, viszont az olasz méltóságokat a király nem egyszer a magyar Szent István-renddel tünteti ki. Így érthető, hogy Mitterbacher Lajos budai professzor úrnak a mezei gazdaságról szóló deák munkáját már 1780-ban olaszra fordítják (*M. Hírm.* 1780. I. 465. l.) s hogy egy kis olasz népszerű történeti munka már néhány héttel azután, hogy Velenében világosságra jött, fordítóra talál Pozsonyban. (*A Rómaiak Görögországban.* Pozsony 1798.; I. G. I. Á. fordító előszavát.)

¹ Az igaz Penitentzia-Tartó Bűnösnek példája ... (Nagyszombat, 1763.)

Akadnak most már olyanok is, kik tisztán kedvtelésből, ismeretvágyból indulnak Olaszországba. A *Magyar Hirmondó* többször szól gr. Esterházy Ferenc és Esterházy Miklós herceg olasz útjairól s maga is közöl egy útleírást (1798 szept. 21.). Két másik külön jelent meg az 1790-es években.¹

Az osztrák örökösödési háború és a Napoleon elleni küzdelmek még fokozták az olasz állapotok iránt való érdeklődést. Sok magyar csapat és tiszt került le az osztrák sereggel Olaszországba. A magyar ujság szerkesztője most gyakran közöl egy-egy magántudósítást, melyet Erdődy huszársvadronától vagy br. Mészáros valamelyik ulánus-tisztjétől kapott. De főleg a florenziai és egyéb lapokat kell forgatnia, különösen 1796-tól fogva, mikor Lombardiában a helyzet kritikusra fordult s a posta, külön császári rendelet értelmében, naponta hozta a híreket. Ezért emeli ki Csokonai is, mikor 1801-ben a *Hirmondó* szerkesztői állásáért folyamodik, hogy bírja az olasz nyelvet. S a vérengző Mars nem feledtetí teljesen Apollót. Az abonnenek olykor összefoglaló cikket olvashatnak az olasz tudományok állásáról, az akadémiák működéséről, az új irodalom fontosabb termékeiről, „mert a' Canzoni, Sonetti, Ditiranibi etc. az egészségére is ezen Nemzetnek, mint tudva való ez Metastasióról is, oly szükségesek, mint a falat kenyér...” (*M. Hirm.* 1796 aug. 9. és 12.).

Ismeretes, hogy ezekkel a szép fényes katonákkal került Olaszországba Amade László 1735 táján és Kisfaludy Sándor 1796-ban. Amade német levelei Gazola grófnőhöz (Irodalomtört. Közl. 1902), de különösen Lakos János *Marietta Biondini* c. regénye — melynek goethei alcíme: „Valóság és költemény” — eléggé tájékoztatnak e katonatisztek életéről. Lakos János kalandos és érzékeny történetét, mely Szekfalvi Lajos kapitány szerelméről szól egy torinói színésznő iránt, még olaszországi katonáskodása idején kezdte írni, de — bár 1808-ban már közel állott befejezéséhez² — csak 1839-ben adhatta ki a Vándor Szünőráiban. E művecske kétségtelenül sokat rejt Lakos saját életéből. Az olasz áriát, melyet idéz, bizonyára kedvese énekéből tanulta; azt a hamisítatlan rokokó-játékot, melyet Marietta Biondini ünneplésére adnak, természet után írja le. Ezzel egy-szersmind megtudjuk, mi hívhatta föl elsősorban Olaszországban járó és az irodalom iránt érdeklődő magyarjaink figyelmét: az áriák, a zenés játékok.

Am ezekért nem is kellett Olaszországba menni. A XVIII. század első felében szinte általános volt Európában az olasz költészet divatja. Németországban a második sziléziai iskola állott az olasz formák erős hatása alatt. Bécsben uralmuk még az 1780–90-es években is tovább tartott, bár ekkor már a

¹ Egy külföldön utazó Magyarnak jó barátjához küldött levelei. Győrött, 1793. Egy 1785-i lombardiai utazást tartalmaz. — *Magyarországból tett Velencei utazás*. Pozsony, Pest 1797.

² Kis János levele Kazinczyhoz. Kazinczy lev. V. 460. l. V. ö. u. ott 568. l. Váczy J. tévedését.

franciák és a nagy, önálló fejlődésnek induló német irodalom háttérbe szorították e divatot. Főleg a zenedráma örvendett Európa-szerte nagy kedveltségnek. Ennek mestere, Metastasio, épp Bécsben működött. Az olaszos műveltség átszivárgott főúri köreinkbe is. Csak később járult hozzá a francia nyelv divatja. A század derekán körülbelül az a helyzet, hogy művelt főuraink számára az olasz nyelv a költészetet, a francia a gondolatot képviseli, bár a *felvilágosodás eszméi is gyakran olasz írókon keresztül jutnak el hozzánk.*

Az árkádiák ideális világa, modoros utánzóművészete ellen ugyanis Olaszországban is megindult az ellenhatás a XVIII. század utolsó évtizedeiben. A francia felvilágosultság eszméi azonban főleg a jogtudományban idéztek elő forrongást. Beccaria Caesar márki (1738—94) *A bűnökről és büntetésekről* írott könyvében Montesquieu, Diderot, D'Alambert filozófiájára kívánja alapítani az igazságszolgáltatás új rendjét, s a halálbüntetés eltörlését követeli. Filangieri Gaetano (1752—1788) is ezekre az alapokra építi a *Törvényhozás filozófiája* c. nagy munkáját. Mindkettő inkább reformer lévén, mintsem forradalmár, műveik eredetiben vagy német fordításban eljuthattak hozzánk. Kazinczy F. sűrűn emlegeti őket.¹ Egy veszprémi ismeretlen németből fordít egy kis vitaírást Beccaria ellen,² de Gyurkovits Ferenc nagyszombati jogtanár — Martinovics jó barátja — lelkes híve Beccaria elveinek. Egyik tanítványa, Anton Edler von Koller, le is fordítja németre az olasz munkát s 1776-ban Mária Teréziának ajánlva nyomatja ki Nagyszombatban, ahol ez év augusztusában előadásokat is tart róla.

Ugyanígy emlegetik a sokoldalú műveltségéről híres Algarotti Ferenc grófot is (1712—1764), a felvilágosultság eszméinek kedvelt népszerűsítőjét, ki életének nagy részét Berlinben, Nagy Frigyes udvarában töltötte. Új utakat kereső társait ő védte meg a franciás stílus, nyelvújítás, nyelvrontás vádjával szemben. Döbrentei siet érveit Kazinczyval közölni (Lev. XIII. 203.) és az általa olaszból fordított *Az anyai nyelven írás szükséges voltának megbizonyítása* (Erdélyi Múzeum 1815.) az egyedüli külföldi példa, mellyel nyelvújításunk jogosultságát támogatják. A felvilágosultság irodalmához tartozik az a kis történeti munka is, melyet — mint láttuk — oly sietve fordítanak le Pozsonyban. A kozmopolita felvilágosultság nem egy hullámát hozta tehát az olasz irodalom felénk. Ugyanakkor, mikor Csokonai Debrecenben az olasz árkadia és zenedráma pásztorvilágának levegőjét szívja, Aranka György Parini *Il Giorno* c. költeményét fordítja németből, mely épp ez elegáns rokokóvilágnak szatírja (megj. Kassán, 1790 felé. L. Kazinczy Lev. I. 405.).

Főúri könyvtáraink elég pontos képet nyújtanak arról,

¹ Pl. Lev. II. 449; V. 409, 416. — L. *Magyar Hirmondó* is 1793 jan. 4; 1794 dec. 19.

² Bekkária, *A halálra büntetésnek ellenzője megtámadva*. Közrebocsátatik. Veszprém, 1795. Múzeum kéziratára, Quart. Hung. 1141.

hogyan az olasz költészet és irodalom milyen szerepet játszott XVIII. századi előkelő köreinkben. A Teleki-bibliotékában megvolt a *Parnasso Italiano* 56 kötete, Beccaria és Filangieri fordításai mellett megvoltak eredetiben az olasz klasszikusok. Tulajdonosa járatta az akkoriban előkelő *Giornale de' Letterati Italiani*-t.¹ A Ráday-könyvtár egy tekintélyes részét olasz könyvek teszik; a francia műveltségű Fekete János tábornok Voltaire mellett Ariostot fordítja.²

A francia és olasz nyelv elterjedését és egymáshoz való viszonyát főúri köreinkben jól jellemzi két adat. 1767-ben Valerio Zenere — aki francianyelvű olasz nyelvtant is adott ki (Pressburg 1767), melyet csakhamar Nicol. Ferri-nek a magyar nemesség számára összeállított latin-olasz nyelvtana követett (Viennae 1770) — egy kis francia filozófiai munkát olaszra fordítva nyomtat ki Pozsonyban, Pálffy Antónia grófnőnek ajánlva. Húsz évvel később viszont Batthyányi Szeferin grófkisasszony olaszról fordít franciára egy nevelési munkát, mely Kolozsvárott jelent meg (Clausenburg 1787).

Ennek a főleg Bécsből hozzánk áramló, de közvetlen kapcsolatokból is táplálkozó olaszos műveltségnek legszembeötlőbb eredménye azonban az olasz zenedráma kedveltsége volt. Divatja szinte a XVIII. század legvégéig tart, mert csak ekkor veszi át szerepét a német opera. Főúraink bécsi palotáikban olasz énekeseket látnak vendégül (*Magy. Hírm.* 1794, I. 321.). Pozsonyban 1740 óta szinte állandók az ilyen előadások. Az Esterházy-kastélynak — mint számos soproni olasznyelvű nyomtatványunk bizonyítja — és a Károlyiak házának is ez volt főszórakozása. Az olasz énekes társulatok egy-egy nagyobb ünnepség alkalmából Pesten vendégszerepeltek (*Magy. Hírm.* 1792 máj. 8., 22.) vagy eljutottak Losoncig, Nagyszebenig, hol Livio Cinti társulata 1772—1781-ig működött. Nagyváradon Gánóczy Antal kanonok kísérli meg az olasz zenekultúrát palotájában meghonosítani. Ez azonban híveinek ellenállásán meg hiúsult.³ Mindez főúri köreinkben is elterjesztette azt a finom, XVIII. század az a kor, midőn a budai udvari bálon a magyar kényeskedő, affektált rokokó-ízlést, melynek magyar talajon való pompázását Herczeg Ferenc *Syrius* című novellája vetíti szabad fantáziaképbe.

Elterjesztették azonban a Metastasio-dalocskákat és egyéb olasz áriákat is, melyeket még Kazinczy és Ráday Gedeon is tudnak könyvnélkül s melyeket — Kazinczy szerint — „ifjaink édességei miatt még annál is inkább kedvelnek, mint illik”.⁴ A

¹ V. ö. *Bibliothecae Samuelis S. R. J. Com. Teleki de Szék. Pars securda.* Viennae 1800.

² György Aladár: *Magyarország köz és magánkönyvtárai.* Bp. 1886. — Baranyai Z.: *A francia nyelv és műveltség a XVIII. sz.-ban,* 1920. 43. l.

³ V. ö. Váli Béla: *A magyar színészet története;* Heppner Antal: *A pozsonyi német színészet története;* Ferenczi Z.: *A kolozsvári színészet és színház története.*

⁴ A Sonettéről írt értekezésében. Tud. Gyűjt. 1817. IX. 46.

zene mellett kong a terem, míg a másik palota „dugva tele van idegen tántzokat tántzolókkal“ (*M. Hírm.* 1792 jún. 26.).

Ennek az idegen divatnak lehellete érzik megújhódó lírai költészetünk régi magyar hangsúlyos ütemeiben is. Megérzik Faludi Ferenc és Amade László versein. Mindkettő járt Olaszországban is; mindkettő új formákkal eleveníti meg a Balassa Bálint óta hagyományos magyar lírai verselést. Az előbbi *Caesar Aegyptus földén* c. drámafordításába teljesen az olasz költő módszere szerint Metastasio-szerű kis áriákat sző bele s a *Clorindá*-ban hajszálpontosan követi egy igen gyakori Metastasio-strófa szerkezetét, sajátyszerű, jambust anapestussal változtató ritmusát, szótagot mértékelő rímtechnikáját. Nyilvánvaló, hogy valamilyen Metastasio-ária dallamát követi s hogy egyéb verseinek tisztult műdalformáját is ily hatásnak köszönheti. Amade szövevényes versszakai viszont az olasz kantáte és ária formát lírailag továbbképző második sziléziai iskola divatos költőinek hatását éreztetik. Így újításukat az akkoriban Európa-szerte dívó olaszos dalízlés közvetlen vagy közvetett befolyásának kell tulajdonítanunk.⁹ Bizonyos tekintetben olaszos ízlés követői, de reform-törekvéseik öntudatlanok.

A hazánkban szereplő olasz színtársulatok istenített mestere Metastasio volt. Az ő darabjai és mellettük igen sok operabuffa került így át Bécsből főuraink és néhol polgárságunk szórakoztatására, innen pedig — magyar színészetünk még nem lévén — az iskolai színpad deszkáira. Itt Metastasio darabjainak a klasszikus történetből vett tárgyak, morális és nemes tartalmuk biztosították a kedveltséget. Ezek a fordítások természetesen sem a költői gondolat, sem a forma finom rokokó-csipkézetei iránt nem bírnak érzékkel s egyedül azon fáradoznak, hogy az áriák elhagyásával vagy rövid prózai feloldásával az operaszöveget színművé alakítsák, s az erkölcsi célzat hangsúlyozásával didaktikai értéket kölcsönözzenek nekik.

A bécsi ízlés azonban hovatovább más úton is fölszívódik irodalmunkba. Az udvar ugyanis szívesen fölhasználta ezeket az ünnepi játékokat arra, hogy a magyar nemességnek hízelegjen, vagy harci kedvét fokozza. Ilyenkor az olasz táncosok „módos vidámságú kellemetességgel“ magyar egyes és páros táncot járnak, avagy az énekes közbeszövi Gvadányi verbuváló nótáját: „Ez az élet gyöngy élet!“ (*M. Hírm.* 1796 okt. 18.; nov. 29.). Ezért a *Magyar Hirmondó* szívesen fordíttatja le Kreskay Imrével azon melegiben Arrivabene Jánosnak Karolina főhercegnő születésére készült olasz kantátéját (*M. Hírm.* 1796 jan. 19.). Az az alkalmi kantáte, melyet Csokonai az olasz formát teljesen követő német Wéber Simon Pétertől fordított, ismeretes. Számunkra csak az fontos, hogy ezek az átültetések „ugyanannyi számú s annyi lábú és ugyanazon Muzsikához“ írt versben fordítják az eredetit. Előadásra gondolnak, s a kész opera-

⁹ Eugenio Kastner: *L'arte poetica di Francesco Faludi* (Corvina 1922). — Kastner Jenő: *Amade gáláns versei*, EPHK 1922.

zene kényszeríti őket a forma hű megtartására, melyben a szabad ritmusú recitativo a rövid ária-formával váltakozik.

A hatást könnyű tovább követni. Már 1792-ben I. Ferenc koronázásakor egy alkalmasint eredeti magyar kantátét énekelnek a Magyar Teátrumban (*M. Hírm.* 1792 júl. 20.), az irodalommal próbálkozó Akáb István pedig *Eneás és Dido karthagoi szerelmes játékában* megszólaltatja a muzsikáskart. Ez a kantáte forma azután átment alkalmi költészetünkbe¹ és kéziratos énekeskönyveinkbe. Gyakran találunk ezekben kantátét vagy felelgető éneket s az Amade-strófa mellett — miben nem tudhatni, mennyi része van Amadenak s mennyi a divatos kantáténak — a Faludi kis műdalformája is fel-felbukkan. Tipikus példákat találhatunk rá a Nátly Ferenc által össze-szedett *Versek és áriák könyvében* (1795—96), a *Szép világi mulatságos és szomorú énekek* (1792) repete-soros áriájában, vagy az *Egy szerető szívnek magyar lantjában* (1789).² Ennek a divatnak tulajdonítható, hogy Verseghy saját olaszos-németes dallamaival szereti közölni verseit s hogy ugyannerre törekedett Csokonai is.

Legjobb íróink azonban az alkalmi daláradattal szemben magához a forráshoz, Metastasiohoz fordultak vissza, bár az ő büszkje ekkor már rég félre volt téve a bécsi biblíotéka egy zugában. (Kazinczy Lev. IV. 345. 1806.) Az Orpheus 1790. évfolyamában jelenik meg Kazinczynak egy kis Metastasio-fordítása *Sóhajtság* címen, mely megtartja az eredeti versformát. Erre Ráday Gedeon azonnal saját fordítási próbájával felel, míg Földi egy hozzá hasonló kis versikét küld be az *Orpheus*nak. 1792-ben Kazinczy *Magyar Múzeuma* Metastasio *Scipio álmának* fordítását közli, s csakhamar a nyelvújítás mestere maga is megpróbálkozik egy egész drámával.

1795-ben budai börtönéből nyilvánvaló céllal elküldi Barkó generálisnak a *La Clemenza di Tito* fordítását, melyben a szenátus által halálra ítélt Sextus a császártól kegyelmet kap. Később a *Themistoklest* és *Regulust* magyarítja. De Kazinczy nem rokokó-természet. Az operaszöveget színművé érzelmesíti, az áriákat elhagyja vagy prózában összerántja s csak a *Titusba*, melyet 1806-ban Erdélyben elő is adtak, sző bele később két dalt. (Lev. IV. 114. XI. 115.)

Magyar színjátszótársaságunk színpadjára egyáltalában ritkán került Metastasio. Annál buzgóbban igyekeznek fordítóink — Berzeviczy Páltól Döme Károlyig — a bécsi olasz költő műveit megismertetni. De olyan költőnk, ki az olasz zenedráma és árkádia szellemét is magába tudta volna szívni és meg tudta volna alkotni a maga kis rokokó-világát, csak egy volt: Csokonai.

Mielőtt azonban róla szólnánk, szükséges az Olaszországgal való közvetlen kapcsolat és a bécsi divat szálai mellett egy

¹ Pl. Az új király jöveletekor a magyar asszonyságok örömdaljai. *Orpheus* 1790. I. 303.

² Múzeum kézirattára Quart. Hung. 176; okt. Hung. 44; okt. Hung. 473.

harmadikat fölvennünk: a német esztetikák és példatárak hatását.

Az irodalomban a nyugoti nemzetek színvonalát elérni törekvő ifjaink buzgón forgatják őket s belőlük — különösen Eschenburg példatárából — jó képet nyerhettek az olasz költészetéről is. Hiszen csak nem sokkal előbb a német irodalom erős olasz hatás alatt állott: érthető tehát a figyelem, melyet ezek az esztetikák az olasz költészetnek szentelnek. A *Magazin der italienischen Literatur und Künste*, vagy Jagemann *Italienische Chrestomatie*je meg éppen könnyen hozzáférhetővé tették a régebbi olasz irodalom gyöngyeit. Aki írónak készül, a francia és német mellett nem feledi az olaszt. A debreceni kollégium diákja (Csokonai), a soproni tanuló (Kis János), a pesti collegium generale kispapja (Dayka Gábor), olaszul tanulnak. Sőt az utóbbi ebben még Csokonainál is többre vitte: mint Bárdosy írja róla, olasz verseit Lőcsén az olasz színészek igen csodálták. Csokonai és Kazinczy főleg az Eschenburg-példatárban, Kis János a Jagemann *Chrestomatie*jében ismeri meg — eredetiben — az olasz költőket. Ez a tanulmány természetesen nagyon különbözőképpen nyilatkozik meg e négy írónk költészetén.

Kis János, kinek több az érzéke a tartalom, mintsem a forma iránt, itt-ott gondolatokat kölesönöz. Egy ily átvételt *Emlékezéseiben* maga is párhuzamba állít Testiből vett eredetijével.

Dayka Gábor már több finomságot tanúsít a szellem és alak iránt. A rokokódíszítéseket, a kis gráciákat, amoretteket, zefíreket, melyeket kivüle csak Csokonainál találunk meg, különösen olasz olvasmányaiából vette. Az *Orpheus*ban (II. 5. l.) lefordítja Guarini egy madrigálját (Occhi, stelle mortali) s *A bosszús szerelem* c. versének jegyzetében kiemeli, hogy a magyar madrigálformával tesz próbát. A költemény végére tartogatott csattanó egyéb verseiben is ennek az olasz formának a hatását sejteti.

Kazinczy viszont az olasz kötött formákat igyekszik átültetni és utánozni. Számára ez erőpróbát jelent: vajjon a magyar költői nyelv visszaadhatja-e az olasz lágyságát és beleszorítható-e a szonett szigorú bilincseibe. Kazinczy büszke rá, hogy nyelvünk mindkét próbát jobban állja a németnél.

Buzgalmában magyar helyesírással átírja Tasso egyik stancáját, hogy az olasz nyelv lágyságát mindenkiivel éreztethesse. A már említett *Amor timidoból* vett Metastasio-fordításban a szavakat gondosan megválogatja, hogy az eredeti sorok hangszínét és hangulatát is tolmácsolhassa, s meg van győződve, hogy „a magyarnak nem nagy oka vagyon az olasz mellől hátra vonni magát“. Carlo Maggi egy szonettjét azonban csak prózában meri fordítani s felsóhajt: „Oh, mikor foghatjuk ezt magyarul énekelhetni!“ Erre Ivánkai Vitéz Imre, Kazinczy szubalternusa a kassai hivatalban, siet — olaszul nem tudván — németből kilenc olasz költeményt lefordítani (Fr. Lemenetől és a szicíliai Rao e Requesenz Simonetől).

Az *Uránia* sem akar elmaradni a próbálkozások mögött.

Kármán József, a szerkesztő, lelkes cikket ír Petrarca remete-lakáról s a Vaucluse-forrásról, hol a vadony bére hangoztatta az olasz lírikus jajgatásait. Lefordítja prózában négy szonettjét és egy canzoneját.¹ A *Fanni hagyományaiban* sem hiába alkalmazza hősnőjére Petrarca Lauráról mondott szavait, az egész könyvben — mint Vass Bertalan észrevette — van valami petrarcai hangulat.

Most valóságos Petrarca-láz kezdődik. Kazinczy isteninek mondja; Kölcsény Kálvinnál nagyobb reformátornak tartja. (Lev. VIII. 380; XII. 273.) De szonettet nem könnyű ám írni. Kazinczy nem tartja valódi szonetteknek sem Faludi (*A pipá-rul*), sem Csokonai (*Az esztendő négy szakasza*), sem Farkas Károly (*A Mulatságok* c. kötetében 1805; az egyik Tasso-ból van átdolgozva) próbáit, mert a magyar hangsúlyos verset alkalmazzák, vagy nem ügyelnek az olasz mértékre. Kazinczy megköveteli a szonettől, hogy mértékes sorai kifogástalanul gördüljenek, hogy a költő az eredeti nehéz rímképleten semmit se könnyítsen, csupán az ötös és hatódfeles jambusok váltogatását engedélyezi német példára. A tartalom pedig petrarcai legyen és kövesse a külső forma tagoltságát, mert „Ohne Innigkeit, ohne Süsse, ohne hoher Cultur der Sprache, der Bilder, der Reime, a Sonett nem Sonett“ (Lev. VI. 322). S védelmébe veszi ezt a szigorú formát ellenzőivel szemben, mert az számára nem „Procrustes ágya“, hanem a goethei elvnek — „In der Beschränkung zeigt sich der Meister“ — próbaköve.

Különösen sokat beszéltek azonban Petrarcáról s a szonetttről, mióta 1801-ben Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelme* megjelent. Költőnket ugyanis már ekkor „magyar Petrarcá“-nak kezdték hívni. Kazinczy leveleiben igyekszik tisztázni a Himfy-szerelmeinek viszonyát a Canzonierehöz, mely Kisfaludyt már Bécsben gárdista korában, tehát fogságba jutása előtt megihlette.² Már ekkor megalkotja magának Kisfaludy a Himfy-strófát, mely tulajdonképpen a szonettformának magyar verse-lésre való alkalmazása. Erre vall nemcsak a strófa formája, hanem a belső szerkezet arányos elosztása és epigrammatikus kihegyezése is. Mikor azután francia fogságba kerülve környezetének hatása alatt szellemi és sorsrokonának érzi Petrarcát, dalai egymásután teremnek. Kéziratából világosan kitűnik, hogy leginkább egy-egy Petrarcából kiírt mottó képét vagy hangulatát fejti tovább egész dalstrófává. Egyedüli témája a szerelem. Egyöntetű dalstrófáinak a sorát szabályszerű közökben egy-egy hosszabb költemény szakítja meg. Ezek a tulajdonságok, valamint a költői festés módja, az antitézis gyakori használata, Kisfaludyt a petrarkisták közé sorolják.

Kazinczynak azonban ez sem volt elég. Ő a forma, a szellem, a lehellet lehető legpontosabb visszaadását kívánja úgy, hogy

¹ A *Módi* gondolatát egy bécsi olasz költőnek, Biondi Kelemennek *La Moda* c. szatírájából vette, melyet megtalálhatott a Jagemann-féle *Italianische Chrestomatie* II. kötetében.

² L. Rényi Rezső: *Petrarca és Kisf.* S. Bp. 1880.

„a sugallónak ne legyen sehol példánya és mégis classikus szín legyen rajta“, s ezt ezekben a „petrarchisch unpetrarchische Lieder“-ben nem találja (Lev. V. 425; XX. 274). Leveleiben ismételtelen kifejti barátainak a jó szonett számos követelményét és ezeket később a *Tudományos Gyűjtemény*ben írt cikkében is ismétli (1817. IX. 38). Leghívebb szonettje („Olasz dalt német drombhoz énekelni...“) az eredeti formát még a végig magánhangzón kiesengő, mindig tiszta rímekben és az elízió alkalmazásában is követi (Elbájolj' a fület — ...Tértem félr'. A gyermeket...). „Az én boldogítóm“ kezdetűben pedig érzésben és kifejezésben igyekszik Petrarcat híven utánozni. Abban a szonettáradatban azonban, mely Kazinczy nyomán megindul — bár Petrarca nevét még sokat emlegetik — az olasz költőnek már csak igen kevés része van.

Kazinczy a ritornellel és ottava rima-val is megpróbálkozott, mi annál fontosabbnak tetszik, mert a *Gerusalemme liberata* fordítását mindenki várta (Kazinczy *Lev.* XVII. 125; XVIII. 96; XX. 347). Kisfaludy Sándor a Rinaldo és Armida-epizódot fordítja belőle, az *Orpheus* hírül adja, hogy Fehér György pozsonyi kispap foglalkozik magyarításával; Tanárki 1805-i prózai fordítása azonban a kényesebb ízlésűeket ki nem elégíthette. Dessewffy József *Bátfai leveleiben* (1818) alexandrinusokban próbálkozik az ottava-rímás fordítással. Kazinczy eleve is lemond az alakilag hű fordítás lehetőségéről. Annál nagyobb örömmel köszönti a széphalmi mester Helmecey Mihály első igazi ottava-rímait, melyekben Tasso „Sofronia és Olind“ epizódját fordítja. (*Auróra* 1822. Kazinczy *Lev.* XVIII. 96.)

Ismét másként jelentkezik az olasz hatás Csokonainál, ki egyszersmind egyesíti magában mindazokat az áramlatokat, melyekről az imént szóltunk. Bécsből érkezik hozzá a Metastasio-divat és — valószínűleg Kazinczy folyóiratának Metastasio-fordításaitól is buzdítva — a fiatal költő szorgalmasan fordíthatja az olasz költő pásztordramáit; az Eschenburg-esztetika példatárából megismerkedik a XVII.—XVIII. századi olasz anakreontikus költészettel, melynek formáin fordítás közben nevelődik műízlése. Magába szívja Tasso, Guarini árkádiájának szellemét, mely Metastasio és Gessner levegőjében rokokó-finomságúvá csipkéződik. Az ő lelke szívesen elvonul ebbe a szebb, harmonikusabb világba, hol Ámorok és Gráciák játszadoznak a rózsák közt, hol pásztorok dalolják bújokat-örömüket. A *Csókók* c. kis prózai regény különös, mozaikszerű Tasso—Guarini—Marini-hatásokból való összetevődése, a *Lilla-dalok* közé lopódzott Metastasio-fordítás, a költői díszletek, költeményeinek graciózus mitológiája: mind e rokokó-léghőrt lehelik, s ezt aránylag csak ritkábban zavarja meg egy-egy bürgeri ellágyulás.¹

Ha a latinos iskolát Berzsenyi Dániel azzal juttatja virágzásra, hogy saját költői érzésmódja teljesen egybevág a horatiusi életfilozófiával; ha a németes iskola legnagyobb költője

¹ Kastner Jenő: *Csokonai lírája és az olasz költők*. Irodalomtört. Közl. 1922.

Kölcey, azzal, hogy az ő lantján természetes zengést nyernek a szentimentalizmus lágy hangjai; úgy az olaszos iránynak két mestere van: Kisfaludy Sándor és Csokonai. Az előbbinek mondanivalója Petrarca érzésmódján, képein, fordulatain, formáin szűrődik át. Megalkotja a magyar szonettet: a Himfy-strófát és a magyar Canzonieret: a *Himfy szerelmeit*. Az utóbbi nem érzi jól magát a szonett szigorú bilincsei közt. Annál inkább megfelel neki a kantate, a páros dal, a szabadabb ritmusú versszak, melyekben egykorú alkalmi költészetünk és énekeskönyveink fel-felbukkanó formái mintegy megneemesülnek, mert Csokonai közvetlenül, a forrás eredeténél merít. Az olasz árkádián, az Anakreontikusokon, Metastasión nevelődött ízlése. S ezek teljesen megfelelnek kedves, debreceni magyar jellemébe oltott rokokó természetének. Egyéniségébe olvasztja azt a hatást, melyet már Faludinál, a gáláns líra közvetítésével Amadén, végül XVIII. századi énekgyűjteményeink versformáiban megállapíthattunk.

Olaszos irányról természetesen csak bizonyos főntartással szólhatunk. Hiszen Csokonai német költőktől is fordított és német írók is hatottak rá, Kisfaludy Sándor pedig Petrarccal szemben is meg tudta őrizni egyéniségét. De vajjon a németes Kazinczy nem fordított-e éppígy franciából s a latinos Berzsenyi Dániel nem őrizte-e meg éppoly teljesen magyarosságot, mint Kisfaludy Sándor és Csokonai?

XVIII. századi irodalmunk „iskolák“-ra való fölosztása főleg az irodalomtörténeti rendszerezés érdekeit szolgálja — a XVIII. században köztük semmi ellenségeskedés nem mutatkozik — s aszerint igazodik, hogy egy költő érzés- és kifejezőmódja *főleg* milyen irányból érkezett hatásokat asszimilált.

Ily értelemben bátran csatolhatjuk hozzájuk ötödiknek az olaszos irányt. Láttuk, milyen talajból nőtt. Vázoltuk közvetlen szellemi összeköttetéseinket Olaszországgal, a Bécsből fújó divatot, a német esztetikák útmutatását. Futólag vizsgáltuk, mit tudott ezekről közönségünk a bécsi magyar hírlap révén és hogyan szívódik le alkalmi költészetünkön keresztül a bécsi divat egészen kézíratos énekeskönyveinkig.

Ez volt a háttér.

Ebből emelkedik ki és lesz irányító értékűvé az olasz irodalom, az Európa-szerte dívó olasz dalköltészet, Petrarca, az Árkadia-költők és az Anakreontikusok befolyása Faludiban, közvetve Amadéban, Kazinczy formatörékvéseiben, míg Kisfaludy Károlynál és Csokonai V. Mihálynál a hatás teljesen felolvad a költő egyéniségében.

Az a formai reform tehát, mely költészetünkben a XVIII. század végén fejlik ki teljes változatosságában s először terem nálunk igazi irodalmi életet, már Faludinál és Amadéval kezdődik, még pedig olaszos befolyás alatt. Viszont az olaszos irány a XVIII. század végén nem oly összefüggő, mint a németes vagy latinos iskola. Ennek oka abban rejlik, hogy ekkor az olasz költészet közkedveltségét és európai hatását — mely kiélte

magát — már elsorvasztotta a francia és német irodalmak nagy föllendülése, melyek most már íróinkhoz is közelebb esnek.

Irodalomtörténetünk szintézise azonban ezt az irányt sem hagyhatja figyelmen kívül. Hiszen két nagy írónk tanulta rajta egyéniségét kifejezni.

KASTNER JENŐ.

DE TELETIS MERCURIALIBUS OBSERVATIONES II.

I De Lucano, Manilio, Ioanne Gazaeo ascensionis Hermeticae testibus et imitatoribus.

Cum in priore fasciculo huius ephemeridis (EPhK XLVII 1923 p. 22—43*) in ascensione antiquorum inquirerem, Lucanum quoque ecstasticae ascensionis quam vocabam testem attuli. In primo Belli Civilis libro, v. 674 sqq., matrona quaedam deo plena se per aerem abreptam esse sentit. At cum huic rei in ascensionibus enarrandis suum fere locum iam tum tribuerem (p. 38), exemplum huiusce modi vatum furoris eandem atque illam ascensionem Mercurii fuisse, de qua ibidem (p. 32) egeram, non suspicabar.

* Obiter mendas corrigam, quibus tyothetarum vitio opusculum meum deformatur: p. 23 inf. l. 2 pro 343 c l. 943 c — p. 24 inf. l. 8 pro 733 l. 743 — p. 30 inf. l. 4 sq. pro föld, „pythagoreus l. föld“ pythagoreus — p. 31 inf. l. 22 pro κ 303 l. μ 383 — ibid. l. 17 pro azonos, l. azonos. — p. 34 sup. l. 15 pro műemlékről l. műemlékekről — p. 35 sup. l. 2 pro 55 l. 56 — p. 41 inf. l. 25 pro Ἀχερουσίας l. Ἀχερουσίας —.

Delenda est p. 25 ann. 11. — *Addenda sunt* p. 26 ann. 2 post *Religion* 198. Bousset *Kyrios Christos* 247 v. ö. XI. — p. 33 ann. 4 extr. post *Leib*. További példák primitív, ind és keresztény ekstatikusok élményeiből Rohde *Der griechische Roman*⁸ 193, Günter *Die christliche Legende des Abendlandes* 103 kk. s de Jong könyvében, *Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung* 300 kk. — p. 34 ann. 2 post [1922] 249. A motivum paródiája is megvan, Lukianosnál, vera hist. I 9 (a levegőbe vitorlával felrepülő hajóról): ἀνω μετέωρον ἐξαπρητημένην ἀνεμος ἐμπέσων τοῖς ἱστίοις ἔφερε κυρτώσας τὴν ὁδόνην. V. ö. Charon vitorlás hajójával 41 l. — p. 38 ann. 3 post ἐπαινόντα. V. ö. a felrepülő Simon magus lezuhanásával az apokrif Szt. Péter cselekedeteiben, továbbá Iuv. sat. III 77 *medicus, magus, omnia novit Graeculus esuriens: in caelum, iusseris, ibit*, Dion Chrys. 29, II p. 268, 18 kk. Arnim, Luk. Philops. 13. Iamblichosról Eunapios v: soph. p. 13 Boiss. — p. 39 ann. 3 post ὠκεανὸς ὁ γεννῶν ἀγαθὰ καὶ τρέφων τὴν οἰκουμένην, v. ö. Corp. Herm. XIII 17 p. 346, 6 kk. Reitzenstein. Egy másik varázssima (Reitzenstein i. m. 27 l.): θεὸς θεῶν, λόγος ὁ διέπων νύκτα καὶ ἡμέραν . . . κατέχων δράκοντα Ἀγαθὸν ἱερὸν δαίμονα. — p. 40 ann. 3 post *Mithraslit.* 185. Különösen szép példa Ioann. Gaz. I 4 p. 136 P. Friedländer (v. ö. e folyóiratban alább 151. l.): καὶ αἰθέρι πεδὸς ὁδίτης λύσαν ἔχων γονόεσαν ἀείρομαι. — Szabad-e azt a feltevést megkockáztatnom, hogy a *vestibulum* közepén álló álom-fa (282 kk.), mint „világfa“ a föld, ill. a világ közepét jelzi, ahol a καταβάσις észrevétlenül ἀνάβασις-szá változik? — p. 43 ann. 6 post is. Musaios Boreas ajándékából való repüléséhez v. ö. Ganymedes elragadtatását [Hom.] h. Ven. 209 ἀνῆρπασε θεὸς πτερυγέεσσι, Hönn *Studien zur Geschichte der Himmelfahrt im klassischen Altertum* progr. Mannheim 1910, 24. l. Hasonló szerepben θύελλα Z 346, v 63, l. Rohde *Psyche* I³ 71, 1.

Nondum enim in manus venerat mihi Ioannis Gazaei
 "Ἐκφρασις τοῦ κοσμικοῦ πίνακος τοῦ ὄντος ἐν τῷ χειμερίῳ λουτρῷ Gazae,
 oppido Palaestinae.¹ Iam miram videbis poetarum tam diversorum
 aelate loco ingenio, Romani et Graeci ex oriente orti, congruentiam.
 Verba Lucani iterum,² una cum exordio descriptionis tabulae mundi
 exscribam:

Luc. I 678 ,Quo feror o Paeon? qua me super aethera raptam
 constituis terra? video Pangaea nivosis
 cana iugis latosque Haemi sub rupe Philippos . . .

688 . . . Nunc desuper Alpīs
 Nubiferae colles atque aeriam Pyrenen
 Abripimur . . .

Ioann. I 1 Πῇι φέρομαι; πτερόεις με δι' ἡέρος ἔμφρονι ροίζῳι
 Σειρήνων λιγύφωνος ἄγει θρόος ἐν δὲ μενοινῇι
 Μουσάων πλήκτροισιν ἰμάσσομαι ἄρσενι κέντρῳι,
 ἔρπων ξεῖνα κέλευθα, καὶ αἰθέρι πεζὸς ὁδίτης
 5 λύσσαν ἔχων γονόεσσαν ἀείρομαι· αὐτὰρ Ἀπόλλων
 ἀμφιπεριπλήγδην δολιχῷ σκιρτήματι μύθων
 εἰς πόλον ἀστερόνῳτον ἀκοντίζει με διώκων,
 καὶ φρενὶ βακχεύειν σοφίης ἐνοσίφρονι παλμῷ
 Φοῖβος ἐποτρύνων οὐ παύεται, ὄφρα χορεύων
 10 οὐρανὴν πάγκοσμον ἀνυμνήσαιμι γενέδλην,
 ἄστρα, πόλον, χθόνα, κόσμον κτέ.

Tabula mundi in tecto, ni fallor, fornicato³ thermarum depicta
 poetae mundus ipse est, quemadmodum et pictoribus et intu-
 entibus Gazaeis haud dubie fuit.⁴ Quid ni? Patent enim mirantibus
 eam signa caelestia cum angelis eorum ministerio deditis, Caelus
 ipse, vel Iuppiter omnia solus Orphicorum,⁵ et Aether et Aeon,
 signum Crucis sanctaeque Trinitas. Iure igitur Ioannes se a domi-
 nis quos vocat in caelum ascendere iussum — ἀεροβατεῖν γάρ φασι,
 ut ait in praefatione v. 12, — deo plenum et per aerem abreptum
 verbis inducit sollemnibus. Quod ἀεροβατεῖν non aliud genus esse
 atque illud regis Nechepsonis οὐρανοβατεῖν a Vettio Valente, p. 241
 editionis Krollii narratum, de quo Reitzenstein in libro suo qui in-
 scribitur „Poimandres. Studien zur griechisch-ägyptischen und früh-
 christlichen Literatur“ p. 4 sq. argutissime disputavit, nemo iam non
 videt. Cum ascensione regis cohaesisse rerum caelestium contem-
 plationem cum indoli ἀποκαλύψεως astrologicae per se maxime
 conveniat, tum monuerunt viri docti⁶ hanc θεῖαν θέαν eam fere

¹ P. Friedländer *Johannes von Gaza und Paulus Silentarius* p. 111, 2.

² Cf. EPhK I. c. p. 38.

³ Quod caeli reddat imaginem. Ne librarius quidem aliter cogitavit,
 qui ad v. 29 ascripsit: ἔκφρασις τοῦ τιμίου σταυροῦ τοῦ ἐν τῷι πόλῳι
 τοῦ αὐτοῦ πίνακος, cf. v. 7 εἰς πόλον ἀστερόνῳτον ἀκοντίζει με διώκων.

⁴ Cf. in universum Eisler *Weltenmantel und Himmelszelt* II p. 606 sqq.

⁵ Cf. Krahmer *De tabula mundi ab Ioanne Gazaeo descripta*, diss.
 Halens, 1920 p. 20, laudatur in *Orphicorum fragmentis* coll. O. Kern, p. 92.

⁶ Riess in *Petosiridis et Nechepsonis fragmentis* (Philol. Supplem. VI)
 et Reitzenstein I. l. p. 6. Aliter sentit Kroll P.-W. VIII col. 816.

fuisse, quae a Vettio expressa ita est (asterisco signa a Ioanne descripta notabo): τίς γάρ οὐκ ἂν κρίναι ταύτην τὴν θεωρίαν πασῶν προῶν καὶ μακαριωτάτην τυγχάνειν, ἐν ἧι ἡλίου (* I 51—56) μὲν τακτοὶ δρόμοι κατὰ πρόσθεσιν καὶ ἀφαίρεσιν ἀριθμῶν τροπαῖς ἐπεμβαίνοντες καιρῶν μεταβολὰς (* I 314—360) προσημαίνουσιν, ἀνατολὰς (* II 241—244) καὶ δύσεις ἡμέρας καὶ νύκτας (* II 245—252), ὥρῶν κρύος* καὶ θάλλπος (* II 253—313), ἀέρων εὐκρασίας, ἀνέμων φοράς (* I 225—271), ἔτι δὲ συνιδεῖν ἔστι καὶ μήνης (* I 205—224) ἀνωμάτων δρόμους, κτέ. Petosiridem et Nechepsonem autem e Mercurii qui ferebantur scriptis pependisse iterum Reitzenstein fuit (p. 3 sqq.), qui doceret ita quidem, ut etiam Eratosthenis Ἑρμῆς, in quo dei ascensio haud mediocrem obtinuit locum,⁷ ex isdem fluxisse libris videretur. Quod si cum Zielinski, ceterum res sacras Aegyptiorum a Reitzensteinio plus aequo cultas explodente, concedis Eratosthenem Mercurium in epyllio celebratum libros theologorum Hermeticorum inspexisse,⁸ nihil est, cur neges doctum poetam ascensionem quandam imitari, quae in I et V, XI et XIII tractatu Hermetis Trismegisti a Partheio editi,⁹ nec non in Κόρη κόσμου¹⁰ diserte tangitur. Num Lucano atque Ioanni Gazaeo in verbis paene ipsis concordantibus alium auctorem extitisse, quem in furore describendo secuti sint, nisi poetam quandam, audeas cogitare? Iam facile, credo, adduceres, ut eum Eratosthenem esse conicias. Quid, quod Mercurius Eratosthenis in caelum ascendens quinque zonas terrae, quas e frustulis¹¹ hic illic servatis novimus, matrona furens Lucani fatales populo Romano locos ex alto respicit? Ioannes ἔρπει ξεῖνα κέλευθα (I 4), Daphnis in quinta ecloga „insuetum miratur limen Olympi“ (56), quod, ut Vergilium quoque, in Georgicon primo Mercurii Eratosthenici notum iam imitatore¹² afferam, exscripsi iterum.¹³

Sed quae ecstatorum sunt πάθη, quam ratione deo in caelum ascendenti¹⁴ convenient? Recte enim mihi ei institisse videor, l. c. 34 sq., quod stuporem quoque istum numine afflatorum¹⁵ esse declaravi. Exemplis a Baccharum nocturnis furoribus

⁷ Christ-Schmid II⁶ 252.

⁸ Arch. Rel. Wiss. IX 1906 p. 52 sq.

⁹ Reitzenstein l. l. pp. 338, 3; 339, 7; 345, 8; Parthey pp. 43, 16 sqq.; 88, 17 sqq. Cf. EPhK l. c. p. 32.

¹⁰ Stob. ecl. I 49 p. 386, 24 sqq. Wachsmuth, cf. Reitzenstein l. l. 191.

¹¹ Fr. 1—79. Hiller.

¹² Probus ad Verg. Georg. I 233 (p. 364 Hagen): „Hanc tamen universam disputationem certum est Vergilium transtulisse ab Eratosthene, cuius liber est in hexametris versibus scriptus, qui Hermes inscribitur.“ Quod fugit me EPhK l. c. p. 32 ann.

¹³ Cf. EPhK l. c. p. 35.

¹⁴ Eratosthenis Mercurium ad Solem ascendentem Aegyptiorum revocabat Reitzenstein *Zwei religionsgeschichtliche Fragen* p. 64. cf. Zielinski l. c. p. 53. De Thoth Aegyptiorum cogitavit etiam Kroll P.-W. VIII col. 793, cf. illud de rege mortuo pyramidi inscriptum: „Er umfährt den Himmel wie Thoth“, Lehmann *Textbuch zur Religionsgeschichte* p. 42.

¹⁵ De vocabulis πνεῦμα, πνευματικός ab Ioanne Gazaeo redditus cf. inf. ann. 70.

petitis¹⁶ addam nunc Daniele in LXX „horam integram mirantem.“¹⁷ De ascensionibus ipsis, quantopere ecstaticorum spirent vesaniam, cum in opusculo meo („Ascensio Aeneae“ III, l. c. 32 sqq.) iam egerim, hic plura dicere supersedeo et ad quaestionem propositam solvendam propero.

In qua maximum adiumentum affert Manilius, Astronomicon poeta, in caelum abire parans:

I 13 . . . iuvat ire per ipsum
aera et immenso spatiantem vivere caelo.

Quae eodem fere explicantur sensu (v. 25 sqq.) atque illud in secundo libro (115 sq.) celeberrimum: „Quis caelum possit nisi caeli munere nosse Et reperire deum, nisi qui pars ipse deorum est.“ Omitto priores versus:

I 28 Quis foret humano conatus pectore tantum
inuitis ut dis cuperet deus ipse videri,
32 sublimis aperire vias imumque sub orbem
et per inane suis parentia finibus astra?

Per aërem abire in caelum est fieri deum, ἀπαθανατίζειν, θεοῦσθαι, ἀποθεοῦσθαι mysticorum, vivere in caelo deum esse: τοῦτο ἐστὶ τὸ ἀγαθὸν τέλος τοῖς γινώσιν ἐσχηκόσι — γινώσις¹⁸ autem est quod Manilius „impensius scire“ (v. 16 sq.), „interius cognoscere“ (v. 25) dicit, — θεωθῆναι. Quae sententia e Poemandro (tr. I 26 Hermetis Trismegisti sumpta cum iis, quae poeta astrologus sentit, quam mire concinat, vel ex eo licet existimes, quod se ascendisse ἐπὶ τὸν κύκλον τῆς Ἀληθείας — i. e. τῆς γινώσεως¹⁹ — praedicat προφήτης (30 p. 338, 3 Reitzenstein), ἀνώνυμος quidam ut Reitzensteinio placet,²⁰ Mercurius ipse, ut equidem cum Zielinskio²¹ titulo in codicibus servato assentire malim. Utut se res habet — iam videbis nihil interesse utri te addicas — en tibi in tractatu, qui

¹⁶ Hor. carm. III 25, 9; Ov. Trist. IV 1, 42.

¹⁷ IV 16 Μεγάλως δὲ ἐθαύμασεν ὁ Δανιὴλ καὶ ὑπόνοια κατέσπευδεν αὐτόν· καὶ φοβηθεὶς τρόμου λαβόντος αὐτόν καὶ ἀλλοιωθείσης τῆς ὁράσεως αὐτοῦ (cf. Eur. Iph. T. 291 παρὴν δ' ὄραν οὐ ταῦτα μορφῆς σχήματα, Verg. Aen. VI 47 „subito non voltus, non color unus“, Norden *Komm.*² p. 135), κινήσας τὴν κεφαλὴν (cf. Eur. Bacch. 185 κράτα σείσαι, Rhode *Psyche* II³ p. 11, 3), ὥραν μίαν ἀποθαυμάσας ἀπεκρίθη. Bousset *Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter*² p. 454.

¹⁸ Cf. Norden *Agnostos Theos* p. 87—109 („Γινώσκειν θεόν, γινώσις θεοῦ in hellenisch-römischer Literatur“, „— in den orientalischen und synkretistischen Religionen“) ubi Maniliana desiderantur. At laudatur Manilius p. 287 sq.; agemus de re p. 158.

¹⁹ Corp. Herm. X 15: τοῦτο μόνον σωτήριον ἀνθρώπων ἐστίν, ἡ γινώσις τοῦ θεοῦ· αὕτη εἰς Ὀλυμπόν ἐστὶν ἀνάβασις. Quam arto vinculo γινώσις, γνωστικός et πνεῦμα, πνευματικός (cf. EphK I. c. p. 33—38) coniuncta sint, ostenditur a Reitzensteinio *Die hellenistischen Mysterienreligionen*² p. 135—185.

²⁰ Cf. *Poimandres* p. 214.

²¹ Arch. Rel. Wiss. VIII 1905 p. 323 sq.

a librariis *Περὶ παλιγγενεσίας καὶ σιγῆς ἐπαγγελίας*, „*Prophetenweihe*“ a Reitzensteinio inscribitur (XIII), duos Mercurios,²² utrumque θεωθέντα,²³ patrem alterum, initiatorem, alterum, qui Mercurioli²⁴ vel novi Mercurii²⁵ partes agat. Quid, quod etiam Lucius, de quo narrat Apuleius, in *Metamorphoseon* libro XI a sacerdote Mithra, parente suo²⁶ in sacris ineundis, per omnia ductus elementa²⁷ Sol fit, i. e., mixtis eorum temporum more numinibus, Mithras,²⁸ et vivum dei simulacrum, dei loco²⁹ celebratur? Facilis se offert coniectura: mystae sunt Mercuriales

²² Aegyptio nomine Tat: tractatus titulus est Ἑρμοῦ τριμεγίστου πρὸς τὸν υἱὸν Τάτ κτλ., filius autem patrem alloquitur: ὦ τριμέγιστε (passim), quod dei Tat „magnus, magnus“ est appellatio (Reitzenstein *Poim.* p. 118 ann.), semel etiam Τάτ θεός, cf. ann. 30.

²³ XIII 10: ἐδεώθημεν τῇ γενέσει, cf. 15 (p. 345, 8 Reitz.) de propria ἀποθεώσει initiatoris.

²⁴ Non alienum, γνήσιον υἱὸν se esse profitetur XIII 3, cf. Norden, l. l. p. 290 sqq. Haud aliter gloriatur Orpheotelesta in lamellis aureis (fr. 32 Kern): Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος, Αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐρανιον· τότε δ' ἴστε καὶ αὐτοί. Meministi apostoli ad Athenienses (act. XVII 28—30): „τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν“. γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ θεοῦ... τοὺς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας ὑπεριδὼν ὁ θεὸς τὰ νῦν ἀπαγγέλλει, κτέ. Addam Zosimum *Hermeticum* ad Theosebiam (Berthelot *Les alchimistes grecs* p. 245): καταδραμοῦσα ἐπὶ τὸν Ποιμένανδρα καὶ βαπτισθεῖσα τῷ κρατῆρι ἀνάδραμε ἐπὶ τὸ γένος τὸ σόν, nec non Aeneae verba ad patrem descenduri, vel potius ascenduri (EPhK l. c. p. 40 sqq.), Aen. VI 123 „et mi genus ab Iove summo“. (Ceterum Verg. imitari videtur Callimachum h. III 83 καὶ γὰρ ἐγὼ Λητωϊᾶς ὡσπερ Ἀπόλλων. Patris et filii colloquium 719 „O pater anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est Sublimis animas...“ „Dicam equidem nec te suspensum nate tenebo“ [cf. Norden *Komm.*³ p. 45] comparari potest cum Corp. Herm. XIII 2 Αἰνιγμά μοι λέγεις, ὦ πάτερ, καὶ οὐχ ὡς πατὴρ υἱὸν διαλέγῃ etc.) Cf. etiam Maniliana supra p. 157 sq. et ann. quae sequitur.

²⁵ Ἀγνοεῖς, ὅτι θεὸς πέφυκας καὶ τοῦ ἐνός παῖς, ὁ καὶ γὰρ, teleta prope finita (XIII 14) initiator ait.

²⁶ Ad Apuleium, cum etiam in tractatu nostro περὶ παλιγγενεσίας (cf. Met. XI 21 „quodammodo renatos) et de Mercurio patre γενεσιουργῷ τῆς παλιγγενεσίας (de quo v. infra ann. 30) agatur, Reitzenstein relegavit (*Poim.* p. 215, 2 et passim). De „patribus sacrorum“ cf. quae attulit Dieterich *Eine Mithrasliturgie* p. 52 sq., 146 sq. Reitzenstein *Mysterienrel.*² 27 sq.

²⁷ Cf. XI 22; „Iniecta dextera senex comissimus ducit me protinus ad ipsas fores aedis amplissimae... (23) tum me religiosa cohorte deducit ad proximas balneas... tunc... linteo rudique me contextum amicimine arrepta manu sacerdos deducit ad ipsius sacriarii penetralia.“ Sequuntur illa satis obscure dicta: „Accessi confinium mortis et calcato Proserpinae limine per omnia vectus elementa remeavi“ ducente, ni fallor, initiatore.

²⁸ Reitzenstein *Mysterienrel.*² 29 sq.

²⁹ XI 24: „Manu dextera gerebam flammis adultam facem et caput decorae corona cinxerat palmae candidae foliis in modum radiorum persistentibus. sic ad instar Solis exornato me et in vicem simulacri (Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 30) constituto, repente velis reductis, in aspectum populus errabat.“

isli Mercurii,³⁰ ἀπαθανατίζοντες.³¹ Si quaerat quispiam in quibus sacris,³² certo exploratum nihil dicam, nisi mecum sibi persuadere velit, in isdem Isidis³³ mysteriis, in quibus Mithras esse potuit Lucius,³⁴ theologorum Graecorum, Cyllenium deum colentium³⁵

³⁰ „Ἄνθρωπος εἰς“ esse praedicalur „ὁ γενεσιουργὸς τῆς παλιγγενεσίας“, XIII 4, cf. 20: „ὁ σὸς ἄνθρωπος“. At idem, Mercurius pater quem novimus, 21 „γενάρχα τῆς γενεσιουργίας, τὰτ θεός, κύριος et νοὺς adoratur, quod ex verbis Apulei comparatis efficere posse mihi videor. Met. XI 25 gratiarum est actio (cf. 26 in. „Diu denique gratiarum gerendarum sermone prolixo commotus digredior) et εὐλογία ἐξ ἰδίας φρενός (quam tractavit Reitzenstein *Poim.* p. 219; cf. Ap. XI 24 extr.) Isidi et Mithrae, dei loco sacerdoti: „Complexus Mithram sacerdotem et meum iam parentem colloque eius multis oculis inhaerens veniam postulabam, quod deum (cod., eum Ald., deam Rohde) condigne tantis beneficiis munerari nequirem.“ Apponam tractatus partem a doctis viris non intellectam (Die Wirkung beschreibt Tat in dem mir unverständlichen Wort τέθεικα καὶ ἐν κόσμῳ τῷ ἐμῷ“, Reitzenstein ait, p. 218), ut equidem distinguendam esse putem: Yl. Ὁ πατέρ, τέθεικα (*Plasberg*) καὶ ἐν κόσμῳ τῷ ἐμῷ— ΠΑ. „Ἐν τῷ νοητῷ“, λέγε, τέκνον. Yl. Ἐν τῷ νοητῷ, ὦ πατέρ δύναμαι ἐκ τοῦ σοῦ ὅνου, καὶ <ἐκ *Reitzenstein*> τῆς σῆς εὐλογίας ἐπιπεφώτισται μου ὁ νοὺς · πλέον θέλω καὶ ὡ πέμψαι ἐξ ἰδίας φρενός εὐλογίαν τῷ θεῷ. ΠΑ. Ὁ τέκνον, μὴ ἀσκόπως. (Sequitur εὐλογία cum προσκυνήσει patris, in cuius persona filius ad summum deitatis fastigium perveniens agnovit Noῦν, πατέρα πάντων.) Yl. Ἐν τῷ νῷ, ὦ πατέρ, ἃ θεωρῶ, λέγω · σοί, γενάρχα τῆς γενεσιουργίας, τὰτ θεῷ πέμψω λογικὰς θυσίας · θεὲ καὶ πατέρ, σὺ ὁ κύριος, σὺ ὁ νοὺς · δέξαι λογικὰς <θυσίας *Patricius*>, ἃς θέλεις, ἀπ’ ἐμοῦ. (Respicias, quaesio, parallelismum, qui dicitur, membrorum.) σοῦ γάρ βουλομένου πάντα τελεῖται. (Oranti respondet pater:) ΠΑ. Σὺ, ὦ τέκνον, πέμψων δεκτὴν θυσίαν τῶν πάντων πατρὶ θεῷ („da gibt Hermes einen Rat für zukünftige Gebete derart“, Reitzenstein, p. 219), ἀλλὰ καὶ πρόσθες ὦ τέκνον, „διὰ τοῦ Λόγου.“ Yl. Εὐχαριστῶ σοι, πατέρ, ταῦτά μοι αἰνεῖν εὐχαμένῳ („Gratias tibi, pater, habeo, quod me, adorantem, hoc — id, quod dixit: πρόσθες, ὦ τέκνον, „διὰ τοῦ Λόγου“ — monuisti.“ Αἰνεῖν est παραινεῖν, delenda † ad „εὐχαμένῳ“ a Reitzensteino apposita. Oratio rhythmorum plena.)

³¹ Furit, ut mos est ecstaticorum, qui initiat (XIII 4 sqq.): Εἰς μανίαν με οὐκ ὀλίγη καὶ οἴσθησιν φρενῶν ἐνέσεισας, ὦ πατέρ. — Νῦν τὸ λοιπόν, ὦ πατέρ, εἰς ἀφασίαν με ἤνεγκας, τῶν πρὶν ἀπολειφθεῖς φρενῶν. — Μέμνηνα ὄντως, ὦ πατέρ. Euripidis *Bacchas*, 944, 947 sq., 1269 sq., contulit Zielinski l. c. VIII p. 344.

³² Quae de coetibus Hermeticorum coniecit Reitzenstein, *Poim.* passim (cf. p. 7: „Gelingt es zugleich Art und Zweck dieser Schriften näher zu bestimmen, so muss die Geschichte der Gemeinde, deren Evangelium wir vor uns haben, soweit es geht, verfolgt werden.“) incertissima esse monuit Cumont *Les religions orientales dans le paganisme Romain*² p. 341: „On ne trouve pas de trace, que je sache, au moins dans le monde latin, d’une secte hermétique avec un clergé et un culte“.

³³ Rationes afferam p. 162 sqq.

³⁴ At non solum Corinthiis. Maximum momentum urbi tribuere nolim, cum minime constet, utrum ipse Apuleius initiat sit et Corinthi, an alique sequatur auctorem et quem.

³⁵ Zielinski, l. c. IX p. 30 sqq., quae etsi probari non possunt omnia, acutissimi sunt igenii et obscurissima tantum non perspicientis. In eadem sententia stare videtur gravissimus vir in rebus Aegyptiis diiudicandis, de Bissing, *Neue Jahrbücher* XXIX 1912, 88 sqq.

arcana disciplina, quemadmodum Chaldaeorum³⁶ et Persarum³⁷ quoque, a sacerdotibus Aegyptiis recepta. Iam mystae ascensiones, unam, quam initiati experti sunt ipsi, veri Mercurii, alteram,³⁸ quam morientes sibi speraverunt, narraverunt de deo, qui telestarum inventor suarum, mystarum Mercurialium primus in terris moraretur. Quarum cum alteram, Mercurii terras relinquentis Eratosthenes in epyllio suo celebraret, primam quoque, mystae ecstatici adhibuit ascensionem. Vestigia apud Lucanum et Iohannem Gazaeum apparuerunt.

At a Manilio longe iam nos aberrasse putas? Audi, sodes, cui ille quod in caelum ascendere, deorum pars esse possit, se debere fateatur (v. 30, 31 post 29, 32, 33 positi a Scaligero):

tu princeps auctorque sacri Cyllenie tanti
per te iam caelum interius, iam sidera nota . . .

Quibus verbis etsi Eratosthenis laudaretur Mercurius³⁹ — cuius rei tamen nullum indicium reperitur — pluribus de causis dubitare non possemus, quin Manilius sacris Mercurialium initiatus esset vel scripta, quae eorum mysteria sapiebant, ardenti studio perlegisset. Causae autem sunt hae:

a) Astrologorum libros, quos poetam astrologum edidicisse necesse erat,⁴⁰ cum Hermeticis artiore cognationis vinculo coniunctos esse constat (cf. supra p. 152).

b) Manilius alias quoque in caelum ascendendi rationes novit: curru⁴¹ (II 58, 139), et scala —

IV 113 . . . superest nunc ordine certo
caelestis fabricare gradus, qui ducere flexo
tramite prudentem valeant ad sidera vatem —

quam ex orientalium gentium sacris oriundam⁴² etiam in mysteria Mercurialia irrepsisse elucet vel ex sermone Mercurii patris teletam interpretantis (tr. XIII 8): ὁ βαθμὸς οὗτος, ὃ τέκνον, δικαιοσύνης ἐστὶν ἔδρασμα. Ad Zosimum (Berthelot „Les alchimistes grecs“ p. 107 sqq.) eadem sacra frequentantem (cf. ibid. p. 245), qui per somnum Orci scalas ascendisse sibi videbatur, relegavit Reitzenstein in Poemandro suo p. 9 et in libro, quem statim laudabo, p. 164.

c) Verbi „vocare“ (καλεῖν) vim in rebus sacris vir doctissimus

³⁶ „Ipsam Mithram illum suum sacerdotem praecipuum divino quodam stellarum consortio, ut aiebat (Isis. Ap. Met. XI 22), mihi coniunctum sacrorum ministrum decernit.“ Cf. Boll *Stern Glaube und Sterndeutung*² p. 28 sq., *Sphaera* p. 232 sqq.

³⁷ Cf. supra ann. 28 sq. De mixtis religionibus, Mithriacis atque Aegyptiis in sacris Persarum cf. Dieterich *Mithraslit* p. 71 et „Nachträge“³ p. 234 sqq.

³⁸ De duabus ascensionibus distinguendis cf. EphK I. c. 32.

³⁹ Ad Nechepsonem et Petosiridem relegavit Kroll in Mus. Rhen. LX 1905, p. 558, cf. primum argumentum (a) supra.

⁴⁰ Multum profecisse in astronomicis non videtur, Boll *Sphaera* p. 381 sqq.

⁴¹ Cf. Cumont, *Revue de l'hist. et de lit. rel.* LXII 1910 p. 155 sqq. Dieterich *Mithraslit* p. 183 sq.

⁴² Eisler I. I. I p. 299 sqq.

in libello vero lumine pleno „Die hellenistischen Mysterienreligionen“, p. 111 secundae editionis, ostendit iis comparatis, quae Pausanias de sacris Isidis a Tithoreis cultae (X 32, 13), Apuleius in libro XI Metam., c. 21, de eiusdem deae mysteriis ineundis narrat: οὕτε ἔσοδος ἐς τὸ ἄδυτον ἄλλοις γε ἢ ἐκείνοις ἐστίν, οὓς ἂν αὐτῇ προτιμήσασα ἢ ἴσιν καλῆσθαι σφᾶς δι' ἐνυπνίων — „utramque culpam vitare ac neque vocatus morari nec non iussus festinare deberem“. Lege nostrum: II 127 „quis neget esse nefas invitum prendere mundum“,⁴³ IV 920 „ipse vocat nostros animos ad sidera mundus“. Quid, quod et „dignatio“ et „destinatio“⁴⁴ (cf. προτιμήσασα ἢ ἴσιν — „praecipua evidentique magni numinis dignatione iam dudum nuncupatum destinatumque“, Ap. XI 21, — ἵνα μὴ ὤμεν διάβολοι τοῦ παντός εἰς τοὺς πολλοὺς, ἀλλ' εἰς οὓς ὁ θεὸς αὐτὸς θέλει, Corp. Herm. XIII 13) a Manilio expressae sunt: I 41 „regales animos“⁴⁵ primum dignata movere“, II 149 „hoc quoque factorum est, legem perdiscere fati.“⁴⁶

d) At vocationem non ex somniis, sed a nostra ratione cum mundo ipso — caelo vel deo — cognata ducit Manilius: „Caelo venire, quod vocet in caelum sacra ad commercia caeli“⁴⁷

⁴³ Contra Lucretius de Epicuro suo, I 68: „Quem neque fama deum nec fulmina, nec minitanti Murmure compressit caelum, sed eo magis acrem Irritat animi virtutem, effringere ut arta Naturae primus portarum claustra (cf. magum, nomine Urbicum, Pap. Lugd. V Dieterich, Jahrb. Suplem. XVI p. 812, 12 sqq., Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 161, cui ἡνοίγησαν αἱ πύλαι τοῦ οὐρανοῦ, ἡνοίγησαν αἱ πύλαι τῆς γῆς κτέ, et Mercurium patrem ὕμνωιδούντα [XIII 17]: ἀνοίγηθι γῆ κτλ.) cupiret. Ergo vivida vis animi pervicit et extra processit longe flammantia moenia mundi, Atque omne immensum peragravit (Iuvat ire per ipsum Aera et immenso spatiantem vivere caelo, Man. I 13 sq.) mente animoque; Unde refert nobis victor (aliter atque magus Pap. Par. Wessely p. 25, 193 sqq. ad Typhonem: ὁ σὸς στρατιώτης ὑπὸ θεῶν νενίκημαι, πρηνὴς ῥέριμμαι μῆνιδος εἵνεκεν κενῆς ἐγείρου, ἱκετῶ, τὸν σόν, ἱκνούμαι, φίλον καὶ μὴ με βίωσις χθονοριφῇ κτέ., ascendendo dicta, Reitzenstein, *Mysterienrel.*² p. 76), quid possit oriri, Quid nequeat etc. in quibus iam theologorum sermonem agnovit Norden l. l. p. 100. Ne Manilius quidem philosophorum, sed magorum vereri artes videtur, qui mundum prendere aggrediuntur (cf. Ap. Met. I 8: „Saga... potens caelum deponere etc.“), sidera deducunt (Boll *Aus der Offenbarung Johannis* p. 49 sq., cf. Man. I 1 „Carmines divinas artes et conscia fati Sidera diversos hominum variantia casus, caelestis rationis opus, deducere mundo aggredior“), Lucretius vero quasnam doctrinas ante oculos habuit, nisi istas a Manilio expressas: „deus ipse videri“, „sideri oculi“, cum haec cecinit (I 66): „Primum Graius homo mortalis tollere contra Est oculos ausus primusque obsistere contra.“ Cf. Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 68.

⁴⁴ Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 111.

⁴⁵ Boll l. l. pp. 8, 136—142.

⁴⁶ Quibus astra „sacros non invidere meatus notitiamque sui, minima est... turba per orbem“, II 143 sq.

⁴⁷ Cf. quae attuli ann. 24 et Arellium Fuscum apud Senecam, suas. IV (Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 99): „Novae oportet sortis is sit qui iubente deo canat, non eodem contentus utero quo imprudenter nascimur: quandam imaginem dei praeferat, qui iussa exhibeat dei... ponat

(II 124 sq.). Versus libri quarti 905 sqq. philosophorum doctrina refertos ad gnosticum illud e *Poemandro* (I 31) sumptum: ἄγιος ὁ θεός, ὃς γνωσθῆναι βούλεται καὶ γινώσκεται τοῖς ἰδίοις revocavit Norden („*Agnostos Theos*“ p. 287 sq.). Quid, si redeas ad locos, quos exscripsi modo supraque p. 153 (II 115—125)? Addam versus pulcherrimos cum Corp. Herm. X 15 οὐ γὰρ ἀγνοεῖ τὸν ἀνθρώπον ὁ θεός, ἀλλὰ καὶ πάνυ γνωρίζει καὶ θέλει γνωρίζεσθαι (cf. supra ὃς γνωσθῆναι βούλεται) comparandos: II 141 „sed caelo noscenda canam mirantibus astris et gaudente sui mundo per carmina vatis“,⁴⁸ I 11 „iam propiusque favet mundus scrutantibus ipsum et cupit aetherios per carmina pandere census“. Nobis ad Posidonium, ut viro illi doctissimo recurrere opus non est — nec supra (b) ad scalas in sacris Mithriacis usurpatas⁴⁹ erat, — cum Manilius ipse gratiam pro „notitia caeli“⁵⁰ (θεοῦ γινώσει) Mercurio reddit: I 31 „per te iam caelum interius,⁵¹ iam sidera nota“.

e) Licuit autem Manilio γινώσεως suae auctorem Mercurium praedicare, cum teletas Mercuriales in Italia primo post Chr. saeculo floruisse, Petronio adiuvante,⁵² forsitan evinci possit.

II De Trimalchione novo Mercurio.

Excepit convivas ad liberam cenam festinantes domus Trimalchionis splendidissima, imprimis porticus, cuius paries interior picturis vestitus erat. „Non destiti“, Encolpius ait, quem narrantem fecit Petronius, (Sat. 29) „totum parietem persequi. erat autem venaliciū pictum, et ipse Trimalchio capillatus caduceum tenebat Minervaque ducente Romam intrabat. hinc quemadmodum ratiocinari didicisset, denique dispensator factus esset, omnia diligenter curiosus pictor cum inscriptione reddiderat. in deficiente vero iam porticus levatum mento in tribunal excelsum Mercurius rapiebat. praesto erat Fortuna cornu abundanti copiosa et tres Parcae aurea pensa torquentes“.

De id genus narrationibus, cum Troiani quoque, in sexto Aeneidis, ad oracula poscenda properantes (v. 9 sqq.), fores Apollinis a Daedalo excusas astarent mirantes haud opportune⁵³ — qua re tamen animus lectoris mire commovetur atque ad inse-

---

iste suos inter sidera patres et originem caelo trahat, agnoscat (cf. Norden l. l. 287 et quae sequuntur supra) suum vatem deus.“

⁴⁸ Cf. hymni exordium Corp. Herm. XIII 17: „Πᾶσα φύσις κόσμου προσδεχέσθω τοῦ ὕμνου τὴν ἀκοήν“, atque *Asclepium*, librum Hermeticorum, c. IX: „Hominum enim admirationibus, laudibus, obsequiis caelum caelestesque delectantur“, et quae dicuntur de Musis in societatem mortalium demissis (ibid.) „ut musicatis hominum cantilenis concelebraretur laudibus, qui solus omnia aut pater est omnium.“

⁴⁹ Cf. Dieterich *Mithraslit.* p. 88 sqq.

⁵⁰ Versus exscripsi ann. 46, desiderantur Norden l. l. supra ann. 18.

⁵¹ Cf. p. 153.

⁵² De Horatio in carm. I 2 egit Reitzenstein *Poim.* p. 176 sqq. (cf. quae afferam p. 159 sq.); de Hermae Pastore ibid. pp. 11 sqq., 33; de Martiale V 24 *Hellenistische Wundererzählungen* p. 126 sq.

⁵³ Cf. v. 37: „Non hoc ista sibi tempus spectacula poscit.“

quentia praeparatur,⁵⁴ — collatis Petronii aliorumque scriptorum locis, quos ordine quodam certo dispositos statim exponam, optime iudicavit Eduardus Norden in commentario suo clarissimo ad librum Vergilii laudatum, p. 120 sqq. secundae editionis.⁵⁵ Verba sunt gravissimi viri (p. 121): „Wir werden also zu schliessen haben, dass diese Form der Einkleidung aus hellenistischer Erzählungskunst stammt, die ihre Wurzeln hatte in η 81 ff. (Odysseus vor dem Palast des Alkinoos) und Euripides Ion 184 ff. (die Athenenerinnen vor dem Tempel in Delphi)“. Ita describuntur

a) templa deorum, statuae, picturae, alia donaria in aedibus sacris conservata (Epicharmus Θεαοὶ ap. Ath. VIII p. 362 b, Herodas IV 20 sqq., Colluthus de raptu Hel. v. 236 sqq., Verg. Aen. I 441 sqq., Varro de rust. I 2., Lucianus Am. c. XI, Achilles Tatius I 1, cf. III 6., Longus prooem., cf. IV 3) et

b) tabulae, in quibus depictae sunt di cum suis deliciis, in pinacothecis propositae, spectatae in cubiculis (Petronius 83, Terentius Eun. 583 sqq.)⁵⁶

c) Accedunt monente Nordeno in libro celeberrimo quem inscripsit „Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte der religiösen Rede“, p. 49 sq., altaria et tituli sacri, a quorum mentione oratores de rebus divinis disserentes sumere solebant exordium (cf. elegantissimas Ottonis Weinreich quaestiones „De dis ignotis“, Archiv für Religionswissenschaft XVIII p. 1 sqq.)

Quae cum omnia quodam vinculo cum rebus sacris Graecorum temporis hellenistici, quod vocant, coniuncta sint, optime ad ea quadrat Trimalchionis species capillati, caduceum tenentis, Minerva ducente Romam intrantis: nam e caduceo, i. e. κηρυκείῳ novus Mercurius cognoscitur, dei ergo historia in pariete porticus picta spectatur ab Encolpio. De domo sua quidem ipse Trimalchio: „Ut scitis, inquit, cusuc⁵⁷ erat; nunc templum est“ (77). Nimirum, si novus deus est dominus. Proponam rationes, quibus hoc evincatur:

a) Augustum Caesarem carmine illo nobilissimo: „Iam satis terris...“ (I 2) a Horatio Hermeticorum — librorum vel sectato-

⁵⁴ „Man muss gestehen, dass dieses Stück aus der Geschichte Italiens“ (Heinze *Vergils epische Technik* S. 398), das der Dichter seinen Helden beim ersten Betreten Italiens im Bilde gewissermassen miterleben lässt, eine bedeutende Wirkung ausübt. Die Retardation der Handlung hat also im künstlerischen Plane des Dichters gelegen“, Norden *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI* p. 121 sq. Quid, cum convivae Petroniani domum intrantes Trimalchionis, heri historiam in parietibus depictam vident? Cf. quae de Achille Tatius, mox laudando, P. Friedländer explicavit I. I. p. 49 sq.

⁵⁵ Cf. etiam *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I² p. 450 sq.

⁵⁶ Ἀσέβῃ ὑπόμνητα in templis deorum proponi indignatur Aristides, laudatus a Lobeckio *Aglaophamus* I p. 606. Iovis et lunonis τέρπον ἱερὸν in templo Samio vel Argivo depictum Chrysippus interpretabatur, Arnim II p. 314, cf. Lobeckium *ibid.*, P. Friedländer I. I. p. 77. Etiam imaginem Herculis senis a Celtis culti in templo dei suspensam a Luciano fingi (Herc. I sqq.) non potest dubitari.

⁵⁷ *Corruptum: casucla dub. Heraeus, tunc usui coni. Révay* EPhK XL 1916 p. 167 sq.

rum Hermetis Trismegisti — Mercurium celebrari quod Reitzenstein coniecit in Poemandro suo, p. 176 sqq.,⁵⁸ equidem crediderim adiecto novo argumento, si quidem est argumentum ostendere certam causam, cur Octavianus Aegyptiorum Thoth, Ἑρμῆς Graecorum habeatur. Thoth mensem Aegyptiorum in Augustum mensem Romanorum incurrisse compertum est,⁵⁹ et sic quidem, ut quo tempore Octavianus Aegypti potitus sit, ultima dies Augusti mensis prima sit Thoth mensis,⁶⁰ Augusti, numinis mensis sui in caelum reditus ἐπιφάνεια Thoth dei. Augustum autem, praesentem deum⁶¹, novum Mercurium non a Romanis sed Graecis atque Aegyptiis praedicari iam intelleges, si verba Horatii 41 sqq. in Graecum convertam: „Mutata iuvenem figura Ales in terris imitatis, almae Filiius Maiae: νέος Ἑρμῆς ἡμῖν ἐπεφάνης, πτηνὸς θεός.“⁶²

b) Non solum imperatores, sed etiam privati homines saepe νέοι θεοί nuncupabantur. Quorum cum exempla Weinreich, l. l. p. 23 sq., collegisset, novos Mercurios duos invenit, unum Antinuum, IG XIV add. 978 a: Ἀδριανὴ σύνοδος σε νέον θεόν Ἑρμῶνα Στήσαμεν ἀζόμενοι τὸν καλὸν Ἀντίνοον, alterum Damocratem quendam, IG V 1, 493: Δημοκράτη, νέον Ἑρμείαν.⁶³

c) Idem vir doctissimus monuit (p. 20) Heraclitum illum

⁵⁸ Cf. EPhK XLVII. 1923 p. 33.

⁵⁹ Cf. Plin. Nat. Hist. XXVII 105.

⁶⁰ Beloch in enchiridio Gercke-Nordeniano, laudato ann. 55, III² p. 151.

⁶¹ Hor. carm. III 5, 2: „praesens divus habebitur Augustus“, IV 14, 43: „o tutela praesens Italiae“, cf. Kiessling-Heinze ad carm. I 35, 2: „praesens üblich nur vom hilfreich wirkenden Gotte ἐπιφανής (sat. II 2, 41; 3, 68 epp. II 1, 134), wie zuerst bei Terenz Phorm. 345, entsprechend dem Gebet ades.“

⁶² Ut cognomen νέος, a rebus sacris Romanorum alienum, Horatius poetico more Augusto deo iuveni accomodaverat — praeeunte ei Vergilio in Buc. I (cf. 6 sq.) v. 40 „Quid facerem?“ (Romae videndae causas Tityrus exponit) „neque servilio me exire licebat, Nec tam praesentis alibi cognoscere divos (γνωρίζειν θεοὺς ἐπιφανείς). Hic illum vidi iuvenem (νέον θεόν), Meliboe, quotannis Bis senos cui nostra dies altaria fumant. Hic mihi responsum (velut oraculi deus, Aen. VI 799: „responsis horrent divom“) primus (sc. deorum iratorum) dedit ille petenti: „Pascite ut ante boves, pueri, summittite tauros“ (ambages, quaeso, animadvertas pluralis numeri; cf. etiam F. Leo Hermes XXXVIII 1903 p. 8) — sic est erratum ab interprete, qui in actis quae feruntur Petri (Lipsius Acta apost. apocr. I p. 57, 25) statuum Simoni Mago „iuveni deo“ (i. e. νέω θεῷ) erectam esse narrat, cf. Weinreich l. l. p. 23. At in Cosmogonia quam vocant Argentoratensi, Pap. 481+2, „νέος“ et iuvenis, et novus deus reddi potest: κείνος δὲ νέος ἐστὶν ἐμὸς πατρώϊος Ἑρμῆς (de Mercurio vixdum creato dicitur): „Ille iuvenis est (novus deus ille), qui mihi obtigit pater, Mercurius.“ (Non intellectum a Zielinskio l. l. IX p. 30). Mercurium patrem tractavi supra p. 154, cf. Reitzenstein Poim. p. 114, l. De Nerone, novo Apolline, cf. ann. 68.

⁶³ Tertius esset cosmēta, IG III 752, Ἑρμῶνι κυδήνας ἴσον, quod potius poeticam esse comparisonem Weinreich l. l. p. 23, recte monuit. De collegio mercatorum Mercurialium (Ἑρμαῖστων Deli, Bull. de corresp. hellén. VIII 94 sqq.) cf. Wissowa Religion und Kultus der Römer p. 249.

Ephesium νέον Ἡρακλέα cultum clava prodi, quam in nummis effectus vel imitatus a sculptore manu tenet philosophus. At caduceum fert Trimalchio, nec solus, neque unicus novorum Mercuriorum, quorum memoria nobis tradita est. Capillatum pinxit curiosus pictor? Mercurius saepe puer, μελλέφροβος, ἐφροβος a sculptoribus repraesentabatur.⁶⁴ Minerva ducente incedentem? Mercurii mentionem cum dea parvorum opificum, ludi magistrorum tituli servarunt.⁶⁵ Omnia misceri vides, quo accuratius exprimitur novus deus, ac derideatur.

Sequebantur aliae picturae, historiam novi Mercurii evolventes: „quemadmodum ratiocinari didicisset, denique⁶⁶ dispensator factus esset“ — servilis vitae curriculum. „In deficientem vero iam porticu levatum mento in tribunal excelsum Mercurius rapiebat.“ Mercurium, quaeris, Mercurius? Quid? Si non esset adhuc deus Trimalchio, nunc fieret, et Mercurius quidem, qui vir Mercurialis erat.

Parcarum, quas praesto esse ait Encolpius,⁶⁷ aurea pensa Trimalchionem vivum in caelum abreptum esse significant.⁶⁸ Itaque tribunal illud dei sedes est, non sevir, ut viro cuidam doctissimo, nostrum locum interpretanti placuit.⁶⁹ Lucius ille, iterum enim ad Apuleium nostrum recurramus, per omnia vectus elementa deus factus „in ipso aedis sacrae meditillo ante deae simulacrum constitutum tribunal ligneum iussus superstitit“ (XI 24), ut a populo adoraretur. Iam „quod solum sine piaculo ad profanorum intelligentias enuntiari posse“ affirmat Lucius (ibid.), ἀποθέωσις completa in Trimalchionis porticu picta est, ac novi dei vita, quae eam praecesserat. Ipse ἀπαθαντισμός, quemadmodum ecstatici

⁶⁴ Roscher I col. 2430 sqq., cf. Eitrem P.-W. VIII col. 786 sq. At ne eorum quidem obliviscaris, quae de se narrat Trimalchio 75, 11.

⁶⁵ Samter Röm. Mitth. X 1895 p. 93 sq., Wissowa l. l. p. 249.

⁶⁶ Ante „denique“ aliqua excidisse suspicatur L. Friedländer *Petronii Cena Trimalchionis*² p. 216: „Wenn denique richtig ist (deinque vel denique *Traguriensis*), hat der Epitomator hier wol gekürzt.“

⁶⁷ „Zu seinem Empfange stand Fortuna . . . und die drei Parzen“, L. Friedländer interpretatur p. 87.

⁶⁸ Teste Seneca, ad quem L. Friedländer l. l. p. 216 relegavit, in Ἀποκολοκυντώσει Divi Claudii 4, 5 sqq., Parcarum in caelo pensa sua torquentium lana alba in auream mutata est, cum regnare coepisset Nero. Filium enim morientium nigrum est, vigentium album, aureum vigentis regis, novi dei, sc. νέου Ἀπόλλωνος, cf. 22: „Ille mihi similis vultu similisque decore . . . Qualis cum primum tenebris Aurora solutis Induxit rubicunda diem, Sol aspiciet orbem Lucidus et primos a carcere concitat axes: Talis Caesar adest (ἐπεφάνη, cf. ann. 61), talem iam Roma Neronem Aspiciet (sequitur descriptio novi Apollinis, cf. Lucium, Ap. Met. XI 24, in cuius „aspectum — i. q. ἐπεφάνειαν — populus errabat“, supra ann. 29): flagrat nitidus fulgore remisso Vultus et adfuso cervix formosa capillo“. haec Apollo.“ Cf. librum qui nunc editur Weinreichii, *Senecas Apocolocyntosis* p. 44 sq.

⁶⁹ Ludovico Friedländer p. 216. Dei sedes est etiam tribunal in monumento Trimalchionis, 71, quo hoc referre velit interpres doctissimus: antiquorum enim mos erat deorum figura repraesentare mortuos, cf. inter alios Weinreichium, De dis ignotis p. 23, 4.

sibi videri solebant, furentes vel somniantes, expressus est: capite arrepto, mento levatur novus deus.⁷⁰ Sed cum Lucius corona rosarum devorata turpissimae specie bestiae despoliatus novam vitam, priusquam etiam deus renatus sit, inierit, manumissionem Trimalchionis in pariete desideras. Dispensator factus erat, maximo functus est servi officio,⁷¹ atque hoc „denique“ dicit Encolpius. Quid, quod Isiaci, in quorum coetu Lucius receptus erat, servi deae suae, Fortunae videntis (XI 15) nuncupantur et δοῦλος θεᾶς fit ipse Lucius?⁷² „Nam in eos“, Isidis sacerdos ait (ibid.) „quorum sibi vitas in servitium deae nostrae maiestas vindicavit, non habet locum casus nefastus.“ Trimalchio quoque in venalicio in pariete depicto emptus, opinor, a dea, qua ducente Romam intrare videbatur, servit adhuc, cum in excelso tribunali, ante suam deam, Fortunam illam, pariter atque Isis⁷³ cornu abundanti copiosam constitutus apparet in deorum ordine, Mercurio duce novus Mercurius. Recorderis, quaeso, Mercuriorum amborum, patris et filii, initiatoris et initiati, quos tractavi supra, p. 154.

Quibus comparatis picturae Petronianae idem fere curriculum salutis⁷⁴ ac liber laudatus Metamorphoseon Apuleianarum, at non Isiacum, in quo mysta Milhras fiat, sed Mercuriale, cui Isis praesideat, testari videntur, ita tamen, ut quae cultor Hermetis Trismegisti, γνῶσεως largitoris, sibi pingi iusserit, in usum viri Mercurialis, cui patrius ille Ἑρμῆς κερδέων, lucri repertor⁷⁵ sit deus, perridicule deflectantur. Ascensio Trimalchionis, quae possit appellari, non quod veri Hermelici, pervenisse eum ad summam γνῶσεως significat, sed quod de uxore heri, Fortunata conviva narrat Encolpio (37): „Nummos modio metitur et modo, modo quid fuit? ignoscet mihi genius tuus, noluisses de manu illius panem accipere. nunc, nec quid, nec quare in

⁷⁰ In libro Iudaeorum Βῆλ καὶ δράκων (LXX et Theod., Dan. XIV vulg.) capite arrepto propheta ab angelo levatur: καὶ ἐπελάβετο ὁ ἄγγελος κυρίου τῆς κορυφῆς αὐτοῦ, καὶ βαστάσας τῆς κόμης τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἔθηκεν αὐτὸν εἰς Βαβυλῶνα ἐπάνω τοῦ λάκκου ἐν τῷ ροιζῶνι τοῦ πνεύματος (cf. EphK l. c. p. 33 sqq. et Ioannem Gazaeum I 1 πτερόεις με δι' ἡέρος ἐμφορονι ροιζῶνι Σειρήνων λιγύφωνος ἄγει θρόος: „ἐμφορων“, ut ἐννοῦς in Corp. Herm. pro „πνευματικός“ usurpatur, vocabulo in litteris profanis evitato [pro „πνεῦμα“ autem φρὴν σοφίης, v. 8, cf. Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 179 sqq. ubi haec desiderantur]) αὐτοῦ (36 secundum Theodotionem): „Hier haben wir eine allerdings ins Grob-Materielle gesteigerte, durch den Geist bewirkte Entrückung“, Bousset l. l. p. 454 sq. Mento levatur videtur Trimalchio, quia vulgi sermone quod bonum cuique Mercurio favente accidit, mentum eius sustulisse dicebatur, Petr. 43: „Et quod illius mentum sustulit, hereditatem accepit.“ (Ad locum relegavit L. Friedländer p. 216.)

⁷¹ L. Friedländer ibid.

⁷² Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 72—88, quem ipse adeas velim, ne totum cogar exscribere.

⁷³ Cf. ann. 78.

⁷⁴ Ap. Met. XI 21: „Numen deae soleat eligere et sua providentia quodammodo renatos ad novae reponere rursus salutis curricula.“

⁷⁵ Herodas VII 74, CIL VI 520.

caelum abiit⁷⁶ et Trimalchionis topanta est.“ Formae et colores duarum ascensionum, genuinae atque imitatae, pares, argumentum illius divinum, huius vilissimum. Iam Fortuna⁷⁷ atque Isis una eademque esse a sacerdotibus Aegyptiis quoque docebatur, a vulgo dudum credita est, a sculptoribus isdem statuis, isdem picturis a pictoribus expressam oculis videmus.⁷⁸ Manilius ipse, qui se Mercurii sectatorem esse profitetur,⁷⁹ vocationem autem ad caelum ascendendum communem cum Isiadicis habet, prooemio primi libri exeunte eam precatur (114): „Faveat magno Fortuna labori.“⁸⁰ Mihi quidem usque eo Petronius descriptionem picturarum, quibus novi Mercurii, mystae teletarum Mercurialium repraesentabatur historia, παραιδεῖν videtur, ut Minervam quoque loco Isidis positam esse coniciam: Hermetici enim se in libris suis non a Mercurio tantum, sed etiam ab Iside doceri fingebant.⁸¹ Num ille quoque ratiocinari, non sacras scripturas didicerat, dispensator, non ἱερεὺς, vel, si dis placet, ἱερογραμματεὺς⁸² factus est?

Addam, quae de fine et indole teletarum Mercurialium e picturis enarratis coniectari posse videantur. Sacra Aegyptia in meridionalibus partibus Italiae inde a secundo ante Chr. saeculo floruisse constat.⁸³ Puteolis ipsis, quos Trimalchionis urbem esse multi contenderunt docti viri,⁸⁴ Serapeum erat, Iseum Pompeiis. In templis splendidissimis sacerdotes et cultores, ex numero advenarum⁸⁵ quoque, Graecorum et Romanorum, iugum sancti ministerii ferebant.⁸⁶ Servierunt, fructum sentientes suae, quam appellabant, libertatis.⁸⁷ Mysteriorum initiati multifariis suo quisque munere in sacris faciendis fungebantur. In pompa Isiaca, descripta ab Apuleio XI 9 sqq., non deest, qui caduceum ferat.⁸⁸ Servi caduceati, a dea empti, i. e. viri in suum ministerium a dea electi,⁸⁹ dignati, destinati, Mercuriale curriculum in

⁷⁶ Cf. quae L. Friedländer attulit p. 232, atque Artemidorum in *Onirocriticon* IV 72 p. 246, 21 sqq.

⁷⁷ Non nefaria illa, *Ap. Met.* XI 15, sed benigna.

⁷⁸ Roscher II col. 457 sqq., cf. Roeder *P.-W.* IX col. 2106.

⁷⁹ I 30 sq., cf. supra p. 156 sqq.

⁸⁰ Nescio an Isidis, hostilis deae, mentionem vitet poeta, cf. I 918 de pugna Actiaca: „Ipsa Isiaco certarunt fulmina sistro.“

⁸¹ Cf. Reitzenstein *Poim.* p. 134 sqq.

⁸² Cf. *Ap. Met.* XI 17 de sacerdotum uno, „quem cuncti grammatea dicebant.“

⁸³ Roeder *P.-W.* IX col. 2103.

⁸⁴ Cf. L. Friedländer p. 10.

⁸⁵ *Ap. Met.* XI 26: προσηλύτων vel ἐπηλυτῶν, Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 72.

⁸⁶ *Ap. Met.* XI 15–30. cf. Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 77 sq.

⁸⁷ *Ap. Met.* XI 15 exeunte.

⁸⁸ „Ibat tertius (sacrorum antistes) attollens palmam auro subtiliter foliatam necnon Mercuriale etiam caduceum“ (*XI* 10). Caduceum fert Anubis quoque, *XI* 11, Mercurii Aegyptiorum pedisequus et ipse alter Mercurius, cf. Reitzenstein *Poim.* p. 118.

⁸⁹ *Ap. Met.* XI 21, citatum ann. 74, Reitzenstein *Mysterienrel.*² p. 111.

porticu Trimalchionis cum convivis spectavisti, de ipsa ἀποθεώσει novi Mercurii audisti, quae in tractatu XIII Corp. Herm. tradita sunt. Nonne Lucius, quem adolescentem nobilem temeritate juvenili, rerum novarum et periculorum avidum finxit Apuleius, Mithras factus est in sacris Isiacis? At quantum hominum studiosiorum in tutelam maternam omniparentis deae refugerunt, quibusnam teletis initiabantur prius, quam mysteriis virorum litteris sacris colendis deditorum,⁹⁰ Mercurialibus?

Sed iam desinam invitus: nonnulla enim in cena Trimalchionis restant, quibus comparatis cum fabellis Apulei et Hermiae illius, cuius Pastorem ad Poemandrum, deum Hermeticorum Reitzenstein revocavit, aliquid affere posse mihi videar. At nunc, ne in indagandis sacris peregrinis, etiamsi e Graecia oriundis, tamen a Sophoclis, Socratis, Platonis religione non servili prorsus alienis, operam perdere humanioribus studenti litteris viro indignum esse putes, versus solummodo Euripidis ascribam ex lone (131 sqq.): κλεινός δ' ὁ πόνος μοι θεοῖσιν δούλαν χερ' ἔχειν οὐ θνατοῖς ἀλλ' ἀθανάτοισι.

(Budapestini.)

CAROLUS KERÉNYI.

FRANCIA POLITIKAI ESZMÉK A REFORMKOR IRODALMÁBAN.*

A XIX. század első felét a szabadelvű törekvések és a reakció küzdelme tölti be. Európát mindenütt forradalmak rázzák meg, megkísértve a szabadság, egyenlőség és testvériség politikai megvalósítását.

A forrongó időknek költészete is az: Robespierre guillotine-jei után után senkit sem érdekel Dorat madrigálja, sem Voltaire klasszicizmusa.¹ A lelki összetételében megváltozott ember új irodalmat teremt. Az új romantizmus legfőbb gondja az emberiség sorsa. A költő szívét minden emberrel közösséget vállaló testvériség melegíti; minden szenvedéssel vallott együttérzése kifejleszti benne a segíteni akarás vágyát, mely tevékeny, szociális, „apostoli” működésben keres kielégülést. A magasabbrendű költői léleknek „hivatottsága, küldetése” lesz, hogy a szenvedés s az elnyomottak mellé álljon.

Az irodalom politikai célok szolgálatába kerül. A huszas években már Franciaországban, Németországban és Olaszországban egyformán hangoztatják, hogy az irodalomnak a megújuló társadalom érzéseit és vágyait kell kifejeznie. E társadalomnak az öntudatra ébredő liberáliszmus ekkor formálja

⁹⁰ De sapientibus Aegyptiorum sacerdotibus tamquam Mercuriis cultis cf. Reitzenstein *Poim.* p. 118: „Der weise Priester erscheint als Inkarnation des Thot und wird nach seinem Tode als Thot verehrt.”

* Bevezető része egy Petőfi politikai költészetének forrásairól szóló nagyobb tanulmánynak.

¹ V. Hugo: *Byron.* Muse française. III. 1824.

Szerk.

gondolkodását. Az új francia romantizmus tehát a legtöbb helyen a szabadelvű politikai törekvéseknek lesz megszólaltatója, követve az irányt, melyet Franciaországban Victor Hugo jelölt ki számára: „Le romantisme, à tout prendre, et c'est là sa définition réelle, si l'on ne l'envisage que sous son côté militant, n'est que le libéralisme en littérature. Cette vérité est déjà comprise à peu près de tous les bons esprits, et le nombre en est grand; et bientôt, car l'oeuvre est déjà bien avancée, le libéralisme littéraire ne sera pas moins populaire que le libéralisme politique;... à une littérature de cour succède une littérature du peuple.”¹ A nemzeti és társadalmi lélek megnyilatkozásának természetes következménye, hogy a nép, mely a demokratikus irányú politikai törekvéseknek eddig is előterében állott, most — más hatásoktól is segítve — az irodalmi érdeklődésnek is mindenütt középpontjába kerül.

Victor Hugo, Lamartine, Stendhal, Béranger, Moore, Campbell, Shelley, Byron, Burns, Giusti, Alfieri és a „fiatal Németország” legnagyobbjai a főképviselői annak a romantizmusnak, mely a liberális és demokrata eszmékért való küzdelmet tűzi ki legfőbb irodalmi célul. „A szabadság daemona kitörülhetetlenül beírta a nevét az emberek lelkébe.” Wagner minden művészet legfőbb feladatának a nép szabadságáért való küzdelmet hirdeti (*Művészet és forradalom*). Beethoven ódát ír a forradalom hőiséhez, Napoleonhoz. Ludolf Wienbarg, a Junges Deutschland esztétikusa ünnepélyesen proklamálja, hogy „az igazi költészet revolutionárius: a korszellemben dúló harcot és rombolást szólatatja meg.”

Az új irodalmi törekvéseknek nemesak nevük és programjuk azonos, de jelszavuk is közös. Heine szinte a Giovine Italia és a Jeune France szavait fordítja, midőn ifjú pályatársait festi „die keinen Unterschied machen wollen zwischen Leben und Schreien, — die zu gleicher Zeit Künstler, Tribune und Apostel sind.”

A forradalomból kikelt társadalom költészete, a modern romantizmus, európai útja során hozzánk is eljut. Midőn a harmincas évek elején hazánkba ér, sajátos irodalmi, művelődési és politikai viszonyainkban különösen kedvező talajra lel, s a liberális eszméknek egész Európában érezhető térhódítása² s a hegeli filozófia terjedése révén gyorsan meggyökereszik. Hatása első irodalmi program-kitűzése után egyre nő, csakhamar uralkodó iránnyá lesz egész irodalmunkban és költészetünket, egy időre, szinte kizárólagosan politikai célok szolgálatába állítja. A közvetítés elsősorban francia (V. Hugo, Béranger, Lamartine, George Sand stb.), aztán német (Heine és a fiatal Németország), de az eszmék itt is a francia liberalizmus eszméi, melyek egészen telítik irodalmunkat. Irodalmunk ez új

¹ *Hernani*, Préface. 1830. Előbb is már, hasonló szellemben. *Cromwell* előszavában, 1827.

² De Sanctis: *Storia della letteratura italiana*, II. 407—8.

³ Szekffü: *Három nemzedék*. Bp. 1920. 68. l.

irányának kifejlődése megszakítás nélkül meredek vonalban emelkedik és a 48—49-es eseményekben találja meg végzetes betetőződését.

Kíséreljük meg, legalább vázlatosan, megjelölni azokat a főbb összetevőket, melyek az új irodalmi irány elterjedésének talajt készítének s azt diadalra juttatják, és nagy vonásaiban megrajzolni azt a győzelmi menetet, mely Petőfivel az élen nyomul előre a márciusi diadalon keresztül a tragikus összeomlásig.

Költészetünknek eszmékben és gondolatokban való fejlődését a XVIII. század elejétől a 48-as szabadságharcig két törekvés határozza meg: az egyik költészetünknek a nemzeti élettel való kapcsolatát fűzi szorosabbra, a korszak végén kizárólagossá téve politikai és nemzeti tartalmát, a másik a felvilágosodás ideáit és a liberáliszmus eszméit szóltatja meg egyre erősödő hangon.

Irodalmunk kezdettől fogva a nemzet érzés- és gondolatvilágának volt a kifejezője. A folyton veszélyben forgó nemzeti lét, a haza megtartásának gondja századokon át a maga számára foglalta le a költő s a közönség legfőbb gondolatát, s költészetünkben a hazával kapcsolatos gondolatokat minden más fölött uralkodóvá tette (Arany László: *A magyar politikai költészetéről*). De költőink nemcsak öntudatlanul tükrözik koruknak s fajuknak eszméit, hanem tudatosan is megszólaltatják, hiszen pótolniuk kell a legtöbbször hiányzó nemzeti irányítást: a politikát. Még szorosabbá lesz e kapcsolat a XVIII. században. A századvégi irodalmi megújulás igazi természete szerint egyúttal teljesen politikai horderejű. Irodalmunk a magyar nyelvűség kérdése révén magyar nemzeti politika lett¹ Túlnyomóan az volt a XIX. század első évtizedeiben is, a francia modern romantizmus magyar manifestációja előtt. Magyarizátát e belső okokon kívül főként az olvasóközönség érdeklődésében kell keresnünk, mely ösztönszerűen és egyoldalú politikai műveltségéből táplálkozó lelki szükségletből is (Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*), főképen e felé fordult. Egy pusztá szép irodalom itt nem talált volna olvasóközönségre. A „magyar hölgy“ irodalmi részvétlensége ellen állandó a panasz (Horváth J. i. m.).

Irodalmunk és költészetünk politikai jellegét még jobban kifejleszti az aufklárista és demokratikus eszmék terjedése, meg az ellenük és a napoleoni hadak ellen indított háború.

Az aufklárista eszmék a századvégi irodalmi megújuláskor kerülnek be irodalmunkba és — legalább részben — köztudatunkba is. Születő irodalmunk dajkái Voltaire-től tanultak ízlést és gondolkodást s a francia filozófusok, regényírók és költők munkáiból különösen az emberiség rendeltetését, helyét és jövőjét feszegető gondolatokat szívják mohón magukba. Bessenyei nemcsak a magyar irodalom újjáteremtője, de a fel-

¹ Horváth János: *Petőfi 1848—49-ben*. Irodalomtört. 1917. 477. l.

világosodás nagy magyar gondolkodója is, aki „a XVIII. századi angol-francia racionalizmust és szenzualizmust terjedelmes művekben népszerűsíteni, sőt némileg a magyar viszonyokra alkalmazni igyekezett“. Szépirodalmi munkásságánál mennyiségben és minőségben jelentékenyebb filozófiai tevékenysége, s talán hatásában sem „teljesen mellőzhető, elszigetelt jelenség“, hiszen francia levelei tanúsága szerint többen olvasták kéziratot böleselkedő műveit, és Csokonai is úgy ír róla ez időtájt, hogy „a dolgok ismerőji nem tudják meghatározni, akkor volt-e nagyobb, mikor Bétsben a betsületnek s a hazafiúság közpiatzán tündöklött, vagy most, midőn Bakonyszegen a mi Horizonunk elsetétedését úgy nézi, mint a földünk golyóbissa alá fordult, de teremteni meg nem szűnő nap“. *Tarimenest* és a *Holmit* teljesen Voltaire szelleme lengi át. Bessenyei mesterének összes humanisztikus elveit magáévá teszi, csupán a teljes egyenlőséget tartja megvalósíthatatlannak s ezért szükségképeninek az osztályok s rangok fönnállását (Tóth R. i. m. 82. l.). Orczynek is Voltaire a kedvelt írója, bár a gyakorlatban rendi érdeke s konzervatív alapeszméje megtartják „beszédeinek“ idillikus társadalomszemléleténél. Barcsay rabszolgatartókat lát a fejedelmekben és vakon engedelmeskedő rabszolgákat a katonákban. Gróf Fekete János már veszedelmes újító és gyanus forradalmár.

De a felvilágosodás eszméi szélesebb körökben is terjednek. Az új nemzedék, mely a külföld ideáktól visszhangos levegőjében töltötte lelki benyomások iránt legfogékonyabb éveit, már nem halad az atyái által képviselt szellemi irányban. Az udvarból hazatérő katolikus magyar ifjúság jórésze nemcsak a nyugateurópai műveltséget, de ennek főalkotórészét, a fölvilágosodást is magával hozza s itthon, hogy a szellemi környezetet legalább részben megtarthassa, a francia encyclopédisták műveivel és a francia forradalom irataival veszi magát körül. A monarchia számos magánkönyvtárában a „filozófusok“ javát meg lehet találni. Még erősebben hódítottak a fölvilágosodás eszméi a protestánsok körében. Ifjaik jórészt a forrásból merítve hozzák magukkal az encyclopédisták gondolatait s hazatérve szerte az országban lelkes terjesztői lesznek a felvilágosító mozgalomnak és az újítás szellemének.

Ezekén kívül a felvilágosodásnak tekintélyes szervezett serege is volt.¹ A szabadkőműves páholyok jelentékeny munkát fejtettek ki és segítettek ébren tartani a felvilágosodás magyar-

¹ Eckhardt Sándor: *Bessenyei és a francia gondolat*. EPHK. 1919. 194. l.

² Cs. levele Márton Józsefhez. Akad. kéziratár. M. irod. lev. 4. r. 155. sz. Idézve Tóth Rezső: *Fazekas Mihály versei*. (Heinrich-féle RMK.) Bp. 1910. 80. l.

³ Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*. XVIII. század. Bp. 1920.

⁴ V. ö. Baranyai: i. m.; György A. M. köz- és magánkönyvtárai. Bp. 1886—7.; Eckhardt S.: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*. Arad, 1917.

⁵ Concha Győző: *A kilencvenes évek reformeszméi*. Bp. 1885.

országi mozgalmát, melynek rövid idő alatt több mint másfélszer sajtótermék volt az eredménye. Még jobban terjed a felvilágosodás a külföldi utópiák egyre szaporodó fordításai révén, melyek a kor legkedveltebb olvasmányai voltak. Ily körülmények között a beáradó francia eszmék az egész országban kedvező talajra és mindig erősebb rokonszenvre találtak, sőt a császári megvalósításnak is megszerezték a támogatást nemcsak a protestánsok és művelt nem-nemesek, de a felvilágosult főurak és a nemzet legjelesebbjei között is.¹ A francia forradalom némi nyugtalanságot kelt, de a rokonszenvet nem tudják megtagadni tőle s nem vetnek gátat a „propagande révolutionnaire” napról-napra növekvő befolyásának; párisi újságok és a forradalmi kormány hivatalos közleményei Pestre csakúgy eljutnak, mint Bécsbe s ezeknek széleskörű olvasóközönségük van. Martinovicséknak a francia convent által is szított propagandája a nemzet értelmiségének jelentékeny részénél rokonszenvre talál. Ez együttérzés általánosabb természetű a reakció idején is. A bécsi politika csak a forradalmaktól rettegő nemes-ségnél tudja a franciák szeretetének és az alkotmány továbbépítése gondolatának helyébe a franciák gyűlöletét és a multhoz való göresös ragaszkodást léptetni. Az ország, különösen a művelt középosztály közhangulata, melyet „minden modern gondolat lelkes híve”, a pesti ifjúság irányít, megmarad franciabarátnak, sőt részben forradalminak, hevíttve nemcsak az eszmék erejétől, de — sok helyütt kizárólagosan — az eszmék elterjedésétől várható nemzeti föl szabadulás reményétől is.²

Ez az egész országot átlengő szellemi áramlat költészetünkben is erős visszhangra lel s azt — költőink politikai érzelmeinek megfelelőleg — két csoportra osztja.

Berzsenyiék erősebben szóaltatják meg a nemzeti érzelmet, de ez nem mentes minden rendi színezettől³ (különösen Virágnál). És ez természetes is, hiszen — mint Pulszky idézett művében mondja — „az újjáéledt nemzetiségi érzelem első fellépésében nagyrészt reactionárius volt s ragaszkodott az úgynevezett ősi szabadsághoz, mialatt kizárólag a nemesi kiváltságokat értették”. E költőink ösztönszerűen kapcsolódnak bele ebbe a közhangulatba, s erős rendi öntudatuk, melyet a haza megtartásának átvállalt gondja nemzeti érdekké emel, természetsszerűleg juttatja el őket ahhoz a nemzet-szemlélethez, mely az országot a nemességgel tekinti egynek, s ennek sajátos érzelme- és gondolatvilágát az egész nemzet érzelmvilágával azonosítja. Ilyen felfogás magyarázza rendi költőink elfordulását és harcra buzdító ellenállását a francia felvilágosodás eszméivel szemben. Virág harsogó ódát ír a „vad szabadság versenyessé angyala” ellen. Dukay Takách Judith, Horváth Endre, gróf Teleky Ferenc és Kisfaludy Sándor biztató szöveget és csata-

¹ Pulszky Ferenc: *Martinovics és társai*. Bp. 1907.

² Baranyai: i. m.; Pulszky: i. m.; Császár Elemér: *Verseyhy Ferenc élete és művei*. Bp. 1903. 133–5. l.

dalokat hasonló szellemben. A nemesség ősi hagyományokért való lelkesedése Berzsenyiné is megszólal, de a gyűlöletet nála a magyar nemesi dicsőség szózata és a haza állapotának boldogan színezett képe helyettesíti (Arany László: i. m.): "...szabad a magyar és víg; A gazdag palotáit itt lakja királyi szabadság, S a gunyhók lakóit szent törvény jobb keze védi" (*A Balaton*). E nemesi nézőpontok a feledés balsikerei után sem változnak meg nála. Ő is vallja — többi nemesi származású költőinkkel együtt — a reformok szükséges voltát, de mint azok és majd Széchenyi, nem külföldi mintáktól vesz példát, hanem gyökeresen magyar megújódást sürget; a nemzet regenerációját továbbra is a nemesség lelki és erkölcsi megigazulásától várja,¹ politikai számításaiba a népet nem veszi be. A küzdelemben, mely egész Európát válságútra akarta vinni — talán a nemzetiségektől körülvelt haza létét tudatosan védelmezve —, „saját-ságos tapintattal a nemzet és a világesemények közé helyezi magát”.¹

Abban a költészetben, mely Bacsányival jelenik meg először, a nemzeti eszme nem jelentkezik ilyen közvetlenül, mert a faj s nemzetiség érzete elmosódik az egyenlőség és testvériség eszméjében. E költészet inkább a korban gyökerезik, mint a nemzetben; az emberiség jóléte, a fölvilágosodás, a kultúra alkotják vezető eszméit, a szabadság, egyenlőség és testvériség jel-szavait. Ezeknek megvalósításától várják nálunk is szabadságunk és nemzeti jólétünk kivirágzását. De éppen e nemzeti vonatkozás, a nemzeti elmaradottság fájó érzése, az európai és hazai művelődés egybekapcsolásának forró vágya ezt a költészetet is gyökerében magyarrá teszik és egészében nemzetivé. A demokratikus és hazafias érzésnek ez az összekapcsolódása jellemzi Bacsányi forradalmi költészetét, éppúgy, mint barátainak politikai felfogását. Rajong a francia felvilágosodásért és történelmi beteljesedéséért. Szentül hiszi Mirabeau forradalmi jóslatát: „la révolution fera le tour du monde.” Folyóiratában 1790-ben a királyoknak és nemeseknek, a „jobbágyok felszentelt hóhérainak” fenyegetőleg villantja szemébe a franciaországi változásokat. De a hazától legszélysebb indulataiban sem szakad el. Börtöne falára ezeket írja: „Szép a hazáért tűnni; viselni Rab-Láncokat s halált szenvedni dicső dolog! A mely halandó elvesz érte, Nemzeteket nemesít nevével.”

De Bacsányi nem az egyetlen, ki az emberiség általános eszméit visszhangozza. Alig pár év múlva (1794) Verseghy átkölti a *Marseillaise*-t s ugyanakkor Csokonainál is megszólal (1795 előtt), ha nem is a forradalomnak, de „a franciák kimívelt kertének” dicsérete s elmaradottságunk keserű érzése, némi politikai vonatkozással együtt: „Már Európában csak mi vagyunk hátra” (*Marosvásárhelyi gondolatok*). Rousseau szelleme fölfor-gatja lelkét. „Magyarul tett serkentéseinek” nemesi nemzet-szemlélete megváltozik. A *Mostani háborúban vitézkedő magyarok-hoz* c. költeményében még a franciák ellen buzdít, de csak azért,

¹ Jancsó Benedek: *Kölcsy Ferenc élete és művei*.

mert „Durva bilincseivel rettenteni kezdi hazánkat“ zsarnoki önkényük. De nézőszöge lassanként egyetemes emberivé tágul, anélkül, hogy megszűnne egész lényével a magyar földhöz tapadni. Elméje a felhőkhöz dagad, színültig tölti édes hazájának képe és a történetek zajongó tengere, sőt, még kijebb csapong, a népek sorsára. „Hol örült, hol búsult, mint világ polgára“ (*Marosvásárhelyi gondolatok*). Hisz az eljövendő boldog korban, mely majd betölti a lelkesülő szív vágyait: „Siess, késő század! jövel, óh boldog kor, Én ugyan lelhetlen por leszek már akkor, De jöttödre vígan zengem énekemet... Tárházát az áldott emberiség nyitja, Édes fiainak sebeit gyógyítja; A szeretet lelke a földet beteli S az ember az embert megöleli“ (*Konstantinápoly*).

Ennek a költészetnek, mely eszmékben szorosan belekapcsolódik az európai eszméáramlatokba, hangban forradalmi, vagy legalább a demokratikus felvilágosodásért rajongó s céljában gyökeresen magyar, különösen Fazekasnál van még visszhangja. Nemcsak *Ludas Matyijában*, de lírai költeményeiben is. Debrecenben tradíciója volt a francia irodalommal való foglalkozásnak és az encyclopédista eszméknek; nála is megvan a felvilágosodás minden eleme, de a radikális irány kialakulását benne is fékezi — éppugy, mint Csokonaiában — nemzetének történeti hagyománya. De felfogása erősen szabadelvű; egy Napoleon-ellenes költeményében — Csokonaihoz írja — szinte a liberális célkitűzést is megtaláljuk az emberiség jótevőinek ünnepelését hirdető szavakban: „Tsak az emberi nemzetnek Felséges barátjai Lehetnek a tiszteletnek Valóságos tárgyai“. Hazafias megnyilatkozásaiban éppígy kifejezésre juttatja meggyőződését. Ő is hisz a nagy emberi megújulásban, a politika és tudomány nemzeteket és embert átalakító erejében, mely most formálja nyugat nemzetét. Látja hazánk politikai elmaradottságát, érzi az elnyomatást, mely a nemzet felérző jobbjába belefojtja a megújulásra serkentő szavakat. Aggódva gondol arra, hogy elmaradhatnánk. Már ő is megérezte, amit majd Vörösmarty kifejez: az elmaradás halált jelenthet a nemzetre: „Óh dicső nemzet! Te ki hajdanában A vitéz korban egekig ragyogtál, A világosság kiderült korában Éjbe maradnál? (*A debreceni első kalendáriumba*.)

A sóhaj elhangzik. Bécs elhallgattat minden szabadabb eszmét. A nemzet érzékszerveit, a költőket egy időre megbénítja az általános lethargia. A költészetnek, mely hazánknak az európai megújulásban való részvételét és az eszmékben való együttthaladást sürgette, nincsenek közvetlen örökösei. A nemzet fájó testéből senki sem jajgat fel, hogy kiestünk az idő forgó kerekéből. A nemzeti értelmiség haladásvágyának szavát veszi a félelem, a főnemesség eltörpül, a haladás egy egész embernyomon keresztül megakad és mind mélyebb lesz az ösvény az európai és hazai művelődés között, melyet később Széchenyiék már nem képesek lassú munkával áthidalni és a forradalom sodrától távortartani.

A nyugati államok problémáiról, azoknak végzetesen

magyar szempontú jelentőségéről való megfeleldkezést előmozdítja egy új irány térfoglalása, mely mind erősebb befolyást gyakorol irodalmunk szellemére. A Kazinczyval beáradó német-görög klasszikai szellem — bár kezdetben, személyileg, több képviselője, sőt maga Kazinczy is a demokratikus haladás támogató híve — az élettől elforduló, elvont művészi eszménye következtében kiszorítja köztudatunkból a felvilágosodás eszméit. A francia írók tanulmányozása és eszméik terjedése a magán-könyvtárakra és egyéni hajlandóságra korlátozódik. A hatás, mely közvetlenül érinti költőinket, most Németországból és a visszagermanizálódott Bécsből jön. A német nemzeti küzdelmek felvirágoztatták a német irodalmat, melynek a szentszövetség európai hálózata most nagyobb elterjedést is biztosít. Így a német irodalom mindenütt versenyre kél a franciával, hogy azt „kiszorítsa mindenünne, ahol csak a geográfiai fekvés s az internacionális érintkezések természete a német nyelv uralkodó hatását látszott természetessé tenni“ (Jancsó: i. m.). Ez a törekvés teszi teljessé *Bécs visszánémetesedését*, s vele — a francia érintkezés megszakadása miatt — jóidőre elhatározóan németté azt a szellemet, melyet Bécsben nevelkedett íróink és az ott megjelenő vagy bécsi mintára készült folyóirataink közvetítenek.

Politikai költészetünket kétfelől éri az új hatás. Kazinczyék a német-görög klasszicizmus goethei magaslatáról megvetéssel tekintenek rá, mert eltér az elvont művészi eszmény elvétől. Irányuk nemzetközi jellegével költészetünk nemzeti jellemét is megbontással fenyegeti. A Kölceyék által terjesztett *német romantizmus* előmozdítja ugyan politikai költészetünk dúsabb fejlődését, de sajátos történetiszemlélete révén irányát is megváltoztatja. Ez a romantizmus sem a valóság körében mozog s — nemzeti tartalmában is — nem a közvetlen jelenből merít ihletet. Kölceyék, a német romantizmus szellemének megfelelőleg, a múlt felé fordulnak, melyet az új költői irány optimiztikus felfogásában mutatnak be. De nemzeti multunknak, legfőbb nemzeti érdekeink által is támogatott, dicsőítő felfogása akaratlanul is úgy állítja a képet a nemzet szemének horizontjába, hogy minden mást eltakar. Ez a szemléleti mód észrevétel nélkül hagy mindent, ami a dicsőséges mult keretén kívül esik. Ez a német eredetű, romantikus történet- és nemzetfelfogás, mely most költészetünk egész területén uralkodóvá lesz, minden rendi és politikai céltól mentes, osztály- és rangkülönség nélkül magában foglalja az egész magyarság érzéseit (Szekffü: i. m. 66. l.). De, midőn figyelmét teljesen a multra összpontosítja, és történetíróink hasonló meggyőződéséről támogatva, egyedül az őshöz való lelki visszafordulástól, erkölcsi megigazulásunktól várja honunk felvirágzását, lemond a nyugat nemzeteit átalakító koreszmékről, melyek félszázad óta rendi államunk értelmiségének tekintélyes részét már rávezették az alkotmányos megújulás szükségérzetére. Ennek a tartózkodásnak a következménye, hogy író és olvasó elfeledkezik arról, hogy megrajzolja nemzete és a maga számára a nyugaton elhatározó erővel kialakult jövendő képét. Hátralépésünket nem követi előretörés:

„Keressetek alkalmat a multa visszanézhetni és érte melegülni“, mondja Kölcsey. Mintha történet szemléletünk nem venne észre multunkban azt a lendítő erőt, mely képessé tehet a győzelemre abban a küzdelemben, mely nyugaton átformálta a nemzeti életet. Költőinknek, bár rendületlen hűségre buzdítják a nemzetet, maguknak nincs rendületlen hitük a jövőben: nem tudnak szabadulni a fenyegető halál gondolatától, mely e romantikus történet- és nemzetfelfogás legnagyobb kifejeződéseiben is ott kísért (*Hymnus*, 1823; *Szózat*, 1835).¹

Az erőtől duzzadó fiatal nemzedéket nem elégíti ki e hang. Elmélyedésre és óvatos mérlegelésre irányuló hajlandósága még nem fejlett ki, merész tettvágya érvényesülést keres. Belső nyugtalansága biztatóbb és szélesebb programot óhajt, melyet meg is talál abban az irodalomban és a nemzet köztudatában is élő tradícióban, melyet a francia felvilágosodás, angol-német racionalizmus félszázad alatt nálunk is megteremtett. A megújulás eszméiért való rajongását fokozza fiatalságának mozgó ereje, mely arra készíti, hogy egészséges ösztönszerűséggel követelje magának a jövőt, amit — ereje teljében azt hiszi — nemcsak kialakítani, de irányítani is képes. Kisfaludy Károlyt már feszélyezi a mult. Visszafordul a történelem útvesztőiből s újra belekapcsolja költészetünket a megújulás áramkörébe. Külföldi utazásai megismertetik elmaradottságunkkal. Olaszországi irodalmi élményei közvetlen érintkezésbe hozzák azzal az irodalmi áramlattal, mely aktív részt követel magának a nemzeti jövőndő kialakításában s a nemzeti közösség lelkének kifejezését jelöli meg legfőbb irodalmi cél gyanánt.² Ily előzmények után teljesen a jövő felé fordul, a nemzeti elvet összekapcsolja a politikai reformokkal s a magyar demokrácia szolgálatába állítja a költészetét. A megújulás szavait Széchenyi előtt hirdeti: „A mult csak példa legyen most Ségve honért bizton nézen előre szemünk.“ *Stibor vajdájában* a „magyar paraszt nyomtatását“ akarja a világnak hirdetni. Széchenyivel „két haza s külföld szellemi életébe bekapcsolódva lapot tervez, hogy a „közvélemény alakulására hasson“. Halálos ágyán a reformokért való küzdelmet köti barátainak lelkére. Hasonló szellem hevíti Fáty. Tollát a használni akarás vezeti. Irányregényt ír, melyben kimutatja, hogy a magyarság a régi állapotban nem képes élni, csak a szabadelvű megújulás alapozhatja meg jövőnkét. Katona *Bánk Bánja*, a félreismert remek is, most diadalait üli, s a közönség saját korának panaszait olvassa ki Tibore keserű panaszából (Tóth i. m. 89. l.). Midőn Széchenyi megszólal, már egész költői csoport csatlakozik hozzá, hogy bevigye a nemzet tudatába a jövőndő képét. A nemzeti cselekvés irányítása: a politika az érdeklődés középpontjába kerül s a maga számára foglalja le a nemzeti energia minden megnyilvánulását, az irodalmat is, egyre kizárólagosabban.

Irodalmunk politikai irányát Széchenyi elhatározó erővel

¹ Szekfü: i. m. 90. l.

² De Sanctis: i. m. II. 407—8. l.

jelöli ki, de politikai tartalmát csak rövid időre határozza meg. Radikális irányú reformrendszere¹ — a *Hitelt* a táblabírák parasztlázítással vádolják — mindinkább konzervatív színezetet nyer s erkölcsi megigazulásunk követésével egyre erősebben mutat rá minden politikai újjászületés súlyos, de elkerülhetetlen előfeltételére: *a nemzet lelki megváltozásának* szükséges voltára (Szekfű: i. m. 32. l.). Ez a program nem tudta áthatni a magyar ifjúságot, mert a fantáziának nem adott annyit, mint az észnek. Képzelegni szeretését és erősebben buzgó keleti gyorsabb vérét bosszantotta a lassú, kimért lépegetés s csak arról győzte meg, hogy korhadt alapokon nyugszanak a magyar állapotok. A júliusi forradalmak, a szünni nem akaró mozgalmak Lengyel-, Német-, Olasz- és Spanyolországban s a nagy angol reformkérdések a külföld gyorsütemű eseményei felé irányozták figyelmét s még erősebben szították tettvágyát, melyet csak egy erősebb tempójú átalakulás elégíthetett ki.²

Természetes tehát, hogy az ifjúság lassúnak találja Széchenyi óvatosságát s üdvösebbnek a nyugati példákat, melyek cselekvőkéességének is tágabb teret biztosítanak. Teljes rokonszenvvel fordul Franciaország felé, s az ott uralomra jutott liberalizmus eszméit megváltóknak fogadja el. Az 1832/36-i országgyűlés jurátusai és odasereglett írói már a francia liberalizmus nagymestereit olvassák s Thiers, Mignet, Michelet forradalmi forróságú eszméiért lobognak. Ez a liberális szellemmel telített ifjúság — Szalay László, Szemere Bertalan, Bajza stb. — csakhamar a közvélemény leghivatottabb képviselőjének tekinti magát s hangadó szerepet követel irodalmunkban is, melyet teljesen az általa hirdetett eszmék szolgálatába állít. Bajza maga teremtet organumot eszméi megszólaltatására. A *Kritikai Lapok* hűen tükrözi a liberális ifjúság érzelmvilágát. Hangoztatja az irodalomnak demokratikus jellegét: a szerkesztőnek már előbb győzelmesen hirdetett elvét. Az ész elsőségét mindennek fölébe helyezi, korlátlan jogot követelve számára a nemzeti sors kialakításában is. „A multtal szemben idegen, színeit fakónak, formáit alvultnak találja, melyeket ha sikerül elsöpörnie s az útból félretakarítania, megnyílik a jövőnek soha nem látott jókkal kecsegtető büszke perspektívája“ (Szekfű: i. m. 69, 70. l.). Ugyanezt a felfogást szövegeztette meg Szalay László és Szemere Bertalan is. Eötvös Józsefet is ez a meggyőződés hatja át s ez juttatja el, a francia romantikusok tanulmányozásának hatása alatt, az irodalom céljának Hugo-i felfogásához. Az irodalomnak és politikának szorosabb összekapcsolása már a *Kritikai Lapok* beköszöntőjében (1831) megjelenik. Az új irodalmi lap nemcsak művészi kérdéseket akar megvitatni, de „a politikában hasznos dolgok elmondására is

¹ Marczali Henrik: *Pulszky Ferenc a tudományban és közéletben*. Akad. eml. beszéd. Kiadva: Pulszky Ferenc kisebb dolgozatai. Bp. 1914. XXI. l.

² Pulszky Ferenc: *A magyar ifjúság*. Életképek 1845. 2. köt. Kiadva: Kisebb dolgozatai.

szolgál¹. Teljes egybeforrasztottságukban Eötvös adja először irodalmi programmul, annak demokratikus tendenciáját is, nálunk, elsőízben emelve kizárólagossá. Az új célkitűzés a „mérésékelt liberális haladás bátorszavú organumában“, a *Társalkodóban* 1836-ban (16. sz.) jelenik meg egy a *Francia drámai litteratura és Hugo Victor* viszonyát ismertető cikkben. Az értekezés, mely Hugo műveinek tanulmányozása és fordítása közben még az előző év nyarán készült, határozott körvonalakban jelöli meg a művészeteknek új feladatát. „A művészet köre ma messzeterjedettebb; a *publikum*, így szolt a költő egykor, a *nép*, így szol ma.“ Eötvös teljesen magáévá teszi Hugo irodalmi nézeteit, melyeket éppen demokratikus haladásunk érdekében, nálunk is uralkodókká akar tenni az irodalomban. Az *Angelfordítás* elébe függesztett előszó kettős megjelentetésén kívül bizonyítja ezt az Athenaeumban a következő évben megjelent cikke is (*Hugo Victor mint drámai költő*, Ath., 1837, II. 35. sz.), melyet nemcsak esztétikai nézőpontjainak kiforrottsága, de a személyes átélés áradó melege is a kor legbecsesebb essayi közé iktat. Itt még kizárólagosabban hirdeti, hogy „*minden poézis a népből ered* s csak meddig vele összeköttetésben marad, míg rá hat s oktatva vagy gyönyörködtetve belső életébe befoly, addig felel meg magas hivatásának, addig érdemli azon fényes állást, melyet elfoglal“.

Az új irodalmi program, mint láttuk, nálunk is a liberális köztudatból nő ki. Haladásért küzdő íróink azon törekvéséből, mely segítőeszközt, harcostársat keres az irodalomban a politikai átalakulásért vívott küzdelemben. Midőn Eötvös a francia romantikusok, különösen Hugo hatása alatt nálunk is uralomra juttatja az irodalom aktív politikai jellegét, a megújulásért együtt küzdő demokratikus és liberális meggyőződésű írók azonos törekvéseinek szab határozott irányt és ad mélyen átgondolt munkatervezetet. A vele teljes felkészültségében megjelenő francia modern romantizmus a kortársak legnagyobb részénél jól előkészített talajra lel. De uralkodó hatalomhoz jutását nemcsak ez segíti elő, hanem irodalmunk százados politikai jellege és az újra éledő irodalmi erjedés is, mely a szaporodó új kiadások révén ez időtájt eleven hatóerőhöz jutott.

Széchenyi társadalmi, politikai és nemzetgazdasági munkái a politikára irányították a közönség és irodalom figyelmét. A liberális ifjúság igyekezett e figyelmet teljesen a maga számára lefoglalni. A közönség érdeklődésének és közhangulatának tükrözői, a szépirodalmi folyóiratok mindinkább liberális politikai irodalommal telnek meg. Az *Athenaeumnál*. Széchenyi politikai cikkei és Vörösmartynak a lap élére írott jelmondata mellett egyre jobban érvényre jut Bajza szerkesztői túlsúlya és szaporodnak a liberális gondolkodású írók: Bajza, Pulszky, Hunfalvy Pál, Szemere Bertalan, Vajda, Kuthy, Nagy Ignác stb. politikai vagy politikai vonatkozású cikkei. (Ügyannyira,

¹ Ferenczy József: *A magyar hírlapirod. tört.* 1780—1867. Bp. 1887. 66. s. köv. l.

hogy a konzervatív nemesi körök a *Hirnököt* 1837-ben egyenesen az *Athenaeum* ellensúlyozására és „a monarchico-aristokratikus kormányforma védelmére“ alapítják meg.) A francia rokonszenvet, a francia politikai és politikai-irodalmi eszméket propagálva sokszor a hazai vonatkozású cikkeken túlmenőleg jelennek meg itt a szabadelvű gondolkodás megnyilatkozásai. Már első évfolyamában cikket hoz „*Hugo Victorról a román költőről*“, Saint-Beuve nyomán nemcsak irodalmi törekvéseit, de politikai eszméit is fejtegetve (1837, I. 33. sz.), novellákat Balzactól (36–38. sz.), irodalmi ismertetést róla, Montesquieuról és George Sandról (95. sz.), s ezeken kívül Eötvös említett cikkét (*Hugo Victorról, mint drámai költőről*), mely szerzője szerint is „inkább elvekről akar szólni, mint egyes munkákról“ (35. sz.), és egy pillantást *Franciaország erkölcsi állapotjáról* (3. sz.), hol reformokra figyelmeztet, „nehogy egy új forradalom mindent elnyomjon“. 1838-ból három politikai vonatkozású cikket kell különösen kiemelnünk, mint a forrongó közhangulat bizonyítékait: az *Egyenlőség utáni törekvések Franciaországban* (20. sz.), *Philosophiai nézetek az egyenlőségről* (I. 265. l.), és a *Világpolgárság és hazaszeretet* címűeket (1838., I. 124. l.), mely Kölcsey *Parainesisével* vitázva világpolgári gondolkodásra szólít fel: „A korszellem még sohasem hívott fel hathatóssabban világpolgári gondolkodásra, mint jelenünkben“. — Éppen ilyen menetben szaporodnak és hangban így élesednek a francia irodalmi és politikai vonatkozású cikkek a *Társalkodóban* is. Már 1834-ben hosszabb cikksorozatban ismerteti a francia irodalmi viszonyokat (2., 3., 5. sz.), részletesen beszámol Dumasról és regényeiről (37–39. sz.), és cikkeket közöl a francia forradalom részleteiről, a saint-simonizmusról és republikánizmusról. Részben az *Allgemeine Zeitung*ból, részint a *Journal des Débats*ból, a mérsékelt szabadelvű áramlat szíves hanghordozójából merítve, évről-évre több hasábját szenteli a francia gondolat terjesztésének. 1835-ben életképeket hoz Párisból (6. sz.), fordítást Jean Paultól (35. sz.), cikket Lamartineról (37. sz.), szétosztva számos apró hírt Franciaországból. A következő évben itt jelenik meg Eötvös mérföldkövet jelentő értekezése *A francia drámai litteraturáról*, rajta kívül, ismeretlen fordításból több, francia rokonszenvet lehelő cikk és Chateaubriand Mira-beauról, Cromwellről és Napoleonról szóló elmélkedéseinek fordítása (67. sz.). 1837-ben Bonaparte Lutiánról emlékezik meg, 1838-ban pedig már négy, forradalmi rokonszenvtől átítatott ismertetésben a francia származású amerikai szabadsághősről, Lafayetteről (60–64. sz.). A francia szellem hasonló térfoglalását mutatja a *Tudománytár* is. A negyvenes évek beköszöntével a közhangulat már erősen liberális; Kossuth *Pesti Hirlapjának* megindulásával (1841) teljesen azzá lesz, az érdeklődés teljes lefoglalásával.¹

Eötvös irodalmi proklamációja óta a tiszta szépirodalom

¹ A szépirodalmi lapok megszűnésének legfőbb oka: Horváth, i. m. 478. l.

is mind határozottabban ezzel a tartalommal telítődik. Politikai jellegű lesz és törekvéseiben, eszméiben liberális. Legalább vázlatosan, a teljesség igénye nélkül, rámutatunk az átalakulás rohamos jeleire.

Maga Eötvös, irodalmi munkásságát teljesen a politikai felszabadulás eszméinek szolgálatára szenteli. Említett cikkén kívül költeményeiben is hirdeti, hogy akit nem hevítenek kora érzeményei, az tépje össze lantja húrjait. Ugyanazon évben, midőn cikke, megjelenik az *Athenaeumban* *Vár és kunyhó* c. költeménye (1837. II. 199. l.). „Nem tud egy sort sem írni e tendentia nélkül“ (*Karthausi*, 1842; *A falu jegyzője*, 1845; *Magyarország 1514-ben*, 1847). A hatalom egyik fő visszaélése, a börtönrendszer embertelensége ellen röpiratokat ír (*Vélemény a fogházjavítás ügyében*, 1838; *Fogházjavítás*, 1842), éppúgy, mint a liberális eszmék szabad érvényre juttatása érdekében (*Kelet népe* és a *P. H.* 1841). Még vigjátékát is (*Éljen az egyenlőség!* 1844) felhasználja arra, hogy megszólaltassa az új kor eszmevilágát.

Fokozódó erősséggel jutnak kifejezésre ez eszmék Erdélyi Jánosnál is, a „szelíd érzelmek“ költőjénél. Már Petőfi előtt, hozzá hasonló hangon emeli fel szavát a nép érdekében. E költemények is jórészt az *Athenaeumban* jelennek meg először, s ennek nagyobb elterjedése révén messze visszhangra találnak. (*Pór fiú dala*, 1837, *Egy gyermek születésére*, 1839). Olvassa a francia romantikusokat, költeményeket is fordít tőlük (Hugótól is), majd, franciaországi útja és hosszabb párisi tartózkodása alatt, gondolatvilágukat is teljesen magáévá teszi, készen arra, hogy a forradalom beköszöntével, gyors fejlődésen keresztül, hangosszavú, forradalmi költővé váljék. Kemény, aki történeti cikkeivel és történelmi regényeivel vonta magára az *Athenaeumban* a közönség figyelmét, a negyvenes évek elejétől szinte kizárólag politikai cikkeket ír. Eötvös irányát követi a népszerűsége emelkedő Szigligeti (*Két pisztoly*, 1840) és Kuthy Lajos is (*Arthur és Jenő*, 1841; *Két elitelt*, 1843). Mindkettő Eötvös modorában és felfogásában használja fel a börtönélet jeleneteit, melyek mind hangos kiáltások „az ember természetes jogaiért“. Ugyanezt a célt szolgálja Balognak színre alkalmazott *Ludas Matyija* (1838), mely a cenzura minden „húzása“ dacára, a konzervatív kritika tanúsága szerint is (*Századunk*, 1840, 102. l., gróf Fáy István cikke), hatalmasan izgatott „az aristocratia és földesurak ellen“. Garay a *Jelenkor* és *Hírnök* szerkesztőségi bureaujában majdnem teljesen a politikának él és politikát ír — az irodalomban is. (*Kelet népe*, 1845). Bajza történelemtanulmányokkal foglalkozik s azokban irányeszméket és elveket keres. Vörösmartyt is mind jobban leköti a politika, mely egyúttal a liberalizmushoz és ennek radikálisabb irányához is közelebb juttatja. 1842-ben maga is a Kossuthot támogató röpiratokhoz csatlakozik és az *Athenaeumban* cikkeket ír Kossuth és a P. H. védelmére. Költeményei között megjelennek az aktuális politikai vonatkozásúak, melyek az elfojtott keserűségnek adnak szót; az *Országháza* (1846) már vést hirdető dörgés a haladás

kerékkötői ellen, betetőződése azoknak a soroknak, melyek az *Athenaeum* homlokán elejétől hirdették, hogy „elaljasodni rosszabb a halálnál”. Vajda Péter, „a természet leghívebb gyermeke”, egyúttal „a függetlenség hőse” is. Külföldi útján elmélyült haladásvágya és az elnyomott ember fölszabadulásába vetett, élete ellenkező tapasztalatai dacára is rajongóan akart fanatikus hite „erkölcsi beszédeiben” éppúgy megszólal, mint többi költői művében. Mária és szerelmésének, Jogfinak a története egyenesen cselekedetre akart hívni. Ez a vágy sarkalja akkor is, midőn a *Dalhont* eszméit fejtegető bevezetésével kiadja és a *Világ* szerkesztését elvállalja. A legönállóbb tehetségek sem vonhatják ki magukat a kor eszmeáramlatának s a belőle táplálkozó francia modern romantizmusnak hatása alól. Tompa is, az „árva népre” gondolva kiáltja: „Legyen szabadság a raboknak!” (*Karácsonykor*, 1845). Arany az *Elveszett alkotmányban* (1845) szintén a kiváltságos jogrendszert ostromozza, s Toldi Miklós történetében az öntudatra ébredt nép fiának hivatottságát festi. Politikai, sokszor, természetszerűleg, radikálisabb színezetű tendencia hatja át az úti élményekről beszámoló hírlapi cikkeket és könyveket, melyek a külföldjárás terjedésével¹ egyre szaporodnak. Irinyi Józsefnek *Német-, Francia- és Angolországi Úti Jegyzetek* c. könyvében (Halle, 1846, I/II.) megjelent előszava az úti írók korabeli felfogásának tipusa. „Én magasabb célt tűztem magam elé, semhogy egyszerű útleírásra szorítkozhattam volna... nem az időtöltést keresőknek, hanem a gondolkodóknak akartam olvasmányt nyújtani... nem azt akartam leírni, mit láttam, mint inkább, mit gondoltam. Munkám nem egyéb, mint több, egymással nem éppen szorosan összefüggő politikai cikkek gyűjteménye. (1843. április.)” Találó jellemzés, melyet minden egyes fejezete igazol, már első megjelenésében az *Életképek* hasábjain (1845, I.—II. folytatásokban). Erre utal különben franciából kölcsönzött jelisége is: „Ce qu'on croit vrai, il faut le dire et le dire hardiment”.

Az irodalomnak ilyen aktív célú felfogása, a francia modern romantizmus mintájára politikai célok szolgálatába való beállítása, mint főbb vonásaiban láttuk, rohamosan vezet az irodalom elpolitikásodásához és az irodalom és politika azonosításához. A negyvenes évek közepe felé már alig van szépirodalom a kezdő Petőfin, Jókain, Jósikán és az újra megszólaló Vörösmartyn kívül. Eötvös *Falu jegyzője* (1845-ben, füzetekben) korszakot jelentő belső értéke és hatalmas népszerűsége által végzeteszerűen szabja meg a már előbb kitűzött irányt. A közönség — Széchenyi és Kossuth közönsége — már lelkesedve fogadja, úgy érzi, hogy „nem olvasott soha meggyőzőbb és áthatóbb politikai műveket, mint Eötvös regényei”. A politika és irodalom elválaszthatatlanságát mindenki természetesnek találja. „A kettő

¹ A külföldet járó magyarok közül a már említetteken és a sorra kerülőkön kívül néhány fontos nevet említünk még: Dessewffy Aurélt, Pulszkyt, Trefortot, Szemere Bertalant, kik Franciaországban kivétel nélkül megfordultak s élményeikről az irodalomban is megemlékeztek, jórészt ebben a korban.

csak együtt valami, kivált nálunk, magyaroknál, hol az egyik élete a másikat szüli" — mondja erre célozva Jókai *Kárpáthy Zoltán*-jában. A haladásért lelkesülő kritika — éppúgy, mint a liberális Sainte-Beuve-ék — nálunk is az író és közönség mellé áll és Eötvös munkájában nemcsak a műterméket, de elsősorban a nagy és bátor tettet értékeli. A *Pesti Hírlap* (1846 elején) kritikáján kívül az *Életképek* is hosszú, dicsérő bírálatot hoz róla, mert „állapotunk óhajtott jobbrafordulását” reméli tőle. (Vass Andor: *E. J. regényéről. Életképek*. 1846., I. k. 346. és 456. l.)

Néha szólal meg csak egy-egy hang folyóiratainkban, mely legalább „lelkesebb honleányainknak” érdeklődését szeretné megnyerni a tiszta szépirodalom számára. Nem sok eredmény. „A kor jelszava politika és ismét politika.” (*Regélő Pesti Divatlap*, 1842. jan. 1. Szerkesztői előszó.) Ez foglal le minden érdeklődést, ez szív el minden erőt. Irodalmunk félig irodalom, félig politika: modern romantizmus. 1842-ben már hivatalos irányító testületben, a Kisfaludy-Társaságban is szóba kerül, hogy „az irodalmat nem kell csupán irodalomnak tekinteni, hanem mint ágát a nemzeti életnek, melynek feladata, hogy minél hathatósabban működjék a nemzet életkörében”. (Horváth J. i. h.). A kettő benső egyesülése ekkor már megtörtént. Midőn pár év múlva a *Pesti Hírlap* egy irodalmi újdonsággal kapcsolatban újra visszatér irodalmunk eme kettősségére, tíz évi multra tekintő, hatalmas irodalmi irány fölényes uralma előtt hajt lobogót. Arról ad hírt, hogy a Pesti és Nemzeti Kör Ellenzéki Körré egyesült. Elnökök lettek: Vörösmarty és Fényes Elek. Szerencsés választásnak tartja, mert e férfiak az irodalom mezején a haladás ügyét szolgálták. „Itt minden utak együvé vezetnek „Aussi bien nous vivons dans un temps même où les lettres ne peuvent éviter la politique. Il n'y a plus de divorce entre les affaires et les idées” — mondá közelebbről Rémusat Royer-Collard fölött. E lecke nálunk azoknak szól, kik nemrég megbotránkoztak az *Életképek* programján. Szól azoknak is, kik az irányregények ellen emelnek szót”. (*P. H.*, 1847. jan. 28., 61. l. — Horváth János szíves közlése.) Ha tehát eszébe is jut még megleckéztetni az ellenkező oldalon lévőket, ez már nem jelent kardélesítést. A harc be van fejezve. A modern romantizmus árja minden más fölött úrrá emelkedve halad, meg nem zavartatva diadalmenetében. (Horváth: i. m. Ferenczy: i. m.)

Midőn 1844-ben segédszerkesztő korában, majd igazabban 1846-ban, lelki fejlődésének új állomásán Petőfi állandó és közvetlen érintkezésbe jut ezzel az irodalommal, ennek adottsága is nyújtja felé a politikai költő szerepét, sorsát és végzetét. A determináló erők nagy találkozásán neki százados összetevők eredőjének kellett lenni, a nép egyenjogúságáért vívott harc költőapostolának.

E harc liberális eszmei tartalmáról szólottunk, a francia modern romantizmusból táplálkozó gyökereire rámutattunk. Most még néhány szóval e romantizmus forradalmi és szocia-

lisztikus felfogásáról kell megemlékeznünk és azokra a közvetítő elemekre rámutatni, melyek azt hozzánk vezették.

A francia modern romantizmus már genealógiájánál fogva forradalmi jellegű, a forradalom szuggesziója végig megmarad benne. Balzac, George Sand, Stendhal, Sue rokonszenvvvel néznek vissza a lezajlott eseményekre. Victor Hugo hangos szava a forradalomnak. Még a liberális kritikát is — Saint-Beuve-öt — áthatja a forradalmi rokonszenv. A romantizmus történetíróinál már gyújtó hatású az együttérzés: Thiers, Mignet és Lamartine művei hatásukban a *Marseillaise*-ével vetekednek.

A júliusi forradalom eseményei után e rokonszenv még jobban hódít — nálunk is. Az *Augsburger Zeitung*, *Journal des Débats* és a *Times* nyomán folyóiratainkban egyre gyakrabban tűnnek fel a francia forradalmat, eszméit és irodalmát ismerető cikkek.¹ Hangjukat előbb a kritikai körültekintés tárgyilagossága jellemzi, majd az *Athenaeumban* is, de különösen az *Életképekben* az áradó együttérzés. 1834-ben a *Tudománytár* még óv „a francia demokratia veszedelmes elveitől” (IV. *Franciaország 1833-ban, politikai és értelmi tekintetben*). 1838-ban az *Athenaeum* „korunk egyik európai híré francia vezérférfia nyomán” már a kozmopolitizmusról értekezik (1838. júl. 1.) és mellékletében, a *Figyelmezőben*, bőséges ismertetést hoz a francia forradalomról újabban megjelent német és francia történeti munkákról. (*Figyelmező*, 1837, III. sz. *Történettudomány*, 220. l.; 23. sz.; 1838, 8. sz., 49. sz.) A belőlük kiáradó lelkesedés eleintén nem ragadja el; megrója azokat a historikusokat, akik „a történetírás retorikai mesterségével, hamis dagály és szópompá által a lett dolgokat elferdítik és meghomályosítják”, de ugyanakkor támadja a „tehetetlen vak hithez való visszatérést”. „Századunk népei mozgásban; bár a mozgás sok iszapot felkavar, szépet és jót is napfényre hoz”. (*Figyelmező*, 1838, 49. sz. A *Hist. parlement. de la Révolution franç.* című, illetőleg a *Status felfordítását tárgyzó kötések és mozgások ellen* című munkáról szóló kritika.) Az *Életképek* 1845-ben Irinyi említett útleírásából megragadó részleteket közöl a francia forradalomról. (*Páris és a franciák. Életképek*, 1845; 522., 557., 590., 622., 653., 685. l. és köv. l.) 1846-ban újabb formában megismétli Lukács Móricnak a szociális forradalom veszedelmére figyelmeztető cikkét. (Megj. *Ath.* 1843; II. f. 16. sz.) „A társasági test soha betegbb állapotban nem volt, mint van annak jelenje.” Siessünk, mielőtt bekövetkeznék a vészeli szomorú idő (*Társadalmi eszmék*. Pongrácz Lajos tollából, *Életképek*, 1846, 21. sz.). 1847-ben Michelet történeti felfogását védi, dicsőíti a világszellem nagy triumvireinek egyikét, ki túlélve társai balsorsát, most azonos hangon hirdeti Európának az örök igazság szent, de későn teljesülő ígéit, a népboldogítás isteni eszméit (*Életképek*, 1847,

¹ Az említett adatokon kívül l. még: *Tudománytár* 1834. Francia költészet a XIX. században I. 77. l. — Saint Simon 12., 13., 14. sz. Marnier, Michelet, Charpentier VI.

19. sz. *Michelet és a német tudom. rendszer.* Fehér Pál, I. még 24. sz.). 1848 március 5-én már a beteljesedést jósolva, idézi: „A láthatár derül. A nap közelg.“ (*Irányszemk.* Vasvári [Fehér] Páltól.) Tíz nap múlva a magyar viszonyokra is beteljesednek Louis Blanc idézett szavai.

A negyvenes évek elejétől kezdve már nálunk sok lélekben benne van a forradalom eszméje. „Divatos a köztársasággal való tetszelgés.“ A „fiatal Magyarország már egészen redikális“. (Jókai: *Tengerszemű hölgy.*) Kritikátlan tanítványa annak a francia iskolának, mely „Lamartinetől Hugo Victorig s Dumastól Bérangerig mindent magába egyesített, ami eszmében szép, kivitelben merész, érzelmekben megragadó, ami a szívet, lelket hevíti. A francia írók nemes rajongása, erős meggyőződése, dicső ábrándjai magukkal ragadtak mindenkit, aki ifjúságot és nemes ábrándokat bírt“. (Jókai: *Életemből.*) A francia forradalom története magyar fordításban is megjelenik és még jobban terjeszti Mignet rajongását és forradalom-tiszteletét. (Mignet: *A francia forradalom története.* Fordította Gaál. Pest, 1845, két köt.) Az ifjúságnak Cabet az imakönyve,¹ Lamartine, Michelet és Louis Blanc a mindennapi olvasmánya. Ezeken kívül még Shelley vagy Heine talál érdeklődésre, mert „szellemökben ők is franciák“ (Jókai: i. m.) és forradalmárok.

1847 elején már az egész „fiatal Magyarország“ képzeletvilágán uralkodik a francia forradalom.² „Melegebben lüktet a vér ereikben, forradalom kell mindenképpen. A fölszín pedig csendes.“ (Thallóczy: i. m., 56. l.)

Képzeletük visszamegy a multba. Prometheus, Caesar, Brutus, Danton, Robespierre mellé napi beszélgetésükbe és példálózásaikba belekerül a „derék“ Dózsa György és Martinovics. (Thallóczy: i. m.) A francia modern romantizmus eleven erővel támasztja fel azt a tradíciót, mely neki annyira kedves.

A „dicső nap“ és a „nagyszerű halál“ felé rohanó hónapokban a francia politikai eszmék már szinte teljesen hatalmukba kényszerítették az irodalmat és a közszellemet irányító ifjúságot. A csalóányok helyett a pacsirták veszik át a szót: az irodalom eljut a modern romantizmus eszmei beteljesedéséhez, a *politikai cselekvésre izgatáshoz*. Az ifjúság, eszméit követve, a tettehez. A „honi erőmű“ jéghideg katlanát már forróra melegítette a tűz, de a mozgásukban megállani tehetetlen erők tovább élesztik a tüzet s az amúgy is meleg katlant a végső feszültségig hevítik.

Petőfi ott él közöttük és új élményekre szomjas lelkével teljesen beleéli magát e szellemi légkörbe, melynek erői maguk is döntő hatással irányítják politikai-költői útján.

(Székesfehérvár.)

MÜLLER LIPÓT.

¹ Thallóczy Lajos: *Vasvári Pál és a pesti egyetemi ifjúság.* Bp. 1882. 57. l.

² V. ö. Szalay László: *Státus férfiak és szónokok könyvének — 1848 — tendenciáját.*

HAZAI IRODALOM.

Pintér Jenő: A magyar irodalom történetének kézikönyve. (Tudományos rendszerezés két kötetben. Írta —, budapesti tanterületi főigazgató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Első kötet: a legrégibb időktől Vörösmarty Mihály föllépéséig. (800—1825.) Nagy 8-rét. (VIII+) 507 lap. Második kötet: Vörösmarty Mihály föllépésétől napjainkig. (1825—1920.) (IV+) 522 lap. Ajánlva: Toldy Ferenc emlékének. Budapest, 1921. Franklin-Társulat kiadása.)

Rég érzett szükség volt a magyar irodalomtörténetírás terén is a számos évtized óta sok irányban folyó speciális kutatások nagy tömegre felhalmozódott részleteredményeit egy testben összesítve, az állandó analitikus munkásságot egyszer már synthetikus munkával felváltva és kiegészítve látni. Ilyen nagy lélekzetvételre a történetírás is rászorul, él is vele, s ilyenekre van koronként szüksége az irodalomtörténetnek is. A feltáró, elemző, értekező munka után szükség van egyszer az ábrázoló, a narratív előadásra, a képre.

Ilyen cél lebegett az 1890-es években Beöthy Zsolt és munkatársai szeme előtt, mikor a képes irodalomtörténetet összeállították, nem annyira tudományos célra, mint a művelt nagyközönség használatára. Ilyen cél lebegett az Akadémia előtt, mikor az egyik Semsey-díjat összefoglaló tudományos magyar irodalomtörténetre tűzte ki. E pályakérdés eredménye lett Pintér Jenőnek folyamatban levő, kétharmadrészben már meg is jelent, 6 kötetre tervezett nagy irodalomtörténete, a legnagyobb szabású rendszeres magyar irodalomtörténet. Ilyen cél lebegett az Akadémia előtt akkor is, mikor a múlt évtized elején a magyar irodalomtörténet kézikönyvének tervrajzát bizottságilag kidolgoztatta s egységes szempontok szerint való megíratását elhatározta. A közbejött világháború miatt a munka félbenmaradt.

Pintér Jenő nem várva be sem a saját nagy művének befejezését, sem az Akadémia kézikönyvének elkészültét, mely kollektív munka eredménye lett volna, illetőleg lesz, ha létrejön, nem várva be a világháború végét sem, miután a háború első szakában maga is nagyszabású fölszerelő tevékenységet fejtett ki, — egyéni munkával elkészítette s két hatalmas kötetben közzétette a magyar irodalomtörténet tudományos kézikönyvét, amely koncepciójában, tervében és kidolgozásában, egészében és részleteiben, anyagában és formájában mindenestől az ő műve, az ő munkabíró, nagyot gondolni és megvalósítani tudó egyéniségének emlékszerű képmása.

A merész vállalkozást igazolta a siker. A szerző becsvágyát nem hiúság fűtötte, hanem erejének érzete és tudományos lelkesedése ihlette. A munka, melyet egymaga rövid idő alatt alkotott, azt a legfőbb célt, hogy *a magyar irodalomtörténetírás eddigi eredményeinek időleges gyűjtőmedencéje*, újabb munkásság csatornahálózatának pedig bázisa legyen, azt a célt,

hogy az irodalomtörténet anyagában a tájékozást megadja, a szakkérdések máig való állását minden részletre nézve feltüntesse, a szakközönségnek és a főiskolai tanításnak megbízható és kimerítő szertárául szolgáljon s a további munkát megkönnyítse és elősegítse — ezt a célt olyan mértékben megközelítette, hogy a legszervezettebb kollektív munkával is alig lehetett volna nagyobb teljességgel, pontossággal és gyorsasággal elérni, sőt ilyen egyöntetűséggel nehéz lett volna biztosítani. Pintér Jenő alkotó és szervező erejéé az érdem, hogy a magyar irodalomtörténeti kutatás, az egyetemi tudós- és tanárképzés ezzel a kitűnő tudományos segédeszközzel, sőt forrásmunkával gazdagodott, melyre oly nagy hivatás vár.

Ez az érdem bizvást korszakosnak mondható. Pintér könyve hosszú ideig breviáriuma lesz minden irodalomkutatónak s előreláthatólag olyan hatással lesz az irodalomtörténeti munkásság föllendítésére, mely a könyv újabb kiadásainak gyarapodó terjedelmében is ki fog fejeződni.

Hogy mit jelent ez a könyv a *tudósképzés* terén és a tudományos dolgozásra nézve is, azt azok tudják, akik efféle munkával szoktak foglalkozni. Minden korszakra, minden íróra, minden műre, minden vitás kérdésre nézve megtalálja benne a szakember az előmunkálatok ismertetését és a bibliografiai anyagot, amit eddig külön-külön nagy fáradsággal, idővesztéssel és erőpazarlással kellett összekeresgélni. Az irodalomtörténet tudósa mostantól fogva nem lesz kénytelen minden részletnél ereje nagy részét az anyag összehordására vesztegetni. Minden kutató könnyűszerrel át fogja tekinthetni és ellenőrizni a tárgyhöz tartozó apparátust, s marad ideje és energiája az elmélyítésre, a tárgy sokféle viszonylatainak szemeltartására és a felsőbbrendű módszeres lépések megtételére. Aki valamikor a könyvet kezébe veszi, mindannyiszor hálával gondolhat arra a magyar szaktudósra, aki aránylag fiatal korában bámulandó kitartással és biztossággal megalkotta ezt a nélkülözhetetlen vezérkönyvet. Elismerésünk illeti a kiadót, hogy a mai nehéz viszonyok közt e tudományos és nemzeti feladatot felkarolta, és a kormányzatot, mely a munka megjelenését határozottan elősegítette. De igazán egész koszorút kell adni Pintér Jenőnek, aki a magyar észnek, tudós alaposságnak, becsületességnek és munkabírásnak ilyen monumentális alkotással szerzett új diadalt. Mert a könyvvel méltán dicsekedhetünk a nagyvilág előtt is.

*

Pintér művének felépítésében természetesen hasznára fordította az eddigi hasonló célú nagy munkák szerkezeti tanulságait, de az egész terv az ő eredeti elgondolása. Rendszerében közelebb áll a Goedekééhez, mint akár a Lansonéhoz, aki az irodalmat külön kötetben adja, akár pl. a Brunetière kis *Manueljében* alkalmazott rendszerhez, ahol a lap felső részén olvasható főszöveggel párhuzamosan folytatódik lapról-lapra az odavonatkozó bibliográfia szemelvényes ismeretése. Pintér minden fejezetet garmond szedésű vezérszöveg-

gel kezd, ezt követi borgisszal előbb a részletező ismertetés, az írók életrajza, a fejezet tárgyára vonatkozó történeti adalékok, a kontroverziák ismertetése, legvégül a bibliografia. Ha egy íróról több fejezet szól, nem egy helyen adja a rávonatkozó bibliografiát, hanem minden fejezet végén az illető fejezetre tartozó irodalmat külön-külön idézi, inkább ismétli a dolgozat (könyv) címét, ha tartalma több fejezethez illik. Ezzel rendkívül világossá és kényelmessé teszi a tájékozódást. A bibliografiai utalásokat programja szerint 1920 végéig terjeszti ki, de valóságban még 1921-ben megjelent tanulmányokat is idéz. Ugyszólván mindent számbavesz, ami az imprimatur-ig megjelent.

Anyagával is napjainkig halad, de mint az utolsó korszak tárgyalásának elején igen helyesen kitűzi, itt már kiesinyített arányokban. Az utolsó negyven év irodalmát csak vázlatosan, részben cím-, illetőleg név-felsorolással ismerteti. De a kritikai és irodalomtörténeti tanulmányokat erre a korra nézve is összeállítja. Az előbbi korszakokat azonban, 1880-ig, részletesen és előre megállapított arányok szerint tárgyalja. A korszakokon belül alosztályokat ad, ezeken belül fejezeteket. Gondja van rá, hogy a fejezetek ne legyenek nagyon hosszúk. Jelentős írókról több fejezetet ad, hogy az áttekinthetést megkönnyítse. S minden egymásmellé rendelt alosztály címében ismétli a korszak nevét (pl. *A reformáció korának vallásos és tudományos irodalma. A ref. korának lírája. A ref. korának drámája*, a fejezeteknél pedig pl. az író nevét (*Pázmány Péter, Pázmány Péter hitvitázó munkái. P. P. Kalauza. P. P. Prédikációi. P. P. mint prózaíró*). Nem bánja, ha pedanteriát lát is ebben valaki: fő az, hogy ha az olvasó kinyitja a könyvet, mindjárt tisztában legyen vele, hol jár, melyik főrésznek melyik alrészletével van dolga. S akárhol felnyitja a könyvet az olvasó, jóformán mindig címre nyit, éppen mert a fejezetek nem hosszúk. Mindenütt világosság és áttekinthetőség, mindenütt a tervszerűség megnyugtató hatása. Ezt a világosságot szolgálja a betűtípusok kétfélesége; a kövér fejezetcímeik, melyek azonfelül még a nyomtatásban is alá vannak húzva egyes vonallal. Ezt a célt szolgálja a szép metszésű betűknek intenzívebb fekete színe, míg e nyomdavállalat többi kiadványai a nyomásnak rendszerint bizonyos előkelő halványságáról ismeretesek. Itt a jó fekete betűk a fénytelen papírról erős plasztikával kiemelkednek. A könyv barátságos hatását fokozzák a nagy lapszélek, fönt, lent és oldalt. A kikezdések sem igen hosszúak. A szerzőnek mindenre, a legnagyobb és legcsekélyebb dolgokra, a tartalomra és a könyv technikai képére egyaránt gondja van. Ő ennek a könyvének a képét a maga fantáziájában az apró részletekig megalkotta és kidolgozta. A rend, tervszerűség, világos oekonomia szinte hívogatja a könyv forgatóját, hogy olvassa.

Az anyagnak azonban nemcsak rendezettsége, hanem teljessége is imponáló. Még az irodalomtörténeti hamisítványokat is regisztrálja (58. l.). Ezt a teljességet csak úgy érthette el a szerző, az összes számbajöhető régiebb és újabb folyóiratainkat és gyűjteményes kiadványainkat figyelmesen átnézte, és kijegyezte, a cikkeket állandóan kivonatolta. Éppúgy a címeik idézése mintaszerűen pontos. Amellett a borgis-rész sem száraz. Kitűnő részletei a könyvnek azok, amelyekben egy-egy kérdés története van ismertetve. Akár a hun-mondához érünk, akár a

Toldi-mondáchoz, vagy a Katalin-legendához, az Árgirushoz, a Szilágyi és Hajmásihoz, mindenütt ott van a kérdéshez fűződő viták ismertetése, a bibliográfiában pedig a pontos irodalom. Ezekben az ismertetésekben a szerző láthatólag kedvét leli, de mindig ügyel a terjedelemre is. Ebben a részletes tárgyalásra szánt borgis-betűs részben sokszor igen érdekes adalékok találhatók. Kiterjed figyelme például arra is, hogy Pécsi Ferenc Szent Miklósról szerzett énekének (1529) kézírata azóta, hogy Döbrentei közzétette, utóbb eltűnt, s ismét előkerült (81), vagy a Jósika *Utolsó Bátorijában* említett régi székely népdalra, mely hamisítványnak bizonyult (85). Maga a szakember „sok újat meglepetve lát” e könyvben, vagyis inkább régi dolgot, ami kikerülte a figyelmét, vagy amiről megfeledkezett, de Pintér könyvében ott van a maga helyén, például Zrinyinek mint röpiratszerzőnek hatása Nádasdy Ferencre (171).

Sok hasznát vesszük csoportosításainak, jegyzékszerű összeállításainak. Igen jó a nyelvemlékek elenchus-szerű jegyzéke (55–58. l.), a b c rendben, nem idősor vagy tartalmi rend szerint; a szakembernek, kézikönyvben, ez a betűrend a fölkérésre kényelmesebb. Hasznos csoportosítás például az iskoladramáké (252), a hitvitázóké felekezetek szerint. Nagyon jól esik itt látnunk a kézíratos énekeskönyvek lajstromát. Éppúgy az énekmondókra vonatkozó adatok és hamisítások egybeállítását (122), a verses zsoldárfordításokét (109). A sok közt csak azt említem, hogy Arany János egyes balladáit is külön felsorolja, forrásait, irodalmuk ismertetésével. Ezek igen becses összeállítások.

Kiválóan erős oldala a művelődéstörténet, valamint a politikai történet. Néhány, nem is sablonszerű vonással jó vázát adja egy-egy kor közállapotainak. Hogy csak egy sorozatát idézzem az ily fejezeteknek, hivatkozom a II. kötet elejének tartalmas és gondos, lelkiismeretesen kidolgozott fejezeteire: *A politikai fejlődés. Az iskolázás, nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem. A hírlapok és folyóiratok. A tudományos és irodalmi társaságok. A színészet.* Ezekhez hasonlók minden kor elején. Ha aztán ilyen fejezetekben olyan tárgy kerül szóba, mint Mátyás király könyvtára, a borgis-részben mindjárt ott van a Corvina-kérdés ismertetése a legújabb adatokig. A magyar rovásírásról, a könyvnyomtatás kezdetéről, és temérdek más kérdésről, (például a magyarországi erasmista törekvésekről), a keresztény dráma fejlődéséről stb. stb. világos tájékoztatást kap az olvasó. (A keresztény drámánál lehetett volna a bibliográfiában az egyetemes összehasonlító irodalomtörténet köréből idézni forrásmunkát, legalább Creizenachét, mint ahogy idézi például a renaissance ismertetésénél Voigt művét.) — Általán minden adatszerű rész kiváló lelkiismeretességről és valóságérzékről tanúskodik.

Irányelveiként a szerző az előszóban ezeket jelöli meg: *áttekinthető feldolgozás, világos előadás, az értékelés egyöntetűsége, tudományos megbízhatóság.* Ezek a nagyon fontos kellékek megvannak a műben, sőt a könyvnek több erőnye is van.

Elősorban azt vártuk tőle, hogy az *irodalomtörténetírás eddigi adalékait* összegezze. A könyv ennek a feladatának kitűnően megfelel. S igaza van a szerzőnek, nagyrészt töretlen úton kellett járnia. Nálunk ilyenfajta műnek a Toldy indult hét évtizeddel ezelőtt, de aztán Toldy kisebb arányokra fogta s úgy fejezte be. Beöthy új vezérszöveget adott az irodalom-

történetnek, eleinte a könyvészetet is adta a szakaszok végén, de aztán elejtette, egészben pedig középiskolai könyvnek szánta munkáját. Pintér könyve mint valóságos összefoglaló tudományos kézikönyv ügyszólván az első nálunk.

A szerző azonban tartózkodik attól, hogy művében csak regisztráljon, mások eredményét és a hozzászólások velejét összeállítsa, illetőleg egyeztesse, bár ez az anyag ekkora tömegénél már magában is roppant munkabírás dolga. A szerző újra kívánja írni az irodalomtörténet vezérszövegét is, új korfelosztásokkal, lehetőleg új jellemzésekkel. Maga is véleményyt formál és nyilvánít. Erős fej, többnyire autopsiával is dolgozik, azért rendszerint van mondanivalója, ami a szakembert is érdekli, ha nézeteit itt-ott egészben vagy részben egyéni álláspontnak fogja is minősíteni.

Főlöskéges volna megneveznem a régi írókról adott kiváló ismertetéseket (például Heltairól, 100. l.). De az újabb írók is rendkívüli gondnal vannak feldolgozva, így Petőfi (45 lapon), Arany (54 lapon), Madách, Jókai, Kemény Zsigmond stb., stb.; a szerző sok helyen látható lelkesedéssel végzi feladatát és számos részletben felülmúlja várakozásunkat. Esztetikai tekintetben is kiváló részlet például Vörösmarty genre-képeinek ismertetése. Színesen méltatja Kölesey stílusát, prózájának zengzetességét. De kisebb írókról is jó képeket ad, vagy figyelemreméltó dolgokat mond: Csató Pálról, Gaal Józsefről, Fáyról (érdekes apróságokkal), Vas Gerebenről; jó új beállítását adja Imre Sándornak. Sok-sok író (például Toldy István stb.) itt kap elhelyezést, illetőleg rendszeres irodalomtörténetben értelmes méltatást. A nagy írók bibliográfiája („Madách-irodalom” stb.) igen gazdag és kidolgozott. A részletekben igen sok a találó megjegyzés, például mikor Pázmány prózájáról azt írja: „Önbizalom és jókedv csillog ki sorai mögül.” Stb. Érdekes a Csúzy Zsigmond összekötőül beállítása Pázmány és Faludi közé. Elbeszélései sokszor elevenek, például Listius életének vége (202). A rövid és velős megállapításokból idézhetnők a népszínműről szóló cikk befejezését. Pázmány *Prédikációinak* ismertetését eleven részlet idézésével élénkíti.

*

Ezzel tulajdonkép befejezhetném ismertetésemet. Mert a fő az elégtétel érzése, hogy ez a nagyszabású mű létrejött. Ami kívánságaim és észrevételeim vannak, azoknak fontossága eltörpül e fődolog mellett. Azonban előadom azokat is, tán használok velük az ügynek. Pintér műve most már közvagyon, melyet mindnyájunknak gondozni kell. S ha akaratom ellenére sokban nem lenne is igazam, az ellenmondások egy kis élénkséget vihetnek az irodalomtörténeti közvéleménybe.

Adatbeli helyreigazításra vagy pótlásra aránylag csak igen kevés esetben lesz szükség. Az ezután közlésre kerülő adalékokat Pintér Argus-szeme észre fogja venni. Egypár futtában eszembejutó adalékkal szolgálók.

Both János veszedelme aligha maradhat meg címnek, mert nem Both J. volt az, aki „többé nem tért vissza”, éppen ő hozta a töröktől azt a biztosítást, hogy a király elküldheti követségbe az énekszerző Gergely deák „szolgált urát”, aki azután odaveszett. — *Beriszló Péter* énekénél meg lehet említeni az Ábel Jenő ada-

lékát. — Sz. Gellért *Deliberatio*-ja az egyetemes kereszténységnek szólt, azért is kérdéses: magyarországi viszonyokra céloz-e, mikor a „bohócok társaságában hajnalig dőzsölő urakat feddi“; legalább egy óvó árnyalás jó lesz (41. l.).¹ — Anonymusra ne a pogány magyarok világi énekeinek bizonyítása végett hivatkozzunk, mert az ő értesülése Árpád udvarának énekes és zenés nagy vigalmairól nem vehető hitelesnek; hanem higgyünk neki az ő korára vonatkozó nyilatkozataiban, s ne mondjuk ki olyan kereken, hogy a középkori magyarok énekmondói „miről énekeltek és milyen formába öntötték, nem tudjuk“, mikor Anonymus ismételtlen megnevezi az „e garrulo cantu ioculatorum“ és „ex falsis fabulis rusticorum“ kifejezések mellett a (verses) énekek és a (prózai) mondák tárgyát is: az ország megszerzését és az ősök vitézi tetteit, ezek közt a délvideki hadikalandokat; és megjelöli nagyjában a formát is; ezt a tanúságtételt nem találom a könyvben. Annyi igaz, hogy az oklevelekben említett énekmondók egyikének nevéhez sem fűződik valamely költői alkotás emléke. De másutt maga szerzőnk is emleget középkori mondákat, tehát énektárgyakat. Sőt egy helyen, a királyi udvart szórakoztató énekekről így szól: „A reg vagy poéma tárgya bizonyára a magyar hadi történetből került ki“ (41. l.). E mondat első szavai tényszerűbben hangzanak, mint kellene, t. i. mintha a *reg* és a *poéma* igazolt egykorú műszavai volnának a szerzeményeknek; viszont a mondat közepe kevésbé tényszerű, mint joggal lehetne, t. i. nemesak „bizonyára“, hanem valósággal többnyire haditettek voltak az énekek tárgyai, mint — legalább Mátyás korára nézve — Galeotto (nem Galeotti) ismeretes helye bizonyítja. Nem tudom, van-e jogunk Arnoldus de Bavaria-nak „Gabriel ille Vngarus“ kifejezését „Magyar Gábor diák“ névvel fordítanunk. — Kármán Demeter szerb volta korántsem bizonyos. A „rác mód“ nem jelent okvetetlen rác nyelvet is, hanem rác modorú énekmondást (esetleg epikus dallamot, versformát, epikus stílust és előadást). A kifejezés különben igen érdekes az énekmondás akkori népközi divatáramlásai szempontjából. — Zebernik vára a *Vitéz Francisco*-ban nem okvetetlen a boszniai Zrebernikkel azonos, amelyre Szilády gondolt, hanem talán inkább az erdélyi Zebernyikkel, Alvinc felett, mint Riedl véli. A széphistória mindig (vagy egy tucat-szor) Zebernik-alakban említi a vár nevét; a Budáról bujdosásnak induló Francisco előbb átkel a Dunán s azután küldi szolgáját feleségéhez. Zrebernik 1520-ban már elveszett, Ráskai Gáspár addig járhatott ugyan ott, de még több alkalma lehetett 1552-ig Zebernyiket látni. 1524-ben u. i. Erdélyben időzött, megbízással az új hit terjesztése ellen; Mohács után Szapolyainak volt előkelő parthíve; Izabella királyné 1541-ben Zebernyik várában vonta meg magát, mikor Budáról távoznia kellett; erdélyi várak emlegetése a Ferdinánd-párti Magyarországon 1552-ben éppen aktuális volt, mert alig egy évvel azelőtt egyesült Erdéllyel együtt az egész Magyarország Ferdinánd alatt. A mese rokonságát ez a feltevés nem érinti, mert ez csak arra vonatkozik, hogy hova lokalizálta a magyar versszerző a mesét. Mindenesetre óvatosabban fogalmazandó ez az elbeszélés: „Ifjúkorában bizonyára megfordult a széphistóriájában emlegetett Zebernik boszniai vár tájékán“ (135. l.). — Az az állítás már megdőlt, hogy Balassi 1577-ben nem tartózkodhatott a

¹ Az I. kötet lapszámait a római szám nélkül idézem.

pataki várban (131. l.); Balassi másért nem lehet az *Eurialus* szerzője. — Amit Prónai a *Zrínyi*díszről „kimutatott” (196. l.), azt előbb Beöthy Zsolt tanította az egyetemen; velem is sokkal előbb gyakran beszélt ilyen felfogásáról, erre annál inkább emlékszem, mert én is fejtegettem előtte eltérő felfogásomat. — Bessenyei *Galant levelei* méltók a megemlézésre, mint az új irodalom első novellakísérlete, a francia „Lettres Galantes” magyar változata, az első levél-formájú szubjektív magyar elbeszélés és a *Philosophus* sujet-jének eredetibb kidolgozása. (Kimaradt különben a Beöthy Szépprózai Elbeszéléséből is.) — Berzsenyi önállóságának elismerése Erdélyi János álláspontjával szemben nem „Beöthy, Váczy és Négyesy nyomán” ment át a köztudatba (369. l.), hanem Gyulai Pál előadásai nyomán; ő rehabilitálta Berzsenyit, mi is tőle vettük az alapvető szempontokat. Eppen úgy említeni kell Gyulait Baróti Szabó Dávidnak a költői dikció fejlődése szempontjából való méltatói közt is. — Nem mondhatni, hogy Szalay és Eötvös 1840-iki Budapesti Szemléje volt az első magyar revue (II. 9. l.); a kassai Museum is az volt, még inkább az Orpheus. — Jósika *Regény és regényítésetét* nem árt meg is nevezni; tárgyát jelzi a könyv (II. 137. l.). — Talán érdekelni fogja a szerzőt és az irodalomtörténeti nyilvánosságot az az adat, hogy Toldy Ferenc munkáinak jubileumi címjegyzékét nem „Greguss Ágost állította össze” (II. 41. l.), bár a kötet az ő neve alatt jelent meg; ő készen kapta az anyagot a családtól, csak a nevét adta rá. Ezt magától Gregusstól hallottuk; kívülem Palmer Kálmán is emlékezhetik rá. — Nem jelígéje az *Afium*nak, hogy „ne bántsát a magyart!”, ez a mondat csak a Forgách S. kiadásában került a címlapra. Olyan, egy mondatba foglalt alappötívum, mintegy riadószerű jelszó ez, mint Kosuth véderő-beszédében, szintén a bevezetésben, ez: „a haza veszélyben van!”

Ezekhez az apróságokhoz csatolom a sajtóhibáktól majdnem mentes kiadvány néhány efféle hibáját. — *Fénelon* irandó (248. l., 251. l.). — A *Körös* folyót mostanában majd minden újság *Körösnek* írja, s ez a ragály terjedőben van; Pintér könyvébe is belekerült (II. 116. l. „Köröstaresa” két ízben), bizonyítva nem a szerző hibájából, aki jól tudja, hogy *Körös* a város, *Körös* a folyó. — Azt is tudja, hogy a *zug* főnevet törzsökös magyar ember nem ejti *zúgnak*, tehát nincs zúgkereskedő (11. l.). Ez a visszasság is a pesti újságnyelvben harapózott el (Zúgliget stb.). Ellenben Rájnis kedvéért az ő munkájának címében Kalaúzt kell írunk, másképp a szelleme is botra kel ellenünk. — „Millénium” (37. l.) és „milléniumi” (92. l.) nem magyarosításnak, hanem kiejtésbeli műveletlenségnek a szentesítése; a magyar ki tudja mondani: *billenni*. Simonyi Zsigmond eléggé előzékeny volt a magyarosító ejtéssel és írással szemben, de ezt az írásmódot ő is indexre tette. Az „eddi-gelé” elválasztás is bizonyos sajtóhiba, nem a fonetikus elv újabb kiterjesztésére irányuló kezdemény. — Hegendorf *Krisztoforus* (95. l.), lehetne Kristóf, ha magyarosítani akarjuk. — „*Kariánus* János”, és nyomban mellette „Vicarius Pál”. — A címek főszavait nagy kezdőbetűkkel írjuk, de csak akkor, ha se idézőjellel, se betűtípussal nem különböztetjük meg; de nem minden szavát, pláne olyan esetben, mikor nem is valódi címet mondunk, hanem csak körülíró megnevezést. Szembántó: Ein Treuer Diener Seines Herrn (436. l.), még inkább: Szilágyi És Hajmási Histó-

riája; A Tihanyi Alapítólevél. Nálunk a nagybetű kedvelése újabb időben mániává lett. Maholnap már így írunk: az Esztergomi Bazilika (azon a címen, mert csak egy példány van belőle), a Magyar Kormány, a Budapesti Francia Követség, s végre odajutunk, ahol a német helyesírás van, hogy minden főnevet nagy betűvel fogunk írni. — Zrinyi elegiáját csak mi jelöljük e köznévvvel, nem szükséges tehát nagy E-vel írni, és nem Elégiának.

A lényegbevágó kívánságaim jóformán mind arra a több-
 letre vonatkoznak, amely nem tartozik szorosan a kézikönyv fogalmához. Értem azt, hogy a szerző mindjárt a vezérszöveget, a rendszeres irodalomtörténetet is megírta, mintegy a kézikönyv fölé, nem olyan kis arányban, mint Goedeke, hanem sokkal részletesebben, a magyar hagyomány nyomán, Toldy módjára. Ha észrevételeim erre az önként vállalt többletre vonatkozólag sokszorta erősebbek volnának is, a kézikönyv elsőrendű voltát akkor sem érinthetnék. Ezzel óvást emelek az ellen is, hogy bárki bírálatom e rostálgató részének a fenti, föltétlen elismerő részhez való mértani arányából következtessen a mű kitűnőségéről alkotott véleményemre. A mű kiválóságai sokkal nyilvánvalóbbak, azoknak részletes kimutatása nem szükséges, ellenben a fogyatkozásokról való nézeteimet tartozom bizonyítani. Ez több-kevesebb részletezéssel fog járni. De talán így lesz belőle haszna az irodalomtörténetnek. Éppen ellenmondásaim nyílt és szakyszerű kifejtése szolgáljon újabb biztosítékaul fent előadott lelkesült elismerésem meggyőződésének hitelének.

Két főkvánságom van az új kiadásra nézve. Egyik az, hogy a könyvbe *a történeti gerincet alkotó új fejezetek jöjjenek*, a másik pedig, hogy elsősorban *a vezérszöveg tüzetes átnézés, legtöbb helyen átdolgozás alá kerüljön*, főleg az írók és műveik jellemzése és történeti beállítása szempontjából, s a nyelvi fogalmazás is nagyobb szabadsággal történjék.

Jelenleg a munkának, mint irodalomtörténetnek nézetem szerint szervi hibái vannak. Ha diagnózisom helyes, a baj főoka, hogy a szerző álláspontja e műben nem *történeti*, hanem lényegében *kritikai*. Prolegomenáiban bőven fejtegeti az irodalomtörténetírói kellekeit, s mindig az értékelés helyességét biztosító kellekekre tér vissza. Egyenest az értékelést tűzi ki s állandóan azt tekinti az irodalomtörténetíró főfeladatának. Még pedig nem történeti, hanem határozottan esztetikai értékelésre gondol a bevezető fejtegetésben is, az alkalmazásban is. Az írókat nem helyezi el bizonyos történetileg szövődő energetikai hálózatba, hanem egyenkint értékeli, leméri, aztán tovább bocsátja és másokat szólít mérlegére. A történeti folytonosság, az evolúció, a nagy összefüggések, áramlások rajza minimumra zsugorodik, szórványosan kerül elő, az egész irodalom életének, mint egységnek felfogását pedig éppen nem találni meg a műben, és a fejlődést állandóan irányító nagy tényezők nincsenek nyilvántartva. Azt hiszem, a szerző félreismerete az irodalomtörténetírói feladatát is, a maga tehetségének természetét is. Amihez legtöbb hivatása van, a történeti szemléletet mintegy elfojtja magában és szükség nélkül a kritikait erőszakolja. És sajátságos, de úgy van, ennek a kitűnő történetírói képességekkel megáldott tudós embernek e kiválóan történeti munkájában

éppen a történeti alkotórész hiányzik. Az adatok megvannak, s tömegük és rendjük — akarva-akaratlan — megadja a műnek a történeti jelleget, de hiányzik a systematikus történeti elem. Hiányzik a fejlődésrajz. Nem látjuk azt, hogy az újabb jelenségek mikép sarjadnak a régiekből, hogyan képződnek hagyományok, hogy esnek szét, elemeik hogy kapcsolódnak új synthesisekké; hogyan támadnak eszmék, eszmények, izlésformák, hogyan ömlenek be az irodalomba ösztönző hatások, tárgyak, motivumok a nemzeti élet egyéb köreiből és más irodalmakból. Nem látjuk különösen *a magyar irodalom szerves életrajzának* e művet, hanem egyes írókra, munkákra, munkák egyes csoportjaira vonatkozó vélemények és adatok egymásutánjának.

Tessék megnézni a könyvet bevezető fejezeteket, tessék megnézni az egyes korszakok bevezetéseit. Hol van az irodalomról egységes áttekintés? Az egész könyv elején megkapjuk a korszakos felosztást, de a megokolás elmarad, még annyi jellemzést (s mintegy fejlődésvázlat) sem ad az egyes korszakokról, mint Beöthynek középiskolai irodalomtörténete. De később, az egyes korszakoknál sem kapjuk meg a magyarázatot, sem az illető korszak egységes irodalmi képét. Minden korszak elején van egy politikai, aztán egy művelődéstörténeti áttekintés (a műveltség haladásához képest mind több-több fejezetre tagolva); a maguk nemében kitűnő cikkek: most várnók az irodalmi áttekintést, s éppen az nincs sehol. Jönnek az egyes írók, többnyire műfaj szerinti csoportosítással, egyik a másik után, hosszú sorban. „Hiszen itt van az irodalom!” Igen, itt vannak a fák egyenkint, de nem látjuk az erdőt. Nem látjuk, hogy egy-egy korszakban micsoda törekvések, eszmények, küzdelmek voltak, mi történt az izlés-irányokkal, a stílussal, a technikával, a nyelvvel, minő pontokon fejlődött az irodalom. Egy-egy írónál esik ezekről szó, de mellékesen. A szerzőnek más dolga van: neki *értékelni* kell. És elmarad az összefüggő történet.

Ha jól ítélek, az álláspont ez elcserélése pszichologiailag két okkal magyarázható. Az egyik a szerző tudományos felfogásának fejlődésével függ össze. Errenézve a prolegomenákban nyerünk támaszpontokat. Ez apró cikkek az irodalomtörténet és kritika néhány elvi kérdését tárgyalják, impulzív módon, inkább a közönség, mint a szakemberek számára, kevés összefüggéssel; semmiesetre sem alkotnak tudományos rendszert és nem tájékoztatnak *az irodalomtörténetírás elveiről*. Fontosak azonban az anyag korlátozására vonatkozó szempontjaik. A művészetek történetét kirekeszti a szerző az irodalom történetéből; ebben igaza is van, a mi közösség egy-egy korban képzőművészetek és irodalom közt a kor általános szellemi irányából folyólag mutatkozik, az a művelődéstörténeti szemle körében elintézhető. Még fontosabb korlátozás, hogy Pintér maga is a *szépirodalmat* tekinti az irodalomtörténetírás igazi tárgyának. Mellőzendőnek ítéli továbbá a *hatástalan írókat*. E két pontot mintegy engedménynek vehetjük olyan irodalomtörténetíró részéről, aki eredetileg művelődéstörténeti tudományos iskolán ment keresztül; első nagyobb műveiben a régibb irodalommal

foglalkozott, amelynek történetében jóformán minden írott terméket figyelemben szoktak részesíteni. Az új irodalomhoz érkező, az anyag számbavételekor rá kellett jönnie a szerzőnek, hogy a teljesség itt lehetetlen, itt válogatásra van szükség. Így kellett eljutnia a *hatástalan írók* kategóriájának fogalmához, akikre nézve a kiselejtezés előmunkálatát mintegy a közvélemény már elvégezte. De ugyanezt tovább gondolva, el kellett jutnia arra a megállapításra is, hogy a *hatás aránya nem biztos mértéke az író jelentőségének*, mert vannak időlegesen nagy hatást tevő írók, akikről a következő nemzedék már tudni sem akar; ezzel adódik a „divatos írók” kategóriája, szerzőnké is. Viszont vannak írók és művek, melyek csak később találhatnak méltánylásra. Így el kellett a szerzőnek jutnia a belső érték fogalmához, az *esztetikai értékelés* gondolatához. S ebben az irányban lendült tovább a felfogásbeli fejlődés ingája, a szükséges ponton túl is, a másik véglet felé. Egy pillanatra szöbáhozza a szerző az esztetikai érték és a történeti jelentőség viszonyát, kimondja a helyes elvet, hogy az esztetikailag kevésbé jelentős írók és művek, ha nevezetes hatással voltak korukra és az irodalom fejlődésére, kellő tárgyalást kívánnak; de a két érték viszonyának pontos kifejtését nem adja, központi gondolatává az esztetikai értékelést emeli. Ebben hegyeződik ki a prolegomenák legtöbb cikke. Pedig az *esztetikai szempont*ra föltétlen szükség van ugyan, de csak a *történeti szempont* szolgálatában. A szerző abba a pszichológiai tévedésbe esett, hogy a célképzetet fölcsereelte az eszköz képzetével s ezt tette amannak helyébe. Közrehathatott ebben az a másik pszichológiai motívum, hogy ez az izmos szellem most a maga tehetségének eddig ki nem fejtett és eléggé nem gyakorolt oldalait is akarta foglalkoztatni és bemutatni. Érezte magában azt az esztetikai ítélőerőt, melyet a régibb műveihez szokott szemek nem igen vártak tőle, bizonyos „válrokonság”-ot is érzett magában egykori szépirodalmi kísérletei kapcsán az alkotó ihlet megérzésére és méltánylására. Ezek érvényesítésére most maga előtt látta az alkalmat, s belélapadt az esztetikai értékelésbe.

Ebből kétrendbeli hátrány következett. *A történeti jelleg elejtéséért nem kárpótol a nyújtott esztetikai értékelés.* Nem szeretném, ha félreérténének. Én Pintérben nem csekélylém az esztetikai fogékonyságot. Ízlés, ítélet, olvasottság mint öröklött és szerzett birtok, rendelkezésére áll. De egyéb rendkívüli arányú munkássága mellett esztetikai tanulmányokkal aránylag keveset foglalkozhatott, esztetikai ítéletét pedig gyakorlatilag, módszeres kritikai analízisekkel nem iskolázhatta. Hogy minden veleszületett képessége mellett az elméleti iskolázottságot megszerezze és begyakorolja, arra a mű készülte alatti idő nem volt elegendő. Így esztetikai elemzései minden buzgalom mellett is sokszor egyoldalúak, hiányosak, sokszor a főjegyet is elejtik. *Elméletileg sem fejt ki az esztetikai értékelésnek elveit és módszertanát*, pedig ha valamire, arra lett volna szükség a bevezető fejtegetésekben, hogy az oly nagy nyomtatékkal hangsúlyozott főszempont érvényesítésének elveiről

tájékoztasson. A szerző felejti, hogy az irodalomtörténetben az esztetikai feladat inkább a *jellemzés*, mint az értékelés, illetőleg a dícsérés, vagy hibáztatás. Ha az esztetikai jellemzést (az elfogadott eredmények alapján) összekapcsolja a történeti értékeléssel, amihez hivatása van, könyvének a történeti része is kiváló volna. Most még összekeverednek nála a szempontok. Az írók jellemzésének menete többnyire önkényes, szempontjai gyakran szubjektívek és kifogásolhatók. Amellett az átvett és újonnan alkotott nézetek ridegen, átmenetek nélkül sorakoznak egymás mellé. Egy-egy író tárgyalásában a mindennemű megjegyzések, a majdnem ellentmondó vonások ritkán olvadnak össze egységes képpé. Kevés az olyan méltatás, amelynek többkevesebb pontja ki ne hívná az ellenmondást; bármilyen sok értékes észrevétel van is együtt, az egész hatás ritkán összhangos. A sok adatteher emelgetéséhez szokott újjak nehezen nyelik vissza érzékenységet és hajlékonyságukat; a képekben sok az elrajzolás.

A szerző a prolegomenákban nagy eréllyel emeli ki az egyszerűség előnyeit, főleg az egységesség szempontjából, de ott is csak az ízlés és a terv egységét említi. A belső, szubstanciális egység követelményét nem fejtegeti. Nem az a tudós van előttünk, aki az egész irodalomban egységes psychét, egységes szövődéket lát, hanem aki a tények rengeteg tömegét összegyűjti és osztályozza, biztos áttekintéssel, a részletekbe el nem merülve, az arányokra ügyelve. A terv egységét kitűnően megoldja a kézikönyv, de az ízlés egysége csak abban áll, hogy ugyanaz az elme értékeli Balassit, mint Petőfit; az *irodalom egész életének egységes felfogása* nem testesül meg ettől az egy szerzőtől való munkában. A vezérszöveg nem „története a magyar észnek”, hanem mozaik.

Pedig a szerző hatalmas munkabírásában arra vállalkozott, hogy a magyar irodalomtörténet vezérszövegét újra írja. Tabula rasát csinál az eddigi korfelosztásokból és elnevezésükből, az „átértékelés” jelszava alatt minden íróra vonatkozólag új értékelésre törekszik. Mintegy keztyűt dob az eddigi irodalomtörténetírásnak. Ahelyett, hogy mint kézikönyv szerzője, a tisztázott eredményeket adná, új kockázatokba bocsátkozik, annak ellenére, hogy fontos segédtudományokban: esztetikai, poétikai, retorikai, stilisztikai, verstani téren nem volt alkalma előmunkálatokat végezni, sem az értékelés normáiról magával számot vetni. A gyakorlatban sem látjuk nála a módszeres lépéseket, a tárgy szabatos leírását, elemzését, synthetikus újraépítését, az elemekből általánosításokat és az általános elvonásokból rendszerezéseket.

Ez általános megjegyzéseket a részletes megbeszélés során igazolom, bár a mű terjedelme miatt csak szemelvényesen tehetem.

Mindjárt az irodalom fogalmát hiányosan és pontatlanul határozza meg. Hiányzik a meghatározásból a nyelvbelségi jegye, és az irodalmat nem állandóan folyó tevékenységnek, az emberiség egyik tevékenységi körének tünteti fel, hanem kész művek gyűjteményének. En e könyvtárszerű felfogás ellen már

több évtized óta küzdök, úgy látszik, kevés sikerrel. „Az irodalom azoknak a munkáknak összessége (tán: összesége), melyekben a maradandó értékű tartalom művészi formában jelenik meg.“ (2. l.) S nyomban ezzel folytatja: „Az irodalom története tehát voltaképen a szépirodalom fejlődésének története“. Tehát? „Mindazt, ami nem a fantázia terméke, ami nem a gyönyörködtetés céljait szolgálja, háttérbe kell szorítanunk az irodalom történetében.“ Am szorítsuk háttérbe, de a bevezető meghatározás hibás, a logika sem helyes. Hát csak a fantázia termel maradandó értékű tartalmat? És nincsenek művészi tollal írt, tartalmilag is maradandó értékű történeti művek? Főtételeit pedig egyáltalán meg sem okolja a szerző. Kedvem volna itt az elméleti meggondolást pótolni, de nem nyújtom azzal is bírálatomat.

A bevezetés egyik pontjában *történeti távlatot* is követel az irodalomtörténetirótól. A távlat adva van, nem tőlem függ; Zrínyi messzebb esik tőlem, mint Arany, Jókai messzebb, mint Herczeg. Igen, az álláspontom legyen történeti. Igyekeztem kapcsolódni a jelen egyoldalúságaiból s a fejlődés egyetemes szempontjaiból tekintsem a tényeket. Egykorú íróval szemben ez is nehéz. Pintér pedig régi írókkal szemben sem a történeti álláspontot foglalja el, hanem az esztetikait. A jelenkor irodalmával szemben pedig főképp abban áll a történeti távlat, hogy magát félig-meddig a jövőbe projiciálja, illetőleg a jelent egy kissé visszagördíti a múltba, s a mai irodalom jelenségeit praeteritumus igealakokkal beszéli el. De hogy ezzel a jelenkor egyoldalúságaitól mentesítette volna magát, azt nem mondhatnám.

Egyébként a bevezetés számos pontját helyeselni tudom, így a kritikai éretlenségek megleckéztetését (5. l.), de néhol kissé népszerűbb a fogalmazás, mint a tudományos kézikönyv jellege kívánná.

Szóvá kell tennem Pintér *korfelosztását*. Éppúgy apró korszakokat ad, mint Toldy vagy Beöthy, teljes mellérendeléssel, felsőbb egységekbe foglalás nélkül. A határokat el-eltologatja, az elnevezéseket is újakkal cserélgeti föl. A korszakokra osztásnak irodalmát nem adja, sem az eddigi felosztások kritikáját. Fölvesz egy pogánykort ő is, vagy ahogy pleonazmussal nevezi „pogány ősköltészet korát“, „800—1001“. A határozott kezdőszám éppen nem vág össze az adataiban mindig pozitív mű szellemével. A részletes tárgyalásban aztán minden tudható dolgot megtagad e kortól, melynek így semmi tartalma sem maradna, s akkor mire való volna az egész kor, 800—1001? Egyik határu l nem a szokásos 1711-et veszi fel, a szatmári béke évét, hanem 1704-et, Gyöngyösi halála évét, nyilván olyan okból, hogy né a közéletből, hanem az irodalomból vegye a korok határait. Am fogadjuk el, ha tudjuk, hogy Gyöngyösi halála nagyobb változást okozott az irodalom alapjául szolgáló szellemi életben, mint az a nagy felszámolás, mely a mult aktáit hosszú időkre lezárta s a nemzetnek pihenésre, azután pedig új szellemi orientálódásra adott lehetőséget; de mit akar a szerző azzal, hogy miután az előző kort, a XVII. századot 1704-ig az *ellenreformáció* korának nevezte, az 1704 után 1772-ig terjedő kort a *katholikus restauráció korának* nevezi? Hát a kor irodalmi életéből van véve ez a név? Az ellenreformáció kora nem volt egyúttal kath. restauráció kora is? Pázmány, Lippay és a többi szervező primások nem restaurálták a kath. egyházat? A XVIII. század első háromnegyedének irodalmában uralkodó jegy a kath. restauráció? Hogy e században sok kath. templom

épült, Mária Terézia új egyházmegyéket alakított, a kath. oktatásügy fellendült: — mindez irodalomtörténeti jellegű tény? A szerző elejti a régi neveket: „hanyatlás kora“, „nemzetietlen kor“; nem választ afféle újat sem, mint „pihenés —“ vagy „átmenet kora“ stb. Mégis 1772-nél meglep bennünket avval a névvel: „a megújulás és a klasszicizmus kora.“ Mi szükség volt megújulásra, ha se „első virágzás“, se „hanyatlás“ nem volt, mint Toldynál, ellenkezőleg már eddig is restauráció folyt. — 1820 helyett is 1825-öt teszi meg határnak. Igaz, hogy Vörösmarty döntő jelentőségű fellépésének, az akadémia megalapításának és a reformkorszak kezdetének éve fontosabb, mint a Kisfaludy Károly fellépéséhez legközelebb eső kerek-szám: 1820. De éppen úgy megokolhatnók 1830-at is. Viszont az irodalomban előbb kezdődik az új idő, mint a politikában, az irodalom volt az előkészítő. Es Kisfaludy Károly hozza irodalmunkba a modernebb áramlatot, ő vezeti be a romantizmust, teszi uralkodóvá a tömegműfajokat: a drámát és a szépprózai elbeszélést, Pestet irodalmi központtá avatja. Hogy pedig ő vezérszemleme volt kora irodalmi életének, arra koronatanunk maga Vörösmarty, aki felsőbbrendű géniusza ellenére is elismerte Kisfaludy vezérletét. A határ miatt azonban nem érdemes vitázni, lehet 1825 is; de Kisfaludy Károlyt mindenestre a Vörösmarty korszakába kell csoportosítani, nem a Kazinczy korának uszályakép bemutatni. — Azok a nagyobb korszakok, melyek alá ezek a kisebbek csoportosíthatók, nem érdeklik szerzőnket. Melyeket tartom ily korszakoknak és milyen alapon, arra nézve legyen szabad itt csak hivatkoznom az *Alexander- emlékkönyvben* e tárgyról közölt cikkemre.

Hogy az egyes korok tárgyalásában milyen hézag esik az *irodalmi élet általános rajzának* elmaradásával, azt példászerűen szemlélteti a Bessenyeivel megnyíló kor szakasza. Mivel nincs átnézet: nem látjuk a lökő erőt, nem látjuk a csoportosuló, szervezkedő törekvések rajzát, a célkitűzéseket, az irányok programját, eszményeit és küzdelmét, az irodalom tartalmi és technikai problémáinak vajúdásait, a nyelv- és stílusújítás egyetemes irodalmi jelentőségét, egyszóval az egész folyamatnak képét egészen 1825-ig, még kevésbbé kapunk perspektívát Bessenyeitől Vörösmartyn át Petőfigig vagy éppen a mi korunkig. A költői irányokról adott sovány cikk nem pótolja ezt a nagyvonalú, de az irodalom életét szemléltető fejlődés-rajzot. Mondhatom, hogy Toldynak régen készült irodalomtörténetében részleges avultságai mellett is találóbb bemutatását kapom egyes koroknak, mint ebben az új könyvben. Pl. az 1711—1772 közti kor Janus-arcát Toldy mindenestre jellemzi (IV. kiad. 113. l.), amit Pintér nem tesz.

Pintér nagy nyomatékkal emeli ki művének *rendszerező* jelentőségét. Elismerem ebbeli érdemét; de a rendszer inkább mechanikus, mint organikus. A szerző csak alkalmilag egyes íróknál hoz szóba fejlődési mozzanatokat, pl. Toldy Istvánnál érinti a drámának akkori fejlődését. Bár sokszor találkozunk ilyen kitekintésekkel, de ezek szét vannak szórva és nem alakulnak rendszerré. Az affélékről, mint pl. a magyarországi klasszicizmus jellege és árnyalatai, a naturalizmus magyarországi szerepe, az újabb angol, orosz, francia elbeszélők hatása, — nincs átnézet. Megörülünk egy cikknek, mert felirata: „A szépirodalom fejlődése“ (II. 397. l.); de a szövegben egy sor sincs a *fejlődésről*, csak egyes írók vannak itt is sorban ismertetve

(Reviczky stb.). Helyenkint mélyebb perspektívát nyit meg a szerző, pl. II. 407. l.: „A szépirodalom elhajlása a nemzeti iránytól”, de rendszerint megmarad a nagy általánosságoknál (különben is előbbi keltű az illető időpontnál a kozmopolitizmus jelentkezése). Ahol beszél is fejlődésről, inkább külső fejlődést vázol, így a népszínműről szólva (II. 389. l.); e cikk vége azonban belső mozzanatot találoán érint. Nem igen látjuk a magyar szellemi életet az európai szellemi áramlatok sodrában.

A rendszerezés erénye olykor túlzásba is esap. A szerző szereti műfajok szerint tárgyalni az egyes korszakok irodalmát, egy-egy író 2–3 helyen is tárgyal 2–3 műfaj keretében, ahelyett, hogy elintézné az író a maga egységében, azon a helyen, ahova működésének súlypontja esik. S mivel a műfajoknak nála bizonyos állandó sorrendje van, *olyan író, aki a korszak élén állt, azok mögé kerül, akiket az ő működése determinált*. Majdnem kínosan hat ez a rendezés, voltaképp a természetes történeti rendnek ez az összeforgatása, az 1772–1825. terjedő részben. Ime a menet.

Kezdi ezt a kort is „A vallásos és tudományos irodalom” című fejezet, az előző korok típusa szerint, noha egyetlen vallásos munkát sem említ az egész korból, s noha e kor irodalmában se a vallásos, se a tudományos irodalomnak nincs vezetőszerepe, hanem egészen más műfajok lépnek előtérbe. Végigtárgyalja a történetírást Horvát Istvánig, az irodalomtörténetírást Pápay Sámuellel, Sándor Istvánna, a nyelvtudományt Révai és Verseghy harcaival, a nyelvújítást, s miután még ugyane főcím alatt (!) áttekintést ad a költői irányokról, akkor tér csak rá *A líra és az epika* című főszakaszra, itt teszi aztán első csoportnak a franciás írókat és köztük első helyre Bessenyeit, amint kell. Bessenyei bemutatása azonban nem történetik a jelentőségét megillető nyomatékkal; nélkülözzük itt annak a pszichológiai momentumnak érdemleges kiemelését, mely a daliás testőr írói fellépését oly korszakossá teszi. A „Bessenyei György” fejezet az általánosságban bemutató 10–11 sornyi garmond szöveg után az életrajzot adja borgis-szal, irodalmi céljainak pontos megjelölése nélkül; ugyanitt még egy fejezet van Bessenyeiről: B. Gy. költeményei. Azután jönnek a Baresai, Orczy, Anyos, Péczeli, A Telekiek, „A többi költő” című fejezetek. Báróczi nincs itt, mert a széppróza keretében később kerül rá a sor. Most áttér a szerző „A magyaros írók” csoportjára. Dugonics az első, de egyelőre csak verses munkáival; következik Gvadányi és köre, P. Horváth Ádám és köre, Fazekas Mihály, Népies epikusok, Mesterkedő lírikusok, Csokonai (6 cikkben: általában, írói fejlődése, lírája, bölcselő és leíró költészete, epikája, a Csokonai-irodalom), Kisfaludy Sándor (szintén több fejezet, de mint Csokonai is, drámái, továbbá regénye nélkül), Dukai Takács Judit, a többi költőnő, a keszthelyi Helikon, a magyar népköltés. Majd a deákos írók, Berzsenyin és U. Tóth Lászlón át P. Horváth Endréig és Ar. Székely Sándorig. Végül következik a németes írók csoportja, köztük Ráday G. vezet, utána jön Földi, Sz. Szabó, Dayka, Verseghy, Bacsányi, Kazinczy (dalaival és ódáival, epigrammaival és episztoláival), Kölcsey (verseivel), Kisfaludy K., Kis János, Szemere Pál, Vitkovics, Szentmiklóssy, Döbrentei, „a többi költő”. S mikor mindezek megvannak — Ráday: Berzsenyi meg P. Horváth E. után, Kis János: Kisfaludy K. után, Fazekas a magyarosok közt —, akkor jön a regény és dráma áttekintése, ismét irányok

szerint s most már szerencsésen eljutunk az *Agis Tragédiájá*-hoz, ahhoz a műhöz, mely az új magyar irodalom kezdetét jelzi. Persze itt lép elénk Báróczi, a magyarosok közt érdemlegesen Dugonics, akinek *Etelkája* a *Falusi nótáriussal* együtt az 1790-es országgyűlés szellemére oly erős hatással volt, újra találkoznak Csokonaival is, színművei révén, Kisfaludy Sándorral színművei és regénye miatt, — és felbukkan előttünk annyi újabb-szerű jelenség után Kónyi János szerény alakja, ugyanazon a levélen, melynek másik oldalán Katona Józseffel találkozunk. Most a németes írók csoportjával visszaugrunk Kármánra, kapunk mutatóba két rég kívánt fejezetet: a novella fejlődése, a dráma fejlődése, majd sorban: Bólyai, Kazinczy (s az ő pályájának rajza csak itt van megadva annyi tanítványáé után); ide kapcsolja az író a nyelvújító harcot is, van Kazinczyról egy nyomós fejezet: K. F. jelentősége. Ezután Kölcsey F., végül Kisfaludy Károly.

Mi értelme minden íróat besorozni a négy költői (illetőleg technikai) irány egyikébe, egészen Kisfaludy Károlyig? S mi értelme egy-egy íróat kétfelé is darabolni? Mi értelme a korábbi írók későbbben tárgyalni s a többire való hatásának láttatását elmulasztani? Elég az irányokat addig külön tartani, míg híveik elkülönülnek, ahol már a kiegyenlítődés és az eklekticizmus jelentékeny, ezeket a csoportosításokat el kell hagyni, illetőleg hegemoniájuk rendjét lehet föltüntetni. És mik lesznek a későbbiekre nézve a franciáság, németesség, magyarosság kritériumai? Kisfaludy Sándor olyan határozottan magyaros? Nem olaszos, franciás, németes-e egyúttal? Fazekas és Csokonai olyan magyarosak, mint Dugonics és Gvadányi? Mi fontosabb e korban: a műfajok külön élete-e, vagy az irodalmi mozgalmak és törekvések? Mért van Földi Fazekas után, aki tanítványa volt? És ha Bessenyeit még kétszer annyira elaprózzuk is, leíró, elmélkedő költészet, dráma, elbeszélés közt: mit csinálunk akkor is az olyan műveivel, mint a *Holmi*, a *Magyar Néző*, melyek igen fontosak, a magyar revue rudimentumai voltak, a *Spectator*-ek, *Spectateur*-ök szerény magyar változatai? (A *Holmi*-ről nem is elég annyi, amennyit melleleg való említéskor mond róla: „filozófiai és költői tartalommal.”) Illetőleg helyes-e, hogy az ilyen műveket a „Vallásos és tudományos irodalom” rovatába utalja a szerző? Mert e cím alatt könyvelni el az 1790 körüli évek politikai irodalmát, később Széchenyi *Hitelét*, korábban a Zrinyi *Afumát*, sőt Mikes *Törökországi leveleit* is.

Hasonló zavarok és szétszakítások másutt is vannak. Zrinyi három helyen van tárgyalva: a vallásos és tudományos irodalomban, a lírában (Koháry után) és az epikában. Kedvem volna azt mondani: még a drámában is helyet juttathatnánk neki, mert egyik idillje pásztorjátéknak minősíthető. Beöthy irodalomtörténetében nagy haladás volt a Toldyval szemben, hogy egy íróval egy helyen végezett, s így az író egyénisége és történeti szerepe sokkal hatásosabban kialakult; Goedeke sem gondolt arra, hogy Lessinget vagy Herdert szét darabolja, hanem egy egészben mutatja be őket, azon a ponton, ahol belépnek koruk irodalmi mozgalmainak intézésébe. — A XVI. század világi líráját inkább eléje kellene tenni Balassinak, mint utána. Tompa előbbrevaló, mint Madách. Az Almanach-líra után visszás a Fáy meséivel találkozunk. Bródyt hamarabb kellene említeni sok másnál, szó lehetne ott Zola hatásának terjedéséről és a magyar naturalizmusnak részint utánzó, részint önállóbb kép-

viselőiről. A címekben a korok nevének ismétlése néhol szinte nagyzást szül, például amint *Az ellenreformáció korának epikája* és *Az ellenreformáció korának lírája* mellett *Az ellenreformáció korának drámája* címet is kapunk.

Mint szerkezeti sajátosság itt említhető meg, hogy a *hazai latin irodalom* ismertetése függelékül van a műhöz csatolva. Ez csak részben helyes. A hazai latin irodalom szerves alkotórésze volt a magyar szellem irodalmi tevékenységének. A magyar szellem a középkorban néhány nagy tárgykörben latin nyelven örökítette meg többszázados munkásságának eredményeit. Csak utalnom kell a magyar krónikairásra, mely a nemzet emlékeztetőnek és tudatfolytonosságának nyilvántartó könyve volt; a *Tripartitum*ra, mely az addigi magyar jogi gondolkodás összefoglaló emléke s az újabb magyar jogi (részben közjogi) felfogás főtámasza Kossuthig és Deákig; Temesvári Pelbárt könyveire, melyek a középkori magyar vallásos irodalomnak koronája és kodex-irodalmunk jelentékeny részének forrása voltak. Igaz, ez nem szépirodalom; de a róluk szóló fejezetek besorozhatók lennének a művelődéstörténeti cikkek mellé a korszakok elejére. A humanizmusnak pedig szépirodalmi hatása is latin nyelven kezdődött nálunk s abból magyarosodott meg. Sőt még a XIX. század epikájának egyes gyökerei is latin nyelvű hazai előzmények talajába nyúlnak alá, a XVIII. század jezsuita epikájába, melynek történeti tárgyai közt ott találjuk a hunok bejövetelét is; Szabó Dávid *Komáromi földindulása* jelzi a megmagyarosodást. Egész klasszikai iskolánk alapvetői, a szerzetes tanárok a latin nyelvű verselés iskolájában szerezték technikai gyakorlatukat.

*

Hadd igazoljam most azt, hogy az *értékelések* az új kiadásban gyökeres revízióra szorulnak.

Balassi B. az első költő, akinél külön mérlegszámlát nyit. *Balassi B. lírájának értéke* című cikk zárja be a Balassiról szóló fejezetek sorát. Nagy szó. Hogyan felel meg neki? Mindjárt első mondata korlátozással lep meg: B. szerelmi költészetéhez nyúl, pedig a cím egész lírájának értékelését ígerte. Egyébként következő megállapításai vannak róla: B. B. szerelmi költészete tartalmilag és alakilag egyaránt fordulatot jelent a magyar lírában. Az addigi magyar líra tanító elemekkel átszótt vallásos költeményekből állott [csak?], de B. B. „kifejlesztette a szerelmi költészetet”. Költőink közt ő volt az első, „aki a természeti jelenségeket bevonta a költészet körébe s először érezttette a tavaszi tájkép szépségeit”. „A külföldről átplántált új irány számára [Mi lehetett ez? a természetérzés lírája, ami nála is szórványos és irányt nem éppen alkot, vagy a szerelmi líra, vagy valami más?] új versformákat teremtett.” [Hányat? Biztos tudomásunk csak egyről van, a B.-strófáról, de annak is megvolt a ritmikai szerkezete, ő a belső rimeket adta hozzá, vagyis a periodusok előtagjainak összerímeltetésével fokozta a versszak hangzatosságát. Sok versformát csak áthozott az „ad notam”-okkal, mint Szenczi Molnár A. tette később, de B. nem egy forrásból merített.] Nyelve színesebb volt az eddigi magyar költők nyelvénél, képekben gazdagabb; szólamkészlete bővebb, képzelete elevenebb. Verselésének történeti jelentősége nagy; „újonnan alkotott dalamos strófái hatalmas fejlődést jelentenek a nehézkes régi versalakokkal szemben”. [Ezt három sorral alább még egyszer

megmondja, ugyanazon kikezdésben, ahol ismétlést vet B. szemére.] Ezek vannak a mérlegszámok „Követel” lapján. A „Tartozik” rovatba esik a B. verseiben rejtőző érzékiség, melynek tüzeit érzelmes bőbeszédűség leplezi; „sokat ismételt, s aránylag kevés költeményében tudja teljesen leküzdeni a nyelv érdekségeit.” Terjedő előadása mellett szembetűnik még csekély lírai változatossága, a motívumokban és hangnemben való szegénysége.

Íme az első értékelésben a fejlődésileg is fontos és a tisztán esztetikai szempontok összekeverése. Íme egy füst alatt az kijelentés, hogy a költő fantáziája a régieknél „elevenebben működött; képeinek gazdagsága különösen feltűnő”, és az a másik kijelentés, mily szembetűnő a költő csekély lírai változatossága, a motívumokban és hangnemben való szegénysége. Így nem illenek össze a vonások. És íme a szerves átgondolás hiánya, amikor hol szerelmi lírájáról, hol egész lírájáról beszél a költőnek, de megkülönböztetés nélkül. Mikor a negatív oldalra tér át: „De nem mindenben dicsérhetjük”, — első kifogása ez: „Sorai mögött rejtett érzékiség lappang s testi vágyódásának tüzeit érzelmes vallomásainak bőbeszédűségével leplezi.” Ha leplezi, nem baj, csak ha fitogtatná. Ha így van is, ez az ő temperamentuma, hozzátartozik egyéniségéhez. Azonban általában véve nincsen így. — És íme e kis szakaszban is a végig nem gondolt másik következménye. Csekély lírai változatosság, — olyan költőnél, akinek líráját előbb háromféle motívumkör szerint három fejezetben tárgyalta. Amde B.-nak szorosan vett szerelmi költészetében is van némi skála, az *Ó, nagy kerek ég* ódái páthosztól, a lángolás, a türelmetlenség, epekedés, lemondás, elkeseledés, az udvarlás és szeretkezés hangjain lefelé a citerás lengyel leány szilaj és a bécsi Zsuzsánna pajzán dalhangjáig.

Ideiktatjuk még a B. B. első bemutatását (111. l.):

„A XVI. század második felében élt báró B. B., az első jelesebb magyar költő, akinek a lírában nem is akadt egyenrangú vetélytársa Csokonai Vitéz Mihályig. B. B. nemcsak kiváló lírai tehetség volt, hanem egész költői iskolát teremtett. Föllépése előtt a magyar világi lírának csak néhány kezdetleges kidolgozású emlékeiről van tudomásunk, ezzel szemben az ő munkássága az első nagyobb lírai egyéniség föltűnését jelenti irodalmunkban. Nemcsak a maga korára hatott, hanem a következő nemzedékek lírikusai sem tudtak szabadulni hatása alól.”

Vessük össze ezekkel azt a rövid jellemzést, mellyel több mint négy évtizeddel ezelőtt, aránytalanul kevesebb előmunkálattal alapján Gyulai Pál bevezette B. költészetének tárgyalását a XVI. század lírájáról tartott előadásaiban. A könyvatos jegyzet, amely bizonyosan nem tökéletesebb az eredetinel, így szól:

„Balassa B. új korszakot kezd lírai költészetünkben, mely majdnem a XVIII. század végéig tart.

Az ő fölléptéig lírai költészetünkben a hazafiság, családi viszonyok s természeti szépség a vallásos elemmel voltak vegyülve. A világi örömek s a szerelem pedig nem is talált tolmácsolóra. A vallás volt uralkodó eleme a társadalmi életnek s költészetnek egyaránt. Ő sem szakít ugyan egészen az előtte uralkodó iránnyal, megtartja ő is a vallásos elemet, de felfogásában áthajlik a világi elemhez, felöleli a költészetnek azon tartományait is, melyeket a XVI. század költői vagy éppen nem, vagy csak kivételesen érintettek. Ez egyik fontossága.

A másik az, hogy azon lírai formákat, melyek egyházi énekeinkben kifejlődésre jutottak, méginkább kiképezi. Sőt új lírai formát teremt, melyet dalaiban szépen alkalmaz. Nevezetesen továbbá föllépte azért is, hogy ismervén a népköltészetet s külirodalmat, mindkettőből merit, a magyar költészetnek megnyitja egyfelől a népköltészet s másfelől az európai irodalom hatását."

Befejezésül pedig még ezt mondja:

"Régibb költőink közt B. az egyetlen, ki Zrinyivel egy rangon áll, ő mint lírikus, ez, mint epikus. Forrásaiba, melyekből meritett, saját egyéniségét is belevegyítette meleg érzésével s egyaránt gazdag eszméje s képzelmével... A formát és nyelvet nagy emelkedéssel vitte tovább, szóval a múlt század végéig ő legnagyobb lírai költőnk."

Nyilvánvaló e nyilatkozat egy és más avultsága, de a váz tanulmányozásra méltó. Vajjon sokkal világosabban és szabatosabban föltüntet-e Pintér B. B. fejlődéstörténeti jelentőségét? Vagy melyikük mondja meg inkább azt, hogy B. hazai lírai hagyományokat, magyar és idegen népköltési elemeket, humanista műköltők és idegen nyelvű társaséleti dalok hatását költői érzésének és egyéni alkotó képzetének szolgálatába vonva, a magyar műlírát megalapította? [B.-nak istenes énekeiről is Gyulai mondja meg, ami sajátos bennük: hogy egyéni ihlethől fakadnak és személyes élményi alapjuk van.]

Tudnék én Pintérből igen magvas megállapításokat, jól írt helyeket idézni bőséggel. Magam hivatkoztam bírálatom főrészeiben számos kiváló cikkére. De itt most a gondos revízió szükségét kell igazolnom. Ideírhatnám például mint finomságok szerencsés tárgyalását, Vörösmarty *Laura-ciklusának* méltatását. De én azt mondtam fent, hogy a tárgyalás ritkán egyenletes. Íme, itt is a Laura előtti szerelmi ciklusok méltatása nagyon elhibázott. Idézem az egészet, bíráló közbeszólás nélkül, hasson úgy, amint van. Perczel Etelka említése után így szól:

"*Ifjúkori kísérleteiben* legtöbbet szerelmi boldogtalanságával foglalkozott. Különböző neveken szólítja szép szerelmét s nem győzi panaszkodni, milyen hideg hozzá a leánya. Félénken néz ideáljára, ajkán elvész a vallomás, egy csókért eped csak és azt sem kapja meg. [Azt hiszem, eddig számítja az *Etelka-ciklust*.] — Az 1820-as évek derekától kezdve, mikor már kinőtt a lírai kísérletezés korszakából, szerelmi élményei nem egyszer helyzetdalokban nyilatkoznak meg. (*Ilus panasza*, *Andor panasza*, *A kis leány baja*, *A megcsalt leány*, *Az elhagyott leány*, *A jegyes sírja*.) Helyzetdallai érzelmes költőnek mutatják, aki borongva szemléli a világot. Nyelve lágy, sorai csiszoltak, verselése szabályos. Az úgynevezett szobai költészetnek vagy almanach-lírának az ilyen szobai költemények szereztek meg az általános népszerűségét. — Az ábrándozás, búslakodás és ellágyulás hangjait hallatja egyéb szerelmi költeményeiben is. Ezeknek a mélabús hangulat éppen olyan jellemző tulajdonságuk, mint az esztergályozottság.!! Rímes-időmértékes szerelmi vallomásaiban szelíd szavakkal ostromolja a leánykát, panaszkodik titkos bánatának könnyeiről, esdekel a megközelíthetetlen ideál kegyeiért. Ismételtlen fölmerül lelkében a halál gondolata. Dícséri imádoottjának bájait s bevallja, hogy sem éjjele, sem nappala a nagy szerelem miatt. Könyörög a csermelynek, hogy vigyen egy rózsabimbót kedvesének. A meglehetősen egyhúrvú szerelmi vallo-

mások hasonlítaniak Bajza József szerelmi költeményeire. Van köztük néhány igazán művészi dal. (*Helvilához, Haj, száj, szem, Tükör, Idához.*) Sikeresen szólal meg a népies dal hangján is. (*Párja nincs, A gyászkeendő, A szeretők, A kérő.*) És ezzel le is zárul szerelmi költészetének első korszaka.

A lírai röpködés e gyalogos követése, a tartalom nehékes és hangulatnélküli ismételése, megtoldva a hangnak és technikának néhány bíráló jelzésével nem ad se találó jellemzést, se igazságos értékelést. Az *Etelka-ciklus* darabjait nem szabad kezdő kísérletezőként elintézni. Vörösmarty ifjúkori szerelmi lírájában a magyar szerelmi líra új törekvései, sejtelméi, hangjai forrongtak, a *Laura-ciklus*nak és Petőfi egyéni szerelmi lírájának előkészítő akkordjai, nem pedig mintegy Bajza-változatok és almanachszerű sablonok. Egész félrestilizálása e líra jellegének, ha formai *esztergályozottságot* hánytorgatunk és a sorok csiszoltságát, a verselés szabályosságát emlegetjük, mintegy árnyoldalaiként. Vörösmarty hamarabb lesz pongyolává, mint keresetté, verselésének és dikciójának minden éke és bája *termésnek* látszik, nem csinálmányuak. A szerző tolla itt valamikép tompán fogott. A „rímes időmértékes szerelmi vallomások” kifejezés és az egész mondat stilisztikai lehetetlensége nem szorul elemzésre, se a terminológia avultsága külön magyarázatra. Elhamarkodott általánosítás itt a helyzet-dalok egyszerű és borongó színezése, hiszen a zárójelben felsorolt hat vers közül három humoros.

Ismét ki kell emelnem, hogy Vörösmarty apró elbeszéléseit és genre-képeit szépen és magvasan méltatja a szerző, s ami fődolog: a *Szép Ilonkát* is. Ha mindenütt így írna, kevés szavam volna. Tud Pintér jól írni. De már a szomszédos részekben megint félresiklások vannak. Elégtelen megállapítás, hogy Vörösmarty *Salamonja* „egyik korai példánya a lírai színezésű, szónokias hangú hazafias balladának”. Ez a költemény mentes attól a retorikai elemtől, amely a 20-as évektől kezdve mindinkább erőt vett reformkori líránkon. Salamon bevezető kitörése nem deklamáció, hanem indulatháborgás, az egész költemény pedig egy lelki átváltozás rendkívül finom rajza; mély költői hangulattal érezteti a király kigyógyulását szenvedélyéből s visszatérését lelkében azokhoz, akikkel szakított: Istenhez és a haza képéhez. *Az ősz bajnok*ról is kevés annyi, hogy „Ilosvai nyomán”; az első eleven kép ez Toldiról, és Vörösmarty az első, ki az öreg Toldiban a humoros és fenséges elemet művészi módon egyesítette, s ezzel Aranyra is hatással volt. Hysteron-proteron az a fogalmazás, hogy „Tompá M. regéire emlékeztet a *Három rege és Mese a rózsabimbóról*.” Tompa emlékeztethet Vörösmartyra, de nem megfordítva. A *Tündérvölgyben* meg kell látnunk Vörösmarty Zrínyi-szeretetének azt az ihlető hatását, hogy ő, a magyar hexameter ünnepelt művésze, a magyar epika számára a nemzeti formát is megkísérelje, az ódon tárgyhoz ódonzerű technikát válasszon, kedvesen archaizáló darabossággal. A négyes rím sem valami műveletlenség jegye, hanem a maga idejében a strófa egységének, bizonyos stanzaszerűségnek volt az eszköze. A *Gondolatok a könyvtárban* című költeménynek csak a pesszimiztikus részét kivonatolja a könyv, a biztató gondolatsort nem, s azért úgy hat a végkifejlés jelzése, mintha a költő felfogása szerint akarunk ellenére és csak kénytelen-ségből kellene tovább vonzsolnunk az igát. *A két szomszédvár* jellemzése tartalmasabb lehetne azok után, amikor e műről már

olvastunk Kemény, Gyulai, Beöthy és mások tollából. Gyulai véleménye a *Fátyol titkairól* hiányosan van kivonatolva, mintha nem ő emelte volna ki Vörösmarty törekvését felsőbb vigjátékra, s mintha ő nem lett volna a darab iránt olyan megértő, mint Vértessy Jenő.

A költők első, jellemző bemutatásában még nincs elég gyakorlat a szerzőnek. Gyakran nem találja fején a szöveget. Petőfi első bemutatása a garmondban ezzel utal a költő nagyságára: „P. S.-ban méltán ünnepeljük a család és szerelem, a szabadság és hazafiság, a természet és emberi jogok egyik legnagyobb költőjét.” Ebben csupán motívumköreit említi meg, de költészetének művészi kiválóságairól és újszerűségéről nincs egy szó sem. Beöthy iskolai irodalomtörténetében mennyire biztosabb fogással vannak megragadva a jellemző vonások a bemutató egypár mondatban!

Néhány apróbb példát még az irodalomtörténet különféle korszakaiból, ahol vagy a történeti szempont hibás, illetőleg egyoldalú, vagy az esztetikai értékelés kifogásolható, vagy a formulázás nem szabatos. Zavaróan ellenmondásos a *Halotti beszéd* tárgyalása. Egyik szavával azt mondja, hogy a HB. ismeretlen fogalmazója kölcsönzött egyet-mást — gondolatokat és kifejezéseket egyaránt — abból a latin sermoból, mely a *Pray-kódex*ben utána következik, tehát csak egyet-mást kölcsönzött; másik szavával meg azt mondja, hogy a HB. „gondolati önállósága olyan csekély, szerkezete és stílusa annyira mindennapos, hogy a magyar egyházi szónok egyedüli érdeme a magyar nyelv alkalmazásában merül ki.” Egyik szavával azt mondja, hogy a magyar pap a beszéd szerkezetét készen találta a latin sermoban és a középkori prédikációs formában, másik szavával mégis érdeméül tudja be a világos gondolatmenetet. „Egyszerű szólással, világos gondolatmenettel beszél. Noha darabos, de józan és közvetlen minden sora.” Idekeveri azt a fölösleges föltevést, hogy a magyar szöveg elejétől végig valamilyen, ma még lappangó deák fogalmazás fordítása. Ez a föltevés szükségtelen, mikor a magyar beszéd anyaga megvan a következő sermoban. Egy másik szélesen kifejtett föltevést is közöl, hogy a beszédíró nem volt magyar anyanyelvű ember; éppen azért fogalmazta meg magyarul is szónoklatát, hogy mikor a magyar gyülekezet előtt beszél, ne vétson a magyar mondatzövé ellen. — Úgy látszik, Pintér egyes alkalomra szóló gyászbeszédnek képzei a HB.-et, nem gondol arra, hogy *formula*ré lehet, hogy t. i. a beszéd azzal a céllal van a könyvbe illesztve, hogy ezt kell, vagy nagyjában ilyet kell mondani a papnak a sirbatételkor. Beszédmintára vall a latin sermo bevezető mondata is: Hic faciat sacerdos sermonem populo, erre a kódex szerkönyvi jellege, s a magyar szöveg címe: *Sermo supra sepulchrum*, ami azon a helyen általános útbaigazításként hangzik. Ha pedig a beszéd csak minta volt, szólott az minden papnak, aki temet, nem éppen a föltételezett, magyarul nem jól tudó pap magánhasználatára szolgált. És én nem látom kimerítve az átdolgozó érdemét a magyar nyelv alkalmazásában. A magyar pap a latin sermot egészen szabadon dolgozta át, az eredetinek egy részét elhagyta, más részét megtartotta, de azt is átalakította. És ebben az átalakító munkában jó komponáló fejnek mutatkozott. Igazán világos a gondolatmenet, a sokféle

mezsanatot, ami szóba kerül, számon tartja, a bűnbeesésre és büntetésre való kitérésről, a némi színezéssel is ellátott képről könnyűszerrel rátér az általánosításra, a tanulságra, s onnan vissza az adott esetre. Meg lehetne próbálni egy versenyen, hogy a sermoban adott elemekből egy gyűlekezet hány tagja tudna tömörebb, elevebb és világosabb átdolgozást készíteni. Aki pedig elgondolja, hogy még a XV. században is milyen szolgai fordításokkal, gyámoltalan, zavaros mondatszerkesztéssel, homályos és magyartalan szerkezetekkel és szólásokkal találkozunk, például az *Ehrenfeld-* és a *Bécsi-kódex*ben, csak kalapot emelhet a harmadfél századdal régebb magyar fogalmazó ügyessége előtt. A mondatok világosak, épkezláb szerkezetűek, a latinnak nem szolgai utánzatai. Nem vesz belé a szerző a sokszorososan összetett mondatok labirintusába sem. Még ige-névi szerkezetei is a magyar nyelv öröklött szerkezeteiből valók. Értékes bizonyítéka a HB az akkori magyar beszéd világosságának is. Egyébként frazeológiánk gyarapodása a bibliai frazeológia elemeivel már folyamatban volt. A szók jelentése az egyházi nyelv képzeeteivel megtartalmasodik. Péternek már hatalom adatott oldania és kötnie. Az Ábrahám stb. kebelébe helyezés, a munkás világ, a világnak tömlőcül tekintése és egy sereg vallási irányú szójelentés már meghonosultnak látszik, a fordító könnyedén használja őket. Latin retorikai elemek is olvadtak bele stílusunkba, ilyen a komplex szemlélet egy jegyének külön nyelvi kiemelése (látjátok szömtökkal) a nyomtatók kedvéért, latin példára, aminek különben magyar analógiái is lehettek. Hogy nem merő xenologizmus az ilyen kifejezés, arra egy feltűnő esetünk van a HB. frazeológiájában, az a pompás figura etymologica, mely a *Fugatába* mint hebraizmus jött át: *morte morieris* (a héberben: „halni halsz”, „halást halsz”) s amelyre a mi fordítónk, ez a „talán nem is magyar ember” rádupláz és a kéttagú annominatiót meghármaztatja, még határozótabban megmondja: *halál-nak halálával halsz*. Ez mindenestre elég érdekes esete „a magyar nyelv alkalmazásá”-nak; arra lehet gondolnunk, hogy a magyar szóláskincs ősi paronomasiás szerkezetei lebegtek a magyar fordító nyelvérzéke előtt. Eszünkbe jutnak a vogul és osztják epika paronomasiás alliterációi; ott vannak ilyen hármias töismétlések. De ez még tisztázandó. Csak azt akarom mondani: ne törjünk olyan könnyen pálcát egy becsületes régi fogalmazvány fölött, a legelső magyar író munkája fölött, hanem lássunk benne egy kissé több megfigyelnivalót. Majd ha megírjuk a magyar próza (és a költői nyelv) történetét, ezek az oldalak mindenestre pontos vizsgálat tárgyai lesznek. — Itt olvassuk a könyvben azt is, hogy a HB-ből kitetszőleg a magyar nyelv 1200 körül „már teljesen kialakult”, amit nyomban utána azzal magyaráz meg, hogy apróságokat nem tekintve a mai magyar ember számára is egészen érthető. Nyelvtudományi szempontból teljesen kialakult nyelv nincs (vagy pedig minden nyelv az); minden nyelv mindenkori fejlettsége relatív.

Az *Emlékdal Mátyás királyról* „jó magyarsággal siratja az elhunyt uralkodót”; a többi, amit mond róla, tartalomismeret. — *Vásárhelyi András énekének* csak tartalmára nézve van mondanivalója, pedig előadása és verselése szintén szót érdemelne (82. l.) — *Beriszló P. éneke* „ódon stílusú elégia”. Nem is lehet modern stílusú; a fogoly bég monologja pedig kívánna egy szót. — A Szilágyi és Hajmási (1571) jellemzése: „A mese

jól ki van kerekítve, hősei *elég ügyesen* vannak jellemezve, néhány strófája *meglehetősen* hangulatos. Az ismeretlen költő biztos kézzel pergeti le elbeszélését. Ha verselése darabos is, nyelve *elég* költői". A kompozíció és a jellemzés talán a régibb poéta érdeme. Nem is annyira a jellemzést mondanám (a két hős jelleme inkább a Vörösmarty feldolgozásában különül el), hanem egyes lélekállapotok festését, pl. a szigetben siránczó leányét; ezek azok a „hangulatos” strófák, úgyhogy itt Vörösmarty is csak azzal fokozhatta a hatást, hogy a gyermeki érzés önvádját is belevegyíti a leány keservébe. A dölt betűs kifejezések alkalmi eszthetikai szóhiányának jelei; efféle a sokszor ismétlődő „sikerült” értékelzés is: „Sikerült írói arc képet adott Arany János Gyöngyösi Istvánról” (209. l.). — Bátori István prózai zsol-táiról elkelve valami jellemzésféle. — Pázmányról sok talpra-esett észrevételt kapunk; de nem számol le a szerző azzal a kérdéssel: mi hát a Pázmány jelentősége a magyar próza fejlődésében? Toldy szerint Pázmány a magyar könyvnyelv megteremtője. Hányadán vagyunk ma ezzel a megállapítással? — Molnár Albert „nem volt eredeti író s ez fölötté megkisebbiti irodalomtörténeti jelentőségét”. Elég lett volna az első mondat, a jellemzés, elmaradhatott volna a második mondat, az „értékelés”. Mert fölösleges. Minek ezt megállapítani olyan írónál, aki maga sem kívánt soha eredeti írónak látszani s nem is veszik olyanak? Az ő irodalomtörténeti jelentősége fordításaiban áll, s ez a jelentőség századokra szól, hosszabb időre, mint nem egy íróé, aki eredetit írt. — Apácáiról a garmond szöveg nem ad fogalmat, a borgis hol leszólja, hol felemeli; nincs egyeztetés.

Zrinyi értékelését gyöngye oldalainak feszegetésével kezdi: „nyelv és verselés tekintetében...” stb. Nem lehet-e a nyelvi oldalról jobbat is mondani, mint amit mond? „Verselése kezdetleges” — azt hinnők: nem jobb a Tinódiénál. Zrinyi *előadása* pedig igen jellemzetes és hathatós. És nincsenek-e gyönyörű helyek a *Zrinyiászban*, melyek Gyöngyösit is inspirálhatták? Szerzőnk szerint Zrinyi nem leli kedvét az izgató szerelmi kalandok festésében. Ez csak akkor válik világossá, ha Tassora gondolunk a háttérben, mert másképp nem szoktuk eleve elvárni az epikusoktól, hogy efféle kedvteléseik legyenek. De akkor meg kell említenünk, hogy szerelni kalandot Zrinyi is szőtt művébe, s nem minden művészi kedvtelés nélkül rajzolja az erotikus viszonyt, csakhogy diszkrétül megáll a sejtetésnél: „Hallgass tovább Múzsám!” — Listiusról azt mondja könyvünk: „Eredetiségre való törekvés nincs a költőben”. Gyulai ezt így fogalmazná: Eredetiségre nem törekszik”, — ennyi teljesen elég. Különbözn Gyulai ezt sem mondaná, mert törekszik Listius eredetiségre, csak nem tud eredeti lenni, Brodariesot úgy szólván beleverselte művébe. Viszont az túlzás, mikor szerzőnk azt mondja, hogy Listius csak Brodaries latin krónikáját fordította magyarrá, s mindössze annyit tett meg, hogy a prózai szövegből verses munkát készített s a történeti elbeszélésbe itt-ott beleszótt egy-egy hazafias nyilatkozatot és vallásos sóhajta. — Gyöngyösit sem történeti szempontból nézi a szerző, pedig kivált vele szemben ez az igazságos. Megjegyzem, hogy szerintem Gyöngyösinek nem *elbeszélő módjában* vannak fogyatkozások, mint Pintér állítja, ellenkezőleg Gyöngyösi igen ügyesen stilizálja és részletekben szépen vezeti az elbeszélést, kitéréseiből is mindig nagy könnyűséggel visszatér tárgyára, az elbeszélés módjában ő minden addigi költőt felülmúl, hanem kompozíciója és jellemzése

hiányos. — Beniczky egy bekezdő és egy befejező versen kívül 248 verses példabeszédet írt. Ez kelletlen pontosság: a gyűjteményben kerekszám 250 vers van, hogy az első és utolsó csak keret, az alárendelt dolog. A folytatás ez: „magyar közmondásokat (t. i. írt), bibliai szentenciákat, latinból fordított szállóigéket“. Úgy hangzik, hogy Beniczky írt magyar közmondásokat, bibliai szentenciákat stb., pedig ezeket csak feldolgozza egy-egy Balassi-versszakban gnómákká, ami vagy bizonyos elszélesítéssel járt, vagy azzal, hogy más rokonértelmű közmondással, kép-pel toldotta ki egész strófává. „Ilyenkor valósággal meglep képeinek halmozásával.“ Igen, mert kénytelen változatokat adni. — Koháry költészetéről nem ad képet (185. l.). Ítélete sommás: nincs semmi esztetikai értéke. De mentőkörményül és kor-jellemzésül meg lehetne említeni a moralizálás akkori divatját. A kurucvilág költészete népies jellegű költészet, úgymond (188. l.). Bizony, ha az *Adalékokból* elhagyjuk a megtámadott hitelű darabokat, akkor a népies jelleg nagyon megfogytokzik; ha pedig kihagyjuk az ismert költőktől való verseket, az egész gyűjtemény nagyon leapad. A *Vásárhelyi Daloskönyv* inkább népies; e gyűjtemény jelentősége jobban hangsúlyozandó, mint eddig történt.

Védelmébe veszi leoninistáinkat (364. l.): „az új irány ... nem is volt oly borzasztóan ízléstelen, mint amilyenek a németes és deákos ízlésű támadók hirdették“. Még a jobb ízlés kap ki a szerzőtől! Ha lehet is enyhíteni a régi ítéletet, bizonyos, hogy a Gyöngyösi János iránya ízléses sem volt. Tessék elgondolni a magyar költői nyelv fejlődését, ha ez az „új irány“ erőre kap! Erdemes ezért különvéleménnyel előállani? — Dayka jellemzéséből hiányzik a legérdekesebb vonás: majdnem modern lírai differenciáltsága.

Olykor nem a felfogás egyoldalú vagy hiányos, csak a stilizálás „hamis“. Berzsenyi, ódáiban: „Ünnepelte az előkelőket, magasztalta a királyt“. Tehát udvaronc-lélek volt? Ő, aki Fesztetics Györgyhöz is csak nagy hívásra ment el, pedig rég tisztelte mint hazafit. Bizony ő másnak engedte, hogy az Atridák ragyogó dagályát tarka pórázon mosolyogva nyögje; nem udvarolt. Nem az előkelőket ünnepelte ő, hanem az érdemes hazafiakat. Tudom, Pintér nem azt akarta mondani, de azt látszik mondani. Különben Berzsenyitől megtagadja a szerelem lángolását. „Néhány szerelmi költeménye nem egyéb halvány reminiscenciánál. Az epedés, lágyság, derű messze esett tőle“. Dehogyan esett! Berzsenyinek Horatiushoz való viszonya gyengén van megírva, nem is szabatos. Berzsenyi episztoláit leinti a szerző ezzel: Kazinczy-utánzatok. „De mely tartalom!“ — kiálthatunk fel Toldyval. „Amikor 1801 után egyre jobban belemélyedt Horatius költeményeinek olvasásába... Matthiisson szentimentalizmusát Horatius életbölcseletével cserélte föl.“ Ez úgy hangzik, mintha kelet és adat szerint megállapított tényelbeszélés volna, pedig csak hozzávetés. — Katona József „mesterének Shakespeare-t választotta... Főleg *Hamletet* tanulmányozta nagy buzgalommal“ (436. l.). Az olvasó azt hinné az élénken festő elbeszélésből, hogy valami egykorú feljegyzésből ismerjük azt a nagy buzgalmat, pedig csak következtetjük.

Köleseyt, mint kritikust, így ítéli meg: „Akármilyen tanult ember volt is Kölesey Ferenc, *értékelni nem tudott*... Hiába tanult és hiába volt emelkedett fölfogása a kritikáról, nem bizonyult biztos ítéletű műélvezőnek. Ítéletei szembeszökően igazol-

ják, hogy *rendszeres irodalomtörténeti iskolázottság nélkül milyen ingatag alapon áll a kritikai kísérletezés*." Bizony öreg hiba volt Kölcsyvtől, hogy míg a Szemere Pál szonettjeit magasztalta, a *Két szomszédvártól* elborzadt, és hogy nem iskolázta magát Kemény Zsigmond és Gyulai Pál elemzésein, s öreg hiba volt egyáltalán a kritikával kísérleteznie. Mi sokkal különbségtartó kritikusok vagyunk, mert több irodalomtörténetet tanultunk. A mi véleményünket kortársainkról a XXI. század kézikönyvének írója nem fogja lenézni. De ne ironizáljunk, Pintérrel szemben éppen ne, akkor se, ha igazságtalan, mert ő igazában érzi magát. De mondjuk meg egyenesen, hogy *a rendszeres irodalomtörténeti iskolázottság még nem biztosít kritikai egyoldalúság ellen*. Kölcsy sem szabad egyoldalúan megítélni. Első három műve egy kezdő ember műve, a magyar kritikának is úttörése. Azokban sem annyira a jellemzés hibás, ez a legelsőbbrendű kritikai feladat, — hanem az arány sincs megtartva. Csokonaiiban is, Berzsenyiben is a *faculté maitresse*-t úgy eltalálja, előzők nélkül, hogy némely író jellemét mi sem mindig találjuk el jobban, annyi előzmény után. S kár úgy itélni, hogy a magyar műbírálat Kölcsy kísérleteivel nem indult szerencsésen. Voltak ugyan igen sajnós következményei; de azért szerencsétlenül sem indult. A Körner *Zrinyijéről* írt bírálat pedig máig is egyik gyöngye kritikai irodalmunknak.

Alapos megjegyzések vegyülnek némely hibákkal Erdélyi János jellemzésében. — Henszlmann kritikai jelentősége több, mint az, hogy „értékes könyvbírálatok fűződek nevéhez”. — Erős kifejezés: „Az ügyeskedésben Szigligeti Ede járt elül” (II., 152. l.) — Az *Ember tragédiája* ismertetésében nagyon okos észrevételek közt sok a szubjektív elgondolás. A szerző sokszor kilép a kézikönyvekben megszokott tartózkodásból és vita alatt álló kérdésekben külön álláspontot foglal el. Az *Ember Tragédiájáról* azt írja: „A költő vallásos érzése itt-ott ingatag”. Overmans jezsuita atyának efféle megállapítását megcáfolta Voinovich. Az előzményekből más tanulság folyik — úgy mond — mint amivel befejeződik a mű. Az a kérdés: az egészről mi folyik. Az előzményekben pedig mindig hangsúlyoz a költő egy tényezőt, ami Lucifert zavarba hozza s amit az emberi értelem nem tud megfogni, de azért mégis van és hat. A befejezésben aztán ez a tényező kissé szélesebb méltatást nyer. A költő azt látszik mondani, hogy értelmünk elégtelen egész sorsunk és jövőnk titkának megfejtésére; amit értelmünk a történelemből és a jövőre nézve konstruált képzeleteiből kiolvas, az lehet vigasztalan, de értelmünk véges; érzésünk más lehetőségeket sejtet velünk és szívünk hitében, a hit kinyilatkoztatásában meg kell nyugodnunk. Hogy ezt a véleményt Pintér elfogadja, nem kívánhatom, csak azért hozom fel, hogy íme más vélemény is lehetséges, s van szempont, amelyből az ellenmondás megoldhatónak látszik.

Eredetisége némelykor abban áll, hogy más műveltségi körből érkezvén az irodalomtörténetírás mezejére, az itteni elgondolások előzményeiben nem élt benne. Számos kérdésre nézve azért van más véleménye, mert nem mélyedt bele annyira, mint mások. Bizonyos kiforrott véleményekkel szemben szereti az „akadémikus” jelleget hánytorgatni. Akadémikus költőnek jellemzi pl. Lévyt is (II., 351. l.). Effélékben minden eredeti törekvése ellenére könnyen aláveti magát sablon-ítéletek, népszerű, újságírói felfogások hatásának. Bajza nála is agyon van stigmatizálva, mint mesterkelt poéta... „S bizonyára ma is élveznök

verseit, ha nem csiszolta volna ki oly aggodalmas pontossággal. Talán ez az egyetlen eset irodalmunkban, mikor a túlságos műgond nem szolgált előnyére egy költő alkotásának." Dehogy egyetlen! Kazinczy, Szemere Pál még inkább csiszoltak. „A nyelv erőtlensége, a hang édeskessége..." szabad-e Bajzáról ezeket általánosságban kimondani? A *Sóhajtság*, *Apotheosis*, *Ébresztő* nem édeskés, nem éppen erőtlen nyelvű költemények (az utóbbi kettő rhetorikus). Az „almanach-költészet" címén is túlságosan egy sablon alá fog sok mindent. Pedig az *Athenacum* korának költészetében is érezhető bizonyos forrongás, vajúdás, új utak keresése. Vachott Sándorban is vannak értékek. Szemere Miklós nincs eredetiség híján. Sárosit bizonyára nem lehet túlfinomossággal vádolni. — A régibb irodalomra nézve is vannak dogmatikus előítéletei, így pl. a históriás énekekkel szemben (122. l.). Ha históriás ének, az mind „százaz" és leleménytelen. Ebbe a közös verembe takarítja be a Tardi Györgyvét is, pedig abban vannak érdekes mozzanatok, ilyen pl. az epikus machina, mikor Rákóczi Zsigmondnak álmában Isten angyla jelenti meg a győzelemre való kedvező alkalmat, ilyen aztán számos, a Tinódi modorától elütő s a „kuruc balladák"-éhoz közeledő fordulat és kifejezés.

Nem tehetek róla, Pintért még most elfogulatlannak sem találom mindenütt. Például Gyulaira mintha pikje volna. (Bocsánat ez idegen szóért, éppen Gyulaitól hallottam egyszer, s éppen nekem mondta, 1890 körül: Önnek talán pikje van Aranyra?) Gyulait mint valami praeteritumot emlegeti s a maga eredetiségének érzetében felülről néz le azokra, akik az irodalomtörténetben Gyulai értékeléseihez ragaszkodnak. Igen jól tudjuk, hogy az analízis Gyulai óta sok pontban nagyot haladt. De ne felejtsük el, hogy Gyulai értékelései a lényegre nézve az esetek többségében alapvetők. Ez alapokat nem ki kell mindenáron a lábunk alól rugnunk, hanem akárhányszor megtartanunk, esetleg erősíteniünk; ami e megállapításokban intuício volt, lehetőleg fogalmilag is tisztázunk; mindenesetre Gyulai ítéleteit komoly figyelemben kell részesíteniünk, és kétszer is meggondolnunk, hogy elvethetjük-e ezt vagy azt közülök. Ne felejtsük el, hogy Gyulainak rendkívül éles szeme, erős ítélete, biztos ízlése, mély intuícioja volt. Megállapításai, ha még oly rövidék is, sohasem paradoxonok, és nem egyoldalúak, hanem synthetikusabbak, összefoglalóbbak, találóbbak, hívebbek és igazabbak, mint többnyire a mieink. Ami tanítványait illeti is, nem látom, hogy például Angyal Dávidnak, Császárnak, Voinovichnak, Papp Ferencnek értékeléseinél mivel modernebbek például magának a t. szerzőnek értékelései, azok az értékelések, melyeknek szempontjait ő maga sem fejté ki. Főnt is láthattuk, hogy például Balassi történeti jelentőségének megállapításában Pintérnél is az a legjobb, ami Gyulaival egyezik.

Gyulait mint irodalomtörténetíróát egészen fölöslegesen összemérei Toldyval s az eredmény ez: „Művészi tekintetben Gyulai Pál munkássága nagyobb jelentőségű, de történeti szempontból Toldy Ferencé az elsőség." Sohasem tagadta senki, maga Gyulai hangoztatta, hogy T. F.-nek a magyar irodalomtörténetírás terén nagyobb érdemei vannak, mint bárki másnak eddigelé; Gyulai maga is ápolta a Toldy-kultuszt. De Gyulai továbbfejlesztő érdemét az irodalomtörténetírásnak csak a művészi oldalára korlátozni: ellenmondásban van a tényekkel. Gyulai tudományos szempontból is fejlesztette, jelesen elmélyí-

tette az irodalomtörténetírást. Mélyebben hatolt be az írók lelki-ségébe, jobban fölismerte a korok mozgó eszméit, szorosabb egységben látta az írók korával és irodalomtörténeti előzményeivel, sokkal alaposabb kritikai elemzéssel alkotta meg jellemzésüket és értékelte őket. Életrajzaiban egy-egy műfaj története sokkal világosabban és eszmekeltőbben van megírva, mint Toldynak irodalomtörténetében. Vörösmarty-kiadása bizonynyal kiállja a versenyt Toldy legjobb kiadásával. — Jónak látja Pintér kiemelni, hogy Gyulai nagy kötetek írásától idegenkedett, összefoglaló magyar irodalomtörténet megírására kísérletet sem tett. (II. 47. l.) Mintha ezt várták volna tőle, vagy mintha Gyulai Pál monografiái és tanulmányai az összefoglaló irodalomtörténetírás mellett kevésbé fontos apróságok volnának. „Sőt igazában nem is foglalkozott mással, mint a XIX. század íróival.“ Mintha azt mondaná: Gyulai csak kritikus, nem irodalomtörténetíró. Másutt is említi, Toldyval kapcsolatban (II., 39. l.), hogy Gyulai csak az újabban föllépő írókról adott eredeti értékeléseket. Eppen nem. Zrínyiről is mondott ő jó dolgokat, Mikesről is, és amint fentebb láttuk, Balassiról is.

Elismeri, hogy Gyulai eddigelé legnagyobb kritikusunk! Megokolása: erős jellem, feltétlenül őszinte kritikus volt. Ez is egy esete az átgondolás hiányának. Hát erős jellem és feltétlen őszinteség tesz valakit nagy kritikussá? Akkor mivel nagyobb kritikus Gyulai Bajzánál, aki éppoly erős jellem volt és éppoly őszinte? Hajlandó magáévá tenni szerzőnk azt a nem egészen igaz vádat, hogy Gyulai „jobban szerette a megszokott költői stílusban írogató józan közepszerűséget, mint az új utakat kereső tehetségek némely genialis megnyilatkozását“. Jó volt a „némely“-t odatennie. Megesett, hogy Gyulai Jókait erősen bírálta, s ugyanakkor Pálffyval íratott a Szemlébe regényeket. De Pálffyt nem tartotta kiválóbb írónak Jókainál. A támadókkal szemben azzal védekezett: a Garam sem a Duna, de azért kellemes lehet a partján sétálni. Igaz, hogy Jókainak többször foglalkozik gyenge oldalaival, de ennek látta szükségét a föltétlen magasztalások áradatával szemben. S nem volt-e igaz, ha erősebb kompozíciót és valószínűbb lélekrajzot sürgetett? Aztán volt Gyulainak Jókairól igen-igen elismerő nyilatkozata is, tetszett neki Jókaiiban, ami igazán értékes. Egyébként is műveit mutatják, hogy mely közepszerűségek tetszettek neki: Petőfi, Arany, Vörösmarty, Kemény, Katona. A kézikönyvbe nem fél-igazságok továbbadása, hanem inkább az való, hogy Gyulai oldotta meg nálunk a legnagyobb és legméltóbb kritikai feladatokat: ő adta a legnagyobb magyar költők jellemzését, a fentiek kivül emlékbeszédeiben még számosakét, előadásai-ban még többekét. És mit keres tudományos könyvben hosszú idézet (II. 50. l.) olyan beszédből, melyet mindjárt elmondásokor szinte mindenki igen szubjektívnek talált? Minek ismételni azt az állítást, hogy Gyulai a maga rokon- és ellenszenvét átvitte az emberekről műveikre is? Igen, ő erős rokon- és ellenszenvvel dolgozott, ezt maga sem tagadta. De a tétel megfordítva igazabb: ő általában munkáikért szerette vagy nem szerette az írókat. Ha Gyulai tanultságának korlátait emlegetjük, akkor is vigyázzunk a fogalmazásra („mindössze néhány német és francia könyvet lapozott át s a többi pótolta a maga nagyszerű talentumából.“) „Természetes őstehetség“ volt csakugyan, de nem maradt csupán az. Ellenkezőleg, már a 40-es években alapos elméleti tanulmányokat végzett. Nem maradt meg könyvtudósnak, hanem meg-

tanulta a legfőbbet, hogy maga tudjon olvasni az emberi alkotásokban, és maga meglássa a geniek műveiben a törvényszerűségeket. De a mire szüksége volt, figyelemmel kísérte. Nemcsak Planche Gusztávot, Schmidt Juliánt, Macaulayt ismerte, hanem Sainte-Beuve-öt és sok más kritikai író-t. Jól emlékszem erre a nyilatkozatára: „Taine, kérem, az nagy író!”

Gyulai „lírája voltaképen Kölcey F., Bajza J., Petőfi S. és Arany J. költészetének kereszteződése“ (346. l.). Minden író egy-egy energetikai csomópont, sokféle szál fut benne össze és sokféle szál indul ki tőle. Minél nagyobb író, annál több szál, főleg kifelé, de részben hozzá is. De észre kell venni, hogy Gyulainak saját hangja van. Gyöngéd ellágyulásának és cholerikus erélyének hullámlása egészen az övé. „Merengő poézis ez, érzelmes és gúnyos hangulatok szövődménye“ — mondja előbb könyvünk is; jó — de nem mások hangulataié, s más is vegyül hozzájuk, pl. lelkesedés. „Nem tud magával ragadni és hevületbe ejteni, de keresetlenül, kedvesen, összhangosan önti rímekbe vallomásait.“ Vannak Gyulainak erősebb hatású költeményei; keresetlensége pedig nem pusztá negatív erény, hanem tudatos művészet. — Gyulainak mint elbeszélőnek méltatása (II. 380. l.) jó, bár Gyulainak a magyar realizmus történetében való szerepét nem tünteti fel. „Mondatai csodálatosan ritmikusok“ — írja elbeszélő prózájáról. Ez viszont sok. A „csodálatos“ jelző kevéssé talál olyan jelenségre, ahol minden világos, takaros, tiszta, összhangos. Hanem a magyar próza ritmusát meg kellene említeni olyan íróknál, mint Jókai, Gyulai, Mikszáth, Eötvös K., Gárdonyi, vagy a régiek közt Mikes és Faludi, szóval mindazok, akiknek a magyar nyelv muzsikája a fülükben és az ujjukban volt. A magyar próza muzsikájának kifejlődése hozzátartozik az igazi systematikus irodalomtörténeti anyaghoz. A *Romhányiban* a lélekrajz összetettsége is méltatni való. A *Szilágyi és Hajmási* versalakját nem szabad agyonütni azzal, hogy „a versszámba is alig menő rimtelen tizenkettősök...“ stb. Észre kell venni a *látszatos pongyolaságban* a *stílszerűséget* is, a székely ballada naiv formájának művészi értékesítését, a chorianbízálással az alexandrin zeneiségének fokozását is. „Ma már világos“ — írja egy helyen (II. 142. l.) Gyulai hozzászólásának előrebocsátása után az újabb Jósika-monografiák eredményeképp, s kíváncsiak vagyunk, mi az az újabban kivilágosodott igazság? —: „hogy a magyar regényirodalom atyjának munkái nem abszolút értékek, hanem csak láncszemei az irodalomtörténeti fejlődésnek.“ Ennyit azelőtt is tudtunk, Gyulai sem volt oly rövidlátó, hogy ezt ne tudta volna. — Egyik mondata, nem rosszakaratból, csak a toll merevsége miatt, Gyulai jellemére hátrányosan, félreérthető. Arról beszél, hogy Toldy a maga idejében úgyszólván minden irodalomtörténeti feladatot magának foglalt le, s ezzel folytatja: „Általános meglepetést keltett az az irodalmi esemény, mikor Gy. P. 1863-ban előkelő pártfogói segítségével meg tudta szerezni azt a megbízást, hogy saját alá rendezze Vörösmarty M. munkáinak új kiadását.“ (II. 41. l.) Az érdekes tény főlemlítése helyén van: csak a fogalmazás lehetne szerencsésebb, hogy a dolog ne tűnne fel koncon való marakodásnak. Gy. pedig protektorok segítségével törtető eselszövének. Általán az egyes vonások elrajzolásában sokszor csak a fogalmazás hibás. És megint kiemelem: Gyulairól is mond a szerző sok helyes, nyomós, érdekes dolgot, helyenként szinte túláradó melegséggel méltatja, de a

színek keverése sokszor nem sikerül s a képben sok a zavaró vonás.

Kedvező elfogultságra is van példa. Gárdonyiról nem kevesebbet mond, mint hogy a tiszta magyar beszédnek páratlan művésze. Páratlan azt jelenti, hogy hozzáfogható nincs, pedig a tiszta magyar beszédnek művésze volt Vörösmarty, Arany, és Gárdonyihoz közel pl. Mikszáth is. Hasonló superlatívusok: „Hangja utánozhatatlan kedvességű.” „Az emberi lelket legmélyéig ismeri.” Való, hogy Gárdonyi egyszerű lelkekben is nagy mélységeket lát, de bonyolult lelkeket nem igen ábrázolt.

*

Természetes, hogy az elfogultság esélye legjobban kerülgeti a történetírókat a *jelenkor* tényeivel és személyeivel szemben. Nagy érdeme Pintérnek, hogy az újabb 40 év irodalomtörténetének rendszerezését is megkísérelte, bár vázlatosan is. Talán 1900 tájáig kidolgozhatta volna az előző korok arányaiban s az 1900 utáni irodalomnak adhatta volna a vázát. Címe a nyolcadik korszaknak: *A realizmus és naturalizmus kora*. Az utolsó hatodfél lap (II. 407—412.) *A szépirodalom elhajlása a nemzeti iránytól* főcím alatt *A Hét és a Nyugat írói, Ady Endre, A divatos pesti írók, A nemzeti visszahatás* című rövid fejezetekben vázolja az utolsó 2—3 évtized irodalmi életét. Sok markáns vonást kapunk a történeti rajzban, csoportosításai, megjegyzései általában érdekesek, ha nem mindenütt értünk is velők egyet. Az új kiadásban mindenesetre el fogja a szerző e részt mélyíteni, a szisztematikus elemet alaposabban és szakszerűbben kidolgozni, a megítélésben a politikai szempontokat csak esztetikai hangnembe átírva érvényesíteni. Azokról az írókról, akik tudva politikai tendenciát szolgáltak, nem lehet a politikai szempont mellőzésével beszélni, de arra vigyázni kell, ha mégannyira erőt vesz is rajtunk a hazafi fájdalom és felháborodás, hogy frazeológiánk ne a napisajtóéval, hanem a tudományos kritikaéval mutasson rokonságot. Pintér történetírói időformákban beszél, de nem szubjektivitás nélkül. Haragja és keserűsége nem frázis-hazafiság ugyan, hanem mélyről fakadó, tiszteletreméltó érzés; de formái, kivált esztetikai analízis híján, itt-ott kissé nyersen hatnak. Adyról lehiggadtan, mintegy kibékülten ír, nagy elismeréssel, de az esztetikai formulázások itt is nagyobb szabotosságot, a vonások művészből egyeztetést kívánnak. Egy kikezdés címe: *Budapest szomorú szerepe*. Ebben van igazság, de az egyoldalúságban nincs. A mű nem szóltott Budapestnek, mint szellemi tűzhelynek jótékony szerepéről. Nem beszélt el, hogy Budapest részben törzspolgársága érdeméből is hogyan magyarosodott meg és hogy mennyit áldozott is a magyar kultúrára. 1920-ban és 1921-ben halottak népgyűléseken és olvastuk újságokban a vidék népéhez intézve „a bűnös Budapest” öblös jelszavát. Bűnös, aki bűnös, de az egész nem az; van itt jó magyar lelkű közönség is. A baj nem annyira Budapestben van, mint egész közszellemünkben, mely újabb (de nem egészen új) időben mindinkább elvesztette egységét, s a nyelvileg megnagyarosodott népelemeket, a népből értelmiségi, kereskedelmi és ipari kultúra által felhozott tömegeket nem tudta egységes nemzeti eszmények tiszteletébe és szeretetébe szoktatni, illetőleg ott megtartani. Szerzőnk a lengyel zsidóságot vádolja. A baj régiebb kezdetű. Politikai éle-

tünk elfajulása már az 1890-es években végzetes arányt öltött. Idegen eszmények kizárólagos kultusza, minden hazainak esékélylése régen és más körökben is megvolt. Mennyivel találóbb ez a diagnózis, melyet még 1907-ben a Bp. Szemlében adott valaki (132:154): „Magyarország társadalma kétségtelenül beteg. Beteg a mágnásság gögjétől, a soidisant gentry gazdasági léhaságától, minden felekezeti papságának fogyatékos-ságától, önálló tudós írói, tanítói karnak hiányától, a keresztény polgárság önértzet-hiányától, a zsidó polgárság mohó törtetésétől, parasztságának politikai viszketegétől, legszörűsebb néprétegeinek nyomora, tudatlanságától és mind e rendek, rangok, osztályok nagyzó, szédelgő szellemétől.“ Önbizalom hiánya, kishitűség, társadalmi léhaság aláásta irodalmunk eredetiségét is. Nem volt elég eredeti alkotó lendület. Adyék is Párizsból hozták az új formákat. A lengyel zsidóság azért járulhatott hozzá a szellemi egyensúly fölbillenéséhez, mert nem volt egységes erős magyar közműveltség és ízlés. Nagy nemzetközi eszme-áramlatok is ostromoltak bennünket, melyeket nem dolgoztunk föl kellőleg. Mindamellet a világháborúban olyan csodálatos erkölcsi erőt tanusított a nemzet, aminőt azelőtt nem mertünk volna remélni, míg végre kimerültünk és apathiába estünk. Egyszerűen az okok feltárása és az újabb fejlődési folyamat leírása többoldalú figyelmet kíván.

*

Erősen kifogásolom a szerző *verstani felfogását*. A versforma történeti jelentőségét nem igen látszik értékelni. A középkori verselésnek külön fejezet jut ugyan (86. l.), de az nem szakszerű. Nem az ott szereplő szempontok a fontosak. E verselő kísérletek formájuknál fogva beletartoznak valami folyamatba: történeti és irodalomközi viszonylataik vannak. És nem szabad valamennyit egy recept szerint jellemezni, hogy „nehézkesekek“ és „döcögnek“. Például a *Peer-* és a *Winkler-kódex*beli darabok verselése általában síma. Az eredeti darabok verselése általában jobb, mint a fordításoké. A *jó és rossz szerzetesről* szóló vers tévesen abba a kategóriába van sorozva, amelyben „ritmus és rímelés nagyon gyenge“. (77. l.) A *Szent László-éneknél* rá kell mutatni ritmikai sajátosságaira és egyes kifejezéseire, adalékképp ahhoz: hogyan készült a magyar költői nyelv. *Pomnóczki nótája* is észrevételt kívánna. A középkori verstörődékek „csak a nyelvtudó és a versfejlődés kutatóját érdeklik“. (85. l.) De a *versfejlődés* egyik sarkalatos irodalomtörténeti kérdés. *Vásárhelyi András énekénél* nem a sorszám a fontos („168 sorból álló“), mert strófákban van írva, és fontos a sorok neve. Verseghy „a mértéket és rímet úgy kapcsolja össze“... ha annak a kornak a verstani ideológiáját akarjuk éreztetni, akkor jó, de a magunk megállapításaként ne beszéljünk így. Verseghy „úgy vélekedett, hogy a mértékre nem szedett hagyományos magyar verselés nem sokat ér.“ A kifejezés nagyon köznyelvi. A szerző a maga nevében is rímes-időmértékes versformákról beszél, mikor nem történeti szelvényben akar is nyilatkozni. „A magyar nemzeti *versidom* főleg abban különbözik az óklasszikai verseléstől, hogy az előbbi rímes, az utóbbi rímtelen; továbbá, hogy az óklasszikus versformáknak szoros mértékük van, míg a magyar versformák jóval szabadabbak.“ (352. l.) Akkor a német, francia, olasz versformák összeesnek a magyarral. Ez a felfogás nagyon kevésbé modernebb a Ver-

seghy korabeli átlagfelfogásnál, csak azzal, hogy a magyartól nem egészen tagad meg minden szabályosságot. Arany vers-tani főértekezésének tartalmi ismertetése ebben merül ki: „Bő-ven szól a magyar ritmusról. Megmutatja, hogy milyen a magyar hangsúlyos verselés.” Ezzel semmi érdemleges dolgot nem mondtunk a tanulmányról, s azt a semmit is a lehetőségig pongyolán fogalmaztuk. Hol marad Arany zseniális gondolata a *belső ritmusról*, illetőleg általában a ritmusról, mely „külső és belső egyszersmind”, hol marad a mértékeknek a magyar zenéből elvonása, és az, hogy a *magyar nemzeti versidom* fogalmát is, rendszerét is Arany konstruálja először, a nevét is ő adja meg?

*

A szorosan *történeti* oldalra is teszek néhány megjegyzést. A szerző egyik főerénye a legnagyobb valóságosság. De ebbe is vegyül némi szubjektívizmus, s eredetiségre törekvése miatt olykor a hyperkritika, máskor a kritikátlanság felé tapasztalunk kilengéseket.

Elveti azt (24. l.), hogy a rokonnépek költészetéből és a mi népdalainkból következtessünk a magyar ősköltészetre, még formai összevetéseket sem vesz számba. De nyomban e cikk után *A pogány magyarok vallásos énekei* címmel cikket ad, holott egyetlen idevágó egyenes adatunk sincs. A *Föltevések és találgatások* cikkben büszkén kimondja, hogy a visszakövetkeztetések kora lejárt [okkal-móddal nem]; de már a következő cikkben Krohn, Bán Aladár, Sebestyén Gy., Solymossy összehasonlító adalékaira hivatkozik, tehát visszakövetkeztetésekhez folyamodik. Föltételezi ő is, hogy a sámánok voltak a költők. Teljes anachronizmus, mikor e cikkben népies líráról és epikáról beszél. Hiszen mi is legyen akkor más, mint az „öntudatlan népiesség kora”? Már láttuk fenn, mily könnyen varr hímét a szentgallen-i kiabálásról az istenekhez, a pogány magyaroknak nem is vallásos, hanem világi énekeire. „Helytelen, úgymond, a húnok költészetét a pogány magyarok költészetével azonosítani.” (24. l.) Nem „költészet”-ek „azonosítás”-áról van szó, hanem az énekmondás szokására, nézve analogikus következtetésről. A húnok mint hasonló kultúrkörnyezetből idekerült népvándorláskori harcos, lovas nép általában, hasonló ethnikai képet mutatnak a magyarral; valószínű, hogy az énekmondás szokása hasonló életmódú népeknél olyanféle volt.

A hún-monda, honfoglalási mondák és király-mondák létezését mindenestül tagadja. Ebben túltesz Király Györgyön is. Ő még Emese álmát, és a fehér ló regéjét se veszi mondai tárgyának. A pogány magyarság mondatárgyai közt csak Attilát nevezi meg. „Lehet, hogy a mult felé lelkesedve fordult a nemzet kegyeletere s Attila hún király alakját csak olyan csodálattal vette körül, mint a magyar honfoglalás hőseiét: — de ez a föltevés nem bizonyítható be.” Hogy is volna bebizonyítható? főképp ebben az anachronisztikus formában, hogy a nemzet kegyeletere, mikor a mult felé fordult, onnan elővette Attilát és a honfoglalás hősei mellett csodálta. És azokéhoz hasonlítja Attila népszerűségét, akiről egy szóval sem mondja másutt, hogy a nép képzelete foglalkozott velük.

Egészen igazságtalan eljárás, hogy a pogány korba iktat ilyen című fejezetet: *Az állítólagos naiv eposz.* Ki állította? Arany nem, még azt sem, hogy egyáltalán volt naiv eposz, még

kevésbé azt, hogy a pogány korban volt. Annyit mond, de csak későbbi korról, hogy alakulóban volt, de a túlkorán beköszöntött józanság megakasztotta fejlődésében. Szabad-e Aranynak olyan álláspontot imputálni, amit sohasem foglalt el, s kritikai tüzoltógyakorlattal vele szemben győzelmet aratni? Pintér szerint Arany föltevése „igen érdekes, de távol áll attól, hogy irodalomtörténeti értéket lehessen neki tulajdonítani. Arany János tanulmányában a tudományos módszer teljesen háttérbe szorul a költői fantázia mellett“. Aranyt értsük meg először pontosan, azután kritizáljuk, ez is a tudományos módszerhez tartozik. És Aranynak volt érzéke a tudományos módszer iránt (lásd például *Versidom, Zrínyi és Tasso* stb.), de azonfelül ítéllete és intuíciója is volt. A „naiv eposzunk“-ban lényegileg azt bizonyította, hogy epikus dalaink voltak (ilyenek nyomaira a krónikákban rá vél ismerni), de *naiv eposzunk még nem volt*.

Visszásság az is, hogy Pintér a krónikák költészettörténeti fontosságának kérdését a pogánykor keretében vitatja meg. Ez nem ide, hanem a krónikák keletkezésének korába való. Ez is a tudományos módszer következménye. Teljesen logikátlan okoskodás (a 26. lapon) ez is: „Tudományos szempontból semmi alapunk arra, hogy a XIII—XIV. századi latin krónikák történeti elbeszéléseit úgy tüntessük föl, mintha azok a magyar nép ajkáról lejegyzett mondáknak latin kivonatai volnának. Azaz a Toldy F. és követői által mondáknak vélt latin krónikai szövegrészletekben nem lehet a pogánykori magyar lélek költői megnyilatkozását szemlélni.“ Tehát ha valami belekerült a krónikába a nép ajkairól, az már pogánykori emlék is egyszersmind? Nem inkább egykorú hiedelem? — Csodálatosképp az én szerény értekezésem is — *Buda halálának* Árpád-kori motívumairól — a pogány-kor bibliográfiájában van idézve, pedig csak az Árpád-házi királyok koráról van benne szó.

Az úgynevezett *királymondákról*, vagyis krónikáink XI. századi részének szépen elbeszélt történeteiről is azt mondja, hogy ezek mondai volta csak esztetikai érvekkel támogatható vélekedés. Bizony támogatják azt az összehasonlító folklóre adalékaival is. Hát nem igaz, hogy Szent László és a leányrabló kún viadala foglalkoztatta a hagyományt? Akkor miért festették meg falusi templomok falán is? Vagy minden elbeszélést történeti valóságnak vesz a t. szerző? Újabban kiderült, hogy a Szent Lászlóról szóló elbeszélések egy része a Szent Jakabról szóló spanyol legendákkal rokon. Eszerint mégsem mind merő história az, amit a krónikás írt. De az idegen eredetű legendák azért tapadhattak Szent László alakjához, mert róla már voltak efféle hagyományok. Ha a jótollú krónikás akarta is elbeszélését idegen kölcsönnel fölfrissíteni, azért tette éppen Szent Lászlónál, mert róla voltak legendás emlékek.

Kereken kimondja Pintér: „hogy azonban krónikáinkban nincsen magyar mondai anyag, az egyre nyilvánvalóbb“, de ezt se maga meg nem okolja, se megokolást a borgiszbán nem idéz. (28. l.) Folyton elítéli Toldyt (26. l.), hogy *hun és magyar mondákról* beszél, ezt csak sovinizmusával menti. Efféle nem is hiányzott Toldyban, de ebben az esetben éppen nem magyar nagyzás fűtötte, hiszen a német romantikusok már szinte fél-század óta beszéltek efféle mondáinkról, és krónikáinkban azok láttak először költészettörténeti forrásokat. Maga Pintér is említi őket. Minek akkor Toldyt vádolni? Miért nem helyezkedünk vele szemben történeti álláspontra? Am Pintér azt mondja (28.

1.), hogy még Hunfalvy Pál felszólalása után is „a nagyobb csoport minden szigorúbb fölülvizsgálat nélkül elfogadta Toldy F. mondaelméletét és mondakivonatait.“ A tény az, hogy ezeket senki sem tekintette mindenestől mondáknak; Gyulai Pál azért tűzette ki az egyetemen pályakérdésül a mondák tilógiai vizsgálatát, s annak a pályázatnak lett eredménye a Petz Gedeon dolgozata. Azóta a Toldy-Ferenc mondajegyzékére senki sem esküszik többé. Az volt a telfogás, hogy volt ugyan magyar hun-monda, de az nem vágott össze azzal, amit a krónika elbeszél; részben több volt, részben kevesebb, részben más, és csak egyrésze egyezett vele. Altalán az egész cikksorozatban nagyobb pontosság kívánatos. Összezavarja a nyelv és a nép származását (23. l.), vagyis azt a két kérdést, hogy nyelvünk vagy népünk-e a török eredetű; pedig ez a Budenztól eredő megkülönböztetés módszertani szempontból igen fontos. — „Germán-szláv törzsek“ nincsenek és nem voltak. (28. l.) — Se Toldy nem mondja, se a krónikák, hogy a végső csata után négyezer hun Hunország „déleleti bércei közt“ húzódott meg; illet nem szabad a szövegbe beleszólizálni. (27. l.) Nem is jó az úgynevezett mondai jellegű elbeszélések kivonatolása, a mondai vonások itt csakugyan elvesznek, s az elbeszélések így csakugyan száraz históriák.

Már a *Mondák a vegyesházbeli királyok korában* címnél elhagyja a szerzőt a kritika. (39. l.) A középkori népköltésre vonatkozó adatok nincsenek bírálva. (38. l.) Maga is föltevésekkel helyettesít tényeket: „A magyar nőta akkor sem zendülhetett föl idétlenül a szántóvető paraszt ajkán“ (74. l.), ami valószínű ugyan, de magyarázandó, azzal a ténnyel szemben, hogy a latin himnuszok verses fordítása, ahogy a *Festetics-, Döbrentei-kódex*ben ránk maradt, olykor elég esetlenül és ritmustalanul hangzott fel a karban a magyar szántóvetők fiaiból lett barátok ajkán. S ha Arany módszere nem tudományos, mikor a magyar nép meséinek kerek szerkezetéből a népek szóló régi elbeszélések szerkezetének a kerektségére következtet, annál fogva, mert a nép csak a jól szerkesztett mesét tudja meggyevezni, mivel tudományosabb, mintegy a levegőből vett megokolással írni le egy állítást? S néha könnyedebben bánik a föltevésekkel, mint a kézikönyv természete megengedné. Említhetjük azt a hozzávetését, hogy a Szendrei névtelen „forrása valószínűleg egy szerbnyelvű népballada volt“, s rámutathatunk, hogy ez nem valószínűség, csak lehetőség, még az is csak másodfokon. Hanem a Toldi-probléma nagyon egyszerű alakot nyer a szerzőnél. (138. l.) Elsorolja az oklevelek adatait Toldi Miklós-ról s maga hozzáteszi őszintén, hogy arról nincs szó az egykorú hivatalos följegyzésekben, hogy rendkívüli erejű ember lett volna. S rögtön így folytatja: „Alakja valószínűleg a következő módon jutott Ilosvai Selymes Péter verses elbeszélésébe. A tiszántúli nép sokat emlegette Toldi Miklóst, a biharmegyei nemes urat, aki híres volt erejéről s mikor Ilosvai Selymes Péter valamelyik külföldi népkönyv nyomán megírta a maga széphistóriáját, alkalmasnak találta a magyarításnak azt a módját, hogy az idegen forrásból származó kalandokat a magyar vasgyúró alakjához fűzze.“ Ez mindenestre kedélyes és kényelmes megfejtés. Volt egyfelől egy nagyerejű magyar nemes úr, akit valahogy pusztán a nagy erejéért kétszáz esztendő múlva is emlegettek a Tiszán túl, anélkül, hogy róla valami tett emléke fennmaradt volna, — és volt másfelől egy külföldi népkönyv,

amely egy erős ember összehányt kalandjait tartalmazta, aztán jött Ilosvai, aki hallotta a nagyerejű magyar úr kalandnélküli hírét, s olvasta a külföldi népkönyvben a kalandokat, azokat aztán a magyar nemes úr nyakába varrta, előre beletanulván a Dugonics mesterségébe, a magyarításba, pia fraus-szal históriás énekszerzőnek adva ki magát, hogy annál jobban elhitesse a meséjét. Tudniillik a históriás énekszerzők tudva nem szoktak valótlanságot írni. Ezt csak éppen Ilosvai tette meg, nagy ravaszul határozott évszámokhoz kötve áttelepített elbeszélését. — Az idegen népkönyv ötletét Heinrich Gusztáv vetette föl egyszer, de aztán elejtette. Nyilván eszmélt arra, hogy a népkönyv egy új x, ami nem magyaráz semmit, elő sem tudjuk adni, azt sem tudjuk: volt-e; arra is gondolhatott: valószínű-e, hogy ezek az adatok és kalandok ilyen lazán együtt legyenek egy idegen népkönyvben, s nem valószínűbb-e, hogy a laza fércelés gyűjtésből ered, az énekszerzőnek jártában-keltében többfelé hallomására esett adalékokból. Egyszóval eszmélhetett Heinrich arra, hogy Ilosvai inkább látszik jóhiszemű gyűjtőnek, összeszerkesztőnek, mint egységes forrás alakoskodó magyarítójának; mindenestre eldobta Heinrich az ötletet. És most új kiadásban kapjuk, mint minden más megfajtási kísérlethez képest egy Columbus tojását.

Az új kiadásban a kivonatok szabatosságát és hűségét is ellenőrizni kell. Egy példát idézek. „Kölcey Ferenc úgy látta, hogy az országos hírű ódaköltő temérdek rossz darabot nyomott ki jó versei közt.” (370. l.) Kölcey nem használta ezeket a nagyon fesztelen jelzőket, amelyek meg is másítják az ő nyilatkozatának értelmét. Berzsényi sem írt *temérdek* költeményt, Kölcey sem használta ezt a szót, sem a rossz szót, csak a szerző tolla fogott vastagon. Azt sem mondta Kölcey, hogy Berzsényi „szigorú önbírálat nélkül *írta* költeményeit”, nem is mondhatott ilyet általánosságban *A közelítő tél, a Fohászzkodás* stb. költőjéről; csak a kiadott gyűjtemény összeállítására, a darabok kiválogatására érti a kritika hiányát; azt hibáztatja, hogy Berzsényi fiatalkori és készületlen verseket is vett fel kötetébe, aránylag nagy számmal, és ha minden gyomot kitépett volna, akkor a bírálat csak dicséretömledézés lett volna. Azt sem egészen úgy mondja Kölcey, hogy Berzsényi „stílusa virágos, kifejezései exaltáltak, fensége dagályba téved, gondolatai ismétlődnek, érzései szűk körben mozognak, amellet gyakran üres és értelmetlen”. Kölcey az ürességet és értelmetlenséget nem a költőre érti, hanem némely kifejezéseire: „gyakran dagályos, felesleg való s értelemről üres expressziókra téved”. Értelemről üres nem annyi, mint értelmetlen és üres, hanem tartalom nélkül való. A virágos stílust, exaltált kifejezéseket pedig nem megrovásképp hozza szóba Kölcey, hanem jellemzőképp. Berzsényi „legsebesb lángjai közt is szelíd, az ő fiatal, vidám lelke a görögök felé repdes vissza, phantasiája ideális képekkel foglalatoskodik, amellet stílusa virágos, kifejezései exaltáltak”, — szóval ez a méltatás elismerő részében van, a kivonat átszatolja a hibáztató részből vett vonásokhoz (370. l.) Szó van ezekről később. a *Kölcey mint kritikus* című fejezetben is; ott a kivonat sokkal jobb. Arany János nem éppen azt mondja a *Pannoniai énekről*, *A magyar nemzeti versidomról* c. értekezésében, amit szerzőnk mondat vele Szilády után, „hogy az ének mind tartalmában, mind alakjában népköltési maradvány”. Arany a verszetnek csak egyes soraiban látja a régi szöveg maradványait, melye-

ket „a tudákos szerző, mikor az éneket újra dolgozta, vagy nem akart, vagy nem bírt egészen elrontani”. Pintér könyvének méltán dícsért erénye a megbízhatóság; csak serkentsük, hogy legyen még megtámadhatatlanabb.

Pintér sokat ad az aránynak. „Minden íróról csak annyit, amennyit viszonylag megérdemel” — mondja kissé iskolai ízű fogalmazással. Meg is tartja az arányt nagy gondnal, de egy pár aránytalanságra figyelmeztethetem. Pázmány *Kalaúzá*nak csak $\frac{3}{4}$ lap jut, Heltai *Hálójának* majdnem ugyanannyi (a garmondból 2 sorral több). A *Murányi Vénus* külön fejezetet kap, a *Kemény János Emlékezete* nem „érdemel” többet egy gyűjtő-fejezetben 8 sornál, még a Thököli-eposz ismertetése is másfél-annyira rug. Berzsenyi esztetikai dolgozatairól $1\frac{1}{2}$ lapot ír. Az iskolai drámáknak $7\frac{1}{2}$ lapot ad, a históriás énekek jóval kisebb teret kapnak, pedig van akkora jelentőségük.

*

Apróbb stiláris észrevételeimből is legyen itt egynehány. — „Semmi sem árulja el szemléletesebben” (a tudatos aránytartást) germanizmus, az illető nem is akarja titkolni (3. l.) — „Irodalmunk ezekben a zavaros időkben (helyesen: időkhöz képest)” elég jól fejlett (95. l.). Az ellenőrző konferenciák minősítéseire emlékeztet. — Csinosabban szövegezendő: „Mint elmondtam, hogy...” (95. l.). — „Már ott tartott” (31. l.) — nem irodalmi szólás. — A *Pannóniai ének* „külsőleg két részre oszlik” — ez mást jelent, mint amit mondani akar, hogy t. i. korunkra két darabban jutott el. — „a külföldön” (10. l.), helyes magyarsággal: külföldön. — „A kath. egyház vezetői éppen úgy nem túrték a szabad kutatást, mint ahogy állást foglaltak ellene a prot. vallásfelekezetek.” A mondat megfordítandó, hiszen a protestánsok álltak a szabad kutatás elvi álláspontján. — „Az értékes drámai emléket Karádi Pál nyomatta ki.” A kinyomatáskor még nem volt emlék. — „Károli G. ódonságaiban is vonzó” (97. l.); ezt egykorú nézőpontok során említi, akkor pedig még nem volt az ódon. — A *Debreceni disputa* „általán igen jól jellemzi a kálvinista papokat.” Ezt nem köszönik meg a református lelkész urak. Könyvünk az akarja mondani, hogy ügyes torzképeket ad a darab róluk. — Balassi B. „önállósága abból is kitűnik, hogy került az ókori mythologiai vonatkozásokat” (115. l.). Ez csak akkor érthető, ha humanista forrásaira gondolunk. — *Idegen költők hatása Balassa Bálint lírájára* (115. l.). Ez olyan cím, hogy mintegy utánzónak bélyegzi. Az a kérdés: hogy áll B. B. a hazai és az egyetemes líra sodrának kereszteződésében. — „Heltai Gáspár jól tudott magyarul.” Igen, nagy fráziskínese volt; de germanizmusai is voltak. — Zrinyi nem keveri össze „a keresztény szemléletet és a klasszikus mythológiát”; ha azt tenné, az már az ő keresztény érzülete hitelének ártana. Csak Alecto szerepel nála lényegesebben, az is inkább egy név, egy pokolbeli szellem számára, a költői örökségből. A végső éj mágikus borzalmai közt van még egypár klasszikus mythologiai képzet, mintegy kisegítőül a nagyobb teljesség kedvéért. Szerepeltethetett volna a költő boszorkányokat, ördögöket is („minden tüzes ördög népet, falat ont”). — „Nem tulajdonítottak neki (a *Zrinyi*ásznak a régi) semmi jelentőséget” (200. l.) A *semmi* sok ide. Hát Listius? Wesselényi? Gyöngyösi? Zrinyi Péter és később, mások is, Ráday előtt is? Vörösmartyt, mint drámaírást megdícséri, hogy mennyire ismerte a dramaturgia szabályait. Talán

elveit? — Jókairól azt írja, hogy első felesége mellett „otthonában komor elvonultságban élt”. A mondat olyasmit éreztet, hogy Jókai komorlelkű volt. Jókai képviselő-pályáját ismeretvén, ezzel fejezi be: „míg végre 1896. végleg kibukott” (II. 295. l.). A kifejezés egy kissé kír az irodalomtörténeti hangból. — „Még stílusa is iskolát teremtett” (Gyulaié, II. 49. l.). Nem kell a *még*, mert azzal együtt úgy hat a mondat, mintha ez tulajdonképp nem lett volna rendjén, s Gyulai olyan Döbrentei, vagy Kuthy-féle stilisztá lett volna, pedig Pintér nem azt akarja mondani. — „A befejezett magyar művészi remek sorát . . .” A „befejezett” annyira akar lenni, mint „perfekt”, „tökéletes”, de jelentése más, t. i. nem töredék; a „remek” mellett a másik jelentésben is pleonazmus.

Világosság és az olvasó kényelme érdekében a szerző az elnevezéseket, pl. korokét, személyekét, állandóan, egész terjedelmében ismétli: *A reformáció korának tud. irodalma*, *A ref. kor. lírája és epikája* stb.; ha a Petőfi-cikkek 48 lapján a költő neve 400-szor előkerül, mind a 400-szor kiírja: Petőfi Sándor. Pedig éppen abban a korban mintegy elvet csináltak belőle az írók (Bajza), hogy csak vezetéknév okosság aláírni. Petőfi is gyakran csak ezt írta alá. Szerzőnk elve az ellenkező. Van e folytonos ismétlésnek jó oldala, de némi pedáns mnemotechnikai mellékíze is. A korelnevezések állandó hangsúlyozása odáig terjed, hogy néha a politikai eseményeket is az irodalomtörténeti korok keretében emlegeti. „Az irodalmi megújulás és klasszicizmus kora politikai eseményekben és művelődéstörténeti mozzanatokban egyaránt gazdag” — kezdi meg a 260. l. a politikai fejlődés rajzát. Nem csoda, ha érettségi és egyetemi vizsgálatokon a jelöltek átlaga kor-vignetták szerint gondolkozik, s ha pl. Széchenyi író kortársait kérdezi az ember, előbb felkeresik emlékezetükben, hogy Széchenyi „a romantizmus és népiesség korában élt”, akkor pedig megkeresik emlékezetükben kik voltak „a romantizmus és népiesség korának” írói, s így találják meg, hogy Vörösmarty volt Széchenyinek egyik író-kortársa. Mert minden író azért születik, ír és hal, hogy az irodalomtörténeti könyvek egy kórkeretét betölteni segítsen. Nem Pintér gondolkodik így, de a kornevek ilyen hangsúlyozása, minden jelenségnek, az egész világ folyásának ezeken az ablakkereteken át való szemlélése olyanforma elképzelést alapít meg, mintha az irodalomtörténeti „korok” a maguk nevével együtt valami *a priori* keretek volnának, afféle metafizikai adottságok, amelyek nélkül gondolkozni sem lehet. Még akkor is a korban keresik az írókat, mikor a kort jóformán az író csinálta. („Ifjú! ez a kor Széchenyi kora!”) Ilyen név szerzőnknel „*A pogány ősköltészet kora*”, ami annál furesább, mert a pogány kor eseményeiről és egyéb viszonyairól még csak tudunk egyetnást, de éppen a pogány ősköltészetéről éppen semmit, mert amit mi ismerhetőnek gondolunk, azt a szerző nem fogadja el, amit pedig ő ismer, azt mi nem fogadjuk el. Ilyen hatású ez is: „*A magyar nemzet a kath. középkorban*”; protestáns középkor úgy sem volt.

A szerző világosan és magyarosan ír. Egyre azonban szeretném kérni: ne szeresse annyira az egysoros és félsoros mondatokat. Igaz, hogy a magyar mondatyszerkesztés se a nagyon megrakott egyszerű mondatokat, se a sokszorososan összetett és egymásba ékelt mondatokat nem szereti; de nem szereti, ha az egész beszéd egymásután csupa ú. n. tömondatokból áll, hanem

változtatja a rövidebb és hosszabb, illetőleg összetettebb mondatformákat. Pintér sokszor annyira viszi a rövid pontok alakítását, hogy az már nem „stilus”, hanem „manier”. Látni ezt a rövid lélekzetre szabott írásmódot a fenti, Balassiról szóló idézetben. Gyöngyösi: „A maga korában igazi nyelv művész volt. Garbadaival szórta a köznap szürke beszédétől eltérő költői kifejezéseket. Nyelvében a régiességek és az újítások gazdagon vegyülnek. Magyar költőtársaitól keveset tanult, de az ókori latin irodalom erősen hatott rá. Különösen Ovidius munkáiból kölcsönözött sokat. Alig van olyan munkája, melyben Ovidius buzgó olvasgatásának nyomai föl ne tűnnének. Annyira ismerte és szerette Ovidiust...” stb. Ne higgyük, hogy az így írt szöveg könnyebb. Ellenkezőleg, az ily staccato-mondatok értelmi összefoglalása és emlékezetben tartása nagyon nehéz, az ily mondatok széthullanak. Egyetemi hallgatóink többször panaszkodtak, hogy Pintér minden egyszerűsége és világossága mellett sem könnyű a szemcsés szövegezés miatt. Másik következmény, hogy az ily lapidárisan szerkesztett mondatok mintegy az axiómák igényével lépnek fel s mintegy egyenként követelik jelentőségük számára a figyelmet; így túlságos felelősségterhet vonnak magukra, aminek tartalmuk gyakran nem felelhet meg.

*

Fő kívánságom azonban az, hogy amennyiben a kézikönyvnl többet: irodalomtörténetet is adott a nagyérdemű szerző, ebbe vigye bele a *történeti látást*. Ez legyen a fő. Az eszthetizálást rendelje ez alá. Neki erre a történeti szemléletre és tárgyalásra tehetsége és hivatása van: nyisson teret az új kiadásban igazi ereje érvényesülésének. Ezzel a koronát teszi fel máris monumentális művére.

Addig is tisztelet és hála neki e rendkívül hasznos, nagyszabású alkotásért, minden irodalomtörténetíró részéről, hiszen mindnyájan, állandóan használni fogjuk. Mi tudhatjuk igazán: mit jelent ilyen művet létrehozni. Melyikünk tette vagy csak kísérelte meg azt, amit ez az erélyes cselekvő szellem oly rövid idő alatt ilyen sikerrel nemcsak megtervezett, hanem meg is valósított? Részleteiben könnyű nekünk bírálni, egyetlen embernek minden segítség nélkül készített nagy művében könnyű fogyatkozásokat találni, mikor e fogyatkozások jórészt az erőnek más oldalakra irányításából eredtek és hatalmas előnyök-höz szolgálnak árnyalásszerű háttérként. Pintér Jenő könyvének korszakos érdeme minden kritikán felül áll.

(Budapest.)

NÉGYESY LÁSZLÓ.

Némethy, Geyza: Supplementum Commentariorum ad Ovidii Amores, Tristia et Epistulas ex Ponto. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIV. kötet, 3. sz. Budapest, 1922, 8°, 49 l. Ára 50 K.)

Mai gazdasági viszonyaink között régibb tudományos munkák javított és bővített kiadásaira nem gondolhatunk. Tudásaink azonban tovább dolgoznak s valahogyan mégis csak meg kell találniuk a tudományos nyilvánossághoz vezető

utat újabb eredményeik számára. Némethy is, mióta az *Amorest*-t (1907.), a *Tristia*- (1913.) és az *Epistulae ex Ponto*-magyarázatot (1915.) kiadta, még jobban elmélyedt kedvelt költőjébe, alaposan felhasználta az újabb Ovidius-irodalmat (csak *Ehwald* és *Güthling* munkáira utalok), becses figyelmeztetéseket kapott sokszor igazságtalanul szigorú, de a maga Ovidiusát szintén alaposan ismerő német kritikustól, *Magnus*-tól, szóval eredményesen tovább dolgozott s munkájának érett gyümölcse ez a javított és bővített kiadásokat pótló *Supplementum*, melyben Ovidius szóbanforgó munkáinak több, mint száz helyéhez akad szerzőnknek új mondanivalója.

Némethy figyelme a legapróbb részletekig hatol. Még arra is gondol, hogy az olvasót az első kiadás egy értelemzavaro sajtóhibájára nyomatékosan figyelmeztesse (Pont. IV. 12, 48). Erdembeli megállapításai több csoportra oszthatók.

Az első csoportba azokat a helyeket sorolom, melyeknél régi, változatlan felfogását újabb érvekkel támogatja. Ilyenek pl. *Trist.* II. 521—22, *Trist.* III. 10, 23—24, *Trist.* III. 10, 31—34, *Am.* III. 1, 3, *Am.* III. 11, 33—34, *Am.* III. 3, 35—36. Különösen felhívom a figyelmet *Am.* I. 8, 58-ra, hol az előző kiadás *feres* coniecturája (*leges* helyett) az idézett Catullus 110, 4 párhuzamos hellyel szinte véglegesen igazoltnak vehető.

Némethy higgadt tárgyilagosságának megítélése szempontjából nagyon tanulságosak azok az esetek, midőn — régebbi felfogását helyesbítve — mások véleményéhez csatlakozik. Általánosságban megállapítható, hogy ahol Némethy másoktól tanul, ott neki is mindig akad valami mondanivalója: nem pusztán átveszi a magyarázatot, hanem egyúttal kiegészíti, újabb érvekkel támogatja. Például *Trist.* III. 10, 12 (Tum patet has gentes axe tremante premi) Némethy régi magyarázata szerint „*premi*, ita urgeri, ut per Danuvium glacie concretum regiones meridionales quaerere cogantur“. Ezzel szemben *Magnus* szerint *premi* = *esse*, *habitare* sub aliquare. Némethy nemcsak elfogadja kritikusanak véleményét, hanem egyúttal két kitűnő párhuzamos hely (Met. I. 45—48, *Trist.* II. 190) felhozásával szinte kétségtelen bizonyosságra emeli. Hasonló esetek *Trist.* III. 7, 13, (*fata* = *vita*), Pont. I. 5, 21, (*Lissus* helyett *Lixus*), Pont. IV. 12, 39 (*superos* = *deos coelestes*).

Nagyon érdekes egyrészt Némethy tárgyilagossága, másrészt kritikái találékonysága és önállósága szempontjából Pont. I. 9, 45—46:

Hoc est, quod *possim* Geticis tibi mittere ab oris:

Hoc solum est, istic quod liquet esse meum.

Ehwald a cod. Monac. 384 alapján *possim* helyett *possum*-ot, *liquet* helyett pedig a cod. Monac. 384 és a cod. Hamburgensis alapján *licet*-et javasol. Némethy mindkettőt elfogadja s egyúttal meum helyett a sokkal megfelelőbb *mei*-t illeszti be a szövegbe a következő értelmezéssel: haec est solū pars mei, cui licet Romae esse.

Ha már a coniecturáknál tartunk, meg kell említenem,

hogy ebben a füzetben aránylag kevés talákozunk, viszont legtöbbje állandóbb értékűnek látszik az Ovidius-kritika további fejlődésében. Ilyenek pl. Pont. III. 7, 21 (*fuīt — iūvet* helyett), Trist. V. 7, 18 (*ulli — ulla* helyett), Pont. I. 3, 54 (*portubus — solūbus* helyett), Pont. I. 6, 42 (*arcuit — arguit* helyett), Am. I. 6, 58 (*ipso — ipse* helyett). Ezekkel szemben túlságosan merésznek és palaeografiailag is nehezen igazolhatónak látszik Pont. III. 4, 107—108 kiigazítása. Ez a hely az Ovidius-kritikát majd még továbbra is foglalkoztatja. Ugyancsak nem egészen meggyőző Pont. I. 2, 101 (*sic* helyett *sua*) és Am. I. 7, 10 (*arcanas* helyett *Orcinas*) — bár mindkettő szellemes megoldásként hat.

Némethynek a verbális magyarázatban való páratlan jártassága ott nyilvánul meg legszebben, ahol német kritikussával, Magnus-szal szemben a maga régi felfogását védelmezi. Tanulmányos e tekintetben Trist. IV. 6, 19—20, ez a Magnus-tól alaposan félreértett hely, melynek kifecamított értelmét Némethy egy-két fölvilágosító megjegyzéssel véglegesen helyreállította. Ugyancsak Némethynek van kétségtelenül igaza Trist. V. 5, 15—16 és Pont. IV. 9, 71—72 értelmezésében Magnus kifogásaival szemben.

Mindent összevetve, a *Supplementum* nagy haladást jelent az Ovidius-kritika és a verbális magyarázat terén s eredményei a külföldi Ovidius-kutatókat is minden valószínűséggel még majd sokat foglalkoztatják.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Láng Nándor: Herakles és Omphale. Elefántesontrelief az Aquincumi Múzeumban. (Budapest Régiségei. Szerk. dr. Kuzsinszky Bálint, X. [1923], 3—34. old.)

Az Aquincumi Múzeumnak művészi szempontból kimagasló tárgya az a kisméretű elefántesontrelief, melyet Óbudán a Bécsi-út 100. sz. háza telkén egy dísztelen szarkofágban több más, a halott mellé helyezett tárggyal együtt találtak. Provinciális régészeti kutatás szempontjából Aquincum lakosságának műveltségi színvonalára derít fényt, mert amellet bizonyít, hogy a lakosság műveltségi igényeinek kielégítésére nagy művészi központokból importált műtárgyakat magának, de ezen felül éppen anyagának értékes volta és művészi kidolgozásának jelessége miatt az antik művészet egy igen ritka és figyelemre-méltó darabját is csodálhatjuk benne. Irodalmi hagyomány nyomán közismert, hogy az antik művészet minden korában és területén az elefántesont a nagy szobrászat, kis plasztika és a díszítő művészet alkotásainál gazdag alkalmazásra talált, de az utókorra csak szegényes töredékek jutottak. L. N. e kis relief ismertetésével az elefántesontplasztika szegényes emlékanyagát egy nagyjelentőségű darab leírásával gazdagította.

A relief tárgya a Herakles—Omphale-mondát örökíti meg. Az ábrázolás módja s szerkezeti megoldása eltér az összes eddig

ismert Herakles—Omphale ábrázolásoktól; magában áll egészen. Így teljesen megérthető, hogy L. N. nem elégedett meg az emlékművecske egyszerű leírásával, ami csak az esetben lett volna helyénvaló, ha az eborarius a nagy művészet valamely közismert Herakles—Omphaléját másolta volna gépiesen, hanem nyomon kíséri a Herakles—Omphale-monda kialakulását, hogy meghatározhassa azt az időszakot, melyben a monda elérte fejlődésének ama fokát, mely az aquineumi relief ábrázolásának megfelel. Az irodalom és művészet kölcsönös hatásainak s egymásból való táplálkozásuknak vizsgálatára nyújtja az egyetlen módot, hogy az öntudatosan kialakuló, antik szellemi élet kettős megnyilvánulását, nevezetesen a költői invenciónak és az antik művészet formakincsének egymást kölcsönösen támogató átalakulását és fokozatos fejlődését megismerhessük.

A görög művészet klasszikus kora Heraklest fáradozó, szenvedő hősnek ábrázolja. Később azonban, midőn a mondába a Heraklest klasszikus papushőssé avató elemek is bekerülnek, a művészi ábrázolásoknak is kedvelt témája lesz az érzéki élvezetektől elpuhult és Omphale szolgájává süllyedt hős megörökítése. Ez átalakulás a hellenisztikus kor irodalmában következik be, s innen veszi át a nyomdokain haladó latin irodalom. Herakles és Omphale viszonyának ilyen megörökítését megtaláljuk Terentiusnál, Propertiusnál, Ovidius Fasti-jában és IX. heroidájában, Senecánál, Statiusnál s végül utoljára Martialisnál. Plutarchos és Lukianos pedig olyan festménycsoportokról és képekről tesznek említést, melyeken a rettegett hős díszes, sáfrányszínű női ruhában érzéki szenvedélyének adja át magát, sőt gyapjúfonalat is sodor.

E helyek — a Terentiusét kivéve — a Kr. u. I. századból valók, s amellett bizonyítanak, hogy az ilyen ábrázolások virágkora is a Propertiustól Martialisig terjedő időszakba tehető. L. N. áttanulmányozta, s közli az idevonatkozó emlékanyagot. Azonban a pompeji falfestmények, plasztikus ábrázolások, kis bronzok, arretiumi vázák, vésett kövek, az utóbbiakkal rokon pázmándi terrakotta (a székesfehérvári múzeumban), valamint az érmeek a kis aquineumi relieffel ellentétes alakításban és formában tüntetik fel Heraklest és Omphalét. Elefántesontfara-gónk művészi mintaképét L. N. a görög szobrászat klasszikus korának „három alakos-reliefjei”-ben fedezte fel, melyeknek legkiválóbb és legismertebb darabja az Orpheus és Eurydikét ábrázoló relief. Az aquineumi reliefen ezzel megegyezően tölt be a művész három nyugodttartású, minimális eselekvésben egyesített alakkal egy négyzetes mezőt. Ez lehetett a művészi mintakép, míg az irodalmi befolyás későbbi, s ezt L. N. Ovidius költészetével, különösen a IX. heroidával magyarázza. Deianira levelében keserves panaszban önti ki férje hűtlenségét, aki hozzá még női ruhába öltözött, mint reliefünkön is látható, s oldalán a lydiai királynő a hős buzogányával és oroszlánbőrével ékeskedik. Reliefünk harmadik alakjában a szerző Deianirát ismeri fel, aki képzeletben szerepel férje oldalán. Ilyen képzeleti megjelenésre több példát tud felmutatni a görög művé-

szet, tehát az azonosítás szempontja ellen nem hozhatunk fel kifogást.

A relief készítésének ideje Augustus korába tehető. E kor költészete hatotta át készítőjét, s e kor újattikai iskolájának, Pasitelesnek és követőinek művészete volt az, mely eredetiség helyett a klasszikus művészet mintaképeinek utánzásába merült el, s eklektikus módon használta fel annak típusait és motívumait. Így érthető, hogy Ovidius IX. heroidája és a „három alakos-reliefek“ Augustus korában hatásban összeforrtak az aquineumi kis relief készítőjénél.

L. N. tanulmányából tárgyalásának menete és megállapításainak következetes felépítése által meggyőződhetünk arról, hogy az aquineumi relief az antik művészet emlékei között első helyet fog biztosítani magának, s megtanulhatjuk, hogyan keressük művészi emlékekben az összhangra és szépre törekvő antik szellem megnyilvánulását. Ovidius költészetének messze-kiható ereje s lenyűgöző bája hathatta át az imperium legészakibb határán, Pannonia inferior tartománynak főhelyén lakó római polgárt, hogy ezt a Rómában készült kis műremeket megszerezte s mint egy igen kedves emlékét a szarkofágba is magával vitte.

Ovidius költészete egy új illusztrációval lett gazdagabb, az újattikai szobrásziskola tevékenységét, illetve hatását pedig az eddig ismert emlékekhez méltóan sorakozó alkotással egészíthetjük ki.

(Budapest.)

NAGY LAJOS.

Pauler Ákos: Aristoteles. Budapest, 1922. Pfeifer. Kis 8-r. 153 l. (Filozófiai Könyvtár, szerk. Kornis Gyula, I. kötet).

E könyv mellett a filológus-olvasó sem haladhat el közőmbösen. A múlt század eleje német filozófusainak, egy Schleiermachernek, Trendelenburgnak tradícióira emlékeztet bennünket, akik filozófiai tudományukat tiszteletreméltó filológiai készültséggel párosították. De az ő helyzetük e tekintetben könnyebb volt: filológiai képzésük ideje a német neohumanizmus, a klasszikai tanulmányok páratlan fellendülésének korára esett s ők már a középiskola padjairól hozhatták magukkal filológiai tudásuk biztos alapjait. Annál nagyobb elismerést érdemel tehát, hogy P., noha filológiai készültségét hasonlíthatatlanul mostohább viszonyok között volt kénytelen megszerezni és kiegészíteni, mégsem elégedett meg a fordítás nyújtotta szövegismerettel, hanem mindenütt a görög eredetivel iparkodott érintkezésbe jutni. Kicsinyes dolog volna, még e helyen is, munkáját kizárólag abból a szempontból tekinteni, hogy ez neki mindenütt teljes mértékben sikerült-e: a görög szellem lehelletének közvetlen hatása az egész könyvön végig érezhető.

„E kis könyv mindenekelőtt történeti hűségre törekszik“, így jelenti be a mű célját az előszó. Mégis úgy vélem látni,

hogy a rendszerező filozófia szempontjai domináltak mindvégig a filozófia-történetiek fölött. P. saját filozófiai egyéniségéből kifolyólag a „summus philosophus“-t keresi Aristotelesben s a rendszer tökéletessége kedvéért itt-ott az interpretáció merészebb módjától sem riad vissza. Módszerét legjobban a M. Tud. Akadémiában felolvasott s az EPhK 1920. és 1921. évfolyamában megjelent értekezéséből („Aristoteles metaphysikájának módszeréről“) ítélhetjük meg; Aristoteles-könyvében inkább csak a kész eredmények foglaltatnak. P.-étől eltérő elvi felfogásomat tehát nem e helyen akarom részletesen kifejteni. Egyre-másra azonban itt is rá akarok mutatni. P. ismeri és meg is dicséri W. W. Jaeger metafizika-tanulmányát (Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles, Berlin 1912) s e munkából is bizonyára tudomást szerzett arról, amire nézve már Brandis óta egyetértének a kutatók, hogy a metafizika V. könyve eredetileg önálló, inkább gyakorlati célt szolgáló műkifejezés-lexikon volt, melyet maga Aristoteles is τὰ περὶ τοῦ ποσυχῶς vagy hasonló címen idézgetni szokott. Tehát anorganikus része a műnek. P. erre való tekintet nélkül e könyv tartalmában a metafizikai módszer „első lépését“ látja, egy „előkészítő gyűjtő eljárást, melyet *sokratikus induction*nak nevezhetünk“ (46. l.).

Hellyel-közzel valóságos neo-peripatetikus átalakításnak tűnik fel nekünk P. interpretációja. Csak néhány alapvető fogalom (substantia, alak, anyag) tárgyalására akarok itt rámutatni. P. metaph. VII. 3. alapján megállapítja, hogy „a substantia végső alanya mindannak, ami rajta előfordul“, tehát az alany kifejezést a rendes ὑποκειμενον (subjectum, substratum) értelemben használja, miként azt az idézett aristotelesi fejezet is teszi. ὑποκειμενον és ὕλη (materia) rokon fogalmak Aristotelesnél, aki a szóban forgó helyen azt bizonyítja, hogy az anyag mint a dolgok végső alanya egyfelől megfelel ugyan az οὐσία (substantia) fogalmának, mert semmi másnak nem praedicatum, másfelől azonban nem, mert hiányzik belőle az önálló létnek (χωριστόν) és a meghatározott valaminek (τὸδε τι) kritériuma. P. sajátos fordulattal ezt a végső alanyt a formával (εἶδος) azonosítja, mely „állandó tevékenység forrása“, mert „visszahat az összes reája gyakorolt hatásokra“ (50. l.). Ugyan hol mond Aristoteles ilyesmit? Nem kevésbé sajátos az anyag meghatározása is (interpunctiójában is pontosan idézve): „Minden, ami *változik* a létezőn, azt szemben a formáival, Aristoteles anyagnak (ὕλη), materia) nevezi“ (51. l.). Megvallom, tanácestalanul állok vele szemben.

Meg kell azonban állapítani, hogy Aristoteles tanításának ilyen szubjektív átfestése csak egyes fejezetekben, különösen a metafizikaiakban és fizikaiakban, mutatkozik feltűnőbben; van a könyvnek számos lapja, mely világos előadásával az aristotelesi gondolatvilágban járatlan olvasót is biztosan vezetheti célja felé. A szakember pedig mindvégig érdeklődéssel és tanulsággal fogja olvasni a munkát még ott is, ahol nem teheti magáévá megállapításait, s örömmel fogja elismerni,

hogy szegényes Aristoteles-irodalmunk jelentős alkotással bővült.

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Joel: Geschichte der antiken Philosophie. Erster Band. (Grundriss der philosophischen Wissenschaften, herausgegeben von Fritz Medicus.) Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1921. 8-r. XVI+990 l.

Minden ízében modern könyv a görög filozófia történetéről, filozófus-szerző kezéből, kit e nagyszabású mű megalkotására egyformán kijelölt szellemének hajlékonysága, ragyogó tolla s idestova már egy emberöltőre kiterjedő tudományos foglalkozása a tárggyal: olyan munka ez, amely valóban érdemes figyelmünkre. Karl Joel „Antik filozófia-történetének” csak ez az első kötete van még kezünk között, de figyelmünk már az első száz lap elolvasása után esodálattá fokozódott. A találó megfigyelések tömege szinte lenyomja az e téren eddig elhangzott legelőkelőbb vélemények súlyát. S Joelnek nem a legkisebb érdeme e vélemények, s általában a legjobb tudományos irodalom bőséges felhasználása. A hatalmas könyv terjedelme arra kényszerít, hogy az itt rendelkezésünkre álló kis téren csak a legfontosabbat mondjuk el róla. S e legfontosabbhoz kétségkívül legelsősorban tartozik annak a kiemelése, hogy a görög filozófia jelentőségét, a görög gondolat sajátos tisztaságát és emberiségét senki még oly közvetlen közel nem hozta korunk szelleméhez, mint e művével Joel.

Munkáját e részben siker koronázta, s nagy hatását ez is magyarázza. A görög világ képének nyugalmas vonásait ma a pihenni vágyó, modern szemek oly sóváran keresik fel, mint talán ezelőtt soha még. De attól tartunk, hogy e hatás titka legfőképpen mégis abban rejlik, ami a könyv tragikumának is nevezhető volna, s ami hatását a tudomány szempontjából egy időre végzetessé teheti. A szerző a maga s kora ízlése és gondolkodása szerint alakítja át a görög filozófiát az „élet”-nek, az ember s a világ egységes életössztőnének önmagáról való bölcselkedésévé, s ezzel szükségképpen csalfa perspektívába állítja be. Az ion gondolkodás archaikus körvonalai összefolynak nála a német romantika szeszélyes alakzataival. Anaximandros és Goethe testvérlelkeknek találunk egymásban. Herakleitos kezét nyújt Mayer Robertnek, a fizikusnak. Csupa olyan kapcsolatok — az egészen erőszakoltakat nem is említjük —, amelyek a dilettantizmus líderceit idézgetik a görög filozófia-történetbe. Emellett szerzőnk hatásos történelmi milieu-rajzaival könnyen abba a hitbe is ringathatja az olvasót, hogy egy par excellence történelmi művel van dolga. Pedig Joel munkájáról, sok érdeme mellett, ezt az egyet nem mondhatjuk el.

Joel filozófia-története mögött a történetfilozófus Hegel

alakját látjuk előtűnni a mult ködös homályából. A munka sorai közt Nietzsche szellemének érezzük diadalmas kibontakozását. A Joel-féle görög filozófiatörténet hőse, mint már említettük; a világmindenségben működő életerő (*Weltleben*), más szóval a Schopenhauer önmagát emésztő világ-akarata, amelynek Medusa-vonásai Nietzsche művészeze alatt lángkoszorús ifjú Dionysos-arccá alakultak át. Ennek, a történelmi kutatás határai közé be nem szorítható hősnak aktív működése úgy jelenik meg Joel művében, mint a görög életösztön tevékenysége, amelynek legtisztább és legsajátosabb történelmi megnyilatkozása éppen a filozófia. Ebben az utóbbi pontban ki ne értene egyet a szerzővel? Ami pedig azt illeti, hogy a görög életösztön a „világ-élet”-e, avagy nem, ki szállna vitába vele? Joel könyvének ἀνοστορησία-ja abból ered, hogy benne a görög filozófiatörténet passzív hőse is a Hölderlin és Nietzsche módján megérezett világ-élet. A görög filozófusok böleselkedésének tárgya Joel felfogása szerint egy lényegében modern gondolkodási forma lenne.

A görög filozófia nem más, mondja szerzőnk, mint a világ-életnek a keletkezés salakjától való megtisztítása (*Reinigung von den Schlacken des Werdens*), időbeli jelenség-voltától való megszabadítása (*Entzeitlichung des Weltlebens*), „a világ megállítása” (*Stillstellung der Welt*). S mindez az emberi szellemnek egy olyan történelmi állapotában, amely maga a mozdulatlan-ság. Joel is kénytelen elismerni ezt, mind a görög világon belül, mind rajta kívül. A keleti ember szellemi mozdulatlan-sága szerzőnk szerint hieratikus merevség, a görögé — home-rosi plasztikusság. De alapjában véve mind a kettő ugyan-annak a szellemi állapotnak az érvényesülése, hiszen az emberi lélek egységes voltát, keletre és nyugatra nézve egyaránt, szintén kiemeli Joel. Parmenidest idézhetnők ez állapot erősebb jellemzésére: a halott hideget érez és hallgatást. Bármerre nézünk a görög filozófia kezdetét megelőző századokban, nem láthatunk mást, csak álmodókat — s e szó ismét Joel szava —, akiknek lelki zsibbadtsága csupán a természet erőinek egyhangú lüktetését érzi s adja vissza. A vallástörténetben ú. n. év-istenek, a természettel haló és feltámadó istenségek kora ez. De ezt a helyzetet Joel csak félig ismeri fel. Az ő számára a perzsa Zrvan és az orphikus Χρόνος mégsem az álló örökkévalóság, a periódusok kérlelhetetlen visszatérése, ami valóban volt, hanem a láthatatlan szellemektől korbácsolt lovakkal tovaszárguló — modern Idő.

Joelnek filozófiai felfogásához képest olyan kiindulópont-ra van szüksége a görög filozófiatörténet kezdetén, amely a görög gondolkodónak lehetőséget adhatott az idővel tova-
 zúgó világ-életbe való bekapcsolódásra. Ezt a pontot szerzőnk a Krisztus-előtti VI. századnak, a görög misztika századának azzal a modernizáló beállítással teremti meg magának, amelyet híres rektori beszédéből (*Der Ursprung der Naturphilosophie aus dem Geiste der Mystik*, 1903, második kiadás 1906) eléggé ismerünk. Akkor Joel renaissance-pantheisták és német romantiku-
 |

sok misztikus spekulációiban akarta megtalálni az úgynevezett görög természetfilozófusok tételeinek a magyarázatát. A régi ion böleselkedő lelke, mint misztikusé, elmerülhetett a világ-folyam tovaúzó árában, amely előtt a természetbúvár elméje zárva kellett hogy maradjon. Ezt az érdekes kísérletét a szerző maga tudatosan egyoldalúnak minősíti. De aki a régi görög misztikának népi és testies jellegével tisztában van, az jelentőségét sem társadalmi, sem szellemi tekintetben annyira nem túlozhatja, mint Joel nagy munkájában is teszi. Erre a túlzásra, mint láttuk, szüksége van, ez adja meg neki a keresett kiindulópontot. Azonban már az idézett beszéd tartalmát is csak a filozófus szellemes játékának fogadhattuk el. Mint tudományos hipotézist eléggé megalapozottnak nem tartjuk abban a szerepében sem, amelyet Joel szándéka szerint a görög filozófia történetében játszania kell. „A misztikának el kellett jönnie, — olvassuk az erről szóló fejezet végén (*Der mystische Geist und seine Klärung zum Logos*, utolsó sorok) — éjszakának kellett lennie, hogy a szellem szeme felnyíljon és meglássa az ideák csillagait.“ Mintha az éjszaka nem lett volna ott ősidőktől fogva — bár nem a misztika „sötét éje“, hanem a kezdetleges szellemi állapot természetes homálya. Mintha Homeros plasztikus világa többet jelentett volna ebben az első fénysávnál, a gyönyörű hajnal első jelénél a ködös égen! Még mindig mily értelmetlenül állunk szemben a görög szellem erejével, amely erre az égre felhozta a ragyogó napot: az öncélú gondolatot!

Ismertetésünknek a mű általánosabb, bevezető fejezeteire kellett támaszkodnia (különösen e kettőre: *Lebensbedingungen und Grundzüge des griechischen Denkens*, *Das Erwachen der Vernunft im Zeitalter der Leidenschaft*). Ezeknek behatóbb tanulmányozása érteti meg a munkát a maga egészében. Mi még csak annyit szeretnénk hozzájuk megjegyezni, hogy a földrajzi milieu szubjektív túlbecsülése vetekszik Joelnél a misztikáéval. Amit az egyes filozófus-egyénségek megrajzolásáról mondhatnánk, szintén a bevezető részben leli magyarázatát. E filozófusképek még erősebben modernizáltak, mint azok, amelyeket a Gomperz-féle filozófia-történetből megismertünk. Az első kötet a Sokrates-előtti filozófusokat, Sokratest s az úgynevezett sokratesi iskolákat foglalja magában. A második kötet Platonnal veszi majd kezdetét. De már abból is, amit eddig olvashattunk, megállapítható, hogy a görög filozófiatörténetnek ez az előadása nem a tudományos megértéshez vezet, hanem csak a szubjektív beleélés új lehetőségeit nyújtja a modern embernek. Vajjon hozhat-e a vágató idő az emberiség szellemi életében egyáltalán annyira új mozzanatot, hogy az a görög gondolkodásban ne láthassa meg tükörképét?

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

Homerische Poetik, herausgg. v. E. Drerup. Selbstverlag des Herausgebers, Würzburg 1921; Druck- u. Versand C. J. Becker, Univ.-Druckerei in Würzburg; I. Band: *Das Homerproblem in der Gegenwart*, Prinzipien und Methoden der Homererklärung v. E. Drerup; XVI+511 l.; III. Band: *Die Rhapsodien der Odyssee* v. Fr. Stürmer; XII+632 l. (A II. kötet — az Ilias analízise Dreruptól —, a szerkesztő legújabb közlése szerint, 2—3 év múlva fog megjelenni.)

Amit mindig fokozódó tudatossággal hirdetett, Drerup most, az érés őszén, grandiózus tervezettel próbálja diadalra vinni tételét, hogy Homeros helyes megértése *nem* a racionális kriticismus, csak a költészet szent jogainak elismerése útján képzelhető.

Vezérkönyvének súlya a Græco more előre bocsátott tagadáson, az „észkritika és a kritika gyanánt fellépő önkény orgiáinak“ (Wilamowitz) visszautasításán van. Nyolc fejezetben át veszi sorra az analitikusok fő- és mindig megismétlődő hibájának variánsait. Kimutatja, hogy a vélt kulturális, kronológiai, logikai, jellem- és motiválásbeli zökkenések, a fegyverzet, lakás, kultuszhelyek, halottégetés, házasságkötés, íráshasználat és táplálkozás elintézetlen nehézségei, a hasonlatok és metaforák kérdései, nyelvi, geo- és topográfiai, mítikus és történelmi ellenmondások, minden „hiba“ egyszerűen, amire eddig csak az utánpótló (Flickpoet) vagy a kontaminátor hitványsága volt a magyarázat, elsősorban petitio principii-ből ered. Mert hallgatólag mindig úgy képzeltek a költőt, mint aki tévedhetetlen következetességgel a racionális tökély, meg az archeológia, geográfia, topográfia, mitológia, történelem, nyelvészet stb. szempontjainak akar és tud szolgálni, akin tehát ez idegen igények hiánytalanul behajthatók. A valóságos költő azonban — bár mint mindenki, természetesen szintén függ a tényektől és a hagyományoktól is, — ezeken túl, teljes szabadsággal és fantáziával, szuverén módra és elsősorban a maga költői okai szerint, válogat és formál, mindenesetre tekintet nélkül arra, aki illetéktelen mértékkel méricsél utána; ποιητής πᾶς στοχάζεται ψυχάρωγος οὐ διδασκαλίας mondja már Eratosthenes, és költő sem lehetne, ha az Anschauungsrealismus, míticismus, historizmus stb. követelményeinek kielégítésére törekednék. Akik tehát efféle címeken látták szükségesnek Homeroszt elejteni és a „Flickpoet“-hoz menekülni,¹ csak magukat buktatták meg (v. ö. kül. 171., 208. kk., 254. k., ill. 338. k. ll.).

És be kell vallanunk: a Homeros-kutatás elítélt múltját Drerup a költői idealizmus szelleméhez méltóan, mondhatni költőien tudta átfogni. Minden zugba bevilágít anélkül, hogy nagyszerű körmondatát a csábítóan kész anyag túlságos érvényreengedésével bárhol is derékba törné. Munkája e részben legalább is olyan jó kátéja a maga felfogásának, aminő egy-

¹ Föltevésüknek egyetlen „történelmi“ támasztéka, t. i. a Peisistratos-féle redakció ókori hagyománya, de a világirodalom „népeposzáinak“ analógiái is, D. szerint (8. fej.), ugyancsak petitio pr., illetve circulus vitiosus szülöttei.

kor a cáfolt iránynak Cauet „Grundfragen“-je volt. Ezzel szemben pozitív tanai — itt csak irányjelzően egy fejezetre (377—466. l.) szorítva — alig nyujtanak újat a *Das fünfte Buch der Ilias* után.¹ Újra csak a költő személyiségére, a rhapsodiák szerint való beosztásra, az istenjelenetek értékelésére, a költői ökonómiára,² motiválásra, jellemzésre stb. vonatkozó, igen érdekes és egyéni, bár erősen hipotétikus értékű³ trouvailleait vonultatja fel. Sőt — ami betetőzi csalódásukat, — a speciális analízis, legalábbis Stürmernél, szintén csak megkerüli a rája maradt és a terv szerint rá is tartozó feladatot.

E rengeteg könyv t. i. — amellyel egyébként mintha a szerkesztő sem tudná magát mindenben azonosítani (v. ö. III. k. IX. l.) — fittyet hányva minden papírhányagnak, pazar gondtalansággal analizálja végig a Drerup-féle 15 rhapsodiát (csak nevetségig érthetetlen rövidítésekkel szorítkozva — 561 oldalra), ellenben épp e részletes tárgyalás miatt is, szinte le *kell* mondania róla, hogy az Odysseia megfelelő helyeiből az egyes költői és lélektani vonásokat rendszeresen jellemezze, illetve igazolja. A várt és ígért „homeroszi poetika“ tehát — itt is elmaradt. Mert egy hosszú-kínos számtatisztika a kettős és hármas beosztás fontosságáról (amik megett különben szinte csak a természetes dualizmus, ill. a bevezetés—tárgyalás—befejezés „nagyszerű műfogása“ lappang); valamicske a költői megokolások ökonómiájáról és lélektanáról; a Drerup-féle istendramák elméletének ismételt bizonygatása; legfeljebb pár lapnyi (érdemlegessel is elegy, de mélybe nem bocsátkozó) aperçue,⁴ egy hosszú és céljában értéktelen hasonlatstatisztikával tetőzve (603—614), — mindez mint „jellemvonások“ és csak 60 oldalon, — aligha az, ami az *egy* Homeroszt páratlan költőnek igazolni hivatott.

A kurrens kommentár egyébként tipusa fajtájának.⁵ Majd fölényesen belemagyaráz a költőbe, majd clownszerűen rendezgeti utána a jól elrendezettet. Hogy csak pár lapon, a 6.

¹ L. EPhK. 1914, 720. kk. II.

² Amitől D. maga is óv (457. l.), a technikai műfogások (tektonika, geometriai stílus, chiasmus stb.) hiperkultusza nála is tagadhatatlan, Stürmer gyakorlatában pedig egyenesen végzetes. V. ö. mindenestre alant is (Peters könyvéről) 253. l.

³ A rhapsodiák felosztását illető és hasonló, nagyobb kifogásokat elhallgatva, a kisebbekből szolgáljon például a hasonlatok szerkezeti jelentőségének tétele (434. k. 443. l. és már DFB. 371. kk. II.), amit már Stürmer összegezésének eredménye (III. 608. l.) megcáfol a „ráérőbb hely“ alkalmasságának konstatálásával, mely szerint hasonlat nemcsak kezdeten vagy végül, de tetőponton, sőt — bárhol állhat (arról nem szólva, hogy sokszor csak maga csinál „ráérőbb“ helyet magának). Más példa az objektivitás kérdése lehetne (439. 446. kk. II.), amelynél D. egyszerűen elfelejti, hogy az eposznak, mint műfajnak, közismerten — szubjektíve keresett jellemvonása ez az objektivizmus, stb.

⁴ Így szeretné többek között az epikus „Kleinmalerei“ varázsszavával elhitetni, hogy a stereotyp leírás Homerosznál már mindig finoman kiszámított (596. k. l.) stb.

⁵ V. ö. EPhK. 1915, 659. l.

rhapsodia tárgyalásában. maradjunk: így nevezi ki Stürmer egy, a kyklops elől menekülő Odysseus hybrisbeeséséről szóló gondolatát a költemény tengelyének, amely állítólag a hőstől kiállandó veszélyek okozója, és így magyarázza bele az i-ba — invito Homero — az „äusserlich glückliche Rettung, innerlich Verderben“ gyönyörű (?) kontrasztját. Hasonlóképp konstatálja — másfelől — nevetségesen utólagos bölcseséggel hogy miután a hazatérésnek gyorsan kell (?) következnie és a búcsúscéna rövid szokott lenni (?), ezekkel egyedül nem lehetett egy rhapsodiát (értsd: a Dreruptól megállapított átlagos sormennyiséget) kitölteni; vagy hogy, mert a veszély maga csak rövid ideig tarthatott, a seirének, a Skylla és a Charybdis történetét is röviden kellett (?) elvégezni. De mutatóba ez is elég, hogy — a hibás racionalizmus és petitio principiik jobb példáit még az ellentáborban sem találhatnók.

Szép és jó gondolat, finom megfigyelés is persze bőven akad e könyvkolosszusban, amelyet Nachschlagebuchnak -- ha elég kritikus elme -- az óráira készülő tanár mindenestre jól felhasználhat; olvasásra azonban és így meggyőzésre teljesen alkalmatlan. Nem lesz tehát könnyű dolga Drerup II. kötetének, ha céljaiból mindazt, amit e „tékozló fiú“ elszalasztott, mégis csak meg akarná menteni.

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

Haraszi Gyula: En glanant chez La Fontaine. Paris, 1922. 8-r. 321 l.

A könyv — a hazai francia irodalomtörténetírás megteremtőjének utolsó, posthumus könyve — La Fontaine következő soraitól kapta címét: „Ce champ ne se peut tellement moissonner, Que les derniers venus n'y trouvent à glaner.“

Haraszi kalászt böngészni indul azon a mezőn, melyen a La Fontaine-irodalom már bőven aratott. Azaz új *anyagot* keres munkájában és a francia költő műveinek pontos, minuciózus olvasása közben talál is annyi, amennyit kévébbe köthet. Haraszi Gyula fejezetcímei legalább is erre vallanak.

Ezek La Fontaine „művészi elvei“-t vallják kiindulópontul, mihez természetesen kapcsolódik „művészi eljárásának“ vizsgálata. A következő két fejezetben a „gondolkodó“ és az „elégikus érzelmű költő“ rajza egészíti ki egymást. Az emberismerő „pszichológus“, a környezetét megfigyelő „leíró költő“ és „tájképfestő“ kikutatása vezetnek el Haraszi könyvének konklúziójához, mely megkísérli La Fontaine alakját az irodalmi fejlődésbe beállítani.

Haraszi művének külső tagoltságából ítélve tehát tulajdonképen összefüggő, essay-szerű tárgyalását várhatnók La Fontaine művészetének. Mégis igaza volt az agg mesternek, hogy könyvét szerényen „kalászatnak“ nevezte. Igaza volt a benne alkalmazott módszer miatt, melyről így nyilatkozik bevezetésében: „J'ai tâché de relire avec mes lecteurs les passages les plus beaux ou les plus caractéristiques de mon poëte, en les

accompagnant d'un commentaire plus ou moins personnel et peut-être propre à faire entrer davantage dans le charme et dans la facilité de La Fontaine...

Ebből már világosan fejlik Haraszti Gyula módszerének — mert ő azon irodalomtörténészeink egyike, kiknek állandóan alkalmazott módszerük volt — három fontos sajátja. Az egyik, hogy nem valami, inkább a kritikusban, mintsem az irodalmi műben rejlő, új szempontot, hanem a vizsgált íróból még eléggé ki nem hámozott új *anyagot* keres. Például nem egyszer említették már Haraszti előtt, hogy La Fontaine klasszikus művészetében sok az „irrégulier“, a romantikus elem. Ő bőven részletezi, példákkal bizonyítja ezt. Ezen fordul meg könyvének első fejezete. Az ily munkához azonban nem az arató széles mozdulata, hanem a kalászt szedegető türelmes jobbra-balra keresgélése szükséges. S ez Haraszti módszerének másik jellemző vonása. Mert ő a részletek embere, ki e könyvében is akárhányszor elpanaszolja, hogy La Fontaine megértéséhez nélkülözi ennek vagy annak a részletkérdésnek kimerítő tanulmányát. Érti pedig ezen az író könyvében ide vonatkozó adatok lehetőleg teljes összehordását. Így tesz maga is a második fejezetben, mikor — a más előtt talán jelentéktelennek látszó adatokat sem feledve el — bő példatárban leltározza La Fontaine csevegő stílusának fogásait, vagy mikor a francia költő természetérzkéről beszélve a négy évszagnak és a nap szakaszainak mind-egyikére vonatkozó idézetek sorát külön-külön összegyűjti. Ily teljes gyűjtemény nélkül Haraszti nem merné kimondani, hogy La Fontaine „causeur“, vagy hogy természetérzéke még a finomabb hangulatárnyalatok iránt is sokkal fejlettebb, mintsem ezt eddigi ismertetői és a természetérzés történeti kifejlődését vizsgáló kutatók tudták. Haraszti néhány jellemző, szimbólikus adattal soha sem elégszik meg. Vosslernek szemére veti, hogy egyik állítását nem bizonyítja, Taine filozófiai szemszögből néző, magyarázó-módja pedig az ő anyaghoz ragaszkodó, az indukciót csak lehetőleg teljes felsorolás után alkalmazó módszere előtt méltán tűnhetett föl gyanusnak. A művész minden lelki tulajdonságát a filológia, a szövegkritika mérlegén akarja megmérni. Így La Fontaine lélekrajzoló művészetét ismét csak azzal bizonyítja, hogy néhány conte-ját pontosan összeveti forrásával s megmutatja, hogyan hímezi rá La Fontaine Boccaccio vagy Brssonni szövegére a szereplők lelkét. Ezt nevezte Haraszti: „justifier par l'étude des textes“-nek.

E pontosság-szeretetével és a szöveg tekintélyéhez való aprólékos ragaszkodással függ össze az a vigyázatossága is, mellyel kérdése irodalmát minden részlet tárgyalásánál figyelemmel kíséri. Gyakran épp abból indul ki tárgyalása, hogy felsorolja a különböző véleményeket, valamelyikhez csatlakozik s azt példákkal bizonyítja, vagy igyekszik őket összeegyeztetni. Néha — mikor mindkettőre akad bizonyíték — két vélemény közt nem is tud dönteni, mert nem keresi a látszólag ellentétes vonások lelki gyökerét. Ilyenkor a „néanmoins“ és „quoique“ lesznek stílusára jellemzők.

Kétségtelen, hogy Haraszti Gyula e módszerét, melynek értékes és biztos eredményeket köszönhet, utolsó könyvében nem egyszer túlzásba vitte. Az író ismeretéhez például semmivel sem jutunk közelebb, ha nála összeállítva találjuk La Fontainenek az egyes művészetek — építészet, festészet, szobrászat — körébe vágó képeit és véleményeit. Másszor meg éppen az a rendkívüli tájékozottság vezeti túlzásba Harasztit, mellyel a francia irodalom történetében rendelkezik. Analógiák talán túlkönnyen is ötlenek eszébe és La Fontaine irodalmi elődjait talán túlmessze is keresi.

Módszerének harmadik sajátossága alkalmazásában rejlik. Haraszti Gyula ugyanis Faguet-t vallotta mesterének. Célja az író, a művészt önmagában, egyéniségében meglátni. Erre mutatnak La Fontaine könyvének fejezetcímei is. E feladat azonban pusztán a szövegkritika segítségével megoldhatatlan. Haraszti gondolkodása túlságosan ragaszkodik az anyaghoz, semhogy az egyéni gondolat kohójában újjá merné olvasztani a „szöveg” történeti és művészi értelmét, vagy mögötte La Fontaine szellemének síkjába akarna helyezkedni. Pontos részleteredményeket összefoglaló, nagy szempontok nem tartják egybe a művet, s a szerző a háború gondjai és fájdalmai közt készült könyvét nemes szerénységgel „kalászat”-nak is címezi.

Haraszti Gyula szorgalmas munkásságával elmondta a maga véleményét tudománya feladatáról és módszeréről. S utolsó műve az ő igazi végrendelete.

(Budapest.)

KASTNER JENŐ.

Friedrich Gundolf, Heinrich von Kleist. Berlin, 1922. (Georg Bondi) 8-r. 172 l.

Gundolf könyvei mindig egy-egy eseményt jelentenek a német irodalomtudomány számára. Minden egyes munkája erőteljes visszhangot kelt híveiben és ellenfeleiben egyformán s ebben a szerző kápráztatóan gazdag jellemző művészetén kívül igen nagy része van szerencsés tárgyválasztásának is. Mert Gundolfnak könyvei a német szellemtörténetnek legsúlyosabb kérdéseire igyekeznek megfelelni. Első munkája (*Caesar in der deutschen Literatur*) a tárgytörténet igénytelen mezében a „korszellemnek” az irodalmi ízlésben mutatkozó lecsapódását törekszik tisztázni; ezt a kérdést fejtegeti szélesebb és mélyebb mederben Shakespeareról szóló kitűnő könyvében is (*Shakespeare und der deutsche Geist*). Goethe-monográfiájában az élmény művészi átformálásának problémáját ragadja meg újszerűen, bár nem mindig szerencsésen; George-ban pedig egy dekadens kor prófétáját látja, aki „hellén-katholikus” élet-ideáljának művészi propagálásával hívatta van szilárd dogmákat nyújtani a sivár jelenben élő nemzedék számára. Ezekkel a tárgyakkal, vagy — a Carlyle-George-Gundolf iskola egy kedvelt kifejezését használva — ezekkel a „hősökkel” szemben Gundolf nem egyforma szerencsével alkalmazza individualisztikus

relativizmuson alapuló módszerét. Páratlan utánérző képessége magával ragadja és különösen George-könyvének olvasása közben fájdalmasan érezzük, hogy lelkesedésének fortisszimója miképen ragadja keresetten újszerű fogalomsorok és erőszakolt szuperlatívuszok útvesztőjébe.

Gundolf Kleist-könyve visszatérést, vagy — ha úgy tetszik — jó értelemben visszaesést jelent ebből az útvesztőből a valóság józanul hideg, de biztos talajára. Erről tesz tanúságot már a könyv bevezetése is, amelyben hősét beleállítja a német drámaírók sorába. Az újabb német dráma Gundolf szerint a német magányosság szülötte; a drámában a magányos költő és a külvilág között fennálló feszültség keresi az áthidalást dialektikai úton. Ez az ösztön hozta létre Gryphius, Lessing, Goethe és Schiller drámáit. A magányosságnak, pusztán befelé élésnek a német irodalomban legnagyobb alakja Kleist, ezért a dráma számára az egyedül lehetséges műforma, ezért a „legeredetibb” német drámaíró Kleist. Nem „eredeti” abban az értelemben, hogy drámáinak anyaga tisztán képzeletének szülötte, hanem eredeti annyiban, hogy a dráma egyéniségének primár, legősibb megnyilatkozási formája.

Kleist drámái vulkanikus kitörések, amelyeknek erejét fokozzák a nehezen visszafojtott és hirtelen elemi erővel kirobbanó rejtélyek, titkos szenvedélyek. A „Familie Schroffenstein”-ban a két gyűlölt ház gyermekeinek mit sem sejtő végzetes szerelme, „Robert Guiskard”-ban a hőst pusztító gyilkos kör, a „Der zerbrochene Krug”-ban a híró titkos légyottja, „Amphitryon”-ban Jupiter alakváltoztatása, a „Penthesilea”-ban a hősnő képzelt diadala szeretett ellenfele fölött, a „Käthe von Heilbronn”-ban az egyszerű fegyverkovács leányának királyi származása, a „Herrmannschlacht”-ban a hős látszólagos meghódolása a rómaiak előtt, a „Prinz Friedrich von Homburg”-ban a fejedelem kegyetlen szigora: — mindezek nem a színszerűség eszközei, hanem a költő rejtett belső gyötrelmei szólnak meg bennük. Kleist a legbensőségesebb német drámaíró; drámái ideális víziók és éppen azért nagyon távol állanak egyéniségének lényegétől azok, akik néhány évvel ezelőtt mint a naturalista dráma előharcosát ünnepelték őt. Általában csak csodálójá, tisztelője és utánzója van sok Kleistnek, tanítványa és igazi örököse egy sincs és nem is lehet, mert Kleist magányossága nem korának adottsága, hanem a költő legbensőbb lényege, sorsa és jelleme. Nem a naturalizmus előharcosa Kleist, hanem azoknak élén halad, akik magányosan, népüktől és a társadalomtól elszakadva harcoltak a polgári közepszerűség ellen. Büchner, Hebbel és Nietzsche folytatják Kleist munkáját azzal a különbséggel, hogy elkülönülésük tudatos irányzat, míg Kleist vérében hordja azt.

Gundolf ezzel az átfogó gondolattal szerencsésen ragadta meg Kleist egyéniségének lényegét. Az egyes művek vizsgálatában azt követi nyomon, hogy megtalálta-e a költő azt az anyagot, amelyből lényénél fogva szükségszerűen, vagy pedig

művészi készségével maradandót alkothatott. Ebből a szempontból Gundolf három érték-kategóriába sorozza Kleist darabjait. Kleist igazi eleme a szenvedély; ahol szenvedélyek végletes harcát jeleníti meg, ott önmagát adta. Legteljesebben a „Penthesilea“ és a „Hermannschlacht“ tárgyában találta meg a szenvedélyt; éppen ezért ezek Kleist legsajátabb alkotásai. „Penthesilea“ és a „Hermannschlacht“ tárgyában találta meg a ellentétes sarkpontja; mennél végletesebb és borzalmasabb a küzdelmük, annál teljesebben szólal meg bennük a költő, aki teljesen átadja magát alkotó-démonjának. A „Penthesilea“ nem művészi teljesítmény, hanem teremtmény a szó legeredetibb értelmében. A költő maga is érezte ezt, amidőn azt írta darabjáról: „mein innerstes Wesen liegt darin... der ganze Schmerz zugleich und Glanz meiner Seele“. Az ösztönös teremttörő azonban nem ismer korlátokat és mű-szabályokat; ezért a „Penthesilea“ nem tökéletes alkotás az esztétika szokásos normái szerint. De nem tökéletes alkotás Kleist darabjai között sem. Csak másik szenvedély-drámájában, a „Hermannschlacht“-ban tudott Kleist tisztá, befejezett műalkotást nyújtani; a gyűlölet szólal meg benne forróbban és erőteljesebben, ha nem is olyan lángolóan, mint Penthesileájában Eros. Az ellenség iránt érzett olthatatlan gyűlölet indítja a költőt a nagy szabadító tett ábrázolására. Mások politikai kiáltványban szólítják a nemzetet fegyverbe, Kleist lényének megfelelően magát a felszabadító cselekvést mutatja be drámai formában. Mindazok, akik a tárgyat Kleist előtt feldolgozták, Lohenstein, Klopstock, sőt még Hutten is, érzelmekre akartak hatni, Kleist ellenben a tettekre akaratra. A darabnak cselekménye azokból a motívumokból tevődik össze, amelyek Hermann nagy felszabadító tettet előkészítik. E motívumoknak művészi egymás mellé sorakoztatása emeli Kleist legtökéletesebb alkotásává a drámát. A „Penthesilea“ és a „Hermannschlacht“ mellett a többi darabok csupán mint a költő alkotó készségének bizonyítékai jöhetnek számba. Ilyeneknek tekinti Gundolf Kleistnek két legtisztultabb felfogású művét is, a „Prinz Friedrich von Homburg“-ot és a „Robert Guiskard“-törredékét; ezek Kleist legérettebb alkotásai, mert egyformán érvényesül bennük a költő alkotó ösztöne és alkotó készsége. Végül a drámai művek harmadik csoportjába azok a darabok tartoznak, amelyekben Kleist alkotó készsége több-kevesebb sikerrel diadalmaskodott az anyagon. Ezek Gundolf értékelési sorrendjében: Kleist első drámája „Die Familie Schroffenstein“, két vígjátéka „Amphitryon“ és „Der zerbrochene Krug“ és végül látványos lovagdrámája „Das Käthchen von Heilbronn“, amelyben ragyogó költői foszlányok félenken húzódnak meg puffogó banalitások és lármás látványosságok között. Kleist legnépszerűbb darabjának értékelésében Gundolf talán túlszigorú. A mai színházi közönség nem annyira a darab látványosságaiban gyönyörködik, mint a cselekmény bájosan naiv meseszerűségében és a tiszta nőieség megkapó rajzában, ebben gyönyörködött a darab kongeniális magyar fordítója, Reviczky Gyula is.

Külön kell végül megemlékeznünk Gundolf könyvének azon részleteiről, amelyekben Kleist nyelvművészetét méltatja. Kleist mondatszerkezeteinek végtelen skáláját, színpompás szókincsét, dialógusainak szakadozott kérdéseit és kiáltásszerű indulatteljes válaszait újra élvezzük Gundolf előadásában. Itt valóban a kifejezőerő finom művésze, Shakespeare méltó tolmácsa szólal meg a tárgyilagosság keretei között, nem előre formált fogalmak alapján, mint a George-monografiában. Általában Gundolf Kleist-könyve után meg kell értenünk híveit és az ifjú germanisták nagy táborát, akik tömegesen zarándokolnak Heidelbergbe, hogy hallgathassák előadását.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

Könyvek a bécsi játékszínről:

1. **Bahr, Hermann: Burgtheater.** 86 l. 1920. (*Theater und Kultur* hg. unter Mitwirkung v. Hugo v. Hoffmannsthal und Hermann Bahr. 1. Wien—Berlin, Wiener Literarische Anstalt.)
2. **Gugitz, Gustav: Der weiland Kasperl.** (Johann La Roche.) Ein Beitrag zur Theater- und Sittengeschichte Alt-Wiens. 8-r. 371 l. Wien—Prag—Leipzig 1920. Verl. Ed. Strecke.
3. **Payer von Thurn, Dr. Rudolf: Joseph II. als Theaterdirektor.** Ungedruckte Briefe und Aktenstücke aus den Kinderjahren des Burgtheaters. 8-r. 94 l. Wien—Leipzig 1920. Verlag Leopold Heidrich.
4. **Bettelheim-Gabillon, Helene: Im Zeichen des alten Burgtheaters.** 8-r. 246 l. Wien—Berlin, 1921. Wiener Literarische Anstalt.
5. **Wertheimer, Paul: Alt-Wiener Theater.** (Schilderungen von Zeitgenossen.) Eingeleitet und hg. v. — 8-r. 230 l. Wien, 1921. Verlag Paul Knepler.
6. **Kobald, Karl: Wiens theatralische Sendung.** (*Theater und Kultur* 7. 8-r. 75 l. Wien und Leipzig, 1922. Wiener Literarische Anstalt.
7. **Salten, Felix: Das Burgtheater.** Naturgeschichte eines alten Hauses. (*Die Wiedergabe.* Wiener Gegenwart und ihr Besitz. Eine Sammlung kleiner Bücher. Hg. von Paul Stefan. II. Reihe 1. u. 2. Bd.) 8-r. 123 l. Wien u. Leipzig, 1922. Wiener Literarische Anstalt.

Soha annyi könyvet nem írtak a bécsi színészetről, mint éppen most. Két új kiadványsorozat, a *Theater und Kultur* és a *Die Wiedergabe* a bécsi színészet multját és jelenlegi problémáit tárja fel. Mi lehet ennek az oka? Hisz Bécs mindenkor a színházak városa volt és seholsem volt talán a színház annyira fontos része az életnek, mint itt. „Die Schauspielkunst ist Mit-

telpunkt des Wiener Lebens, des Wieners Stolz und Sehnsucht und Vergnügen. Für die Schauspielkunst ist Österreich das Land der Märchen. Wäre das Theater noch nicht erfunden, die Österreicher erfänden es.“ — írja már Laube. De eddig csak élvezték a bécsiek színházait, most meg írnak róluk. Mert most kezd tudatossá válni, hogy micsoda kincs volt a bécsi színházi élet, mikor veszendőbe kezd menni. Máris elveszett a színház azok számára, akik eddig közönsége voltak, akiknek családja nemzedékeken át formálta a bécsi színészeti stílusát. Ha lesz is még Bécsnek virágzó színésze, az *más* lesz, mint az eddigi volt. Eddig a bécsi színházak — a külvárosiak éppúgy, mint az udvari színházak — az uralkodóház fényének kisugárzásai voltak s érzett rajtuk a császár szerető gondoskodása. Az a bécsi életvidámság, gondtalanság, amely ezeknek a színházaknak a virágzását előmozdította, szintén a fejedelmi gyámkodásnak egyik következménye. Forradalmárok a gyámkodásnak csak sötét oldalait szokták látni, fényét, melegét soha. Az uralkodóházzal a gondtalanság is eltűnt. Az a pár könyv, amit a dús termésből kiragadtam, mind a múltat veti össze a jelenrel és a jövőt illetőleg van közte néhány bizakodó, de több a peszsimista.

Hermann Bahr könyvét gyermekkori visszaemlékezésekkel kezdi. Apja már akkor a Burgtheaterről mesélt neki, mikor még írástudatlan gyermek volt: Anschütz Learjéről, Löwe Meran grófjáról, Fichtner zengőszavú Mercutiojáról, Wagner József lelkes Hamletjéről. Azon tanult írni, hogy napról-napra egy füzetbe másolta a Burgtheater műsorát s mikor ifjúvá serdült, apja első dolga volt Bécsbe vinni fiát, hogy lássa az udvari színház egy előadását. S ez a Burgtheater-kultusz általános volt ekkor Ausztriában. És mégis — minden nemzedék a Burgtheater hanyatlásáról beszél. A Burgtheater ellenmondásból született. Sonnenfels, ez a talajtalan racionalista tagadásul hozta létre a barokk színpadra; agyon akarta vele ütni az igazi színészt, az ösztönös Hanswurstot, ezt az ízig-vérig oszt-rák valamit. De ez nem sikerült neki. A Burgtheater akkor lesz naggyá mindig, amikor rácsafol születésére, amikor az ősi játékos ösztön arat diadalt a rhetorok művészetén. Schreyvogel teszi naggyá, aki a legbarokkabb drámaíró, Grillparzer teremti, — hisz nélküle tán sosem lett volna drámaíróvá; aztán Laube virágoztatja fel, aki egész lényében idegen ugyan a bajor játékos szellemtől, de aki az idegen éles szemével meglátja Bécs lelkét, aki a bécsi „Plausch“-ot klasszikussá szenteli s létrehozza a bécsi „társaság“-ot, mint a franciát a Hôtel de Rambouillet s a précieuse-ök szalónjai. És főképp Burekhardt emeli a legmagasabbra ezt a színházat. Benne az ősbajor játékkultusz lobban fel. Ő hozza Ibsent; ettől akkor világmegváltást vártak, valóban csak a színpad megváltója lett a rhetorika átkától. Ha Burekhardtot meg nem buktatják, Bécs 1899-ben megcsinálja, amit Reinhardt 1902-ben. A barokk színház legigazibb testtéválása Wagner Richárd, a szónak, játéknak és a zenének ez a nagy, diadalmas egyesülése, amelyet a polgári

színpad szét akar bontani és szó-színpaddá tenni. Reinhardttal a barokk színpad Berlinbe költözött. Ha a Burgtheaternek még egy igazgatója lesz, aki virágzást hoz neki, az csak onnan jöhet. „Vielleicht aber ist über uns ver ängt, unser Österreich nicht daheim, sondern in der weiten Welt draussen zu vollenden“ — ezzel a sóhajjal végződik a könyv.

Gugitz könyve érdekes adalékokat hoz a bécsi külvárosi színészet még mindig megiratlan történetéhez. A pozsonyi születésű La Roche a száműzött Hanswurst helyébe új kómiкус alakot teremt, Kasperlt, amely az előbbinek valamivel irodalmibb alakja. La Roche aztán oly kedvelté teszi ezt az alakot, hogy II. József egyik főkedvtelése magántársaságban Kasperl utánzása; arra a kérdésére, jól csinálta-e, udvaroncok tömege zúgja: „Eure Majestät sind der leibhaftige Kasperl“. — Idegenek azonban sosem tudják kellőkép méltányolni Kasperl humorát. La Roche nem is ment vendégszereplésre soha. Bécs az ő talaja. De otthon is sok az ellensége; mindazok, akik ebben a játéokban nem ismerik fel a népköltészetnek azokat a művészi elemeit, amelyekkel az irodalom megtermékenyíthető volna, hanem a felvilágosodás drámai irodalmának vérszegény termékeivel akarják helyettesíteni. Kasperl alakja körül egész polemikus irodalom keletkezik, dicsőítő, támadó és védőiratok rengetege, amelyekből ez a vaskos kötet mintaszerű filológiai kiadást nyújt, bevezetéssel, jegyzetekkel és mutatókkal bőven ellátva. A bevezető kis színdarab — „*Der Anfang muss empfehlen. Ein Vorspiel in einem Aufzuge. Verfertigt von dem aelteren Marinelli, einem deutschen Schauspieler.*“ — különösen érdekes számunkra, mert ezzel nyitotta meg Menninger társulata 1774-ben pesti előadásainak sorozatát. Menninger társulatánál volt az akkor 29 esztendőös La Roche-Kasperl is, aki így még bécsi virágkora előtt ismeretessé lett Pesten.

A forradalom megnyitotta a bécsi „Haus- Hof- und Staatsarchiv“ eddig féltő aggodalommal zárvatartott kapuit. Onnan kerültek elő a Payer von Thurn-tól közölt levelek, amelyeket II. József Khevenmüller herceghez és Rosenberg grófhöz színházi ügyekben intézett. Ezek a levelek igazolják Lessingnek II. József Khevenmüller herceghez és Rosenberg grófhöz színdarabok Hofen uns Deutschen am ersten eine Nationalbühne geben, da der König in Berlin das vaterländische Theater nur duldet und nicht in Schutz nimmt, wie Ihr Regent.“ A levelek elolvasása után nem látszik túlzottnak a cím, amely II. Józsefet színigazgatónak mondja. Sajátmaga készít utasításokat színházigazgatók számára, fogalmaz újsághirdetéseket színházi ügyekben, nem felejt el kedves színházait utazásai közben sem: Olaszországból operalibrettókat és partitúrákat küld, tagokat szerződtet s a táborozás fegyverzaja közepette is intézkedik a színészek szerződése ügyében. Legmeghatóbb és legemberibb vonása azonban ennek az uralkodónak humánus gondolkodása, amely a színészekről való gondoskodásban jut kifejezésre. Mikor Koháry színházi vállalata megbukik, maga sürgeti a csődtömeg tárgyalását, hogy a nyomorgó színészek pénzüket minél

előbb megkapják. — A kiadó bevezetést, tárgyi magyarázatokat és mutatót csatolt a levelekhez, a francianyelvűekhez német fordítást is.

Bettelheim-Gabillon cikkgyűjteménye a régi Burgtheater iránti rajongás gyümölcse. Szerzője Ludwig Gabillonnak és Zerline Würzburgnak, a régi udvari színház két tagjának leánya. A személyes élmény melege hatja át minden sorát. A romlás kezdetét ott látja, mikor a Burgtheater a Michaelerplatz meghitt kis színházából a Franzensring pazar palotájába költözött. Itt vége lett a régi intím hatásoknak, amelyekben a Burgtheater főereje volt. A jövőt még sötétebbnek festi. A könyv utolsó cikke szatirikus allegória, párbeszéd az új Burgszínház függönyének Apollója és az udvari páholyt díszítő, még kétféjű sas között. Lemondóan állapítják meg, hogy itt most már a pénz az úr s az új közönség a csempészek és láncereskedők. Mária Terézia az egész színészetet mélyen megvetette és hogy a Burgtheater bevételeit fokozza, kártyázóhelyiségeket nyitattott a földszinten, ahol a tilos hazárdjátékokat is lehetett üzni. Most talán az új Burgtheater fényes foyerjában tőzsdét lehetne nyitni láncereskedők és csempészek számára és aukciót a régi Burgtheater emlékeiből....

Wertheimer könyvének előszava kétkedve teszi fel a kérdést: vajjon nevezhető-e még Bécs a színházak városának? Úgy látszik, hogy a politikai színjáték elnyomja a művészt s a párt-harcok közepette hallgat Thália. De hogy Bécs a színházak városa volt, ezt senki sem tagadhatja. Itt a spanyol-olasz vérkeveredés színt adott és mozgalmasságot, a szláv elem még a szónak is muzsikát. Bécsben a színház fontos közügy volt, az élet maga, állandó közönséggel, amely gyengéd, családias érzéssel vette körül a színészt. Sehol úgy nem termett neki babér, sehol sem volt olyan jó társadalmi helyzete, mint itt. S az udvar maga is résztvevett ebben a színházi életben; figyelemmel kísérte a színészek magánéletét, nem fukarkodott biztatással, ha kellett, anyagi segítséggel. Ennek a letűnt kornak a szellemét próbálja visszahozni ez a régi, nehezen hozzáférhető, részben nem nagyon ismert emlékiratokból, cikkekből vett szemelvényt-sorozat. A Burgtheaterről szólók közül egyesek már túlonúl fel vannak dolgozva (Lembert: *Wie die Hoftheater wurden*; Aus dem Tagebuche F. I. H. Müllers) s amellet Lemberté még unalmas is. Ezek helyett inkább szerettünk volna többet a bécsi külvárosi színészetre vonatkozó cikkekből, annál is inkább, mert ezeknek az egészen bécsi talajból fakadt s olyan sok érdekes irodalmi hajtást hozó színházaknak a története még megirratlan. Ezekből a szemelvényekből is kitetszik, hogy nem volt ám olyan nagy és áthidalhatatlan az űr az udvari színész s a Hanswurst és utódai közt s hogy Bécsben a Hanswurst száműzetését soha senki sem vette komolyan. Az irodalomtörténet és színésztörténet aztán nagyon szigorú volt Hanswurst és társai iránt. Wertheimer bevezetése azt mutatja, hogy az inga most a másik irányba lendült nagyot s az új, hagyományokat elvető felfogás a művészek művésztévé üti Hanswurstot. A tár-

gyilagos történetíró bizonyára középütt leli majd meg az igazságot.

Kobald élénken megírt és érdekes kis műve a történeti áttekintésben nem valami pontos, de ezt a hiányát ötletekkel busásan pótolja. A bécsi színház és zene — mondja — a bécsi életöröm kivirágzása; leggyönyörűbb és legteljesebb kifejezője a bécsi léleknek Mozart, olyan, mint Shakespeare az angolok számára. A Burgtheater a legrégebb és legnemesebb hagyományok örököje. Stílusa Bécs középeurópai fekvésének művészi visszatükröződése: feleút észak (Hamburg—Weimar) és a klasszikus dél (Róma—Athén) között. Meglátszik rajta, hogy a kecses francia dráma s a Hanswurst egyaránt ajándékokat tettek bölcsőjébe. Nem lehet, mint Berlin, kísérleti helye modern irányoknak, de minden modern irány termékenyítőleg oltódik belé a régi törzsbe. Kobald is — mint Bahr — Reinhardtban látja a Burgtheater megváltóját. A bécsi opera is nagy értékek letéteményese, a Wagnert honosító Mahler óta klasszikusok temploma. És ott van egy másik nagy bécsi művészi tradíció: a balett, Taglioni és Elssler Fanny öröke: a bécsi szépség és kedv virága. Kellő vezetés mellett oda lehetne emelni, ahol a világ-hírű orosz balett van. A bécsi magánszínházak állapota kétségbejítő. Tisztán üzleti vállalkozások. A szocialista államnak át kellene vennie az uralkodóktól s a nemességtől a mecénás szerepét, addig nem tudja őket pótolni. Népszínpad kell Bécsnek, mert itt csak az új gazdagok számára van most színház s ez a fizikai és szellemi munkások szervezeteinek segítségével volna megvalósítható. Az állam vegye kezébe a művészi irányítást és legyen tekintettel a bécsi jellegre, bécsi hagyományra. Bécsnek jóformán valamennyi magánszínháza operett-színház. Az operett is a bécsi színpad terméke; csak le kellene nyesegetni vadhajításait és túltengését ellensúlyozni egy kórikus operával. Ennek Mozart városában lenne leginkább helye. A másik nagy feladat a bécsi népszínmű ápolása, hogy tanyát leljen az a műfaj, amely Raimundban és Nestroyban érte el kifejlését s most hontalan hazájában.

Salten a Comédie Française-zel állítja párhuzamba a Burgtheatert. Mindkettő egy fényűző udvar kedvtelésére született, de mégis mindkettőnek egy nép lelke adta meg jellegét. Nem konjunktúra, személy vagy futó irány kedvéért születtek, épp ezért állandóak és konzervatívok, de épp ezért dacolnak is minden forradalommal. Volt egy nap, amikor mindenki azt hitte, hogy a Burgtheater elveszett. A forradalom harmadik hónapjában a schönbrunni kastély színpadán az udvari színészek Tolsztojuak drámáját próbálták. A díszletek vérvörösek voltak s ezen a Mozart szellemét lehelő rokokó-színpadon úgy hatottak, mint egy box-match-plakát valami gobelinen. Ez az akut veszély elmúlt, de maradt egy lappangó. Bécs nem sorvadt el, mint mindenki hitte, hanem Kelet-Európa legfontosabb kereskedelmi gócpontjává lett. A monarchiának sok lakosa nem tudja azt a kultúrát nélkülözni, amit Bécs a monarchia legerősebb zugába is vetített s amely hatás elé most ország-

határok merevednek — s Bécsbe jön. A Kelet vonult be Bécs falai közé, ez a színházak közönsége s itt a kérdés: Bécs fogja-e elbécsiesíteni ezt a Keletet, vagy Kelet balkanizálja-e Bécsét? A Burgtheater stílusát az anyagi függetlenség biztosította; de most az állami színész kénytelen filmnek játszani és kabarékban keresni mellékfoglalkozást s a kabaré és mozistílus a Burgtheater végét jelenti. Ma már a Burgtheater nem tud nagy tehetségeket tartósan magához láncolni, nem tud új nemzedéket nevelni. De mégis: az ott felhalmozódott százéves kultúrának ereje van, a háznak lelke van, amely ki fogja heverni, túl fogja élni ezt a válságot. Csak észszerű vezetés kell. Csak sajnos, a Burgtheater vezetőjét nem művészi, hanem politikai szempontok szerint választják. A sokat szidott udvari gyámkodás idején legfeljebb négy-öt laikus szólhatott bele ez ügyekbe, most háromszáz. Pedig ez a színház őrzött meg a mai stílustalan életben még valami stílust és szépséget. A Burgtheaternek nem szabad a tömeghez lecsúsznia, hanem neki kell hagyományai erejével az új nemzedéket nevelnie.

(Berlin.)

KÁDÁR JOLÁN.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLVIII. KÖZGYÜLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Immár másodszor hárul reám az a kötelesség, hogy mint a választmány rangban legidősebb tagja, a közgyűlést vezessem. Tavaly ezt elnökünk váratlan rosszulléte tette szükségessé, amikor még reméltük, hogy távolléte nem lesz állandó. Reményünk teljesülni is látszott, amikor ő a múlt év május havában tartott felolvasóülésünkön újra megjelent köztünk s a régi kedvvel ült az elnöki széken. Senki sem gondolta még akkor, hogy ez alkalommal ült ezen a széken utoljára.

Megtörtént a hihetetlen: ez az előrehaladott korában is oly fiatalos erővel és életkedvvel megáldott férfiú megtört és kínos szenvedés után végleg itt hagyott bennünket. Itt hagyott ő, akihez nemcsak minket, már az öregség felé közeledő embereket fűzött a tanítványi hálának és sok évtizedes kollégialis együttműködésnek ezer szála, hanem akit még a legfiatalabb nemzedék is közvetlen mesterének tisztelt, mert hiszen ő, a lelkes tanár, csaknem élete utolsó napjáig a régi buzgósággal és elevenességgel tanított az egyetemen. Az ő elvesztése tehát egyformán sujtott bennünket, öregeket és fiatalokat, s a gyász hír hallatára mindnyájunkon olyan érzés vett erőt, mintha saját életünknek egy darabja szakadt volna el tőlünk.

De ez a mai nap már nem a gyászé, hanem az ünneplésé: mert ezt a közgyűlésünket az ő emlékének, az ő érdemei méltóságának kívánjuk szentelni. A sors ellen panaszkodni nincs jogunk: hiszen Heinrich Gusztávnak hosszú és szép élet jutott osztályrészül s megérte a legszebbet, amit tudós és tanár megérhet: azt, hogy láthatta munkásságának teljes eredményét, láthatta a jelenleg működő tudós nemzedéket, a nyelvészek és a filológusok olyan fényes gárdáját, aminővel a magyar tudomány még sohasem dicsékedhetett, azt a nemzedéket, amely

soha el nem múló halálával gondol őreá: mert valahányszor számot ad magának arról, kiknek vállain emelkedett a mai magaslatra, a magyar filológiai tudomány úttörői közt ott látja a legelső sorban Heinrich Gusztávot, mindnyájunk tanítómesterét és vezérét.

Az ő nevével ajkamon nyitom meg a Budapesti Philológiai Társaság negyvennyolcadik rendes közgyűlését.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Mikor első ízben van alkalmam e helyről társaságunk működéséről számot adni, kötelességemnek tartom köszönetet mondani azért a kitüntetésért, hogy a magyar tudományos élet számos jelesének nyomába lépve, a nagymúltú Budapesti Philológiai Társaság első titkári teendőit elláthatom.

Ezek a teendők, bár társaságunk hatóköre az utóbbi évek szomorú viszonyainak következtében erősen összezsugorodott, ma több gonddal járnak, mint valaha — mert *ilyen közelből* nem lehet gond és aggodalom nélkül nézni, hogyan foszlik szét anyagi eszközök hiányában mindaz, amit az előző és részben a mai nemzedék évtizedes, szívós munkával alkotott.

Azoknak, kik a kezdet nehézségeivel küzdő társaságnak legfontosabb életmegnyilvánulását, az Egyetemes Philológiai Közlönyt ezelőtt 47 évvel megindították avval a céllal, hogy a *magyar philológiai sivatagot* termelőterületté varázsolják, bár a semmiből voltak kénytelenek teremteni, mégis jobb volt a helyzetük, mint nekünk, a nagy hagyományok örököseinek, kikre az a földadat nehezedik, hogy mentsük, ami még menthető és a nagy pusztulás után a romokon új életet zsendítsünk. Az úttörőket melengette az integra Hungaria, mögéjük sorakozott évről-évre növekvő számban egy, a mainál anyagilag sokkal erősebb tudós-társadalom, vitte őket a föltörekvő, minden téren lázasan alkotó korszaknak ellenállhatatlan lendülete, saját erejük tudata, — mi, egy véresre körülszabdalt csonka országnak tragikus sorsú fiai évről-évre mindig mélyebbre süllyedünk és az anyagi tönk szélére jutott tudós-társadalom támogatására nem számíthatva, többé már nem önmagunktól, hanem csak kívülről, fölülről várhatjuk a segítő kezet, ami nélkül a mai idők gazdasági káoszában okvetlenül el kellene merülnünk.

A régi titkárok jelentésében a legfőbb helyet az EPhK az évi évfolyamának ismertetése foglalta le. A jól végzett munka büszke tudatával sorolják fel, mennyivel gyarapodott a közlöny ívszáma, hány nagyobb értekezés látott benne napvilágot, milyen színvonal-emelkedésről tanuskodnak ezek a múlttal szemben. A közlöny életének 7-ik évében pl. közeljár a *kétszere-séhez* annak a negyven ívnek, amire akkor a társaság magát tagjaival szemben kötelezte. Én ilyesmiről nem számolhatok be. 1918-ban a közlöny 30 ív, 1919-ben 23 ív, 1920-ban 6 ív, 1921-ben 9 ív és a múlt évben — 4 ív. Négy ív jutott tehát a Budapesti Philológiai Társaságban tömörült összes tudományszakoknak, pedig csak a budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetemen 17 tanszék képviseli e tudományokat és köztük nem egy olyan van, amely számára az EPhK az egyetlen magyar tudományos orgánus.

Minden reményünk megvan azonban arra, hogy ezzel elértük azt a legmélyebb pontot, melyen túl már nem juthatunk. Ami keveset a közlöny nyújtani tudott, azt is *elsősorban* a köz-

oktatásügyi kormány megértő támogatásának köszönhetjük. Legfőbb bizalmunk, hogy ez a támogatás hathatósabb formában már a közeljövőben újra abba a helyzetbe hozza társaságunkat, hogy sokirányú kötelességeinek a legszükségesebb kereteken belül eleget tehet. Mert nekünk kötelességeink vannak, mi hivatásunkat még nem végeztük be, — ez a mi legfőbb jogunk az élethez. Ha az EPhK kikapcsolódnék a magyar tudományos életből, akkor egész csoport szaktudomány számára megszűnnék a tudományos utánpótlás minden reménye, a külföldi hasonló tudományos törekvésekkel évtizedek munkájával kiépített bensőbb kapcsolat, a hazai philológiai termékeknek hathatós kritikai ellenőrzése, a középiskolai tanárság nagyobb fele számára a továbbképzés lehetősége.

Amennyire lehetett, fölolvadó üléseinkkel pótoltuk közlőnyünk kényszerű mulasztását. 1922 márc. 22-én Némethy Géza bemutatta Pindaros paeánjainak Hegedűs Istvántól készített fordítását, Holik Flóris felolvasta „Confraternitas plebanorum Scepusiensium és középkori latin irodalmunk” c. dolgozatát. Május 17-én Lajti István a hesperisek almáiról, Balog József pedig a philologus Dante-ről értekezett. Október 18-án Kastner Jenő az első magyar operát, Moravesik Gyula pedig a Szt. László leányáról szóló bizánci irodalmi emlékeket ismertette. November 15-én Kerényi Károly „Ascensio Aeneae” c. dolgozatát olvasta fel. Dec. 13-án Koszó János Hauptmann Gerhardt újabb drámáiról értekezett. 1923 jan. 17-én Lajti István bemutatta Rác Lajos: „Augustinus és Rousseau vallomásai” c. értekezését, Gaál László pedig elhunyt tagtársunknak, Kégl Sándornak tudományos munkásságát méltatta. Március 28-án Förster Aurél görög auktorokból magyarázott egyes helyeket, Marót Károly pedig a költészet lényegéről és látszatáról értekezett.

A választmány munkásságából ez alkalommal kiemelem, hogy elkészítette alapszabályaink módosított tervét. Ez irányú javaslatáról a közgyűlésnek ma lesz alkalma dönteni. Az új alapszabályok — a társaság életakarásának jele — gondoskodni kívánnak arról, hogy a megváltozott viszonyokhoz alapszabályszerűen igazodhassék társaságunk működése. Ugyanesak a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodást célozza a választmánynak egy másik elhatározása, hogy t. i. társaságunk tagja lett a „Tudományos Intézmények Országos Szövetségének”, mely a magyar tudományos társulatok és intézetek anyagi ügyeinek gondozására legújabbban alakult országos szervezet.

A halál a múlt évben súlyos csapásokat mért társulatunkra. A küzdők sorából kidőlt tagtársak között ott van társaságunk két díszje, oszlopa, kik a kezdet kezdetétől fogva hűségesen, nagy hatókörben szolgálták céljainkat: 1922 áprilisában elhunyt Beöthy Zsolt, novemberében elköltözött elnökünk, Heinrich Gusztáv. Nem itt van a helye annak, hogy megdicsőült nagyjaink elévülhetetlen tudományos érdemeit méltassuk: ez alkalommal csak a társaságot ért veszteség nagyságára mutatok rá. Beöthy Zsolt társaságunknak előbb választmányi tagja, majd alelnöke, később tiszteletbeli tagja volt. Heinrich Gusztáv, a közlőny modern philológiai részének első, hosszú időn át szerkesztője, egyidőben ellátta a pénztárosi tiszte is, később pedig az alelnöki, végül az elnöki székbe intézte ügyeinket. Hosszú, áldásos, mindvégig tevékeny életében látta a kezdet

nehézségeit, élvezte az előretörés lendületét, melyből a legfőbb rész őt illette, megérte az utóbbi súlyos éveket. A társaság ügyeit mindig hittel és szerető gondnal irányította. Mi, kik tudjuk és érezzük, hogy ránk a magyar tudományos életnek még szüksége van, elhunyt elnökünk minket illető *végrendeletének* tekinthetjük azt a hitvallást és programot, melyet ő utolsóelőtti elnöki beszédében, 1920-ban társaságunknak adott: „Lemondanunk nem lehet és nem szabad, ellenkezőleg: dolgoznunk kell és dolgozni fogunk... A frázis öl, de a hit fenntart és boldogít. Hinnünk kell egy jobb jövőben, melyet azonban nemcsak reménylenünk, hanem teljes erővel építenünk is kell... Minél szomorúbb a jelen és a közvetlen jövő, annál nagyobb eréllyel kell ellene fordulnunk és legdrágább kincseinkért küzdönnünk. Az élet küzdés volt és küzdés lesz ezentúl is.”

Kérem jelentésem tudomásul vételét.

III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaság választmányának 1923. évi április 11-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Császár Elemér, Császár Ernő, Förster, Pintér, Papp Ferenc, Petz Gedeon, Székely István, Huszti, Alszeghy, Heinlein, Gyomlay vál. tagok.

1. Császár Ernő bemutatja a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. 2. Huszti I. titkár jelenti, hogy a „Magyar Tudományos Intézmények Szövetsége” megalakult s abba minden tudományos társaság két tagot küldhet ki. Elnök ajánlatára a választmány az I. titkárt s a pénztárost bízta meg a társaság képviselétével. 3. A választmány megbízta Papp Ferenc v. tagot, hogy a közgyűlésen terjessze elő az alapszabálmódosításra vonatkozó javaslatokat. 4. Förster szerkesztő bemutatja a Franklin Társulat és a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata ajánlatát a közlöny nyomtatási költségeire. Előbbi papír nélkül 45000 K, emez papírral együtt 34146 K-t kér ívenként, azonkívül petitért oldalanként 600, ill. 300 K felárt. Elnök indítványára a választmány utasítja a szerkesztőket, hogy a közlöny 1923. évf. I—VI. füzetét a M. Tud. Társ. Sajtóvállalatával nyomassa ki. 5. Új tagok: Perkács Sándor tanár, Szeged, Málnai Mihály tanár, Bpest (aj. pénztáros) és Kovács Gyula tanár, Bpest (aj. II. titkár).

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaságnak 1923. évi április 11-én tartott XLVIII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Némethy Géza.

Jegyző: Huszti József.

Jelen voltak: Förster és Thienemann szerkesztők, Lajti II. titkár, Császár Ernő pénztáros, Császár Elemér, Finály G., Incze J., Kerényi K., Kerényiné, Kovács Gyula, vitésztergomy F., Heinlein I., Alszeghy B., Pintér I., Papp F., Petz G., Székely I., Gyomlay Gy., Moravcsik Gy., Kornis Gy., Tolnay V., Marót K., Szigetvári I., Kispárti J.

1. Némethy Géza elnök megnyitó beszédében kegyeletes szavakban emlékezik meg a Társaság elhunyt nagynevű elnökéről, Heinrich Gusztávról. Az ő emlékének szenteli a Társaság idei közgyűlését. Indítványára a közgyűlés fölállással fejezi ki gyászát.

2. Császár Elemér felolvassa emlékbeszédét „Heinrich Gusztáv és a magyar irodalom” címmel. (Megjelent az EPhK 1923. I—VI. füzetében.)

3. Huszti József felolvassa titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. Székely István a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését terjeszti elő. A közgyűlés tudomásul veszi a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak elismerését nyilvánítja s az 1922. évre megadja neki a fölmentést.

5. Papp Ferenc előterjeszti a választmány javaslatát az alapszabály módosítását illetőleg. Az ajánlott lényegesebb változtatások a következők: a) A Társaság pecsétjének körirata: „Budapesti Philologiai Társaság. 1874.” b) Az alapító tagok alapítványi díja legkevesebb 5000 K. c) A rendes tagok három-három évre évi tagdíj fizetésére kötelezik magukat, melyet évről-évre a közgyűlés állapít meg. d) A rendkívüli tagság egészen megszűnik. e) Közgyűlést a Társaság az év első harmadában tart. f) A tiszttikarban egy alelnök helyett kettő foglal helyet, kik az elnököt akadályoztatása esetén helyettesítik. g) Az első titkár teendője az évi jelentésen kívül a jegyzőkönyvek és fontosabb iratok megőrzése is lesz.

A közgyűlés az ajánlott módosításokat megszavazza s az évi tagdíj összegét 200 K-ban állapítja meg.

6. A választás eredménye a beadott 26 szavazat alapján a következő:

Elnök: Némethy Géza. *Alelnökök:* Bleyer Jakab és Császár Elemér. *I. Titkár:* Huszti József. *II. Titkár:* Lajti István. *Pénztáros:* Császár Ernő.

Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt, Binder Jenő, Birkás Géza, Cserép József, Eckhardt Sándor, Ferenczi Zoltán, Fest Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Gyulai Ágost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hóman Bálint, Incze József, Kerényi Károly, Kornis Gyula, Kmoskó Mihály, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Moravesik Gyula, Papp Ferenc, Pauler Ákos, Pez Vilmos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Schwarcz Elemér, Székely István, Tolnai Vilmos, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

Vidéki választmányi tagok: Burián János, Csengery János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Gyomlay Gyula, Helle F. Hugó, Hornyánszky Gyula, Kacsovich Kálmán, Koszó János, Kristóf György, Láng Nándor, Pap Károly, Pirchala Imre, Prácsér Albert, R. Prikkel Marián, Pröhle Vilmos, Rác Lajos, Schmidt Henrik, Vári Rezső, Vietorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén, Zsigmond Ferenc.

7. Papp F. indítványára a közgyűlés a Társaság tiszteleti tagjává választja meg Hegedüs Istvánt, a Társaság volt alelnökét.

Több tárgy nem lévén a közgyűlés véget ért.

VEGYES.

PECZ VILMOS.

Messze túl hazánk határain is fájdalmas visszhangot ver a gyász híre, mely a magyar philologiai világot érte. 1923 november 9-én, életének 69. évében elköltözött közülünk Pecz Vilmos, előbb a kolozsvári, majd 1895 óta a budapesti egyetem tanára, a M. Tud. Akadémia r. tagja, az athéni egyetem tiszteleti doktora és a Budapesti Philologiai Társaság egykori első titkára. November 12-én kísérte őt utolsó útjára a magyar tudományos világ és tanítványai serege, hogy sokat küzdött s a küzdésben és szenvedésben megfáradt testét átadja a pihenésnek.

Nem e sorok feladata, hogy számot adjon mindarról, amit az elköltözött egy munkás élet gazdag örökségeként szelleméből itthagytott e földön; de a gyászon át, mit távozása ébreszt, még erősebben érezzük munkásságának ható erejét, mely a magyar philologiai tudomány földjén töretlen, új csapást s tanítványai lelkében maradandó, mély nyomokat vágott.

Élete csodálatos, felemelő példája a mindennek felett diadal-maskodó erős akaratnak, mely az ifjúkori terveket és gondolatokat egy egész élet következetes, kitartó munkája árán a megvalósításhoz és győzelemhez vezeti. Amikor pályája kezdetén teljesen a görög philológiának szentelte magát, a görög tragédia tanulmányozása nyomán a görög költészet összehasonlító tropikájának feldolgozását tűzte ki egyik céljául s a nagy munkát élete utolsó éveiben fejezte be: az ókori görög költészet összehasonlító tropikájáról szóló nagy műve újjörög nyelven írva kéziratban maradt ránk. Ugyanesak fiatal korában ébredt lelkében az érdeklődés és szeretet a görög nép közéj- és újkori története, nyelve és szellemi élete iránt s munkaereje legjavát ennek szentelte. Lelkes hirdetője és buzgó művelője lett a byzanci és újjörög tanulmányoknak az irodalomban és az egyetemi katedrán egyaránt. Ezen a téren úttörővé lett: felismerte és hangsúlyozta a byzanci tanulmányoknak a magyar történeti kutatások szempontjából való jelentőségét és fontosságát s azok módszeres művelését hazánkban ő alapozta meg. Iskolát teremtett és a tanítványok egész sorát irányította e területre. Ezirányú hatásának legszebb eredménye az a szerep, melyet e tanulmányok újabban a magyar nyelvészeti és őstörténeti problémák vizsgálatában játszanak.

Tanári hivatása teljesítésében is a törhetetlen, szívós akarat vezette. Amikor hosszú évek testi szenvedései összetörték, erős lelke akkor is diadalt nyert. Megfáradt, beteg testtel is követte munkára hívó lelke nemes szózatát, mely hűséges, önfeláldozó hitvese karján életének utolsó napjáig tanítványai körébe vezette.

Emlékét hálás kegyelettel fogja őrizni a magyar philologiai tudomány!

M. Gy.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1922 május 27-én *felolvasó ülést* tartott. Ennek tárgyai voltak: 1. *Lajti István: A hesperisek almai.* 2. *Balog József: Dante mint philologus.* Az

ezt követő választmányi ülésen Heinrich Gusztáv elnökle alatt jelen voltak Papp F., Székely, Kerényi, Heinlein, Zolnai B., Förster, Incze, Eckhardt, Némethy, Thienemann, Finály. Jegyző: Lajti. 1. Papp F. a beteg I. titkár helyett jelenti, hogy a firenzei könyvészeti kiállításra a görög szótártól egy példányt, az EPhK-ből két példányt küldött a Társaság. 2. Förster jelenti, hogy ifj. Richter Aladár 2000 K-ért hajlandó a pápához intézendő üdvözlő fölratot díszes okirat alakjában lemásolni. A választmány megbízza Huszti, Förster és Vári v. tagokat, hogy e tárgyban legjobb belátásuk szerint intézkedjenek.

1922 okt. 18-án *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Kastner Jenő: Az első magyar opera.* 2. *Moravcsik Gyula: Bizánci irodalmi emlékek Szt. László leányáról.* Utána választmányi ülés. Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Pauler, Förster, Incze, Kerényi, Székely, Finály, Eckhardt. 1. Huszti titkár jelenti, hogy a VKM 20.000 K rendkívüli segílyt adott, Kecskemét törvényhatósága 3000 K összeget szavazott meg a Társaságnak. 2. Jelenti, hogy Váriveral együtt átadta Schioppa Lőrinc pápai nunciussnak a Társaságnak Öszentségéhez intézett díszes üdvözlő feliratát. 3. Förster szerkesztő jelenti, hogy az EPhK 1922. évfolyamát négy ívre kell korlátozni. Huszti titkár ezzel kapcsolatban jelenti, hogy a VKM támogatását ahhoz köti, hogy folyóiratunkat a M. Tud. Társ. Sajtóvállalatával nyomassuk ki. A választmány így határoz. 4. A választmány megbízza Székely Istvánt a Hornyánszky-nyomda által átutalt 747.50 K-nak a görög szótár munkatársai közt való elosztásával. Együttal a görög szótár árát 300 K-ra emeli. 5. Új tagok: Szidarovszky János (aj. Melich), Dragos Károly (aj. Lajti), Pápai István (aj. Kerényi).

1922 nov. 15-én *felolvasó ülés*, tárgya: *Kerényi Károly: Ascensio Aeneae.* Utána választmányi ülés. Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Incze, Császár Elemér és Ernő, Székely, Heinlein, Kerényi, Petz G., Gulyás, Finály, Förster, Vári, Zlinszky, Huszti, Thienemann, Eckhardt. 1. Huszti titkár jelenti, hogy a VKM felszólította a Társaságot bélyegszükségletének bejelentésére. Erre a pénztárost kéri fel. 2. Petz G. indítványára a Heinrich G. halálával megüresedett elnöki szék ideiglenes betöltésére Némethy Géza alelnököt kéri fel a választmány, egyúttal elhatározza, hogy a közgyűlésnek javasolni fogja még egy alelnöki tisztség szervezését, hogy így az elnökségben a klasszikus, magyar és modern philologia külön-külön képviselve legyen. 3. Petz G. indítványára a VKM által a tudományos társaságok felsegítésére tartandó ankétre Némethy, Bleyer, Huszti, Förster, Thienemann, Pauler és Császár Ernő választmányi tagokat küldi ki a választmány. 4. A közgyűlést előkészítő bizottság dec. 8-án ül össze, tagjai: I. titkár, a két szerkesztő, Papp, Gyomlay, Petz G. 5. Pénztár állapota: Bevétel: 58756.24 K. Kiadás: 6090. Maradvány: 52666.24 K. Nyomdai tartozás: 48000 K. Vagyon (pénzben) 4666.24 K. 6. Új tagok: Nagy József és Radványi Sándor debreceni tanárok (aj. Zsigmond F.).

1922 dec. 13-án *felolvasó ülés*, tárgya: *Koszó János: Hauptmann Gerhart újabb drámái.* Utána választmányi ülés. Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Császár Elemér és Ernő, Eckhardt, Gyulai Ágost, Papp F., Tolnai, Székely, Kerényi, Thienemann, Birkás, Petz G., Pauler, Kornis, Incze, Heinlein, Förster. 1. Petz G. bemutatja a közgyűlést előkészítő

bizottság által kidolgozott alapszabály módosító javaslatot. Elfogadják. 2. Ugyanezen bizottság javaslata alapján a választmány a Társaság tisztikaraul a következőket terjeszti a közgyűlés elé: elnök: Némethy, alelnökök: Bleyer és Császár Elemér, I. és II. titkár: Huszti és Lajti, pénztáros: Császár Ernő. A megüresedett választmányi tagsági helyekre jelöli Moravcsik Gyulát, Schwarcz Elemért, Zsigmond Ferencet és Koszó Jánost. Tiszteleti tagul ajánlja Hegedűs Istvánt. 3. Szerkesztőnek titkos szavazással Förster Aurélt és Thienemann Tivadart választják meg. 4. Némethy elnök bemutatja a VKM leiratát, melyben a Magy. Tud. Társ. Sajtóvállalatának megalakulásáról s a kedvezményes papír igénybevételének módjáról értesít. 5. Pénztárvizsgálók lesznek: Székely, Gyulai és Papp F. 6. Pénztár állapota: Bev.: 59674 K. Kiad.: 56589 K. Maradv.: 3085 K.

1923 jan. 17-én *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Rácz Lajos: Augustinus és Rousseau Vallomásai.* 2. *Gaál László: Kegf Sándor tudományos munkássága.* Utána *választmányi ülés.* Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Császár Elemér és Ernő, Eckhardt, Förster, Heinlein, Hornyánszky, Huszti, Incze, Kerényi, Kornis, Kuzsinszky, Székely, Thienemann, Vári. 1. Huszti bemutatja a VKM leiratát, melyben felszólítja a Társaságot, hogy képviseltesse magát a „Magy. Tudományos Intézmények Szövetsége” alakuló tanácskozásán. A választmány erre az I. titkárt küldi ki. 2. A választmány megállapítja az áprilisban megtartandó közgyűlés tárgysorát. 3. Pénztár állapota: Bevétel: 13696 K. Kiadás: 1024 K. 4. Új tag Jirka Alajos gyak. tanár (aj. Huszti).

1923 márc. 28-án *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Förster Aurél: Magyarított helyek görög auctorokból.* 2. *Marót Károly: A költészet látszata és lényege.* Utána *választmányi ülés.* Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Császár Ernő, Heinlein, Hornyánszky, Incze, Kerényi, Kornis, Gyomlay, Förster, Thienemann. 1. Némethy elnök jelenti, hogy a VKM a múlt évi 50.000 K-hoz most újabb 150.000 K-t utalt ki, amivel lehetővé válik a közlőny nagyobb terjedelmű megjelenése. 2. A görög szótár újabb ára 1000 K.

1923 május 16-án *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Hóman Bálint: A Nibelungenlied és a magyar történelem.* 2. *Kerényi Károly: A görög filozófia őskorából.* Utána *választmányi ülés.* Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Huszti, Finály, Székely, Moravcsik, Kerényi. 1. Némethy elnök tudomásul adja, hogy a Tébe egymillió koronát adományozott a Társaságnak, miért a választmány hálás köszönetet mond. 2. Huszti titkár jelenti, hogy a M. Tud. Intézmények Szövetsége megalakult. 3. Förster szerkesztő jelenti, hogy a közlőny szedés alatt áll s kér intézkedést arra, hogy a Franklinnál levő kedvezményes papírkészlet elszállíttassék. 4. Új tag: Korzenszky Nóra tanárj. (aj. Förster).

1923 okt. 10-én *felolvasó ülés*, tárgyai: 1. *Lajti István: Az elisi Charisok.* 2. *Szigetvári Iván: Alarcos versek.* Utána *választmányi ülés.* Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Heinlein, Császár Elemér és Ernő, Moravcsik, Alszegehy, Gyomlay, Kerényi, Huszti, Förster, Incze. 1. Huszti titkár kéri a választmányt, hogy mivel egyetemi tanári működése Szegedhez köti, bizzon meg valakit a helyettesítésével. Elnök indítványára a választmány Lajti II. titkárt bízta meg az I. titkári teendők ellátásával. 2. A választmány megbízta a II. titkárt

azzal, hogy az alapszabályoknak a legutóbbi belügyminiszteri rendeletekben megkívánt módosításait hajtsa végre s azt mutassa be a választmánynak. 3. Lajti II. titkár jelenti, hogy a görög szótár árát a Hornyánszky-cég 3 K alapárban állapította meg. Tagok ennek a feléért kapják a pénztáros által kiállítandó utalvány ellenében Kókai könyvkereskedésében. 4. Új tagok: Petz Kornélia tanárnő, Békéscsaba (aj. Petz G.), Techert Margit tanárj. (aj. Kerényi), Juhász László tanárj. (aj. Marót), Csetényi Imre tanár (aj. Császár Ernő).

— **Endre és Johanna a provençal és a spanyol irodalomban.**
A Parfaict-testvéreknek a francia színházról írt híres és terjedelmes munkája (*Histoire du Théâtre françois depuis son origine jusqu'à présent*, Amsterdam, 1735) a provençeli dráma áttekintésével kezdődik. Nostradamus, Du Verdier és mások alapján közlik a szerzők a provençei írók rövid életrajzát és megemlékeznek drámai munkásságukról. A legrészletesebben *Parasols* öt „tragédiáját” tárgyalják, amelyek tulajdonképpen összefüggő egészet alkotnak s az a szál, amely összeköti őket, Johanna nápolyi királynő alakja. Parasols apja Johanna orvosa volt akkor, amikor a lobogóvérű és keményszívű királyné provençei grófságába húzódott vissza. A költő pentalogiájában Johanna bűnös és hányatott életét rajzolja s ezt a művet az akkor Avignonban székelő VII. Kelemen pápának ajánlja. A pápa hálából sisteroni kanonokká nevezte ki Johanna nagy ellenfelét, aki a királynét életében meg merte támadni s a költői igazságszolgáltatás ítélőszéke elé vonta. A bátor férfiút 1383-ban, a Johanna halálát követő esztendőben megmérgezték... Ki tudja, nem volt-e Johanna utolsó, posthumus áldozata, nem a szép királynő pártjának bosszuja érte-e el? A pentalogia nem maradt ránk. A Parfaict-testvérek az egyes darabok címei után a történetírók: Mézeray, Brantôme és mások nyomán rekonstruálják a nagy mű tervét.

I. *L'Andriasse*, tehát Endre tragédiája. Bennünket ez a részlet érdekel legjobban; sajnos, a Parfaict-testvérek munkájából (I. k. 23. skk. 1.) csak Mézeray előadását ismerjük meg s Parasols művének csak halvány körvonalait következtethetjük ki. II. *La Tharanta*: Tarentoi Lajos hercegről, a második áldozatról van elnevezve, akit a szerző tanúsága szerint a királynő szenvedélyes szerelme ölt meg. Ez a rész is tele lehetett magyar történeti vonatkozásokkal: Lajos király bosszuálló hadjárata kapcsán, amely Tarentoi Lajos tragédiájához nagyszabású, sötét színekkel festett háttért szolgáltatott. III. *La Malhorquina*: Ahány új férj, annyi új tragédia: a harmadik férj, Majorca hercege életével lakol, mert más nőt mer szeretni. IV. *L'Allemanda*: a negyedik férjet, Braunschweigi Ottót (a magyar, az olasz s a spanyol férj után a németet, innen a cím) már nem ölelheti meg a véres királyné. Durazzói Károly, a magyar király hadvezére foglyul ejti mindkettőjüket és bosszút áll Endre haláláért. Az utolsó (V.) darab (*La Johannela* vagy *La Joan-nada*) valószínűleg összefoglalása volt a négy epizódnak.

A legfutólagosabb pillantás is meggyőzhet bennünket arról, hogy az újabb kor történelmének alig van ehhez fogható hatalmas ívelésű drámai részlete. Johanna méltó párja VIII. Henriknek, azzal a különbséggel, hogy a démoni királynő élete kevésbé egyhangú, gyilkosságai sokkal változatosabbak s férjei nem olyan passzivitásra utalt áldozatok, mint az angol

Kékszakáll feleségei. A dráma készen van a történelemben, csak jelenetekbe és versekbe kell szedni. Parasols műve elvesszett s az irodalomtörténet szegényebb egy hatalmas munkával, amelynek érdekességét csak fokozza az a tény, hogy ez a munka politikai és friss aktualitású tárgyat dolgoz föl. Személyes ellenszeny, a megcsúfolt kor fölháborodása teszi lüktetővé s a szerző majdnem szereplője a drámának, amelyet ír s amelynek részleteit apjától, a szemtanutól kaphatta.

Más kérdés, hogy Parasols munkájának formája valóban drámai volt-e? A „tragédia“ elnevezés nem nyújt erre nézve tökéletes biztonságot; nincs kizárva, hogy azok közé a szatirikus-lírikus „joc partit“-ok közé tartozott, amelyek olyan közel állanak a drámához.

Akárminth áll is a dolog, Parasols munkájában a magyar történelem egyik legdrámaibb korának néhány fejezete kapott költői kifejezést.

Egészen más szempontból nézi hőseit Lope de Vega, aki *La Reina Juana de Nápoles* c. darabjában Johanna pártjára áll s a történetet a spanyol „comedia“ modorában stilizálja. A magyar herceg itt nem a távoli, földrajzilag nem rögzített exotikus ország gyermeke, mint annyi más spanyol darabban; tragédiája többé-kevésbé történeti, de a lélektani megokolás merőben költött. Andrés nem a megcsalt, kijátszott, orgyilkos kezére adott királyfi, hanem a kellemetlen idegen, aki egy bájos szerelmi idillt tép ketté s egy nemzeti király után vágyódó ország trónját bitorolja. Johanna és Tarento Lajos szerelme eleinte olyanformán szövődik, mint a „comedia de capa y espada“ hőseié: Johanna sokáig csak éjjelente találkozik szerelmével, aki nem is látta még s csak akkor tudja meg a valót, amikor egy reggel arra ébred, hogy hölgye királyi koronával ékesítette fejét.¹ Andrés, bár megígérte, hogy lemond Juanáról, akit apja akarata ellenére jegyzett el vele, hadsereggel támadja meg Nápolyt és erőszakkal teszi feleségévé Nápoly királynőjét. De mindez nem elég: Andrés hamar megúnja Juanát (itt a költő talán a nő jellemének egy vonását vitte át a férfira) s mivel éppen olyan kegyetlen, mint amilyen kicsapongó, elhatározza, hogy feleségét elteszi láb alól. Juana azután csupa önvédelemből fojtja meg férjét, s mint Ximena, Guillem de Castro hősnője, a gyászév végére tűzi ki esküvője napját.

Igy a „comedia de capa y espada“ keretébe (Lajos és Johanna szerelme) sötét, annyira-amennyire történeti kép van beillesztve. A történelem meghamisításáért ketten felelősek: a gáláns spanyol, aki a démonian gonosz nőt alig tartja lehetségesnek s aki a korában spanyol földdé vált Nápollyal érez együtt a betolakodott idegennel szemben; s a drámaíró, aki szívesebben ábrázol harcot, mint hogy egy szörnyeteg öldöklését állítsa elénk. S egy és más tekintetben igazai is van: Johanna tragédiája csak az egész fejlődés végén bontakozhatik ki a maga teljességében: Endre tragédiája a Johanna tragédiájában csak az első lépcső: az, ami VIII. Henriknek Boleyn Anna vagy

¹ Az ilyen daraboknak, amelyeknek hősnője bujdosít játszik szerelmesével, később végletes következetességgel megalkotott típusa Calderon „La Dama duende“ c. vígjátéka lesz: de már előbb, Lope de Vegánál is képvisel van pl. a „La Vinda Valenciana“-ban. Különben ez a motívum a spanyol életen kívül az Amor és Psyche mondájára s a hasonló tárgyú, részben erre támaszkodó középkori mondákra megy vissza.

III. Richárdnak Henrik király. Endre tragédiáját a magyar történet szemszögéből lehet megírni; a Johannához olyan átfogó koncepció szükséges, mint amilyen Parasols-é s olyan hatalmas megjelenítő erő, amilyennel talán csak Shakespeare rendelkezett.

(Debrecen.)

HANKISS JÁNOS.

— **Turenne levele.** Mikes Kelemen gyakran elmélkedett a levélírásról: ezek a tudatos megjegyzések az ő írói arcának lényeges vonásai. A 102. levelében az elmélkedést meg is toldja egy klasszikus levél-idézettel: „Édes néném, hová lehet annál szebb levél, ha rövid is, mint amelyet egy híres gyenerális írt volt a feleségének a harc után mondván: *Az ellenséget megvertük; egy kevésbé elfáradtam, jó éjszakát édes feleségem.*”

Ezt a lakonikus rövidségű és egy embernek szinte teljes karakterét megvilágító levelet Turenne marsall írta, a tizenhetedik századnak legkiválóbb francia hadvezére (élt 1611–1675). A. L. Thomas (1732–1785) idézi a levél francia szövegét *Essai sur les éloges* (1773) c. művében, mint a lelki nagyság egyik megnyilatkozását: *Les ennemis sont venus nous attaquer; nous les avons battus; Dieu en soit loué! J'ai eu peu de peine: je vous souhaite le bonsoir; je vais me mettre dans mon lit.*

Mikesnek ez a levél-idézete annyiban bír jelentőséggel, amennyiben egyike azoknak a szálaknak, amelyek a rodostói levélírók a tizenhetedik századi précieux-barok kultúrához kapcsolják. Mikes is szívta azt a francia levegőt, amelyben a heroikus a gáláns elemmel vegyül, Venus és Mars az életnek egyformán díszítő szimbolumai. A rajnai harcokból világhírű hadvezérnek irodalmi sikere ez a pár soros levél abból a korból, ahol a kardforgatás és irodalmi siker együttesen alkotják a férfi-ideált. Elég Condé herceg vagy Bussy-Rabutin példájára hivatkoznunk. A mi költő-hadvezér Zrinyink is ebbe a típusba tartozik.

A précieux-kor francia irodalma valósággal kultuszt üzött Turenne alakjából, akinek hősi esleste nemzeti szerencsétlenséget jelentett, mint nálunk a Zrinyi halála. Madame de Sévigné legmegindultabb hangú leveleiben festi meg Turenne portréját (leányához: 1675. aug. 28; Bussy válasza: 1675. aug. 11.). Fléchier, akinek halotti beszédeit Rodostóban is olvasták, róla írja egyik remekművét. Luxemburg és De Tulle szintén halotti beszédben siratják a híres generálist. Egy 1719-ből származó felfogás Fénelon *Télémaque*-jának (1699) egyik alakjában Turenne allegóriáját látja. Életét Ramsay (1736), Ragueneau (1741) és Vineuil méltatják. A budapesti Nemzeti Múzeumban is van egy XVIII. századi anonym munka Turenne-ről: *Histoire de Turenne* (1749; „Biogr. 1840“).

Turenne hírneve — Dorell révén — a magyar irodalomba is eljutott. Faludi Ferenc írja a *Megszerzés a hadi és udvari hivatalról* első „közbeszéd”-ében: „Nem gondolnám, hogy vitézséggel újjat vonhass Lutzenburggal, okosságra nézve *Turenius*-sal;... a másodikát teljes beszédekkel égis magasztalta vala *Flechier*.”

Turenne egyébként egy másik levél kapcsán is szerepel Magyarországon. Mikor Bethlen Miklós gróf 1664-ben Párizsba érkezik, Turenne „maréchal”-nál jelentkezik „Vilhelmus Curtius” ajánlólevelével. Turenne szívesen fogadja az erdélyi mágnást, akit megkér, hogy vigyen magával „Erdélybe a fejedelem-

nek egy levelet a királytól". Bethlen vállalkozik a diplomáciai irat kézbesítésére, amit Turenne személyesen ad át neki. (V. ö. *Önéletírása*, kiadta Szalay László, Pest, 1858. I. 316. l.).

Honnan vette Mikes Turenne levelét? A rodostói könyvtár melyik eldugott lapján olvasta a történelmi igéknek beillő sorokat? Vagy kitől hallotta?

Nem ez a lényeges ebben a dologban. Hanem az, hogy Mikes levélírói mesterei között ott szerepel XIV. Lajos legnagyobb hadvezére, Turenne „gyenerális”.

(Párizs.)

ZOLNAI BÉLA.

Görög auctorokból IV. Aristophanes Felhőinek két alakjáról van tudomásunk: az első, amelyben 423-ban színre került, de csak a harmadik díjat kapta, vagyis megbukott; a második a darabnak átdolgozott kiadása, az, amelyben reánk maradt. A költő a parabasisban a nézőket aposztrofálja és panaszkodik darabjának kudarca miatt (527—533):

ἀλλ' οὐδ' ὡς ὕμῳν ποθ' ἐκὼν προδώσω τοὺς δεξιοῦς.
 ἔε ὅτου γὰρ ἐνθάδ' ὕπ' ἀνδρῶν, οἷς ἡδὺ καὶ λέγειν,
 ὁ σὺφρων τε χῶ καταπύγων ἀριστ' ἤκουσάτην,
 κἀγὼ, παρθένος γὰρ ἔτ' ἦ, κοῦκ ἔξῃν πῶ μοι τεκεῖν,
 ἐξέθηκα, παῖς δ' ἐτέρα τις λαβοῦσ' ἀνέλετο,
 ὑμεῖς δ' ἐξεθρέψατε γενναίως κάπαιδεύσατε·
 ἐκ τούτου μοι πιστὰ παρ' ὕμῳν γνῶμης ἔσθ' ὄρκια.

E sorokban hivatkozás történik első darabjának kedvező fogadására. Ezt a darabját, a „Lakmározók”-at (Δαιταλῆς), fiatal kora miatt még nem hozhatta színre saját neve alatt; a hagyomány szerint Philonides vagy Kallistratos vállalta a szerzőséget. Bármelyikük volt is, Aristophanesnél mindenestre idősebbnek s tekintélyesebbnek kellett lennie, különben az egész szerepcserének nem lett volna értelme. Ily körülmények közt érthetetlen, hogy hogyan beszélhet a költő egy παῖς ἐτέρα-ról, egy másik serdületlen leányról, aki a gyermeket felszedte, hiszen ilyenekre ugyanaz az akadály állott volna fönn, mint magára Aristophanesre. Ha ebben az összefüggésben gyermekről van szó, elsősorban a kített gyermekre gondolhatna az ember, akkor pedig nem a nominativus, hanem az accusativus van helyén mint az ἀνέλετο igétől függő tárgynak esete. Úgy látom Leeuwen kiadásának (Aristoph. Nubes, Lugduni Batavorum 1898 p. 92) egy jegyzetéből, hogy ezt a szövegváltoztatást már javaslatba is hozta Heidhues egy kölni progr. ért.-ben (1897-ből), aki παῖς δ' helyett παῖδ'-ot javasol. De ez az ötlet — nézetem szerint — egy alapjában helyes gondolatnak kissé primitív és hibás megvalósítása. Leeuwen ellenvetése ugyan nem helytálló: „παῖδ' Heidhues, articulum sic omitti posse sibi persuadens”, mert meghatározott gyermekről van ugyan szó, s például a magyarban is feltétlenül megkívánnók az articulus, de a görögben másképp áll a dolog. Itt jogi formulákban, műkifejezéseknél, ahova παῖδ' ἀναιρείσθαι is sorolható, gyakran hiányzik az articulus. Pl. Eurip. Suppl. 471 (Ἄδραστος γῆς τῆς) ἔξελαύνειν μηδ' ἀναιρείσθαι νεκροῦς | βίᾳ. Itt is meghatározott holtakról, a hét Theba-vívó hadvezér holttesteiről van szó. V. ö. Kühner-Gerth, Syntax I 462. §. c. Az ott felsorolt példák közül csak egyet: Thuk. III 107 προσφέρει λόγον περὶ νεκρῶν ἀναιρέσεως, οἱ δὲ νεκροῦς ἀπέδοσαν.

A nehézség itt másban rejlik: abban, hogy a Heidhues-féle conjectura elfogadása esetén eltűnik a δὲ kötőszó, amely pedig nélkülözhetetlen már a görög mondatfűzés általános törvényei szerint is, de különösen a mi esetünkben, ahol a δὲ hiánya következtében könnyen főmondatnak tűnhetnék fel a παῖδ' . . . ἀνέλετο. Tehát oly megoldást kell találni, mely mellett az accusativus is szerepel, a δὲ is megmarad. Így jutottam arra a

következtetésre, hogy itt παιν δὲ a helyes olvasás. A παιν accusativusról grammatikák és szótárak ugyan nem tudnak, de már a priori sem valószínű, vagy legalább nem lehetetlen a κλείς — κλείν analogiájára a παῖς — παιν képzés, annál kevésbbé, mert a kéttagú παῖς és παιν alakok (eredetileg F-val: παῖς, πᾶν) is előfordulnak, az előbbi gyakran, az utóbbi ritka kivételként (Apoll. Rh. IV 697, Anth. III 8, IX 125; továbbá aeol feliratokon [Thumb 262], de késői [római] korból).

Megengedem, hogy mindez nem elég bizonyíték amellet, hogy Ar-nak egy παιν alakot tulajdoníthassunk. De a szerencsés véletlen még egy adatot őrzött meg számunkra, amely majdnem kétségtelenné teszi a conjectura helyességét. Georgios Choïroboskos-nál olvassuk (Ἐπιμετρίσμοι I 346): τὸ ἐντελὲς παῖς κατὰ τὴν εὐθείαν, καὶ ἐν συναλοιφῇ παῖς, ἢ αἰτιατικῇ κατὰ συμπάθειαν πᾶν καὶ παιν, κωμικῶς δὲ ἢ κλητικῇ ὦ παῖ ὦ παῖ stb. Az utóbbi szavak így értelmellenek. Ha azonban κωμικῶς δὲ után vesszőt teszünk, az érteleme kifogástalan: a παιν alak használata komédiára korlátozódik. Már Lobeck (Pathologiae Graeci sermonis elementa II p. 4) megjegyzi e helyhez: „Corruptio aperta est, correctio difficilis. Si sumi licet comicorum aliquem ludibundum παιν usurpasse, huic subnectendum erit adverbium κωμικῶς.” Nos hát, Lobeck fictiója testet öltve áll előttünk az aristophanesi passzusban.

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL.

— Beküldött könyvek.

Bethlen-Könyvtár. Budapest, 1923. 8-r., a Bethlen Gábor irod. r.-t. kiad. 1—2. sz. *R. Kiss István: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem.* 107 l. — 3. sz. *Beöthy Zsolt: Arany János.* 59 l. — 4. sz. *Harsányi István: A reformáció hatása a magyar közművelődésre.* 78 l. — 5. sz. *Császár Elemér: Tompa Mihály.* 64 l. — 6. sz. *S. Szabó József: A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában.* 91 l.

Farkas Gyula: Petőfi nagyobb elbeszélő költeményei és forrásaik. Eötvös-füzetek. 1. szám. Kiadja az Eötvös-kollégium volt tagjainak szövetsége. Bpest, 1923. 38 l.

Farkas értekezésében Petőfi kevésbbé méltatott epikai költesztetét értékeli s ihletőire mutat rá. A munka nem tartozik a jubileumra hirtelenséggel készült művek közé (még 1918/19 folyamán iratott doktori értekezésnek); nem az aktualitásból, hanem tervszerű gondos vizsgálódásokból nőtt ki. Horváth János hatalmas Petőfije után is van még mondanivalója, s a mestere által kijelölt új területen, a költő ihleteinek szellemi történetére vonatkozólag számos, igen becses, új adata. *A helység kalapácsában* meglátja a Kisfaludy-féle paródiafaj hatását, bár nem tartja a költeményt stílparódiának, csupán a bordalok epikai párjának. *A János vitéz* romlatlan népmesei naivitásának egyik főforrását Gyergyai *Argirusában* jelöli meg sok valószínűséggel, felfogásban és tartalomban is egyeztetve a két művet. *Salgó és Szécsi Mária* eredetét Mednyánszky Alajos *Bruderzwistjében*, illetőleg *Brautwerbungjában* keresi, az elsőnél Vörösmarty epikai hangulatának és drámaiságának, az utóbbinál Kisfaludy Károly hasonló tárgyú drámájának ihletését is feltételezve. *A Bolond Istókot* nem tartja szubjektivebbnek P. többi epikus művénel; ebben Dickens *Chuzzlewit-jének* hatását állapítja meg, míg az *Apostollal* kapcsolatban *Queen Mab* c. művének egyik, eddig elhanyagolt helyére hívja fel a figyelmet.

Müller Lipót.

Lábán, Anton: Ungarn in seiner Dichtung. Mit lyrischen und epischen Übertragungen und 15 Abbildungen. Amalthea Verlag, Zürich, Leipzig, Wien. 1923. IV + 164 l.

A külföld számára készült válogatott irodalmi gyűjteményeknek és anthológiáknak két nagy nehézséggel kell megbirkózni. Tárgykörhöz és terjedelemhez mértén minden oda tartozó magyar értéknek egybefoglalását kell adniok, és mégis, úgy összetételben, mint részletekben, egyetemes irodalmi értéket reprezentálni, hogy az idegen olvasó ne csak a magyar exotikumot, hanem a talaján nőtt, önmagában való európai értéket is meglássa irodalmunkban. E nehézségeket ismeri Lábán és igazodik hozzájuk. A szűkre szabott kereteknek megfelelőleg nem akar egész irodalmunkról képet adni (Riedl, Hont, Katona-Szinnyi kitűnő munkái után erre nincs is szükség), de, hogy a fejlődés százados menetét, irodalmunk újabban többször tagadott kontinuitását is bizonyítsa, nem kor szerint, hanem műfajilag határolja körül tárgyát. Lírai és epikai költészetünket mutatja be, kialakulásától kezdve a múlt századi virágzásig. E területen alapos tájékozottsággal és biztos művészi érzéssel vezet végig az olvasót. A szerző közel tudta vinni idegen olvasóhoz a magyar lelket, megmutatta sok nagyszerű irodalmi megnyilatkozását, meggyőzött kulturális elhivatottságunkról. Elérte maga elé tűzött célját, de nem jutott el a célig. A költemények néhol célszerűbb kiválogatásával, de főként a szemelvények szaporításával több helyen dokumentálhatta volna irodalmunk egyetemes értékét és több oldalról világíthatta volna meg a magyar lelket. A magyar költészet sajátos realizmusára alig nyújt példát, nagyon keveset egyik főmotívumának, a családi költészetnek gazdagságára, semmit a flegmatikus, híres magyar humor bemutatására. De egészében véve mégis hálásnak kell lennünk a szerzőnek munkájáért, mely nagyértékű és messzire ható magyar tett, s a kiadónak, ki ezt minden dícséretet megérdemlő keretbe foglalta. *Müller Lipót.*

Mattyasovszky Erzsébet: A szepesi némettség nyelvjárásos műköltészete. (Kny. a „Közlemények Szepes Vármegye Multjából”, XIII. évf.) Késmárk, Szauter, 1923. 8-r. 62 l.

Mattyasovszky Erzsébet egy új és érdekes követ rakott a szepesi művelődéstörténet mozaikképébe. Nem a népköltés; hanem csupán a nép nyelvén írt műköltészet érdekli s munkájában ezt értékeli a legrégibb időktől napjainkig. Mikor e zipser nyelvjárásos költészetet egészében nézi, azt találja, hogy a szepesi költők lantján a hazaszeretet, a természet szépségei iránti rajongás, a szerelem százféle akkordja s a humor csillogó fénye reszket. Midőn pedig a részletekbe néz, arra a meggyőződésre jut, hogy a szepesi dal legrégibb művelői (Lumnitzer A., Hahn L., Scholz Fr.) kevésbé jelentős egyéniségek, de az újabbak már méltók a költői névre. Főleg Lindner Ernő egészen elsőrangú tehetség, ki kedvesen tud énekelni, érdekesen tud elbeszélni s ragyogó színekkel tud festeni. Hibái mellett is kétségtelenül egyéniség s épp azért iskolát is teremtett, melynek tagjai közül (Götz R., Slafkovszky L.) azonban csak Weber Rudolf tiszta és harmónikus lelke magaslott ki. Lindner és Weber nyomdokain indultak meg a legújabbak, kik közül Hensch Aurélnak és Lám Frigyesnek van neve. Minde megállapításokhoz a szerző a kiadott műveken kívül újságcikkek és kéziratok anyag révén jutott, ezt az anyagot tudományosan megvizsgálta,

megfelelő bibliográfiával ellátta s a magyar viszonyokkal vonatkozásba hozta. Mattyasovszky Erzsí tanulmánya a magyar germanisztika egy újabb értékes füzete. *Schwartz Elemér.*

Nádai Pál: Jelenkori szépségtörekvések. Budapest, Dante könyvkiadó, é. rt. (1923) 8-r. 143 l.

A 128. lapon: „A már első negyedében sokat szenvedett huszadik századot mely metafizikai hajlandóságok sodorják egy új életérzés felé, melynek tengelyében a hit áll. Ennek egyik szembevető megnyilatkozása a vallásos irányú festészet fejlődése (Lehmbruck) és a vallásos költészetnek s drámának halkszavú megszólalása (Claudel, Jammes).“ A magyar szellemi élet megfelelő jelenségeinek említésével adós maradt a szerző.

Dr. Schwartz Elemér: Bevezetés a hazai német nyelvjárás-kutatásba. (Magyarországi német nyelvjárások 8. füzete.) Budapest, 1923. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 8-r. 88 l. Alapár 5 K.

Régen érzett hiányt pótol ez a mű, mely hivatva van a kezdő nyelvjáráskutatót e tudományág művelésének módszerével megismertetni. A szerző gondosan összeválogatta benne mindazon problémákat, melyek a kezdőket zavarba szokták ejteni, és könnyedén eloszlatja az e pontoknál fölmerülő kételeyeket. Az első főrész (523. l.) a német népies és irodalmi nyelv rövid történetét adja, valamint a birodalmi német nyelvjárás-terület és a hazai német nyelvszigetek ismertetését. A második főrészben (24—54. l.) módszeres útmutatásokat ad a hazai német nyelvjárások kutatására és feldolgozására. Itt nagyon helyesen, rámutat arra, hogy nálunk a nyelvjárás-kutatásnak *telepítés-történeti* célja van és épp ezért a nyelvi és néprajzi szempontok szoros összekapcsolását, illetve együttes kiaknázását sürgeti. Hasonlóképp helyeselhető, hogy egységes fonetikai hangjelölés érdekében nagyjában a Zeitschrift für deutsche Mundarten írásmódját ajánlja és ismerteti. Azonban a szerző egyáltalában nem tájékoztatja az olvasót a nyelvrokonság főbb kritériumairól. Pedig ez a kérdés éppen hazai nyelvjárásainknál okvetlenül fölmerül. Azért e hiány némi pótlásaképp legyen szabad *Mundart und Herkunft der Zipser* című dolgozatomra utalnom, mely most van megjelenőben. Az elméleti részben szolgáltatott gyakorlati útmutatásokat hathatósan támogatja a rendkívül gazdag bibliográfia, melyet a szerző könnyen áttekinthető tárgyi csoportok szerint közöl. Adatai pontosak, megbízhatóak, csak nagyon elvétve akad igazítani való. Így Lumtzer V., *Die Leibitzer Mundart* első része (84. l. fent) a PBB. XIX. évf. 274. ll. jelent meg (nem pedig XX. évf. 474. ll.); Blau J. kitűnő könyvének (56. l. lent) már újabb kiadása is jelent meg, és pedig *Der Heimatforscher* (Prag, A. Haase, 1920.) címmel. Schwartz bibliográfiájából hiányzik ugyan a Szepességben az elszakítás óta megjelent szakirodalom, de ez megtalálható majd Wrede legközelebbi bibliográfiájában, ahová e sorok írója már beküldte az anyagot. Az elméleti részben Schönwald (21. l.) Schönwald-ra igazítandó; a közép-német nyelvjárás-terület „fel-német“ nyelvszigeteinek jó részét (18. l. alja), helyesebben felső-németnek kellett volna nevezni. A szerző derék munkát végzett ezen ügyesen tájékoztató műve megírásával. *Gréb Gyula.*

Szádeczky K. Lajos: Gróf Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai. (1704—1714.) Különny. a Budapesti Szemléből. Budapest, 1923. 8-r. 34 l.

Szádeczky Lajos kutatásai és közlései értékes adalékokkal szolgálnak a magyar misztika történetéhez. Bethlen Miklós, aki *Önéletírásával* kapott helyet irodalmunkban, följegyzéseiben mély vallásosságról tesz tanúságot és átolmlátásait, isteni vízióit írja le. Bethlen lelki alkata — amint Szádeczky rámutat — Rákóczi Ferenc *Vallomásainak* szellemével rokon, amit megtoldhatunk azzal a körülménnyel is, hogy Rákóczi rodostói könyvtárában több misztikus író (Szent Teréz, Bona stb.) szerepel. Bethlen Miklós és Rákóczi mellé odaállíthatjuk harmadiknak Bethlen Katát, aki felé szintén csak legújabban irányult a kutatás figyelme. Róla Hegyaljai Kiss Géza írt lelkes tanulmányt (*Arva Bethlen Kata*, Bpest, Hornyánszky, 1922. 130. l.), munkáit pedig Szádeczky-Kardoss Lajos rendezte újonnan sajtó alá (*Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. 1700—1759*. Bpest, Grill, 1923. I. köt. III + 528 l.). Mindezek a publikációk élénken fölébresztik azt a kívánságot, hogy meg kellene írni a XVII—XVIII. századi quietizmus és pietizmus magyarországi hatásának történetét. z. b.

Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin hgg. v. R. Gragger. Erste Reihe. 6. Gragger, Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Mit dem Faksimile eines Goethe-Briefes. Berlin, Gruyter, 1923. 8-r. 158 l. — 8. * *Schönemann*, Konrad: *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*. U. o., 1923. 8-r. 153 l. — Dritte Reihe. 1. Gragger, Robert: *Bibliographia Hungariae Historica*. Verzeichnis der 1861—1921 erschienen Ungarn betreffenden Schriften in nichtung. Sprache. U. o. 8-r. . . . l.

Zolnai Béla: *Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról*. (Különny. a Minerva 1923. évf.-ból.) 8-r. 15 l.

— Új könyvek.

Bibliothèque de Littérature Comparée. Publiée sous la direction de MM. J. Bédier, F. Baldensperger, L. Cazamian et P. Hazard. Paris, Rieder.

A vállalatnak — amely az összehasonlító irodalomtörténetnek franciaországi virágzását jelenti — eddig a következő kötetek jelentek meg: A. Bertrand, *Tieck et le théâtre espagnol*. — B. Strauss, *La Culture française à Francfort au XVIII-e siècle*. — P. van Tieghem, *Ossian en France*. — P. van Tieghem, *L'Année littéraire (1754—1790). Comme intermédiaire en France des littératures étrangères*. — H. Tronchon, *La Fortune intellectuelle de Herder en France*.

Brémond, Henri: *Histoire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours*. Paris, Bloud et Gay, 1921, 1922. Eddig megjelent: I. L'humanisme dévot. — II. L'invasion mystique. — III—VI. La conquête mystique.

Gyönyörű története a katolikus vallásos életnek Franciaországban. Kevés külső történet, inkább lélektani analízis. Az eddigi kötetek a XVI. századnál kezdődnek és a XVIII. század elején véget érnek. Brémond abbé esete bizonyítja, hogy lehet orthodox szellemben is vallástörténetet írni anélkül, hogy a történelmi ábrázolás frissesége szenvedne. Egyháztörténeteszeink valamelyike nem vállalkozna-e hasonló munkára a magyar vallásos élet terén? A magyar irodalomtörténet bizonyára nagy hasznát látná az efféle munkának. Eckhardt Sándor.

Cassirer, Ernst: Idee und Gestalt. Goethe—Schiller—Hölderlin—Kleist. Fünf Aufsätze. Berlin, Bruno Cassirer, 1921. 4°. 200 l.

A filozófiai iratairól már előnyösen ismert szerző ebben a szép könyvében csak részben adott újat; az itt egybegyűjtött értekezések közül három az 1918—1919-es években folyóiratokban látott először napvilágot (a Goethe-féle *Pandoráról*, a Hölderlinről és a Kleistről szóló). Új: *Goethe und die mathematische Physik*, valamint *Die Methodik des Idealismus in Schillers philosophischen Schriften*. Az öt értekezést azonban olyan egységes szempont alá sikerült foglalnia, hogy valóban sajnálnók bármelyiknek a hiányát. A filozófia és irodalomtörténet érintkezési pontjait szerencsés kézzel ragadta meg és értékes adalékokat nyújtott a német szellemtörténethez, melynek szolgálatában állt már *Freiheit und Form* c. (Berlin, 1917, 1918²) tanulmánykötete. Ez az új munka távol áll attól, hogy egyoldalú filozófiai érdeklődéssel fogná meg problémáit. Ellenkezőleg, olyan termékeny új szempontokat hoz, melyek minden irodalomtörténészt meglephetnek. Feltűnő ez például a Kleist-értekezésben, hol e nagy romantikus drámaíró lényének egy olyan központi problémáját oldja meg avatott kézzel, amelyet testes Kleist-monografiák még észre sem vettek avagy ügyesen kikerültek.

Koszó János.

Lalou, René: Histoire de la littérature française contemporaine. (1870 à nos jours.) Paris, Crès et Cie, 1922. 8-r. 707 l.

A sok név és versidézet között elsikkad a nagyvonalú jellemzés. A Lanson irodalomtörténetének külső formájában — de Lanson szintézise és irányokat szétkülönítő módszere nélkül — megjelenő könyv elsősorban diákok és külföldiek részére szolgál hasznos útmutatással a modern francia irodalom rengetegében, amelynek irtására még nem mert vállalkozni a francia irodalomtörténet. Hasonló nemből Adolf Bartels (*Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Jüngsten*. Leipzig, 1921.) szerencsésebb szétboncolását adja a huszadik század német irodalmának. Vajjon minálunk ki mer vállalkozni a legújabb irodalom első összefoglaló történetkönyvének megírására?

z. b.

Merker, Paul: Neue Aufgaben der deutschen Literaturgeschichte. Leipzig, Teubner, 1920. VI + 82 l. (V. ö. Jos. Körner ism.: Literaturblatt f. germ. u. rom. Phil. 1923. 1. sz.)

Monod, Albert: De Pascal à Chateaubriand. — Les défenseurs français du Christianisme de 1670 à 1802. Paris, Alcan, 1916; 606 l. 8-r.

A katolikus és protestáns hitvédelem harca szkepszissel, deizmussal és materializmussal Spinozától a *Génie du christianisme*-ig. Chronologikus sorrendben analizálja ezt a ma már teljesen feledésbe merült hatalmas szellemi termelést. A könyv csak a francia és svájci írókat öleli fel, holott szervesen ide tartoznak például a magyar apologeták is: Csapodi Lajos, Molnár János jezsuita professzorok munkássága és különösen Teleki József *Essai sur la faiblesse des Esprits-Forts*-ja.

Eckhardt Sándor.

Peters, Heinrich: Zur Einheit der Ilias. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 1922. 139 l.

A „geometriai“ és hasonló költői „stílusok“ még csak kép a régebbi irodalomban (v. ö. Immisch, Die innere Entwicklung

des gr. Epos 1904. 28. 10. Wilamowitz, Griechische Literaturgeschichte 12. stb.), melyet a magyarázás komoly eszközévé először a hasonlatokra vonatkozólag próbáltak előléptetni (Winter, Parallelerscheinungen, Gereke-Norden, Einleitung II. 161 kk. II., amire v. ö. Th. Plüss választát Mykenische und nachmykenische Gleichnisse der Ilias, Ztschr. f. d. Gymnasialwesen, 1910. NF 44.). Ma Fr. Stählin dolgozata (Der geometrische Stil in der Ilias — mit einer Skizze! Philologus 1923. 280 kk.) szinte félhivatalosan mint az *egész* Homeros-kérdés megfejtésére is alkalmas tényezőt szentesíti. Csak szentesíti t. i., mert a német filológia már előtte felkapta a divatot, hogy alkotói, illetve szerkesztői jellemvonásoknak moré mathematico és főleg grafikusán kimutatott egystíluságával bizonyítsa az egy költőt, a *mi* Iliasunk szerzőjét. Az irányt tehát tudomásul kell vennünk, ha mindjárt térfoglalásának szükségét és az ettől várható eredményeket jobban is tudjuk pl. a filozófiában elképzelni. És tudomást kell vennünk ez idő szerint legexponáltabb képviselőjéről, Petersről is.

Az ő Homerosának „stílusa“, hogy cselekvést, időt, személyeket, sőt helyeket is mindig chiasztikusan szerkeszt. Az egészben hat nagy fejezetet lát — bevezetés (A); első (T—Ψ) második (Θ—Ι); harmadik (K—Σ); negyedik csatanap (B—H) befejezés (Ω) — amelyek közül a bevezetés a befejezésnek, az első csatanap a negyediknek, a második a harmadiknak felel meg. De nincs oly eltördelt (és itt részletezhetetlen) eleme az Iliasnak, olyan oldala vagy szempontja a költői alkotásnak, ahol és amiből ez a szerencsétlenül egyoldalú Homeros nem csínálna chiasmust. Még szerencse, hogy látjuk miért. Látjuk, hogy Peters a föltételezett költői sajátság kedvéért nincs tekintettel az egyes részek hosszúságára, értékére vagy jelentőségére, sőt szinte meglétükre sem, ellenben a legtermészetesebb séma is (a kezdet — tárgyalás — befejezés) chiasmussá lesz a kezében, amely — bár szerző az egység-Jákobok hízelgő hangján szólal — olyan „szőrös“ Ézsau-kéz, hogy az erőszakos Koechly vagy Fick is megírígyelhetnék.

Marót Károly.

Pos, H. J.: *Kritische Studien über philologische Methode*. (Beiträge zur Philosophie 10.) Heidelberg, Winter, 1923. (Alapár 3-20 marka.)

* Reynaud, L.: *L'Influence allemande en France au XVIIIe et au XIXe siècle*. Paris, Hachette, 1922.

A nagy filológiai apparátussal készült, ránk nézve is tanulságos könyvre, mely az egész német szellemi életnek franciaországi hatását felöleli, még visszatérünk. Most csak az előszóból álljon itt ez az idézet: „Az idegen befolyások között, amelyek Franciaország erkölcsi és szellemi, sőt politikai fejlődésére is hatottak, másfél század óta Németország befolyása volt a leg-hatalmasabb. Ez a befolyás nem olyan feltűnő, mint az angol hatás, de mélyebbre hatolt...”

Schneider, Georg: *Handbuch der Bibliographie*. Leipzig, Hirsemann, 1923. 544 l.

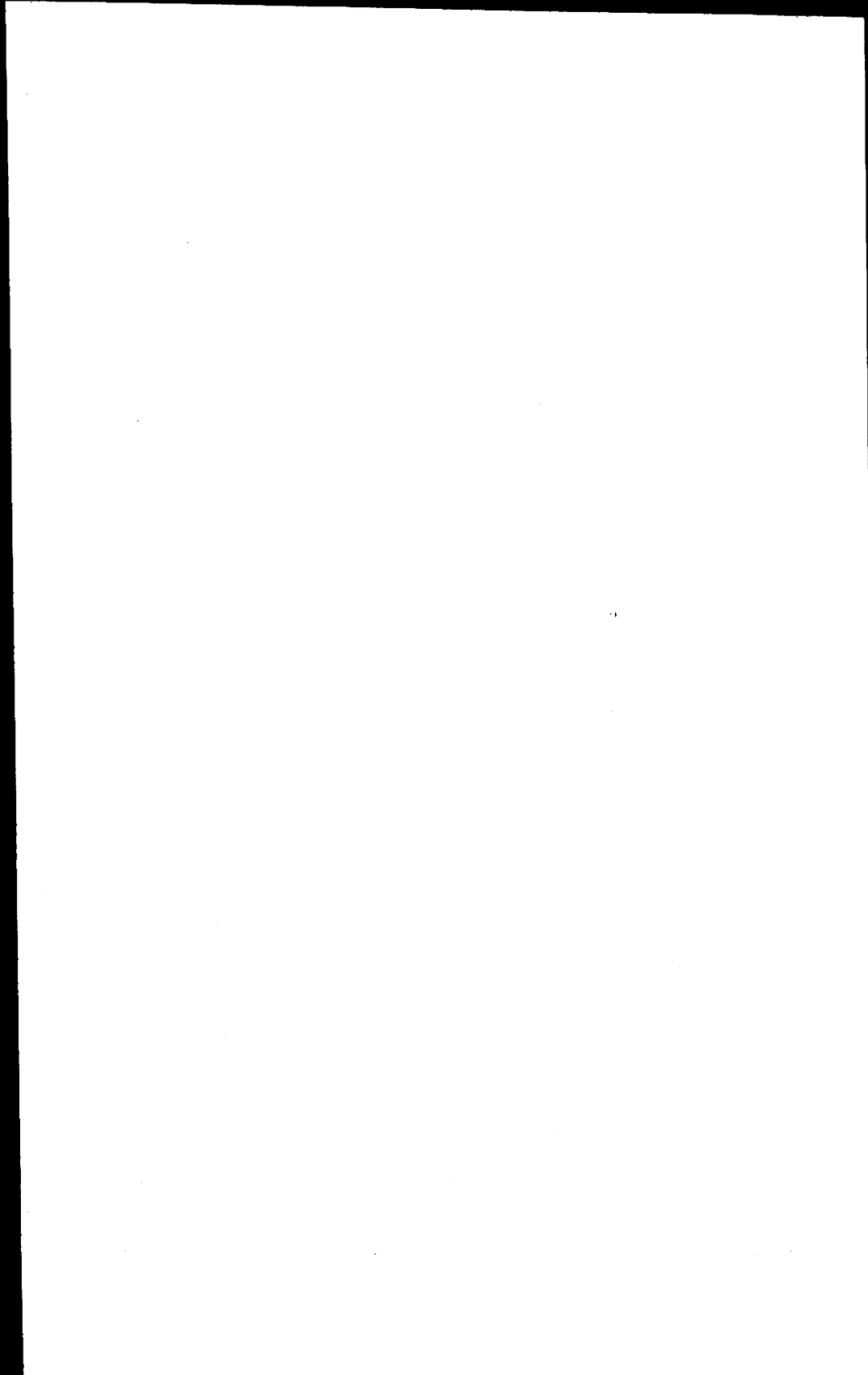
Schulze-Berghof, Paul: *Ibsens Kaiser und Galiläer als Zeitsinnbild*. Eine neue Wertung und Deutung der Dichtung. Rudolfstadt, Greifenverlag, 1923. 113 l.

TÁRGYMUTATÓ.*

I. Classica philologia.

- Acheron 41.
 Aeneis 22 kk., 152, 154, 158 k., 160.
 Aischylos: Agamemnon 127 kk.
 Akontios és Kydippe 20.
 Anakreon 35 k.
 Angelos császár 79 kk.
 apokalyptika 38 k.
 Apuleius 154, 164.
 Aquincumi múzeum 218.
 Aristaios 20.
 Aristophanes 248 k.
 Aristoteles 220 k.
 Artemis 20 k.
 Ἀρτεμίτις 20.
 ascensio 22—43, 150 kk.
 „Asclepius” 158.
 Augustus 159 k.

 bacchansnők 34 k.
 bizánci történetírók 96 kk.
 bizánci újévi szokások 15.

 Charon hajója 41.
 Corpus Hermeticum 22 k, 32, 43,
 153—164.

 Daniel 153, 162.
 Dante 31, 37.
 délszláv népszokások 16 kk.
 Dionysos 33 kk.

 ekstasis 33.
 Eratosíhenes 152—156.

 filozófia, görög 222.

 γυνῶσις 153, 158, 160, 162.

 harpyiák 18 k.
 Herakles 218.
 hesperisek 18 kk.
 Homeros 27, 118 k., 225 kk. 253.
 Horatius 159 k.

 Ioannes Gázaeus 151—156, 162.
 Isis 157, 162 kk.

 katabasis 27, 40.
 Konstantinos Porphyrogennetos 83.
 Kyrene 18 k.

 Lucanus 150—156,

 Manilius 153—158, 162.
 Margareta, III. Béla leánya 79 kk.
 Mercurius 150—164.
 Mithras 32 kk., 154, 164.
 mitológia, görög 130.

 néprajz, görög 118 k.
 Niketas Akominatos 79—86.
 νυκτίπλαγκτος 128 kk.

 οἶτος 129.
 orphikus eschatologia 23 kk.
 Omphale 218.
 Ovidius, Remedia 90.

 παῖν 248.
 Pecz Vilmos 242.
 Petosiris és Nechepso 151 k. 156.
 Petronius 158—164.
 „Physiologus” 130.
 Pindaros 98 kk.
 Platon 26, 30, 35 k., 38.
 Plutarchos 23 kk.
 Poseidonios 23 kk.

 szentjánosnapi máglya 17.

 Tartarus fekvése 27 kk.
 Theodoros Prodromos 82.
 Thoth 152, 154 k., 160, 164.
 Trimalchio 158—163.
 tropusok, ó-görög 133.

 Vettius Valens 151 k.
 világkép az Aeneisben 27 kk.

* A modern philologiai rész tárgymutatóját az 1924. évf. végén adjuk.

TÁRGYMUTATÓ.*

II. Modern philologia.

- Ady 208, 209.
 Amade 139, 141, 144, 149.
 Anonymus 61, 63, 186.
 Arany 192, 210—213.
 Ágoston (Szent) 132.

 Bacsányi 169.
 Bajza 173—176, 204—206.
 Balassi 110, 144, 186, 191, 195—198, 203, 214.
 Barcsay 9, 167.
 Bessenyei 166, 187, 193—195.
Beriszló Péter éneke 185, 201.
 Berzsenyi 148, 149, 168, 169, 187, 203, 213.
 Bethlen Miklós 247, 252.
 Bédier 114, 115.
 Béranger 165.
 Boér S. 9.
Both János veszedelme 185.
 Brunetière 182.

 Csokonai 139—149, 167—170.

 Dayka 146.
 Dickens 249.
 Dugonics 10.

 Eötvös 174—177.
 Erdélyi János 176.
 Eschenburg 146.

 Faludi 139, 140, 144, 145, 149, 247.
 Fazekas 170.
 Fekete János 143, 167.
 Fichter 105, 112.

 Gárdonyi 208.
 Gellért (Szent) 186.
 George 229.

 Goedeke 182, 188, 195.
 Goethe 102, 103, 106, 117, 253.
 Grynös 92.
 Grimm 124.
 Gundolf 101, 230.
 Gvadányi 144.

 Gyergyai 5.
 Gyöngyösi 139, 192, 202, 216.
 Gyulai 92, 93, 197, 198, 200, 202—207, 215.

Halotti beszéd 200, 201.
 Heine 165, 180.
 Heinrich G. 1, 213, 237, 239.
 Helmecczy 148.
 Herczeg F. 143.
 Herder 104.
 Hugo V. 165, 173—175, 179, 180, hűnmonda 7, 56, 115, 183, 210, 211.

 Ipolyi 124.
 Jókai 178, 180, 206, 215.
 Jósika 187.

 Katona J. 9.
 Kazinczy 10, 11, 139, 142—149, 171, 193.
 Kármán Demeter 186.
 Kármán J. 10.
 Kézai 63.
 Kiss János 140, 146.
 Kisfaludy Károly 193, 195, 249.
 Kisfaludy Sándor 139, 141, 147—149, 195.
 Kleist 103, 105, 229, 253.
 Kölcsey 87, 147, 149, 169—172, 175, 203, 204, 213.
 Krónika (magyar) 56, 60—62, 65—68, 72, 211, 212.
 Kurucköltészet 203.

* Az 1923. (XLVII.) évfolyamhoz csatolandó.

- Lamartine 175, 179, 180.
 Lanson 13, 15, 182, 253.
 Latin irodalom (hazai) 196.
 Lessing 11.
 Listius 202.
 Lope de Vega 246.

 Madách 121, 204.
 Mednyánszky D. 124.
 Meinecke 111, 113.
 Metastasio 141—145, 149.
 Mészáros Ignác 9.
 Mészöly Gedeon 120.
 Mikes 247.
 Mirabeau 169, 175.

Nibelung-ének 44.
 Novalis 104, 111—113.

 Ossian 11.

 Parasols 245.
 Paris (Gaston) 115.
 Pázmány 192, 202, 214.
 Petőfi 86, 127, 132, 166, 178, 180,
 185, 191, 193, 200, 215, 249.
 Petrarca 139, 147, 148.

 Ráday G. 143, 145.
 Rákóczi F. 252.
 Reviczky 232.

 Ronsard 109.
 Rousseau 121, 169.

 Sauer 101, 102, 105.
 Santerseheim 121.
 Schiller 11, 103.
 Schlegel 105, 111, 113.

Szentlászló-ének 209.
 Széchenyi 169—174, 177, 195, 215.
Szilágyi és Hajmási 201, 207.

 Tasso 146.
 Teleki J. 253.
 Toldi-monda 212.
 Toldy F. 188, 192—195, 202, 205,
 207, 211.
 Troeltsch 101.

 Vajda P. 177.
 Verseggy 5, 10, 145, 169, 209.
Vitéz Francisco 186.
 Voltaire 5, 166, 167.
 Vörösmarty 87, 193, 198, 199, 202,
 206, 215, 249.

 Wieland 11.
 Wienburg 165.

 Zola 195.
 Zrínyi 187, 188, 192, 195, 198, 199,
 202, 214, 247.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

FÖRSTER AURÉL
ÉS
THIENEMANN TIVADAR

BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT.

1923

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok
dr. Förster Aurél (IV., Eskü-tér 8.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek
dr. Thienemann Tivadar címére (I., Tigris-utca 5.) küldendők. Fölolvasások
dr. Huszti József I. titkárnál (I., Villányi-út 4.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
CSÁSZÁR ELEMÉR: Heinrich Gusztáv és a magyar irodalom	1
LAJTI ISTVÁN: A hesperisek almái. (Vége.)	15
KERÉNYI KÁROLY: Ascensio Aeneae	22
HÓMAN BALINT: X. és XI. századi történeti elemek a Niebelungénekben... ..	44
MORAVCSIK GYULA: Miketas Akominatos lakodalmi költeménye	79

HAZAI IRODALOM.

Horváth János: Petőfi Sándor. MÜLLER LIPÓT	86
Némethy, Geyza: S. Ovidii Nasonis Remedia Amoris. HUSZTI JÓZSEF	90
Császár Elemér: Az irodalmi kritika. PAPP FERENC	91
Bruckner Győző: A Szepesség népe. — A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. — A késmárki ág. hitv. ev. kerületi liceum pártfogóságának története. GRÉB GYULA	93
Pataki József: A magyar színészet története 1790—1890. KADÁR JOLÁN	95

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff: Pindaros. LAJTI ISTVÁN... ..	96
Josef Nadler: Die Berliner Romantik, 1800—1814. PUKÁNSZKY BÉLA	99
Gustav Roethe: Goethes Campagne in Frankreich. 1792. KOSZÓ JÁNOS	104
Ä. K. Kober: Geschichte der religiösen Dichtung in Deutschland. KOSZÓ JÁNOS	106
Pierre de Nolhac: Ronsard et l'humanisme. ECKHARDT SÁNDOR	107
Carl Schmitt-Dorotić: Politische Romantik. MISKOLCZY GYULA	109
P. Boissonnade: Du Nouveau sur la Chanson de Roland. VÖRÖS GYULA	112
Widmann: Theater und Revolution. SIKLÓSSY PÁL	114
Ernst Samter: Volkskunde im altsprachlichen Unterricht. MARÓT KÁROLY	116

VEGYES.

Gróf Teleki József látogatása Rousseau-nál. RÁCZ LAJOS... ..	118
Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon. SIKLÓSSY PÁL	119
Grimm Jakob és Ipoly Arnold. THIENEMANN TIVADAR	122
Petőfi Görögországban. M. Gy.	125
Görög auctorokból III. FÖRSTER AURÉL	125
Új könyvek	130
Beküldött könyvek	132

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz,
dr. Császár Ernőhöz (VI., Felső erdősor 1.) intézendők.

Hivatalos nyugtázás.

1923 jan. 1—dec. 31.

1. Alszegehy Zs. (1000), Badics F. (250), Bálint K. J. (200), Balogh M. (1100), Baltazár G. (500), Baros Gy. (1000), Baumgartner A. (1500), Benczik F. (60), Berencz Gy. (2000), Berze Nagy J. (500), Binder J. (500), Birkás G. (100), *Blau L.* (5000), Bleyer J. (2000), Bokros B. (500), Bontó J. (200), Borsodi M. (500), Bory I. (120), Bosnyák P. (1000), Bossányi Fr. (1000), **Cs**éfalvai N. (3000), Cséplő P. (2000), Cserép J. (60), Csetényi I. (120), **C**zeke M. (100), Czinkotszky J. (60), **D**anczer B. (1000), Darkó J. (3000), Dóczi J. (1060), Dombi M. (1060), Dragos K. (1060), **É**ber L. (1000), Endrei G. (400), Erdélyi Lajos (300), Erdős T. (1000), **F**ejér A. G. (500), Fest S. (1000), Filep G. (4000), *Friedreich E.* (5000), *Fuchs*né Baracs A. (5300), Fülöp S. (40), **G**aal F. L. (520), Garda S. (1040), Geréb J. (120), Gréb Gy. (1250), Gulyás J. (300), Gulyás P. (60), Gyomlay L. (1000), Gyula S. (2000), **H**alász D. (1000), Heinlein I. (60), Herczeg A. (925), Hittrich Ö. (60), Hollós H. I. (1000), Hollósy B. (1000), *Hömann B.* (35.120), *Horger A.* (5000), Hornyánszky Gy. (1000), Horváth E. (2000), Huszti J. (1470), Irsk J. (1000), Jacobi K. (1000), Jándi Gy. B. (1000), **K**ádár J. (750), Kálmán P. (1000), Kálovics A. (2000), Kaposy E. (400), Kárpáti Gy. (2100), Kassuba D. (500), Kastner J. (20), *Kerényi -K.* (25.750), Kocsis L. (2000), Komonezy G. (250), Korzenszky E. (4000), Koszó J. (3000), Kőrös E. (500), Kőrösi S. (500), Kövendi D. (2000), Kristóf Gy. (3000), Kurbély L. V. (1000), *Lajti I.* (5500), Láng M. (160), Latzkó H. (60), **M**adzsar I. (300), Málnai M. (60), Marót K. (2400), Máté L. (1000), Módi M. (1500), Molnár S. P. (600), Moravcsik Gy. (100), Moravszky F. (1000), Morvai B. (110), Morvay Gy. (2000), Müller L. (4000), **N**agy P. (500), Nemes T. (240), Német K. (1120), Németh R. (160), Niszler T. (500), **O**berle J. (200), Obermüller F. (1000), Orsovai F. (1000), Ottó I. (1300), **P**app L. (100), Pásztor A. J. (3000), Peczina A. (1000), Perepatits I. (300), Perhács S. (300), Polgár A. (1000), Posch A. (500), Pölöskey K. (2060), *Prács*er A. (5100), R. Prikkel M. (1000), *Prusinszky J.* (5000), *Pukánszky B.* (5500), **Q**uandt A. (2000), **R**ácz L. (2750), Radinovics I. (500), Reichard P. (1060), Relkovič D. (360), Reibner M. (500), *Reményi-Schneller L.* (25.000), **S**chmidl M. (120), Schmidt H. (1087.50), *Schröder I.* (5000), Séllei P. (4000), Siegescu J. (1000), Siklóssy P. (4500), *Solymossy S.* (5000), **S**zabó J. (1000), Szabó M. (110) Szalay G. (1560), Szántó K. (100), Szegő R. (1000), Szerető G. (60), Szidon G. K. (1000), Szigetvári I. (1100), Szinyei F. (1060), Szomolányi J. (3000), Szuchy E. (500), Szűcs I. Debreczen (260), *Szűcs L.* (5000), **T**ihanyi G. (1060), Timár P. (200), Tolnai V. (1000), Tóth L. (1000), Travník J. (1000), Trócsányi Z. (1000), Turkovics F. (60), Várady I. (3000), Vass A. (1000), Veszprémi E. (1000), Vigh M. (1060), Vónház I. (200), Vörös Gy. (2000), Vörös L. (1000), **W**erner A. (1060), **Z**enálkó F. (120), Zoltványi I. (500), *R. Zuber M.* (5130), **Z**sizmond F. (500).
Összesen: 307.855 K.

2. *Előfizetés*: Aszódai ág. h. ev. főgimn., Békési ref. főgimn., Békéscsabai Rudolf-főgimn., (1920), Bicskei polg. isk., Budapesti Berzsenyi-, Madách-, Fáy András-, Széchenyi- (1922), Kegyesrendi-, X. ker. kőbányai-főgimn., Mária Terézia-leánygimn., Eötvös-kollégium, Nemzeti Múzeum Könyvtára, Kegyesrendi Kalazantinum, Ciszt.-rendi Bernardinum, Ceglédi főgimn., Debreceni főreál, ref. főisk. anyakönyvtár, Dombóvári főgimn., Egri r.-k. főgimn. (1922), Esztergomi főgimn. (1921), Gödöllői r.-k. főgimn., Gyöngyösi áll. főgimn., Gyöngyi ref. gimn., Győri főreál, Hódmezővásárhelyi ref. főgimn. (1922), Jászberényi főgimn. (1922), Kaposvári főgimn., Kecskeméti városi könyvtár, r.-k. főgimn. (1921), áll. főreál, ref. liceum, Keszthelyi prem. társház (1922 I.), Kisújszállási ref. főgimn. (1923 I.), Kőszegi bencés főgimn., Mezőkövesdi főgimn. (1922), Mezőtúri leánygimn., Mezőtúri ref. gimn., Miskolci kir. kath. főgimn. (1923 I.), ref. főgimn., Nagykálló áll. gimn., Nagykőrösi ref. főgimn., Nyíregyháza kir. kath. főgimn., Pannonhalmi könyvtár, Pápai bencés főgimn., Ranschburg G., Révai Testv.. Sátoraljaújhelyi r. kath. főgimn., Soproni ág. hitv. ev. liceum, bencés főgimn., áll. főreál, Orsolva-r. leánygimn., Szarvasi ág. h. ev. főgimn. (1922), Szegedi áll. főgimn. (1922 I.), Schwartz Jenő könyvker. (1922), Székesfehérvári áll. főreál, ciszt.-r. főgimn., Szombathelyi Kultúregylet, prem.-r. főgimn., Toldi L. könyvker., Újpesti áll. főgimn., Váci r. kath. főgimn., Zirci apátság. Összesen: 38.211 K.

Budapest, 1924 jan. 1.

Császár Ernő, pénztáros.
VI., Felsőerdősr 1.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

Kiadja a DANUBIA R. T. Pécs.

A könyvsorozattól eddig megjelentek:

- I. *Princz Gyula*: Európa városai.
- II. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz I.
- III. *Dékány István*: Bevezetés a társadalom lélektanába.
- IV. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz II.
- V. *Eckhardt Ferenc*: Bevezetés a magyar történelembe.
- VI. *Kuncz Ödön*: Bevezetés a jogtudományba.

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

Erste Reihe

1. Die Herkunft der Ungarn
ihre Sprache und Urkultur.
Von Josef Szinnyei.
2. Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
Mit einer Faksimile-Tafel der Nibelungenhandschrift F.
Von Robert Gragger.
3. Lebende Rechtsgewohnheiten
und ihre Sammlung in Ungarn.
Von Karl Tagányi.
4. Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
Von Theodor Thienemann.
5. Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber
von der ältesten Geschichte der Ungarn.
Von Herbert Schönebaum.
6. Preussen, Weimar und die ungarische Krone.
Von Robert Gragger.
7. Eine altungarische Marienklage.
Von Robert Gragger.
8. Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
Von Konrad Schünemann.